

HUN

NYELVI IDENTITÁS ÉS A NYELV DIMENZIÓI

Debrecen-Budapest
2007

NYELVI IDENTITÁS ÉS A NYELV DIMENZIÓI

Nyelv, nemzet, identitás III.

Az VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
nyelvészeti előadásai
(Debrecen, 2006. augusztus 22-26.)

Sorozatszerkesztő:
Maticsák Sándor

A mű elektronikus változatára a Creative Commons - Attribution-NonCommercial-NoDerivs (Jelöld meg!-Ne add el!-Ne változtasd!) licenc feltételei érvényesek: a művet a felhasználó másolhatja, többszörözheti, amennyiben feltünteti a szerző nevét és a mű címét, de nem módosíthatja, nem dolgozhatja át és kereskedelmi célra sem használhatja fel.

A műre vonatkozó felhasználási feltételek részletes szövege az alábbi címen tekinthető meg:
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/hu>

NYELVI IDENTITÁS ÉS A NYELV DIMENZIÓI

Szerkesztette:

Hoffmann István

Juhász Dezső

Nemzetközi Magyarstudományi Társaság
Debrecen-Budapest, 2007

Megjelent az
Oktatási és Kulturális Minisztérium
és a
Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával.

Készült
a Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

ISBN 978-963-87595-0-4 ö
ISBN 978-963-87595-1-1

Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Borítóterv: Varga József
Címlapfotó: Bartha Gergely
Készült az Alföldi Nyomdában.

Tartalom

Előszó	7
Névtörténet — magyarságtörténet	9
HOFFMANN ISTVÁN: Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció	11
PÓCZOS RITA: Jövevénynév, jövevénytörzs	21
GYÓRFFY ERZSÉBET: Vizsgálódások vízneveink körében	29
RESZEGI KATALIN: A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata	37
RÁCZ ANITA: A pseudo-törzsnévi eredetű településnevekről	45
TÓTH VALÉRIA: A településnevek változási érzékenységről	57
BÉNYEI ÁGNES: A -j képző szerepe a helynevekben	67
KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA: Rövid labiális palatálisok a Váradi Regestrum néhány helynevében	79
KENYHERCZ RÓBERT: Az etnikai viszonyok tükröződése a szókezdő mássalhangzó-torlódások körüli nyelvi változásban	89
KOCÁN BÉLA: Az Árpád-kori Ugocsa vármegye helyneveinek nyelvi rétegei	97
N. FODOR JÁNOS: A természetes családnévanyag lexikális-morfológiai vizsgálata	113
KOZMA ISTVÁN: A családnév-változtatás társadalmi funkciói és személyes motivációi Magyarországon a 19–20. században	131
FARKAS TAMÁS: <i>Kárpáti</i> , <i>Kárpáthy</i> és a <i>Kárpáti</i> -k	147
JUHÁSZ DEZSŐ: A magyarosított családnévek morfológiájának és szemantikájának konnotációs megközelítéséhez	165
ÖRDÖG FERENC: A keresztnévdívat településtörténeti, tisztelettörténeti és szociológiai motivációi a XVII–XVIII. században	175
VÖRÖS FERENC: Névfordítás és névváltoztatás kétnyelvű környezetben	185
TAKÁCS JUDIT: Dívatnevek és gyakori nevek a jelentésváltozás tükrében	201
KECSKÉS JUDIT: „Nemzeti nevek” és a nemzeti öntudatra ébredés nevei	209
Területi és társadalmi nyelvváltozatok a történetiség fényében	217
ZELLIGER ERZSÉBET: Nyelvi változások nyelvatlaszok tükrében	219
T. KÁROLYI MARGIT–P. LAKATOS ILONA: A nyelvi változás vizsgálata családok generációinak összevetésében	227
VARGHA FRUZHINA SÁRA: Állatok kicsinyeinek megnevezése a keleti magyar nyelvjárásokban	237
ZSEMLYEI BORBÁLA: Kicsinyítő képzők földrajzi elterjedése az erdélyi régiségben	249

Tartalom

RÉVAY VALÉRIA: A kialakuló magyar szakszókincs korai nyelvemlékeink tükrében	257
TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA: Jogi szakterminológia az Erdélyi Fejedelemség korában	267
KOVÁCS MÁRIA: Metainformációs elemek a XVIII. századi jogi nyelvhasználatban	273
PELCZÉDER KATALIN: Lencsés György „Orvosi könyv (Ars medica)” című munkája növényneveinek a vizsgálata	279
HÁRI GYULA: Veszprém megye nyelvjárása és Pesty Frigyes helynév-gyűjteménye	289
SZELID VERONIKA: A déli csángó szerelmes népdalok metaforarendszere	299
TÓTH VALÉRIA: Egy szó eleji hangváltozási típusról	317
SZENTGYÖRGYI RUDOLF: A magyar–szlovák kétnyelvűség változatai egy XVII. századi boszorkányperben	329

Előszó

A nemzetközi hungarológiai kongresszusok lebonyolításában 2006-ban Debrecenben második alkalommal kapott jelentős szerepet a szimpóziumi forma. A hungarológiai tanácskozások fontos célja, hogy a magyarságtudományok legszélesebb köréhez tartozó tudományágak képviselői egyetlen rendezvény keretében kapjanak lehetőséget arra, hogy legújabb tudományos eredményeiket közrebecsássák, s azokat a tudományos problémákat, amelyeket más rendezvényeken többnyire csak egy-egy szűkebb szakmai közösség tárgyal meg, itt a szélesebb nyilvánosság előtt, ténylegesen interdiszciplináris közegben, minél több nézőpont figyelembevételével vessenek fel és próbáljanak megoldani. Az is kétségtelen azonban, hogy a sok száz előadás mindegyikében ezek a célkitűzések nem egyformán valósulnak meg, s ebből adódóan a tematika sokszínűsége, a tudományos közelítésmódok sokfélesége megnehezíti e nagyszabású kongresszusok szervezését, a tudományos program közös mederben tartását.

Úgy tűnik, ennek a nehézségnek a megoldásában jó kezdeményezésnek bizonyult a 2001-ben Jyväskyläben elsőként meghatározó lebonyolítási formaként alkalmazott szimpóziumi rendszer, amely az ottani tapasztalatok alapján 2006-ban Debrecenben is kiválóan működött. E szervezési forma a legszűkebb szervező gárda válláról némileg leveszi a tudományos program előkészítésének a nehéz terhét is, és részben áthelyezi azokra, akik egy-egy, az adott kongresszus központi tematikájához kapcsolódó, körülhatároltabb témakörben vállalkoznak arra, hogy tudományos eszmecserét szervezzenek. Ezzel együtt értelemszerűen kitágul az a szellemi bázis is, amely e tudományos tanácskozások arculatát alapvetően meghatározza. A szimpóziuavezetők személyes kapcsolataik révén egy-egy kisebb tudományos közösség szélesebb köreihez is könnyebben el tudnak érni, és a szimpóziumok szinopszisának közreadásával előzetesen is némileg alakítani tudják a kongresszusra jelentkező szakemberek konkrét témaválasztását, ami a sokszínűséget nem csorbítja ugyan, de a tudományos vita hatékonyságát kétségkívül nagyban fokozza.

E kötet szerkesztői igen kedvező tapasztalatokat szereztek e téren mindkét utóbbi hungarológiai kongresszuson. Nagy örömünkre szolgált, hogy a 2001. évi rendezvény három rokon tematikájú szimpóziumának előadásai közös kötetben jelenhettek meg (*Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä, 2002). A könyv a szakterület szinte minden érintett képviselőjéhez eljutott, és jó kritikai visszhangja, valamint az azóta megmutatkozó idézettsége arra ösztönzött bennünket, hogy a 2006. évi kongresszus idevágó anyagát is hasonló módon jelenítsük meg.

A Debrecenben megrendezett VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szimpóziумai közül a névtani és a dialektológiai-szociolingvisztikai témakörben megtartott tanácskozás tartalmát, szellemiségét tekintve szinte az előző, a jyvaskyläi rendezvény folytatásának tekinthető. Ezért kézenfekvő volt, hogy az ezeken elhangzott előadások ismét közös kötetbe kerüljenek.

A kongresszus 9. számú szimpóziумára, amely a „Névtörténet — magyarságtörténet” címet viselte, 2006. augusztus 23–24-én került sor, az ott elhangzott előadások közül 18-nak a szövegét közöljük. A szimpóziумot Hoffmann István, a Debreceni Egyetem docense szervezte.

A 11. számú szimpóziум „Területi és társadalmi nyelvváltozatok a történetiség fényében” címen augusztus 25-én zajlott le, az itteni előadások közül 12 került be a kötetbe. A szimpóziум vezetője Juhász Dezső, az ELTE egyetemi docense volt.

E kötetben az előadások szövegei a program sorrendjének megfelelően szerepelnek, így lazán körülhatárolható tematikus csoportokban követik egymást.

A kötet szerkesztőségi központja a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén volt. A technikai szerkesztés áldozatos és nagy hozzáértéssel végzett munkáját Tóth Valériának köszönjük. Külön köszönet illeti a kongresszus szervezőbizottságát, valamint a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság vezetését, személy szerint Görömbei András és Maticsák Sándor, továbbá Monok István elnök urat, hogy a kötet megjelenését lehetővé tették.

Debrecen–Budapest, 2007 áprilisa

A szerkesztők

Névtörténet — magyarságtörténet

Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció

1. A Kárpát-medence újabb kori és régebbi történetét az itt élő népeknek és az általuk beszélt nyelveknek a sokfélesége jellemezte. Mivel ez a körülmény mind az egyéni sorsokat, mind a kisebb-nagyobb embercsoportok történetét jelentősen befolyásolhatta, és gyakran meghatározó módon befolyásolja ma is, érthető, hogy a történeti tudományok régóta nagy figyelmet tanúsítanak e kérdéskör iránt. A Kárpát-medence népeinek etnikai összetételére utaló közvetlen források csak az utóbbi néhány évszázadról adnak képet, de a rendelkezésre álló adatok, információk értelmezése, felhasználása még ezekre az újabb időkre vonatkozóan is számos problémát vet fel. Még inkább így van ez természetesen a régebbi korok esetében. A tisztánlátást a források nagy bősége éppúgy megnehezítheti, mint ahogyan akadályozhatja a szűkössége is. KRISTÓ GYULA a késő középkor vonatkozásában az ilyen irányú történeti forrásanyag „úgyszólván végtelen” gazdagságát hangsúlyozza (2003: 11), a honfoglalás időszakának és az azt követő évszázadoknak a megismerésében viszont éppen a forráshiány jelenti a legnagyobb akadályt, s ebből adódóan a közvetett forrásokat felhasználó tudományos kutatások módszertani kérdései kerülnek sokkal inkább előtérbe.

Nem könnyű azonban már annak a megítélése sem, hogy az etnikumokat érintő ügyekben mely tudományokat tartunk illetékeseknek. KRISTÓ egy másik munkájában a tudományos kutatások lehetőségeit mérlegelve arra hívta fel a figyelmet, hogy az „etnikumokat elválasztó ismérvek közül a legtöbbnek nincs forrásos bázisa, ennél fogva kívül esnek a tudományos vizsgálódás határain” (2000: 11). A régebbi korok etnikai történetének feltárásában a településtörténeti aspektust tekinti meghatározónak, azaz azt vizsgálja, hogy a Kárpát-medencét mely népek, milyen korban és melyik területeken népesítették be (i. m. 14). Ennek a kutatásában forrásanyaguk alapján a történettudományt és a nyelvészetet tartja illetékesnek. Itt idézett tanulmányát, amelyben a Szent István kori Magyarország etnikai képét vázolta föl, nyelvészeti módszerekre alapozta, mivel erre a korra vonatkozóan „egyetlen komponensre van anyag, a nyelvre” (2000: 11).¹ Egy másik, jóval átfogóbb művében a középkori Magyarország nem magyar népeit történettudományi módszerek alkalmazásával tekintette át, ahol „az írott

¹ E módszertani eljárást KRISTÓ már-már abszolutizálja, amit az alábbi megfogalmazás is mutat: „Ezzel persze magam szűkítem a felhasználható (...) forrásanyag körét, de cserébe t á m a d - h a t a t l a n forrásbázist kapok.” (i. h., a kiemelés tőlem: H. I.).

források előnyt élveznek a nyelvi tényekkel szemben” (2003: 15).² Ebben a könyvében KRISTÓ valójában azt vizsgálta meg, hogy a forrásokban mely népekről esik szó, ami a korábban mondottak értelmében nyilvánvalóan csak áttételesen kapcsolható ahhoz, hogy ezek a népek milyen nyelveket használhattak az adott korban. Egyáltalán nem elképzelhetetlen ugyanis az a helyzet — sőt, erre konkrét források is utalnak —, hogy valamely embercsoport magára a besenyő, kun stb. megnevezést használja, s a környezete is ugyanígy minősíti őt, noha a közösség tagjai már régóta magyarul beszélnek. Ezzel persze nem azt kívánom állítani, hogy a nyelvi helyzet és a különböző etnikumok megnevezései között ne lenne valamiféle korreláció, csupán arra a módszertani veszélyre szeretném felhívni a figyelmet, hogy e két sík egymásnak való közvetlen megfeleltetése, netán egybemosása mindkét szinten torzíthatja megállapításaink igazságtartalmát.

Azoknak az ismeretköröknek a tudományos vizsgálata, amelyekben több tudomány szak is érintve van — és ilyen az itt tárgyalt tematika is —, további kutatómódszertani veszélyeket rejt magában. A különböző tudományok művelői ugyanis igen gyakran olyan módon támaszkodnak egymás eredményeire, hogy abból egyfajta *circulus vitiosus* alakul ki, noha közben az a benyomásunk támad, hogy ezzel a megismerési folyamat spirálszerűen emelkedve halad előre. A történész a nyelvészeti kutatások eredményei alapján kijelentheti például, hogy mivel valamely területen feltűnően sok a szláv név, ott egykor nagy számú szláv lakoságnak kellett élnie. A nyelvész a történettől megállapított szláv dominanciára támaszkodva az újabb névfejtéseket ezután mindinkább szláv alapokra helyezi, olyankor is előtérbe helyezve ezt a megoldást, amikor más interpretációs lehetőségek is adódnának. A történettudomány kutatója ezáltal még inkább megerősítve érzi magát, és így tovább, s mindez természetesen a törökségi nyelvekre, a magyarra vagy bármi másra is vonatkozhat.³

A népességtörténeti kutatások számos részletében megmutatkozik ez a hibás módszertani eljárás, és ez az eredmények egy részének a megbízhatóságát is alaposan megkérdőjelezi. E veszély azonban szinte együtt jár azzal a komplexitás-igénnyel, amely a forráshiányos korok vizsgálatát egyúttal fokozottan jellemzi is. A továbbiakban az etnikai azonosítást célzó nyelvészeti kutatási módszereket kívánom vázlatosan áttekinteni, mégpedig elsősorban egyfajta kritikai szemlélet

² A szerző e szemléletmódot az etnikai vizsgálatokban tudománytörténeti összefüggésben háttérbe szorítva látja: „Az eddigi kutatások ezt a szempontot általában kevésbé hangsúlyozták, sőt bizonyos szerzőknél a nyelvi tények fontosságban az írott kútfők elé és fölé kerültek.” (i. h.).

³ Az etnikai kutatásokat érintő módszertani problémák között más természetűek is akadnak. KRISTÓ például mint típushibát róta fel KNEZSÁNAK, hogy „ismeretlent próbált ismeretlennel meghatározni”, midőn a „Magyarország népei a XI.-ik században” című munkájában a magyarok szállásterületeit a gyepűvonalak megrajzolásával kívánta lokalizálni, ráadásul ez utóbbi térség szerinte a csatlakozott katonai segédnépek őrhelyeire utalhatna legfeljebb (KRISTÓ 2000: 6).

érvényesítésével, amelynek során figyelmet nem az egyes korokat érintő konkrét részletekre irányítom, hanem az elvi és módszertani kérdések általános problematikájára.⁴ Az e téren használt eljárások között ugyanis számos olyan van használatban, amely a mai tudományosság kritikáját is kiállja, de akadnak olyanok is, amelyekben az egyes részleteket illetően módosításra van szükség. Még az újabb munkákban is rendre feltűnnek azonban régebben már megcáfolt tételek, sőt olyan új, eddig fel sem merült nyelvészeti érvek is, amelyek a történeti nyelvtudomány által nincsenek bizonyítva, vagy annak egyes alaptételeivel akár szemben is állnak. Áttekintésemben az itteni időbeli lehetőségeknek megfelelően a helyneveket érintő eljárásokra szorítkozom, noha hasonló céllal egyes kutatók személyneveket, sőt újabban közszavakat is bevontak a vizsgálatokba (lásd például KRISTÓ 2000: 27–41).

2. A nyelvi elemek népiségtörténeti forrásként való felhasználására már a 19. századi tudományosságból is bőven hozhatnánk fel példákat: naiv magyarázatokat éppúgy, mint előremutató felismeréseket. A nyelvészet eszközeit e téren tudományos módszerré azonban csak az 1920-as–30-as években formálta MELICH JÁNOS és KNIEZSA ISTVÁN, akik a honfoglalás kori, illetőleg a 11. századi Magyarország nyelvi-etnikai képét kívánták megrajzolni.⁵ Forrásul főképpen az oklevelekben, gesztákban fennmaradt helynévanyagot használták fel, amely azonban — késői előfordulása miatt — közvetlen segítséget nem nyújthatott e korai időszak megvilágításában. Ezért az egyes nevek nem adatolható történetére vonatkozóan rekonstrukciót végeztek, amelynek során igyekeztek földéríteni a név nyelvi keletkezési körülményeit, valamint az alakját érintő változásokat. Ebben a munkában leginkább az etimológia, a hangtörténet és a helynév-tipológia eszközeire és eredményeire támaszkodtak. Az első szakterület a nyelvhez kötésben volt nélkülözhetetlen számukra, a másik kettő a kronológiai kérdések tisztázásában, maguk a vizsgálat tárgyát képező helynevek pedig a területi azonosítást tették lehetővé.

⁴ A felhasznált eszközök alkalmazhatóságáról a szakirodalom értelemszerűen többnyire nem általánosságban szól, hanem mindig az éppen vizsgált korra vonatkozóan. Az alább bemutatott eljárásokkal kapcsolatban én itt azonban sem az egyes nyelvi elemeket, sem az adott korszakot érintően nem kívánok állást foglalni.

⁵ MELICH JÁNOS, *A honfoglaláskori Magyarország (1925–1929)*, illetve KNIEZSA ISTVÁN, *Magyarország népei a XI.-ik században (1938)* és *Keletmagyarország helynevei (1943–1944)*. A szakirodalom elsősorban KNIEZSA érdemeit hangsúlyozza (lásd például KRISTÓ 2003: 3), ám MELICH ugyancsak nem keveset tett a helynevek nyelvi rekonstrukciója és népiségtörténeti felhasználása terén. Maga KNIEZSA is kiemelendőnek tartotta, hogy munkájában MELICH könyvének „számos eredményén kívül különösen a módszerét tettük magunkévá” (1938: 367). Emellett azt is hangsúlyozni kell, hogy KNIEZSA a 11. századi Magyarországról írott művében kialakított metódusát néhány év múlva Kelet-Magyarország régi helyneveit elemezve jelentősen tovább is fejlesztette.

A közelmúltban KRISTÓ GYULA a KNIEZSÁÉhoz hasonló feladatra vállalkozva kritika alá vette az általa alkalmazott eljárásokat⁶ hangsúlyozva, hogy KNIEZSA munkájának inkább csak felhasználói akadtak, továbbfejlesztői, netán bírálói alig (2000: 3–4). Ebben van is némi igazság, hiszen — főleg ha a nem nyelvész szakemberek munkáira tekintünk — valóban azt tapasztalhatjuk, hogy KNIEZSA módszere és eredményei olykor szinte dogmává merevedve vannak jelen még az újabb kutatásokban is. A történeti nyelvészetnek és a névtörténeti kutatásoknak az elmúlt bő fél évszázadban született ide vágó eredményeit közelebbről szemlélve ugyanakkor számos újítás is megjelenik előttünk. Az újabb nyelvészeti ismereteknek a szélesebb körben való elterjedését azonban kétségkívül gátolta az a körülmény, hogy a KNIEZSÁÉhoz hasonló, átfogó igényű vállalkozás sajnos, nem született meg.

3. Az etnikai célú nyelvi rekonstrukció legfőbb eszköze maga a helynév-etimológia, amely eredendően arra kíváncsi, hogy a név milyen nyelvi közegben jött létre, miféle lexikális és morfológiai elemeknek a felhasználásával. Ennek a módszereit MELICH JÁNOS fejlesztette a maga korában nemzetközileg is elismert, magas színvonalra. Etimológiáit az aprólékos kidolgozottság jellemezte, fő erényük a rendkívül precíz hangtörténeti levezetés. A neveket mindig teljes rokonsági rendszerükben vizsgálta meg a magyar nyelvterület egészére kiterjedően, de — mivel érdeklődését elsősorban a szláv eredetű nevek kötötték le — e nyelveknek a Kárpát-medencén kívüli területeiről is bőven idézett példákat.

A magyar helynévkutatóknak az etimológia napjainkig vezető területe maradt, s ahhoz a módszerhez, amit MELICH kialakított, az utána jövő tudós nemzedékek számos téren hozzattek valamit. PAIS DEZSŐ a hely- és a személynévek együttes vizsgálatát illetően, SZABÓ T. ATTILA pedig a határnevek megfejtésében gazdagította az etimológia metodikáját. KISS LAJOS az analógia vagyis a névrendszertani szempont érvényesítésével bővítette a kereteket, de fontos elvi újítása volt az is, hogy a névmagyarázatokban egyre nagyobb teret adott a többféle interpretáció lehetőségének. A gazdag, sokszínű összefüggésrendszerben kifejtett, részletező MELICH-típusú etimológiákhoz a mai nyelvtörténeti ismeretek magasabb szintjén BENKŐ LORÁND tért vissza, aki a történeti szempontból kulcsszerepű „véres torkú”, „nyelvészeti babonákat régóta magukkal hurcoló” etimológiákat teszi sorra mérlegre.

4. A helynévfejtés módszertanának a fejlődése megmutatja számunkra azt is, hogy az etnikai célú helynév-rekonstrukció terén melyek azok a feladatok, amelyeket el kell végezni, és melyek azok a követelmények, amelyeknek egy a MELICHÉhez vagy a KNIEZSÁÉhoz hasonló összefoglaló mű elkészítése során manapság meg kell felelni.

⁶ Bírálata többnyire jogos és helytálló, de a KRISTÓtól javasolt újabb módszerek között alig akad olyan, amely nyelvészeti szempontból minden tekintetben védhető lenne.

Az etimológia hagyományosan a névalkotóra figyel, és megpróbálja felderíteni, kikövetkeztetni azt a formát, amelyben a kérdéses helynév létrejött. Ezt igen gyakran a már ismert előfordulásokkal azonos, akár velük tökéletesen megegyező alakként lehet föltételezni, de nem egy esetben hipotetikus rekonstrukciókat hoz létre az etimológus. A névkeletkezés pillanatának a megragadása mellett fontos azonban, hogy magukra a fennmaradt adatokra is komoly figyelmet fordítsunk, hiszen ezek — ha nem is feltétlenül mindig közvetlenül — a valós nyelvhasználatra utalnak. Ezek az alakok megmutathatják azt is, hogy milyen nyelvi környezetben fordult elő az adat által képviselt név, ami a helynévkölcsönzések kronológiája szempontjából nagyon is lényeges körülmény lehet.

Az etimológiákat sohasem célszerű egyedi, kiragadott adatokra építeni, ahogyan az főleg a régebbi helynévfejtésekben gyakran látható. Érvényes ez egyrészt abban az értelemben, hogy a névelőfordulás — amelyek közül a legkorábbi értelemszerűen kiemelt jelentőséggel bír — mindig saját adatsorának, azaz későbbi előfordulásainak tagjaként értelmezendő, s ezeknek az adatoknak a kapcsolatát a nyelvi rekonstrukció részeként fel kell deríteni, a köztük mutatkozó különbségeket pedig — amelyek mögött változások éppúgy meghúzódhatnak, mint helyesírási vagy más eltérések — meg kell világítani. De legalább ennyire fontos, főleg a korai adatok esetében, hogy annak a forrásnak az elemeként is interpretáljuk őket, amelyben előfordulnak. Egy-egy oklevél vagy elbeszélő forrás magyar nyelvű szórványai ugyanis egymást kölcsönösen megvilágíthatják, akár helyesírási szempontból vagy a latin és magyar elemek viszonya tekintetében, akár esetleg még névszerkezeti viszonyaikat illetően is.⁷ Nyelvtörténeti tekintetben rendkívül fontos, hogy a források legkorszerűbb kiadásaira támaszkodjunk, s az oklevél keletkezési körülményeit (eredeti vagy másolati jelleg, hitelesség stb.) a lehető legpontosabban vegyük figyelembe.

Egy-egy adat értelmezése, a név nyelvi rekonstrukciója tulajdonképpen egy kétdimenziós koordináta-rendszerben történik, amelyben az egyik tengely mentén az adatot tartalmazó forrás belső összefüggésrendszerében interpretáljuk a nevet, a másik tengelyen pedig a kérdéses helyre vonatkozó többi adatot tüntetjük föl. E kettős vonatkozási rendszerben értelmeznünk kell a név minden egyes tényezőjét: a nyelvi rekonstrukció ezek közül leginkább az alaki és a jelentéskomponens bemutatására figyel. Az alaki rekonstrukció elsősorban hangtörténeti és alaktani interpretációt jelent, valamint a lehetőségek függvényében a név funkcionális-szemantikai szerkezetét is igyekszik feltárni. A jelentés értelmezé-

⁷ E téren a kutatásokat nagyban előre lendíthetné, ha a jelentősebb, eddig még alaposabban fel nem tárt korai nyelvemlékeink monografikus feldolgozásban részesülnének, de fontos lenne az olyan régebben született, kiváló összegzéseknek a mai ismeretek szerint való kiigazítása is, mint amilyen például BARCZI GÉZÁÉ a Tihanyi alapítólevélről (1951) vagy PAIS DEZSŐÉ a Veszprémvölgyi apácák adományleveléről (1939).

sén a helynév denotatív jelentésének a bemutatását, azaz optimális esetben a pontos lokalizálását értjük, de legalább a név által jelölt hely fajtájának a feldeírítését. A lokalizálást korábban nem tekintették az etimológiai rekonstrukció szerves részének (lásd például BÁRCZI 1951: 5–6), de enélkül az egyes adatokat nem tudjuk egy reálisan létező, esetleg napjainkig is elvezető adatsor részeként értelmezni, ami pedig a névmagyarázatok hitelét nagyban növeli. Másrészt pedig a név keletkezését és változását illetően is meghatározó s így az etimologizálásban is nélkülözhetetlen ismeret az, hogy milyen típusú helyet vagy helyeket jelöl a kérdéses név.

A névfejtésben rendkívül fontosnak gondolom a névrendszertani beágyazottság szempontjának az érvényesítését. Az az etimológia ugyanis, amely társtalannul áll a névmagyarázatok között, amelyhez analóg példákat nemigen lehet találni, sokkal kisebb valószínűséggel fogadható el, mint azok, amelyeket hasonló névalakulások sora támogat meg. A névfejtésnek ez a követelménye abból fakad, hogy a helynevek rendszert alkotnak, s mind a nevek keletkezését, mind pedig a változását az esetek nagy részében jól megragadható szabályszerűségekkel le lehet írni, azaz a nevek többsége valamilyen típusba besorolható.⁸ A tipológiai szempontot természetesen nemcsak a belső keletkezésű, magyar eredetű helynevek megfejtésében kell érvényesíteni, hanem a magyarba átkerült szláv, török, német stb. nyelvben keletkezett nevek esetében is. Itt bizonyos területeken már valóban komoly hiányosságok is megmutatkoznak az etimologizálásban: a törökségi nyelvekből magyarázott régebbi helynevek megfejtésében például a turkológia belső névrendszertani bizonyítékokat, analóg névkeletkezési módokat alig-alig szokott előhozni.

Különösen a korai időszakok etnikai rekonstrukciójával kapcsolatban említhetők szép számmal olyan helynevek, amelyekről különféle eredeztetések — köztük akár egymással homlokegyenest ellenkezők is — napvilágot láttak. Ezek esetében, mivel egy rendkívül adathiányos kor jellemzéséhez járulhatnak hozzá, különösen fontos, hogy a felmerült lehetőségeket a mai ismereteink fényében újra mérlegeljük még akkor is, ha egyértelmű megoldást nem feltétlenül tudunk kínálni. Ilyenkor előrelépést jelenthet már az is, ha a kétségkívül elvethető javaslatokat kiiktatjuk a magyarázatok közül, a többi lehetőséget pedig erényeinek és hiányosságainak az értékelésével együtt mutatjuk be.⁹

⁸ Ez persze nem zárja ki azt, hogy számos egyedi alakulású név is lehet bármely nyelv helynév-rendszerében, ám ezek keletkezésének, változásának az egyes részleteiben többnyire tipikus jegyeket is fel lehet ismerni.

⁹ Újabban BENKŐ LORÁND bocsátott közre több olyan névfejtést, amelyben úgy tett mérlegre és cáfolt meg forgalomban lévő névfejtéseket, hogy helyettük megfelelő megoldásokat bevallottan nem tudott javasolni (lásd például 2003: 133–9, 168–80). Ezzel ugyan az ismeretlen minősítésű etimológiák számát szaporította, de kiiktatva az adott neveket a török, szláv stb. eredetűek közül elejét veszi további téves felhasználásuknak.

A nyelvi rekonstrukcióra támaszkodó etnikai meghatározásban azonban még a biztosnak tekintett etimológiákat sem feltétlenül kell, hogy azonos súllyal vegyük figyelembe. A névfejtéseknek ugyanis felállítható egy olyan valószínűségi skálája, amelynek élén a jól azonosítható, a nyelvterület sok részén előforduló, gazdag adatolású nevek állhatnak, amelyek beleilleszthetők valamely névtípológiai csoportba is. A skála másik végén a bizonytalanul vagy egyáltalán nem lokalizálható, egy-egy adattal képviselt, közzsói párhuzamokkal összefüggésbe nem hozható nevek találhatók, amelyeknek a nyelvi-etnikai azonosító erejét jóval gyengébbnek kell tekinteni, mint más nevékét. Az etimológia bizonyosságát növeli egy-egy névnek az adott nyelv névrendszerén belül való megfejthetősége is, amire — és persze az ellentétére is — a személynévi eredetű helynevek köréből hozhatunk szemléletes példákat. A személynévi eredetet kétségtelenné teszi, ha erről valamely okleveles forrás megemlékezik, ám erre roppant kevés példa akad. Nagy a valószínűsége a személynévi eredetnek abban az esetben is, ha a helynévvel azonos névforma a Kárpát-medence korai személynévanyagában is bőven adatolva van. Ha azonban az etimológiában felemlített névpárhuzam csupán például valamely szláv nyelvnek esetleg csak a későbbi személynévanyagából való, akkor nyilván jóval kisebb a hitele a névmagyaráztatnak, nem is szólva arról, ha a személynévnek pusztán a rekonstruált formáját hozza fel bizonyítékként a névfejtő, ami például a török névmagyarázatokban egyáltalán nem megy ritkaságszámba.¹⁰

Mivel a helynevek etnikai célú rekonstrukciójában — különösen a kronológiai viszonyok tisztázásában — egyes hangtörténeti jelenségek kiemelt szerepet kaptak, itt is célszerű röviden kitérni rájuk. Nyilvánvaló, hogy a helynevekre vonatkozó megállapításainkat e téren a hangtörténet legfrissebb ismeretanyagára kell alapoznunk, ám gyakran nemcsak ezt az alapkövetelményt nem látjuk megvalósulni, hanem ráadásul egyéb súlyos problémák is felmerülhetnek ezzel összefüggésben. Ennek a szemléltetésére egy általánosan ismert jelenséget, a szláv nyelvek egykori nazális magánhangzóinak a denazalizációját hozom fel példaképpen, amely KNEIEZSÁNÁL a magyar–szláv helynévkölcsönzések kormeghatározásában fontos kritériumként szerepel (1938: 372–3). Eszerint a hanghelyettesítést (magánhangzó és nazális kapcsolatát) mutató magyar nevek a 11. század előtt történt átvételre — s ennek megfelelően KNEIEZSA szerint szláv–magyar vegyes lakosságra — utalnak. E hangfejlődésnek a területi egyenetlenségeire már maga KNEIEZSA is célzott, az újabb szláv nyelvtörténeti kutatások pedig azt bizonyították, hogy a Dunántúlon egykor fontos szerepű szlovén nyelvben a denazalizáció csak a 11. században kezdődött el, és főleg az északi nyelvjárásokban zajlott le későn.¹¹ Ezt a körülményt a helynevek nyelvi rekonstrukciójában nyil-

¹⁰ Nem állítom persze, hogy az ilyen névfejtések eleve megbízhatatlanok lennének.

¹¹ Az erre vonatkozó ismereteket KRISTÓ H. TÓTH IMRÉTŐL veszi át (KRISTÓ 2000: 9).

vánvalóan nem lehet figyelmen kívül hagyni, mint ahogyan ennek megfelelően KRISTÓ is módosította a KNEZSA által alkalmazott kronológiát (2000: 9). Ugyanakkor nem javította ki KNEZSÁnak azt a hibáját, amely ennél is súlyosabb következményekkel jár: KNEZSA ugyanis ebbe a körbe bevonta a szláv személynévre visszavezethető magyar helyneveket is. Csakhogy a *Berente*, *Döbrönte* típusú nevek hangalakja legfeljebb a személynév korai átvételére utalhat, s ezekből a későbbi századokban bármikor alakulhatott a magyarban településnév. Az ilyen helyneveket 10–11. századi vagy annál is korábbi átvételeknek tekinteni tehát semmiképpen nem lehet.

A helynevek nyelvi rekonstrukciójának hangtörténeti vonatkozásairól való felfogásunkat a fenti részleteknél is jelentősebben a jövőben leginkább az módosíthatja, ha a nevek változásaiban nemcsak az ismert hangtörténeti tendenciák megjelenését keressük, hanem — a nevek sajátos fonotaktikai jegyeinek a megvilágításával együtt — a hangtani adaptáció jellegzetes formáira is egyre nagyobb figyelmet fordítunk.

Az előadás időbeli korlátai miatt sajnos, még vázlatosan sem tudok szólni azokról a problémákról, amelyek az etnikai célú nyelvi rekonstrukció harmadiként említett területének, a helynév-tipológiának a felhasználásához kapcsolódnak. Ezzel összefüggésben azt azért mindenképpen meg kell említeni, hogy a KNEZSA által kidolgozott meglehetősen merev kronológiai határok sokat oldódtak az elmúlt évtizedek során, elsősorban KRISTÓ GYULA kritikájának a hatásaként (1976 és KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973, 1974), aki elég bőséges példatárral mutatott rá a korábban kijelölt időhatárok tarthatatlanságára. A magyar történeti helynévkutatás egyik legnagyobb hiányosságának gondolom azonban azt, hogy éppen a legkorábbi időszakok vizsgálatában kulcsszerepet játszó névtípusok: a törzsi és a népnévi eredetű településnevek, a foglalkozásra utaló nevek, a pusztaszemélynévi helynevek, egyes képzős helynévtípusok (például az *-i*, *-d*, *-gy* képzősök) máig nem részesültek nyelvészeti szempontú monografikus feldolgozásban. A helynévtípusok időrendi vizsgálata követeli meg azt is, hogy a településnevek változási folyamatait minél tüzetesebben felderítsük. A névtipológia előrevitele azonban nemcsak az igen időigényes filológiai aprómunkát (lényegében az adatok és az etimológiák felülvizsgálatát) követeli meg, hanem fontos alapelveknek az elméleti tisztázását is.

A nyelvi rekonstrukció szerves részét képezi a régi helynevek nyelvészeti helyzetének a felmérése is. E téren még alig történtek lépések a magyar helynévkutatásban,¹² pedig a forrásadatok nyelvhasználati értékének a megállapítása mondhatni előfeltétele az etnikai célú hasznosításuknak. Az adatok inter-

¹² Ezzel kapcsolatban néhány fontosnak vélt szempontot én magam vettem fel a közelmúltban (HOFFMANN 2004 és 2005).

pretációjában ez a szempont a fent említett koordináta-rendszerben mint harmadik dimenzió jelenik meg: itt próbálunk számot adni az olyan kérdésekről, hogy például az oklevelek helynevei mennyiben tükrözhetik az általuk jelölt terület nyelvi viszonyait, milyen mértékben köthetők az oklevél szövegezőjéhez stb. A nevek helyzetét a névkeletkezés körülményei között is vizsgálhatjuk, s ebből a szempontból fontos eltéréseket fedezhetünk fel a különböző fajtájú objektumok (például a természeti helyek és az emberi települések) megnevezéseinek név-szociológiai értékében, ami azt jelenti, hogy az egyén és a közösség szerepét a névadásban kellő differenciáltsággal kell szemlélnünk. Ebben a kérdéskörben a források alapján meg kell vizsgálni az Árpád-kori Magyarország nyelveinek presztízviszonyait, közte a kétnyelvűség kérdéseit is. E téren sajnos, nemcsak a régi magyar névkeletkezés általános névtani hátterét illetően rendkívül hiánysak az ismereteink, hanem e tekintetben még a Kárpát-medence újabb kori viszonyait sem ismerjük kellően, pedig a mai folyamatok alapján világosabban láthatnánk a múltbeli történéseket is. Úgy vélem, hogy a történeti helynév-szociológia mint kutatási terület az etnikai célú nyelvi rekonstrukció számára valóban új távlatokat nyithat.

Amikor KRISTÓ GYULA néhány évvel ezelőtt arra vállalkozott, hogy nyelvi források alapján nyelvészeti eszközök felhasználásával a Szent István kori Magyarország népeiről értekezzen, akkor ezzel valójában nemes kihívást intézett a magyar nyelvtörténészek felé. Úgy látta ugyanis, hogy a tudományos ismeretek gyarapodása elkerülhetetlenné tette, hogy a sok évtizeddel korábban MELICH JÁNOS és főleg KNIEZSA ISTVÁN által felvázolt (tér)képet újrarajzoljuk. KRISTÓ vállalkozását a legnagyobb tisztelettel szemlélve én magam is úgy gondolom, hogy ennek a feladatnak a teljesítése a jelenleginél biztosabb alapokra helyezhetné az egész magyar történeti helynévkutatást, és egyúttal megszilárdíthatná e tudomány szak helyzetét a korai magyar történelemmel foglalkozó diszciplínák között. Előadásomban ehhez a munkához szerettem volna néhány általam fontosnak vélt feladat, kutatási irány felvázolásával hozzájárulni.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 1. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2005), Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *NÉ.* 27: 117–24.

- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI JUSZTI-NIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ GYULA (1973, 1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Szeged.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. MNyTK. 50. sz. Bp.

Jövevénytév, jövevényyszó

1. Hogy a korai helynévrendszer tanulmányozása milyen haszonnal jár egy-egy nép múltjának megismerésében, arról az elmúlt száz év névkutatói sokan és sokat értekeztek: elsősorban az írásbeliség kezdetére és az azt közvetlenül megelőző időszakra szokás ilyenkor utalni, mikor is egyéb használható forrásunk aligha akad a neveken kívül ahhoz, hogy egy-egy terület nyelvi-etnikai viszonyait vizsgáljuk. (A régészeti kutatások eredményeinek ilyen szempontú felhasználásának problémáiról KRISTÓ GYULA írt meggyőzően a „Magyarország népei Szent István korában” című tanulmányában.) Éppígy sok hasznos információt nyerhetünk a korai névrendszerek tanulmányozásával az államszervezet, a településhálózat, a korabeli lakosság életmódja, foglalkozása stb. terén, sőt a növényzetre, állatvilágra és a domborzatra vonatkozóan is, a helynévrendszer vizsgálata tehát olyan tudományterületek számára is kínál megerősítő vagy cáfoló érveket, amelyek hagyományosan más módszereket használnak.

Az alábbiakban az elsőként említett területhez, az írásbeliség kezdeti szakaszán vagy az azt megelőző időkben élő népesség nyelvi-etnikai viszonyaira vonatkozó következtetésekhez szeretnék egy apró adalékot fűzni. Már-már közhelyszerűnek számít az a tétel, hogy egy-egy régió történetében olyan népekkel kell számolnunk, amelyeknek a nyelvéből az adott terület helynevei megfejthetők. Az alaptétel gyakorlati alkalmazása során azonban számos probléma nehezíti a kutató munkáját: túl azon, hogy a legrégebbi nevek eredete a sokszoros hangváltozás, illetve a nyelvek folyamatos változása (és eltűnése) miatt csak nagyfokú bizonytalanság mellett fejthető meg, a régi nevek hangalakja a gyér adatolhatóság és az oklevelek még kiforratlan helyesírása miatt gyakran nehezen állapítható meg, így az idegen eredetűnek minősíthető nevek asszimilációjának foka szintén csak nagy vonalakban határozható meg, ez pedig a nevek korának megállapítására van hatással. Mindezek mellett több olyan névtípust is ismerünk, amelyekről még azt is nehéz eldönteni, hogy átvételről vagy belső keletkezésről van-e szó. (Ide tartoznak például azok a szláv személynévből keletkezett helynevek, amelyek pusztá személynéves magyar névadással és szláv *-jb* formánssal egyaránt létrejöhetnek, ez a képző ugyanis általában összeolvad az előtte álló mássalhangzóval, az ilyen változást pedig a korai helyesírás nem képes tükrözni.)

A következőkben egy másik ilyen határjelenséget mutatok be: azoknak a helyneveknek a típusát, amelyek a magyarban meghonosodott jövevényyszóra és hasonló alakú idegen helynévre egyaránt visszavezethetők.

2. Az egyik leggyakrabban idézett és talán legismertebb példa erre a *pest* 'szikla, barlang, kemence' földrajzi köznév és a *Pest* helynevek viszonya. *Pest* neveink etimológiájához MELICH JÁNOS munkássága során többször is hozzászólt. „A honfoglaláskori Magyarország” című munkájában (1925–1929) a bolgár szláv névadás lehetőségét azért veti el, mert az esetleges bolgár előzmény nem adatolható, a magyar jövevénynévi származtatás mellett viszont több érvet is felhoz, többek között azt, hogy a *pest* közszó előfordul a magyar nyelvjárásokban; továbbá, hogy összetett helynevekben is szerepel névalkotó elemként a *pest*; és ilyen, a magyar eredetet támogató érvként jelenik meg MELICH magyarázatában Buda német neve, az *Ofen* (< ném. *Ofen* 'kemence') is. (MELICH kevés változtatással ugyanígy érvel egy 1938-as tanulmányában is.) Véleményem szerint ezek az érvek azonban csak amellet szólnak, hogy a magyar *Pest* helynév lehetett magyar névadás eredménye is, semmiképpen sem cáfolják azonban, hogy szlávok is lehettek a névadók. Az ugyanis, hogy egy szláv eredeti név nem adatolható, nem jelenti azt, hogy nem is létezett, az adatok hiánya lehet a 12. század előtti ritkább oklevelezés gyakorlat, illetőleg az oklevelek eltűnésének következménye is (mint ahogyan ezt más nevek eredeztetésekor el is fogadjuk: kétség nem férhet például a *Csongrád*, *Zemplén* nevek szláv eredetéhez, még akkor sem, ha ezek szláv előzménye nem adatolható). A *pest* köznév magyar nyelvjárásokban való előfordulása persze lehet annak a bizonyítéka, hogy a *Pest* helynév magyar névadással is létrejöhetett, de nem zárja ki a szláv névadás lehetőségét sem. Épp így nem érv a szláv származtatás ellen az összetételek bemutatása sem, hiszen magyar szintagmatikus szerkezetű nevek nemcsak magyar alapszóból, alapnévből jöttek létre, hanem idegen eredetű földrajzi nevek is kiegészülhettek a magyar nyelvbe átkerülve magyar elő-, illetve utótaggal (lásd pl. *Zsolca* > *Felzsolca*, *Rakaca* > *Rakaca pataka*, vö. KMHsz. 1.). A német *Ofen* név pedig azt jelzi, hogy annak keletkezésekor vagy a név motivációja (a barlang közelsége) volt még eleven, vagy pedig a név etimológiai jelentése volt még annyira áttetsző (akár mert a közszó létezett a magyarban, akár mert a névhasználók a szláv közszót értették), hogy az a névfordítást lehetővé tette. A névadók nyelvi hovatartozásának eldöntését így ez az érv sem szolgálja.

MELICH nyomán a magyar névkutatók (így MOÓR ELEMÉR, GYÖRFFY GYÖRGY, DÉNES GYÖRGY) a *Pest* névrészt tartalmazó helyneveket magyar névadás eredményének tartják, és csupán abban a kérdésben van véleménykülönbség, hogy mi lehetett a magyar *pest* szónak a jelentése. KISS LAJOS a FNESz.-ben az egyes helynevek *pest* névrészeit nem egyformán értékeli: a *Pes-kő* és *Büdös-pest* kapcsán csak a magyar közszoí eredetet veti fel, a *Mészpest*-et a magyar *mészpest* köznévből származtatja, a *Pécs-kő* előtagjával kapcsolatban csak a szláv eredetet említi, míg a *Budapest* utótagját alkotó *pest* névrésszel kapcsolatban mind a magyar közszoí, mind a szláv helynévi eredetet elképzelhetőnek tartja.

Legalább ennyire bizonytalan a *láz* névrészt tartalmazó helynevek megítélése: MELICH a „Szláv jövevényszavaink” című könyvében a *láz* szó kapcsán említi a *Láz*, *Lázi* helyneveket, melyeket azonban névadókhoz nem köti, pusztán a szláv *laz* szó származékaként magyarázza őket. Hasonlóan jár el KNIEZSA is a szláv jövevényszavakat feldolgozó kétkötetes munkájában.

KISS LAJOS a FNESz.-ben a *Lázi*, *Vámosláz*, *Lászitanya* (illetve előzménye, a *Lászó*), a *Hosszúláz* helynevek *láz* névrészenek előzményeként csak a magyar *láz* ’tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány’ köznevet említi meg. A *Laziskó* helynevet végződése miatt szláv előzményre vezeti vissza, és csupán a *Sebesláz* és a *Lászka* helynevek esetében veti fel mindkét lehetőséget. Ahogy a FNESz. a *pest* névrészt tartalmazó neveivel kapcsolatban, ugyanúgy a *Láz*-féle nevekkal összefüggésben is felvetődik a kérdés, hogy vajon mi az a kritérium, amely alapján KISS LAJOS az egyes nevekkel kapcsolatban megemlíti a közvetlen szláv névadás lehetőségét, és mi az, amiért máshol csak a magyar névadásmódra korlátozza a keletkezést. A névcikkekben a szótárforma miatt erre nem tér ki, magukból a névcikkekből pedig nem derül ki a döntés oka: az ezekben adott magyarázatait, adatait és a nevek denotatív jelentését megvizsgálva bizonyos, hogy ez a kritérium nem lehet sem morfológiai, sem kronológiai, sem pedig területi. A *Lázi* név egyértelműen magyar képzős származékként történő értelmezése ezek mellett azért is figyelemre méltó, mert a *Lászka* kapcsán KISS LAJOS kitér arra is, hogy a szlk. *laz* köznév rendszerint többes számban, *lazy*-ként használatos.

TÓTH VALÉRIA az Abaúj vármegyei *Láz* helynevet a magyar köznévből származtatja, a szláv eredetet nem tartja valószínűnek: „[a *láz* jövevényszó] korai meghonosodását jelzik nagyszámú helynévi származékai, így kevésbé gyanakodhatunk adatunkban szláv helynév átkerülésére” (2001: 98). TÓTH VALÉRIA érvelésével szemben megjegyzendő, hogy a jövevényszó meghonosodása valóban nyomós érv a vele azonos alakú helynév magyar származtatása mellett, ugyanakkor ez a tény önmagában semmiképp sem zárja ki azt, hogy az átadó szláv nyelvben továbbra is alakulhattak helynevek az eredeti szóval, és hogy ezek a helynevek aztán átkerülhettek a magyar nyelvbe is. (Sőt, ha történt ilyen folyamat, az idegen helynév átvételét még segíthette is az azonos alakú földrajzi köznév ismerete.)

A számos köznévből és idegen tulajdonnévből is eredeztethető helynév közül kiemelendő még a *Mocsolya* ~ *Macsola*, *Mocsolyád* ~ *Mocsolád*, *Mocsolyás* stb. nevek csoportja. Ezeknek nemcsak képzős, hanem képzetlen változatait is a magyar *mocsolya* földrajzi köznévből származtatja a FNESz., egyedül a *Macsola* név kapcsán említi meg, hogy a magyar jövevényszó szláv előzményéből a szláv nyelvekben is alakultak helynevek.

A fenti példák alapján tehát a *Pest* típusú nevek eredetének megfejtésére két lehetőség kínálkozik: ezek a nevek bekerülhettek a magyar helynévrendszerbe egyrészt átvétellel, vagyis egy másik nyelvű helynévrendszerben már névként lé-

tező lexéma adaptációjával: ebben az esetben a HOFFMANN ISTVÁN-féle modell (1993) funkcionális-szemantikai szintjén megnevező funkcióról, a keletkezőstörténeti szinten pedig átvételről van szó. Másrészt ezek a nevek keletkezhetek magyar névadással is, ez esetben nem a névnek, hanem a név alapjául szolgáló magyar lexémának (földrajzi köznévnék) „belügye”, hogy az nem belső keletkezésű, hanem jövevényszó. Ekkor a funkcionális-szemantikai elemzésében a helyfajtáját megjelölő névvel, illetve névrésszel, míg a keletkezőstörténeti szinten jelentésbeli névadással, közelebbről jelentéshasadással van dolgunk.¹

Hogy a két névadási mód szétválasztása nem pusztán szórszálhasogatás, könnyen belátható. Ha az ún. önelvű névtan szemszögéből nézzük, fontos névrendszertani következményei vannak egy-egy névcsoport hovatartozásának: nyilvánvaló, hogy nem mosható össze a kategorizálás során egy belső keletkezésű, jelentéshasadással létrejött névcsoport az idegen eredetű helynevekével; s funkcionális-szemantikai szempontból legalább ekkora az eltérés a megnevező és fajtajelölő névrészfunkció között.

Éppígy lényeges következménye lehet az elkülönítésnek akkor, ha a helynevek vizsgálatának eredményeit az etnikai kutatásokban használjuk fel. Ekkor a *Pest* típusú nevek pontos besorolása éppen a névadók meghatározása miatt nem érdektelen: mint jövevénynevet ugyanis az adott névrendszerhez képest idegen nyelvű beszélők alkották, míg a jövevényszóból létrejött belső keletkezésű nevet az adott névrendszer beszélőivel azonos nyelvű beszélők. A *Pest* név esetében tehát: ha bizonyítjuk, hogy szláv eredetű név átvételével van dolgunk, akkor fel kell tételeznünk, hogy a névátvétel idejében még jelen volt a névadó szláv lakosság vagy esetleg egy másik közvetítő nép, míg a jövevényszóból történő magyar névadás nem feltételezi a szláv lakosság jelenlétét — igaz, nem is zárja azt ki. Természetesen nem tagadható az sem, hogy a jövevényszavak maguk is utalnak két etnikum érintkezésére, de a helynevekre jellemző helyhez kötöttség nélkül a jövevényszavakból csak egy sokkal összetettebb vizsgálat után és lényegesen pontatlanabban következtethetünk a kölcsönhatás helyére.

3. Mindezen megfontolások alapján a következőkben arra a kérdésre keresem a választ, hogy van-e olyan kritérium, amelynek segítségével el lehet dönteni,

¹ HOFFMANN ISTVÁN „Helynevek nyelvi elemzése” című értekezésében (1993) a helynevek keletkezőstörténeti vizsgálata kapcsán tárgyalja a korábbi névtani szakirodalom által alig érintett jelentéshasadást. HOFFMANN jelentéshasadáson azt a jelenséget érti, „amikor pusztán földrajzi köznévből — bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzáadása nélkül — helynév keletkezik. Ebben a változásban egy adott névközösségben a közszo általános fogalmi jelentése(i) mellé egyedjelölő, tulajdonnévi denotáció is kialakul” (i. m. 93). A jelenség leírása során HOFFMANN azt is megjegyzi, hogy a jelentéshasadással keletkezett nevekről a legnehezebb eldönteni, hogy köznévi vagy tulajdonnévi értékben használatosak-e, épp ezért a földrajzinév-tárak meglehetősen színes képet mutatnak abból a szempontból, hogy a *Legelő*, *Major* típusú megnevezéseket felveszik-e a névadatok közé.

hogy a *Pest* típusú helynevek jövevényszóra visszavezethető magyar közszóból vagy pedig idegen eredetű helynévből jöttek létre.

3.1. Mivel a korai jövevényszóréteget általában — egyéb forrás hiányában — éppen az adott korban meglévő helynevek segítségével határozták meg, a korai helynevek rendszere ilyen módszertani jellegű vizsgálatokra nem alkalmas. Célszerű ezért olyan jelenkori névanyagon vizsgálni a jelenséget, amelyben két (vagy több) nyelv érintkezése ma is tetten érhető. A mai névrendszerek elemzése több szempontból is praktikusnak tűnik: korunk névanyagából egy-egy területen kitűnő névtárak állnak rendelkezésre, melyek (szemben például az Árpád-kor oklevelezési gyakorlatával) módszeresen összegyűjtött korpuszt kínálnak. Ebből adódóan egyrészt egy-egy vidék valamennyi ismert nevét tartalmazzák ezek az adattárak (míg az oklevelek fennmaradása esetleges, s bennük is csak a lejegyző szempontjából aktuálisan fontosnak ítélt neveket rögzítették), másrészt pedig a korai ómagyar kori kiforratlan írásrendszerből következő pontatlanságok helyett a mai névtárak a nyelvészeti igényeknek megfelelő lejegyzési rendszereket alkalmazva közlik az egyes névadatokat. Ez a nyelvjáráskutatás mellett a jövevényszavak vizsgálata szempontjából is fontos: az egyes nevek asszimilációs fokról alkotott képünket pontosítja.

Mindezek mellett azt is meg kell jegyeznünk, hogy a mai névtárak a névadathoz kapcsolva az adatközlők, azaz a névhasználók által használt nyelvet is közlik (a *Főódal* helynevet például ilyen jelzés nélkül bizonyára magyar nyelvűnek értelmeznénk, a Baranya megyei Szágy községben viszont a németek is használják ilyen formában, BMFN. I, 203). Végül pedig szintén segítségünkre van a mai névrendszereknek az a tulajdonsága, hogy tagjai között sok a „fiatal” név, ezeknek pedig az áttetsző etimológiája biztos alapot nyújt a nyelvi vizsgálatokhoz.

Vizsgálataim során a PESTI JÁNOS által szerkesztett „Baranya megye földrajzi nevei” című 1982-ben kiadott névtár 30 magyar–német kétnyelvű településének névanyagát dolgoztam fel. A korpusz kb. 6000 (szóbeli közlésen alapuló) névadatot tartalmaz, amelynek mintegy 1–1,5%-át érinti a vizsgált jelenség.

A teljes adattárból csak azokat a neveket (illetőleg ahol volt párhuzamos másik nyelvi névadat is, ott névpárokat) vizsgáltam, amelyekre igaz, hogy végső fokon idegen nyelvi földrajzi köznévre vezethetők vissza, és ebből az alapszóból *f o r m á n s f e l h a z z á l á s a n é l k ü l* alakult (forrásnyelvi helynévi vagy célnyelvi köznévi áttételen keresztül) a helynév. A korábban említett nevek közül például nem okoz gondot a *Mocsolyás*, a *Sebesláz* és a *Kő-pest* besorolása, hiszen ezeket az utolsó névalkotó mozzanat alapján magyar névnek tekintjük.²

² Nem hagyható persze figyelmen kívül két további elvi lehetőség sem: egyrészt az, hogy az idegen eredetű nevekhez is járulhat képző analogikus úton, másrészt pedig az, hogy az átvett névből is keletkezhet — például névdifferenciálódás vagy földrajzi köznévvé történő kiegészülés

3.2. Az általam vizsgált Baranya megyei magyar–német vegyes lakosságú települések névrendszerében érdekes módon a jövevénynévi és jövevényszói áttétel kettőssége általában nem a német és a magyar nyelv viszonyában figyelhető meg, hanem ennek a két nyelvnek és a korábbi délszláv lakók nyelvének a kölcsönhatását jellemzi, mint pl. a Szászvár határában lévő *Dalina* ~ *Dolina* hn., mely egy szl. *Dolina* helynévre és a m. *dolina* köznévre egyaránt visszavezethető, mindkettő előzménye pedig a szl. *dolina* ’völgy’ főnév. Mivel az adatfelvétel idején csak a magyar–német kétnyelvűség volt aktív, a magyar–szerb és a német–szerb kölcsönhatást most nem vizsgálom, hanem azt a kevés számú példát elemzem részletesebben, amely a magyar–német nyelvi érintkezés hatását mutatja.

Több esetben is adathozható a végső soron a m. *szállás* közsőzóra visszavezethető n. *Szálás*³ helynév, illetve a m. *puszta* közsőzóra visszavezethető n. *Pusztá* hn. A magyar névrendszer elemei között egy esetben fordul elő a n. *Hofstelle* ’majorság, háztáji gazdaság’ köznévre visszavezethető m. *Hóstél* helynév, és talán ide sorolható néhány épület neve is, mint például a *Kastély*. Ez utóbbi hangalakja megegyezik a magyar köznyelvben is meghonosodott német eredetű jövevényszóéval. A hangalak mellett a közsőzi eredetet támogatja az is, hogy az esetek egy részében mellette ott áll az azonos denotátumra vonatkozó német nyelvű megfelelő is, a *Kastell*, ilyenkor tehát ún. párhuzamos névpárokról van szó.⁴ Tekintve, hogy a megkülönböztető előtag nélkül álló építménynevek vegyes lakosságú területen általában ezekhez a példákhoz hasonlóan egymásnak értelmi megfelelői (pl. *Bolt* ~ *Geschäft*), feltételezhetjük, hogy itt sem átvételről, hanem egymástól független megnevezésről van szó. (Az elkülönítés itt azonban tényleg csak elméleti, hiszen a hasonló alakú, azonos jelentésű német közsőzi alap segíthette a magyar név meghonosodást, és fordítva.)

A magyar *Hóstél* végső fokon a német *Hofstelle* ’majorság, háztáji gazdaság’ köznévre vezethető vissza. Mivel a vizsgált 30 településen mindössze egyszer fordul elő magyar beszélők által használt névként, feltételezhetjük, hogy itt egyszeri alakulatról, átvételről lehet szó. Ugyanígy egyszer fordul csak elő a magyar *Maraszt* helynév, mely a német *Morast* átvétele, és a német *Liged* helynév, mely a magyar *Liget* átvétele lehet.

miatt — összetett helynév. A Borsod megyei *Zsolca* például valószínűleg településosztódás miatt *Kis-*, *Nagy-*, *Al-* és *Felzsolca* néven is szerepel (vö. KMHsz. 1.).

³ Az adatok forrásának, a BMFN.-nek az átírási rendszerét követem az adatok lejegyzésében, így az *ä* betű hangértéke illabiális [*ä*].

⁴ KNEZSA ISTVÁN „A párhuzamos helynévadás” című munkájában (1944) párhuzamos helynevek terminus alatt olyan azonos denotátumra vonatkozó, különböző nyelvű névadóktól származó helyneveket ért, amelyek alapjai azonos jelentésű közsőzavak (vagy azonos személynevek), és amelyek nem egymás fordításai, hanem az azonos szemlélet lapján egymástól függetlenül keletkeztek.

Nehezebb a megítélése a német *Pusztă* (<<puszta) és *Szálás* (<< szállás) helyneveknek. Adattárunkban az előbbi ritkán, az utóbbi gyakrabban adatolható magyar névként is. Egyes településeken csak a magyar megfelelők, máshol csak a német nevek, megint máshol magyar–német névpárok jelölik ugyanazt a denotátumot. Az elsődlegesség megállapítása éppen ezért pusztán az adattár segítségével nem oldható meg: a párhuzamos nevek lehetnek ugyan valóban egymástól független névadások eredményei (ekkor mind a magyar, mind a német név jelentéshasadás útján jött létre), az egymástól független névadás azonban itt már nem olyan egyértelmű, mint az építménynevek esetében. Kevésbé valószínű ugyanis, hogy egy földterület számos tulajdonsága (a denotátum fajtája, mérete, növényzete, állatvilága, birtokosa stb.) közül egymástól függetlenül, mindkét névadó közösség éppen ugyanazt választja ki. Pusztán logikai úton tehát az látszik valószínűnek, hogy ott, ahol a denotátumnak mindkét nyelvű megnevezése adatolható, névátvételtől beszéljünk, ott pedig, ahol csak az egyik nyelvű forma létezik, belső keletkezésről, jelentéshasadásról lehet szó (melynek alapja eseteinkben jövevényszó). Az elméleti síkon helyesnek ítéltető megoldás azonban a gyakorlatban már nem alkalmazható ilyen könnyen: lehetséges ugyanis, hogy a ma csak a németek által *Szálás*-nak nevezett területet egykoron magyarok nevezték el, de a magyar név az évszázadok során kiveszett (pl. mert más motivációjú névre cserélték), és elméletileg ugyanígy lehetséges, hogy az eredetileg csak a németek által használt helynév bekerült a magyar névrendszerbe is.

4. Láthatjuk, hogy a formáns nélküli jövevényszóra és idegen eredetű helynévre is visszavezethető nevek elméleti keletkezési lehetőségei bonyolult összefüggésrendszert alkotnak, ugyanakkor be kell látnunk, hogy egy-egy név tényleges keletkezésmódját az esetek nagy részében aligha lehet biztosan megállapítani. Még kevésbé tehetünk általános megállapítást a végső fokon azonos közszóra visszavezethető nevek névadóiról (nem bizonyítható tehát például az, hogy valamennyi mai *Pusztă*-t magyarok nevezték volna el). Ha pedig a mai, átlátszó szerkezetű neveket illetően nem találunk olyan kritériumot, mellyel azokat egyértelműen névadó közösségekhez tudnánk kötni, még inkább óvatosan kell viszonyulnunk a régi névrendszerekhez. Addig, amíg perdöntőnek ítéltető érvek nem szólnak az egyik névadási mód mellett (vagy épp a másik ellen), el kell fogadnunk, hogy a vizsgált név egyaránt létrejöhetett jövevényszóból magyar névadással és idegen névből névátvétellel, így a névadók is ugyanúgy lehetnek magyarok és idegen nyelvű közösségek is. Ha tehát ilyen neveket vonunk be a vizsgálatba az etnikai következtetésekhez, figyelembe kell vennünk, hogy ezek önmagukban nemigen lehetnek bizonyítékok sem a korai magyar megtelepedés, sem pedig a más nyelvű közösségek jelenléte mellett. Ilyenkor egyéb, az adott néven kívüli további tényekre van szükség, például olyan további helynevekre, amelyek névadóit nagyobb bizonyossággal tudjuk azonosítani.

Irodalom

- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- DÉNES GYÖRGY (1991), Földtudományi módszerek szerepe a földrajzi nevek névtudományi kutatásában. *NÉ.* 13: 58–60.
- DÉNES GYÖRGY (1997), A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznév jelentése hegyek, sziklák nevében. *MNyTK.* 209: 284–8.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1944), *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Bp.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1938), Melyik nép nevezte el Pestet *Pest*-nek? *MNy.* 34: 129–40.
- MELICH JÁNOS (1902–1905), *Szláv jövevényszavaink*. Bp.
- MOÓR ELEMÉR (1938), *Pest. NéNy.* 10: 90–3.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.

Vizsgálódások vízneveink körében

Tézisek egy kutatási programhoz

1. A magyar történeti helynévkutatás a két világháború közötti időszakban vált modern tudománnyá. Ebben a szellemileg telített időszakban a névkutatók — a többi helynévfajta kutatása mellett — figyelmet szenteltek vízneveinknek is. Ez nem meglepő, hiszen legjelentősebb névkutatóink szlavisták lévén (mint például MELICH JÁNOS, a modern névkutatás megteremtője) szívesen fordultak a többségében szláv eredetű jövevény víznevek etimológiai vizsgálata felé. A Felvidék hidronimáinak tanulmányozása mellett érdeklődésük kiterjedt az erdélyi, székelyföldi területekre is: a legfontosabbak közül BENKŐ LORÁNDnak (1948) és KNEZSA ISTVÁNNak (1942, 1948) az ide vonatkozó munkáit említhetjük meg. Ezek az egykori magyar országrészek vizekben gazdagok, emellett azonban a Trianon után felerősödött nemzeti érzés is szerepet játszhatott e régiók kiválasztásában.

Részben ezt az kutatási irányvonalat folytatta később kiváló etimológistánk, a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-nak szerzője, KISS LAJOS, aki a Felvidék víznevei (1994) mellett ugyancsak tanulmányozta Erdély (1997b) és a Székelyföld (1979) vízrajzi neveit is. KISS LAJOS munkássága során a vízneveket emellett más, tipológiai természetű vizsgálatoknak is alávetette: kronológiai és származásbeli rétegeket különített el a körükben (1994, 1997a, 1997b). Így beszél az ókorból, a középkorból vagy az újabb korból adatolható; illetve indoeurópai, preszláv, magyar, német, török, ismeretlen vagy bizonytalan eredetű nevekről. Ezekkel a tanulmányokkal összefüggnek a víznévi kontinuitás kérdésével foglalkozó írásai is (1995, 1997a), hiszen — mint köztudott — legnagyobb vizeink nevei, melyek ősi, indoeurópai eredetűek, a gyakori etnikai változások ellenére hosszú idő óta folyamatosan léteznek a Kárpát-medencében.

Különféle vizsgálati szempontokat érvényesítettek más, vízneveinkkel foglalkozó munkák is. A vizeket jelölő elnevezések grammatikai felépítését legátfogóbban „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (TNyt.) vizsgálta, mely a szóképzéssel, illetve a szóösszetétellel alakult vízneveket mutatta be. A tulajdonnévi értékű víznevek elemzése mellett néhány újabb munka az ezeket alkotó vízrajzi közneveket tanulmányozta: a Körösök vidékének vízrajzi közneveiről írt tanulmányt BÍRÓ FERENC (1997), VÖRÖS OTTÓ pedig önálló monográfiát jelentetett meg e témakörben a nyelvterület nyugati részéről (1999).

Noha e rövid szakirodalmi áttekintés után úgy tűnhet, hogy a víznevekkel gyakrabban foglalkoztak névkutatóink, mint a többi mikrotoponima-típusba tar-

tozó névvel, mégsem részesültek valós értéküknek megfelelő figyelemben. BENKŐ LORÁND így ír a víz- (és település)nevek értékéről: „Még érdekesebb terület volna, legalábbis nyelvtörténetileg én annak tartom, mert régebbi: a magyar víz- és településnevekben szereplő szavak területi kötöttségének a vizsgálata. Ezek tudniillik a középkor viszonyaira mutatnak, és hihetetlen nagy lehetőségeket rejtenek magukban. Alig használta ki a magyar nyelvjáráskutatás, a nyelvtörténeti kutatás vagy nyelvjáráskutatás ezt a lehetőséget” (1982: 179). A víznevek kutatását illetően jómagam BENKŐ szavait máig érvényesnek érzem, így előadásomban egy, a vízneveket szisztematikusan tanulmányozni kívánó kutatási program főbb téziseit vázolom fel.

E téma választását a fentebb mondottakon túl az is indokolhatja, hogy a víznevekkel foglalkozó névkutatók etimológiai érdeklődése miatt a vizsgálatok fókuszában főként az elhomályosult etimológiai szerkezetű nevek álltak, így a belső keletkezésű víznevekről jóval szerényebb ismereteink vannak. A magyar eredetű nevek anyagán elvégzett tipológiai vizsgálatok azonban mindenképpen szükségesek ahhoz, hogy a magyar víznévrendszer jellegzetességeit egészében be tudjuk mutatni.

A belső keletkezésű és a jövevénynevek szembeállítása emellett más jellegű ismeretek feltárására is alkalmas lehet: idegen eredetű neveket ugyanis általában a nagyobb vizek viselnek, míg a kisebb patakok elsősorban magyar nevet kaptak. Ilyen irányú vizsgálatok révén esetleg fény derülhet arra is, hogy a méretüket tekintve különböző vízfolyásoknak az elnevezései minőségileg különböznek-e egymástól.

2. Leendő kutatásom első lépése természetesen a vizsgálandó anyag területi és kronológiai határainak kijelölése volt. A rendelkezésünkre álló oklevéltárak, okmánytárak, megyei adatközlő munkák, térképek és egyéb forráskiadványok sajnos, nem nyújtanak kellően egyenletes névanyagot a Kárpát-medence egészéről, így a kutatásba bevonandó terület kijelölése elég nehéz feladatnak bizonyult. Hosszas mérlegelés után Baranya és Bihar megyékre esett a választásom: a két régió földrajzi adottságai ugyanis megfelelő alapot biztosítanak az areális összehasonlító vizsgálatokhoz.

A víznévi adatokat a lehető legkorábbi időktől, a honfoglalástól szeretném megvizsgálni. Ahhoz, hogy az általam fontosnak gondolt elemzések elvégzése is lehetővé váljék, igen tág időhatár kijelölésére van szükség, így Bihar megye adatait 1920-ig, a történelmi Magyarország feldarabolásáig kívánom összegyűjteni.

Az időhatár végpontjának a kijelölését az befolyásolta, hogy a trianoni békediktátum életbelépése után Bihar megye jelentős részét Romániához csatolták, s ez olyan sajátos nyelvi helyzetet idéz elő, amely a helynevek státusát is érinti, kutatásom azonban nem vállalhatja fel a víznevek sajátos létmódjának bemutatását e mesterségesen átalakított nyelvi helyzetben, hiszen ez egy olyan önálló —

egyébként önmagában is igen fontos — téma, mely számos, a víznevekhez szorosan nem kapcsolódó problémát vet fel.

Baranya megye vízneveinek vizsgálatakor csupán a korai ómagyar és a mai korból származó adatokat használtam fel: a két korszak között ugyanis kevésbé adatolható e terület névanyaga, a jelenkori névállapot azonban jól megismerhetővé vált az 1982-ben megjelent „Baranya megye földrajzi nevei” című munka által.

3. Az összegyűjtött vízneveket a tervezett kutatómunka során szemantikai, lexicális-morfológiai és keletkezéstörténeti szempontból kívánom megvizsgálni — minden elemzési szinten hangsúlyt helyezve a nevekben és a névalkotási modellekben végbement változásokra.

Előadásomban a továbbiakban az idő szűkössége miatt e kutatási szempontokhoz kapcsolódóan csupán néhány fontosabbnak ítélt kérdést mutatok be: így érintem a víznevekkel azonos alakú hegy- és településnevek, valamint a víznevekben felbukkanó személynévek problémakörét; illetve azt, hogy a vizek elnevezéseinek körében kimutathatók-e tipikus szemantikai és szerkezeti típusok, s ezeknek a kategóriáknak a megjelenése, változása kronológiailag meghatározható-e.

3.1. Kutatóink legtöbbször etimológiai szempontból közelítettek vízneveinkhez, szisztematikus szerkezeti elemzésnek ritkán vetették alá őket. Tervezett kutatásaim egyik központi feladata éppen ezért a szemantikai és lexikológiai-morfológiai vizsgálatok elvégzése. Az elemzés — ahogyan már korábban is említettem — nemcsak szinkrón analízist foglal magában, hanem hangsúlyozottan érvényesíteni szeretném a diakrón szempontot is, így ugyanis lehetőségem nyílna arra, hogy megvizsgáljam, léteznek-e tendenciaszerű változások a víznevek szemantikai szerkezetének alakulásában.

Korábbi elemzéseim alapján az a tapasztalatom, hogy az Árpád-korban a víz valamilyen tulajdonságát megnevező nevek alkották a legnépesebb szemantikai csoportot, e kategórián belül a leggyakrabban felbukkanó sajátosság pedig a lokális viszonyoknak (így például a folyónak a környezetében fekvő településhez, hegyhez stb. viszonyított helyzetének) a kifejezése, emellett azonban szép számmal találkozunk növény- és állatvilágra utaló névvel is. Fontosnak tartom e vizsgálatot abból a szempontból is, hogy képet kapjunk arról: e „pánkronikusnak” tartott névcsoport a korszak más helynévtípusaival, illetőleg a más nyelvek víznévtípusaival történő összevetésben hordoz-e valamiféle speciális jegyeket is, vagy inkább csak az emberi gondolkodás általános kategóriáit fejezi ki.

Feltevésem szerint a név által kifejezett szemantikai tartalmak az idők során jelentősen nem változtak meg, ezek aránya azonban valószínűleg módosult: úgy tűnik, a lokalitás kifejezése, ezen belül is a településről való megnevezés vált uralkodóvá. Ezenkívül a személyekről történő elnevezés is gyakrabban lelhető fel a fiatalabb víznevek körében.

Amennyiben e kisebb névanyag elemzésére támaszkodó feltevéseim igazolódhatnak jóval bőségebb névállomány alapján is, felvetődik az a kérdés, hogy mi okozhatta ezeket a változásokat. A helynévrendszeren belüli analógia hatása befolyásolta-e a folyamatot, melynek érvényesülése természetesen együtt jár a rendszer egyszerűsödésével, vagy inkább azzal lehet magyarázni e változásokat, hogy az emberiség fokozatosan elfordult a természettől, így a vizek elveszítették egykori fontosságukat a mindennapi életben, hiszen a vizek élelemforrást, tájékozódási pontot, közlekedési lehetőséget stb. jelentettek elődeink számára.

A víznevek nyelvi megformáltságában szintén történtek változások: az egyik legjellegzetesebb változás a településnévi előtagú kétrészes víznevek körében zajlott le. A korai ómagyar korral kapcsolatban végzett kutatásaim tanúbizonyossága szerint ez a szerkezet leggyakrabban olyan formában valósult meg, melyben a településnévi előtaghoz a *pataka* vízrajzi köznév kapcsolódott, mint például a *Gönyű pataka* (vö. KMHsz. 1.) névben. Mai helynévgyűjteményeinkben azonban leginkább a településnév *-i* melléknévképzős származékával találkozunk a nevek előtagjaként, s emellett a vízrajzi köznév alapalakban szerepel, lásd például a *Pécsi-víz* (BMFN. 695) névben.

Mi motiválhatta ezt a változást, s következett-e a régi víznevekben is? S ha igen, akkor mi gerjeszthette a folyamatot, hiszen a helynevek köztudottan hajlamosak a nyelvi állapot konzerválására. Lehetséges-e ebben az esetben is, hogy a víznévrendszeren belüli analógia áll a változás mögött, ugyanis már korai vízneveink körében is a melléknévi előtagú nevek voltak túlsúlyban. Vajon ez a jelenség okozhatta-e a településnévi meghatározó tagok melléknévesítését? E téren is sok egyelőre a megválaszolatlan kérdés.

3.2. A víznevek szemantikai és morfológiai-lexikális szerkezetét érintő problémakörök mellett a víznevek és a más névfajták között fennálló névadástörténeti kapcsolat vizsgálata is céljaim között szerepel.

Vizeink elnevezései sajátos viszonyrendszerben állnak többek között a velük homonim hegységekkel: példaként említhetjük a Gömör vármegyei Bást határában fekvő *Medves*-t, mely az azonos elnevezésű folyóról kaphatta nevét (Gy. 2: 461, 485). A leggyakrabban azonban a vizek és a települések elnevezéseinek a kapcsolatával foglalkoztak kutatóink.

BENKŐ LORÁND — aki talán a legtöbbet írt a település- és víznevek keletkezéstörténeti viszonyát érintő kérdésekről — úgy véli, hogy „nagyobb vizek esetében — szinte névtani univerzáléként — a vizek az elsődleges névadók: a mellettük fekvő helységek és a vizektől is gyakran védett, részben körülhatárolt várak a folyóktól kapják nevüket” (2003: 136).

TÓTH VALÉRIA pedig a Zala folyó vízgyűjtőterületén található vizek régi elnevezéseit bemutató írásában az oklevelekben előforduló azonos alakú település- és víznevek kapcsán a következőket fogalmazza meg: „A forrásokban többször találkozhatunk pusztai településnévvel alakilag megegyező víznévvel is: az

ilyen *Batyk, Börönd, Cséb, Fancsika, Kanizsa, Kapornak, Orosztony, Szőce* vagy *Teskánd*-féle előfordulásokról azonban — névrendszertani okok miatt — valószínűleg inkább azt gondolhatjuk, hogy az okleveles említés pusztán körülírása a településen folyó pataknak, azaz a *fluvius Toscand* adat mögött a ’Teskánd (tel.) patakja’ szerkezet rejlik s nem önálló víznév” (2003: 92).

Utóbb BÍRÓ FERENC tanulmányozta e témát, ő azonban pusztán a víznév > településnév keletkezési irányt vizsgálta. A 906 víznévi eredetű metonimikus településnevet bemutató kutatásának eredményét a következőképpen fogalmazza meg: „Mind a funkció fontossága, mind az információtartalom gazdagsága miatt — általában is, és a metonimikus névalkotáson, valamint az azok következményeként kialakuló poliszemantikus névkapcsolatokon belül is — ez az alkategória [ti. a víznév > településnév típusú keletkezési mód; Gy. E.] a magyar településnevek fontos részrendszerének számít” (2005: 178).

BENKŐ axiomatikus állításának megszorítása (azaz hogy a nagyobb vizek adják nevüket a mellettük lévő településnek) okot ad arra, hogy alaposabban megvizsgáljuk a kérdést, hiszen már az Árpád-korban is találkozunk településnévből származó víznevekkel: példaként említhetjük az Abaúj vármegyei *Nyésta, Pocsim, Pocsaj* patakneveket (vö. KMHsz. 1.), melyek a mellettük fekvő település nevét viselik. A fiatalabb elnevezések ugyanúgy viselkednek-e, mint az ősbibb víznevek? Hajlamosak-e ezek a metonimikus nevek a kiegészülésre? Megválaszolásra vár továbbá az is, hogy ezek hivatalosnak tekinthető oklevélnevek vagy népi elnevezések voltak-e.

Egyes víz- és településnevek kapcsán egy sajátos névalakulási körforgásra is felfigyelhetünk: tudniillik amikor a település másodlagosan kapja a nevét a vele azonos elnevezésű vízről, majd a homonímiát elkerülendő a víz neve kétrészesessé válik, mely a településnév *-i* melléknévképzős származékából és egy vízrajzi köznévi utótagból áll, azaz víznév > településnév > kétrészes víznév változás megy végbe.

BENKŐ, aki több alkalommal is foglalkozott a *Kézd* név etimológiájával, azt állapította meg, hogy: „a *Kézd* helység az azonos nevű víz (*Kézd patak*) mellett fekszik, s ilyen esetekben (...) rendszerint a víznév szokott az elsődleges lenni, az *-i* képzős »fordított irányú« névtani helyzet csak látszólagos” (1998: 149). Véleménye szerint tehát víznév > helységnév > helységnév + *-i* képzős előtagú víznév változási folyamatra gyanakodhatunk akkor, ha egyrészt a víznév eredetibb voltát jelentéstani érvek támogatják; másrészt ha a vizet a névadó helységen felül is ezzel a névvel nevezik; harmadrészt pedig, ha a helységnévben a *patak, víz, fő, tő* szó van; s nem utolsósorban, ha az analógia is ezt támogatja (BENKŐ 1948: 98).

BENKŐ ezen gondolataival vitatkozik írásában HEGEDÜS ATTILA, aki úgy véli, hogy az *-i* képzős nevek inkább a ’honnan jön a víz’ szemantikai tartalommal bírnak, mintsem a BENKŐ által felvázolt víznév > helységnév > *-i* melléknévképz-

zós kétrészes víznév folyamattal lennének leírhatók. Tanulmányának eredményeit két pontban összegzi: „1. az *-i* képzős pataknev valódi népi névként csak kismértékben jellemző a hivatalos névadásban betöltött jelentős szerepével el-
lentétben; 2. a helynév + *-i* képzős hivatalos nevet (...) azon a helyen, amelyről a nevet kapta (...), sehol sem említik népi névként” (HEGEDÜS 1993: 143).

HEGEDÜS tanulmánya explicit információtartalmán kívül leginkább óvatosságra int. Míg jómagam a kisebb vizek elnevezéseire is kiterjedő kronológiai vizsgálatokat hiányolom e témakörben, addig HEGEDÜS ATTILA felhívja a figyelmünket arra is, hogy a területiség is fontos szempont lehet, hiszen a vizek egyes szakaszainak elnevezései természetszerűen eltérőek is lehetnek, s így különböző motivációval is rendelkezhetnek. A felvetett problémák fényében munkám egyik fontos feladata mindenképpen a vizek és települések nevei közötti összefüggéseknek a feltárása lesz, hiszen már a felületes áttekintés is azt mutatja, hogy számos ilyen típusú névvel találkozhatunk a mai nyelvi adatok körében — s nemcsak településnévi előtaggal, hanem hegyek és völgyek elnevezései is gyakran előfordulnak bennük: lásd például a *Hosszúhetényi-vízfolyás* (BMFN. 680), *Viganvári-árok* (i. m. 659), *Zengővárkonyi-patak* (i. m. 593), illetve a *Rókahegyi-patak* (i. m. 580), *Kisvölgyi-árok* (i. m. 655), *Sásvölgyi-árok* (i. m. 659), *Szuporvölgyi-árok* (i. m. 652) stb. neveket.

3.3. A helyneveken túl a személynévvel is kapcsolatba hozhatók a víznevek, de ennek a kérdéskörnek a megítélése sem egyöntetű.

„A víznevek szemantikai tipológiája ugyan többféle névadási indukciót is megenged, de e körből — főként a nagyobb vizekre nézve — a személynévi eredet igen nagy valószínűséggel kizárható” — írja BENKŐ LORÁND a *Borzsova* neveket elemző tanulmányában (2003: 136). Azonban ki lehet-e ezt jelenteni a víznevek összességére vonatkoztatva, egy- és kétrészes nevekre egyaránt? A nagy kiterjedésű, ősi nevet viselő vizek együtt kezelhetők-e a fiatalabb nevű, kisebb, jelentéktelenebb vizekkel? Vagy kitapogatható-e valamiféle kronológiai határvonal, mely után a személynévi eredetű víznevek száma megszorodott, vagy éppen lecsökkent? Kérdéseim érvényességének alátámasztására álljon itt néhány, a mai Baranya megye területéről származó személynévi elemet tartalmazó víznévi adat: *Barkóczy-árok* (BMFN. 662), *Pernecker-árok* (i. m. 616), *Sándor-árok* (i. m. 626).

Ha ellenben a kutatási eredmények azt igazolják, hogy a magyar helynévrendszerre valóban nem jellemzők a személynévi eredetű víznevek, akkor megmagyarázható-e, hogy miért alakult így a szisztéma, hiszen személyre utaló víznevek, ha nem is nagy számban, de már az ómagyar korban is fellelhetők: lásd például a Borsod vármegyében adatolt *Zakariás pataka* (KMHsz. 1.) nevet, és esetleg itt említhető meg a Nógrád vármegyei *Bába* (Gy. 4: 226) pataknev is. A víz a vele azonos nevű település mellett fekszik, így nehezen dönthető el, hogy a

víz kapta-e a nevét a településről (s ebben az esetben személyt jelölő szó > településnév > víznév többszöri metonímiával van dolgunk), avagy fordítva.

MARY R. MILLER ugyanakkor arra hívja fel a figyelmünket, hogy az indián névadási szokások szerint a birtok tulajdonlását erősítette, ha a birtok hataraként szolgáló víz a birtokos nevét viselte (1990: 192). Természetesen nem biztos, hogy ez a megállapítás a magyar viszonyokra is érvényes, illetve lehetséges, hogy ezekben az esetekben a birtokos névvel alakilag megegyező birtoknév vonódott át a vízre, ám mérlegelésre mindenképpen érdemesnek tartom gondolatát.

Ugyanakkor amennyiben a személynevek névelemként kimutathatók a víznevekben, következő lépésként a hozzájuk kapcsolható pontos szemantikai funkció meghatározása a feladatunk — már amennyiben ez az idő távlatából egyáltalán lehetséges. Ehhez leginkább a legújabb kori–mai névanyag hasonló nevei adhatnak fogódzót.

A toponimákat alkotó személynevek kapcsán a birtoklás mellett leggyakrabban a hely közelében lakó emberre, embercsoportra és/vagy a hely használójára való utalást szokás említeni (vö. JUHÁSZ 2000: 133). Ezzel a szemantikai tartalommal bírhat például a Bihar vármegyei, már az Árpád-korból is adatolható *Pap ága* víznév (vö. KMHsz. 1.). A régi tónevek esetében a személynév használata a halászság tulajdonosát jelölhette meg. A külföldi szakirodalom ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy a víz egy olyan személyről is kaphatta a nevét, akivel történt a vízben vagy környékén valami: folyóvizek kapcsán az elnevezés oka lehetett például az, hogy az említett személy belefulladt a megnevezett vízbe (vö. például STÅHL 1976: 116). Ilyen típusú nevek azonban vélhetően a fiatalabb elnevezések körében fordulnak elő inkább.

4. Előadásomban egy a víznevek rendszerét vizsgáló kutatási program néhány, fontosnak tűnő kérdését vázoltam fel. Vizsgálataim révén — reményeim szerint — pontosabban láthatjuk majd vízneveinknek a magyar helynévrendszeren belüli helyzetét, a többi részrendszeréhez fűződő kapcsolatát, de ezen túlmenően egyes részleteiben is mindenképpen áranyaltabb ismeretekhez segítenek majd bennünket a magyar víznévrendszert illetően.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1948), A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *MNy.* 44: 95–101.
- BENKŐ LORÁND (1982), Hozzászólás [a II. dialektológiai szimpozionon]. *VEAB Értesítő* 1982. II, 179–82.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp.

- BÍRÓ FERENC (1997), Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *MNyj.* 34: 93–114.
- BÍRÓ FERENC (2005), Víznevekből metonimikusan keletkezett magyar településnevek. *NÉ.* 27: 170–9.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* 4., bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- HEGEDÜS ATTILA (1993), *Kézd* ürügyén. *NÉ.* 15: 141–4.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2000), Opponensi vélemény Tóth Valéria Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye helynevei) című doktori (PhD) dolgozatáról. *NÉ.* 22: 129–34.
- KISS LAJOS (1979), Székelyföldi víz- és helységnevek. *Nyr.* 103: 468–72.
- KISS LAJOS (1994), A Felvidék víznevei. *MNy.* 90: 1–19.
- KISS LAJOS (1995), Földrajzi neveink kontinuitása a Dunántúlon. *MNy.* 91: 192–4.
- KISS LAJOS (1997a), Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 187–97.
- KISS LAJOS (1997b), Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 199–210.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1001–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942), *Erdély víznevei.* Kolozsvár.
- KNIEZSA ISTVÁN (1948), Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön. *MNy.* 44: 1–11, 101–5.
- MILLER, MARY R. (1990), Time and meaning in stream names: a semantic classification of Indian-named streams in Alabama. In: *Proceedings of the XVIIth International Congress of Onomastic Sciences. Helsinki, August 13–18, 1990.* II, 187–94.
- TNyT. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- STÅHL, HARRY (1976), *Ortnamn och ortnamnforskning.* Stockholm.
- TÓTH VALÉRIA (2003), A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. *NÉ.* 25: 89–94.
- VÖRÖS OTTÓ (1999), *Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata.* MNyTK. 211. sz. Bp.

A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata

1. A hegyneveket vizsgáló kutató igen hamar szembetalálja magát e névfajta, illetve egy-egy hegynév más helynévfajtáktól való elkülönítésének nehézségeivel. Ennek magyarázatát többek között az adja, hogy a hegynevek és a különböző további helynévfajták igen szoros kapcsolatban vannak egymással, s ez a kapcsolat már a legrégebbi neveket vizsgálva is határozottan kitűnik. Munkámban erre a kapcsolatra, azaz a nevek egymásra hatására kívánok rávilágítani, mégpedig olyan módon, hogy a névfajták közötti átjárás különböző megvalósulási lehetőségeit tekintem át. Azt igyekszem ezáltal is szemléltetni, hogy a világ tükrözésében milyen nyelvileg is megjelenő kapcsolatot teremt az ember, aki elnevez; konkrétan: hogy miféle nyelvi mozgás figyelhető meg a hegynevek és a más helyfajtaikat jelölő nyelvi elemek között.

Ilyen tárgyú vizsgálatot mindeztáig még nem végeztek, sőt még hasonló jellegű megközelítésekkel is alig-alig találkozunk a névtani szakirodalomban. BENKŐ LORÁND a Székelyföld régi víznévállományát igyekezett feltárni a településnevek felhasználásával (1947). A víznévállomány rekonstruálásához elengedhetetlenül szükségesnek tartja e két névfajta kapcsolatának tisztázását, s e kapcsolatot megítélésében elsősorban a jelentéstani szempontokat tekinti irányadónak. Emellett azonban további, a névállomány vizsgálata során feltárt névadási szokások és analógiák segítik a nevek hovatartozásának igazolását. BENKŐ után fél évszázaddal TÓTH VALÉRIA foglalta össze egyik tanulmányában a már létező helyneveknek a névadásban betöltött szerepét az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye névállományát vizsgálva (1999), s megállapította, hogy a névrendszer közvetlen névalakító szerepe már a legrégebbi időkben is meghatározó volt. A már meglévő helynevek többféle szerkezeti elemként és különféle funkcióban épülhetnek be az új helynevekbe, s az alakulás módja is változatos képet mutat. Az általa felsorakoztatott példák alapján jól látható, hogy természetesen a hegynevek is részt vesznek ezekben a folyamatokban. Munkájában TÓTH VALÉRIA azonban nemcsak a denotatív jelentés módosulásával járó változásokat tárgyalja, hanem a szemantikai átalakulás nélküli, pusztán szerkezeti jellegű névmódosulásokat is. Tovább árnyalhatja ugyanakkor az egyes névfajtaokról meglévő ismereteinket az is, ha a helyneveket tartalmazó helyneveknek csupán azon csoportját vizsgáljuk meg, mely az eredeti denotátumától elszakadva új helyet, gyakran új helyfajtaikat jelöl. S minthogy saját kutatási területemet a hegynevek adják, ezért a különböző helynévfajták kapcsolatát is a továbbiakban a hegynevekhez való viszonyukban tekintem át.

A folyamatban érintett nevek korpuszának összeállításához GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának négy kötete (Gy.) szolgált alapul, a korpusz pontosításához, bővítéséhez felhasználtam továbbá a „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” (HA. 1., 2.), valamint a „Korai magyar helynévszótár” (KMHsz.) köteteinek névanyagát is. Az ilyen módon összeállított névállomány alapján tehát a helynevek kapcsolatának a korai ómagyar korra jellemző vonásait igyekszem feltárni.

A hegynevek és a más névfajtákhoz tartozó helynevek kapcsolata valójában kétirányú lehet: a hegynevek létrehozásában egyrészt gyakran vesznek részt más helynevek: különösen a település-, a víz- és az erdőneveknek a hegynevekbe való beépülése látszik jellegzetesnek. Emellett azonban a kiemelkedések nevei is gyakorta megjelennek más helyfajtákhoz tartozó objektumok megnevezéseiben. Bizonyos esetekben nem könnyű azt meghatározni, hogy a kétirányú folyamatból aktuálisan melyik realizálódott. Az elsődleges név által jelölt helyfajtának és az alakulás módjának, irányának felderítésében ilyenkor a név szemantikai tartalma, illetőleg nyelvi szerkezete lehet főképpen a segítségünkre. A szláv eredetű névrészt tartalmazó hegynevek esetében például gyakran a szláv alapszó szemantikai tartalma segíthet az elsődlegesség megállapításában. A Borsod vármegyei *Holboka* hegynév alapszáva a szláv *globok* ’mély’ (FNESz. *Luboka*, ŠMILAUER 1970: 66), mely patakok nevében gyakori (Borsodban két ilyen nevű patak is adatolható), a hegynév tehát bizonyosan a közelben folyó *Holboka* nevű patak nevével állhat kapcsolatban. A *Szarvashalom*, *Ikrénydomb* településnevek esetében pedig — bár a másodlagos helynév alapjául szolgáló hegynév nem adatolható — a név lexikai szerkezete teszi egyértelművé a hegynévből való alakulást.

2. A hegynevek létrehozásában szerepet játszó más helynevek legnagyobb hányadát a t e l e p ü l é s n e v e k adják. A településnevek jelentős része hegyrajzi köznévvel kapcsolódva válik hegynévvé: *Báré* → *Báré-bérc*, *Bátor* → *Bátor-hegy*, *Dorog* → *Dorog-hegy*, *Akna* → *Akna hegye*, *Apc* → *Apc halma*, *Kocsola* → *Kocsola mála*. Az ide tartozó neveket vizsgálva mindjárt szembeötlő az alakulásmód egyik fő jellemzője: a hegynevekbe beépülő településnevek körében nem találunk szemantikailag áttetsző formákat. A folyamat másik, a fenti jellegzetességből is következő sajátossága, hogy a hegyrajzi köznévvel kapcsolódó településnevek minden esetben egyrészesek, még a kétrészesként adatolható *Szászenyed* helységnévnek is csupán a — nyilvánvalóan a mindennapi névhasználatban a település megnevezéseként szolgáló — alaprésze épül be a határában emelkedő kiemelkedésnek a nevébe: *Enyed-bérc*. Ez a szerkezeti sajátosság persze még inkább elbizonytalanítja a csak latinul adatolható kétrészes településnevet tartalmazó okleveles említések, mint például a talán *Kelenföld hegye*-ként rekonstruálható *mons Kelenfeld* forma magyar helynévi voltát, és azt

mutatja, hogy a latin okleveles adat mögött inkább talán 'Kelenföld település hegye'-féle körülírást kell látnunk, nem pedig önálló hegynevet. Ez a gyanú persze nemcsak a kétrészes településneveket tartalmazó hegynevek kapcsán merülhet fel, hanem minden olyan szerkezetnél, amely csakis latin formában dokumentál egy esetleges hegynevet. És tovább menve: ha mégis helynévnek tekintjük ezeket az alakulatokat, akkor adódik az újabb kérdés: milyen formában rekonstruálható a magyar formájuk, pl. a Szamárd település határában emelkedő hegy *mons Zamard* adata vajon *Szamárd*, *Szamárd-hegy* vagy éppen *Szamárd hegye*-ként élt-e a magyar névhasználatban. Más esetekben még bonyolultabb a helyfajták kapcsolata: a középkorban csak latinul és németül adatolható *Szentmárton hegye* forma magyar tulajdonnévi volta szintén erősen kérdéses, az azonban bizonyos, hogy a közeli *Szentmárton* település nevéhez csak annyiban kapcsolódik, hogy mindkettő a hegyen épült monostor védőszentjének a nevével alakult. Ugyanakkor a hegynek a még gyakoribb *Mons Sacer Pannoniae* említése már a megnevezésében található helynév (*Pannonia ~ Dunántúl*) révén is jelzi, hogy tudós névhasználatról van szó, hiszen hegynevekben ilyen jellegű makrotájnevek a népi elnevezésekben soha nem szerepelnek.

A településnevek metonimikus névátvitel útján is gyakorta váltak hegynévvé. A névvé válásnak ezt a formáját azonban csak az esetek kisebb részében tudjuk egyértelműen megállapítani. A pusztá törzsnévből alakult *Kér* név esetében — minthogy ilyen alakulással egyedülálló volna nemcsak a hegynevek, hanem másfajta mikrotoponimák körében is — településnévi metonímiát valószínűsíthetünk. A *Lapásd* név, melyben a *lopász* > *lapác* 'lapályos hely, sík vidék' főnév (FNESz. *Lapás*, *Lapásdpusztá*) rejlik, e szemantikai tartalommal szintén a kiemelkedés lábánál lévő települést jelölhette elsődlegesen. A szláv eredetű nevek esetében a lexikális-morfológiai szerkezet mutathatja az alakulás irányát: a *Bucsony* és a *Börzsöny* hegynevekben a szláv *-jane* településnévképző rejlik. A szláv eredetű nevek esetében azonban az esetek többségében nem könnyen állapítható meg, hogy a metonimikus alakulás, azaz a hegynévi jelentés kialakulása a szláv vagy a magyar névrendszerben ment-e végbe. További nehézséget jelent, hogy a legtöbb azonos alakú település- és hegynév kapcsán nem lehetséges egyértelműen meghatározni az alakulás irányát, például a szláv eredetű *Garaduc* település- és hegynevek szláv közszoói előzménye a 'vár' jelentésű *grad* (TÓTH V. 1999: 437), ami mindkét helyfajtnak a nevében megjelenhet (hiszen mindkettőnek jellemző jegye lehet). Ugyanúgy a *Nyír* településnév és hegynév elsődlegességét sem lehet a névben rejlő információk alapján eldönteni. A pusztá személynéveket rejtő hegynévi formákat (pl. *Gereg*, *Gyúl*) ugyanakkor az általánosan elfogadott nézet szerint településnévi áttétellel szokás magyarázni, még akkor is, ha a hegynév közelében nem adatolható azonos nevű település (*Bölcs*). E tétel fenntarthatóságát nem áll módomban ezen előadás keretei között sem igazolni, sem cáfolni, mindössze annyit kívánok megjegyezni, hogy az ómagyar

korban adatolható hegynevek számottevő része valamely személynévvel azonos alakot mutat.

3. A folyamat fordítottja, azaz a hegynevek beépülése településnevekbe ugyancsak jellegzetes névalkotási mód. Az ilyen esetek legnagyobb részében az elsődleges hegynévi forma könnyen felismerhető, hiszen leggyakrabban hegyrajzi köznévi utótagú kétrészes nevek váltak metonimikus úton helységnevekké: *Farkashalom, Szarvashalom, Bothalma, Szádkő, Csókakő, Meleghegy, Ikrénydomb*. A neveket felépítő lexémákkal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy *bérc* utótagú hegynév az általam vizsgált korpuszban egyetlen esetben sem jelenik meg településnévben, sőt más helynévben sem, ami igen elgondolkodtató, tekintve egyrészt a többi hegyrajzi köznév gyakori előfordulását e helynévi alakulatokban, másrészt pedig a *bérc*-nek a régi hegynévanyagban való feltűnően sűrű szereplését. Mindez talán arra enged következtetni, hogy a névhasználók nem a többi hegyrajzi köznévvvel azonos értéküként ítélték meg a *bérc*-et, s bár e jelenség magyarázata további vizsgálatokat igényel, mégis megkockáztathatunk egy előzetes feltevést: az oklevelekben a kétrészes hegynevek utótagjaként szereplő *bérc* talán a valóságos nyelvhasználatban nem is lehetett minden esetben a név része, pusztán oklevélszóként szerepelt a hegynév mellett az e dokumentumokban általánosan használt latin fajtajelölő elemek mintájára. A *bérc* lexéma ilyen-fajta szerepéről magam is több esetben szoltam korábbi írásaimban (2004).

A kétrészes hegynévből alakult településnevekhez képest lényegesen ritkábban találunk egyrészes hegynévből metonimikusan alakult településneveket. Pusztán hegyrajzi köznévi eredetűnek látszik a *Hegy, Halom* településnév, s bár a közelükben nem adatolhatók azonos nevű hegyek, mégis bizonyos, hogy az adott település határában álló kiemelkedés tulajdonnévi értékű megnevezése vonódhatott át a helység jelölésére, mert közszóként ezek nem lettek volna alkalmasak emberi lakóhely megnevezésére. Ez megintcsak eltérést jelent a településnevet tartalmazó hegynevekhez képest, hiszen ott egyetlen *Falu-* vagy *Város-*féle hegynévvvel sem találkozunk, ahogyan az ilyen formák települések tulajdonneveként sem fordulnak elő, szemben a hegynevek között egyáltalán nem ritka *Halom, Domb* típusú tulajdonnevekkel. A csupán névelemnyi különbséget mutató, s ezért periférikusnak mondható *Bökény Somlya* 'Bökény Somlyója' hegynév és *Bökénysomlyó* településnév esetében az alakulás irányára a név szemantikai tartalmából következtethetünk: a *Somlyó* az egyik lehetséges etimológiai megközelítés szerint 'lassan omladozó' jelentésű (vö. MELICH 1963: 101, KISS L. 1997: 159), s gyakran szerepel kiemelkedések nevében, ezért feltehető, hogy e kapcsolatban is a hegynév lehet az elsődleges.

4. A településnevek mellett az *erdőnevek* is nagyobb számban jelennek meg hegyek nevében, pontosabban a *mons* 'hegy' helyfajtajelölővel álló *Eresztvény, Kereked*, valamint az elsődlegesen kétrészes *Feketeerdő, Várerdő*,

Apátbükke, Iggyfan neveket okleveles említéseik alapján hegyek neveinek gondolhatjuk. E példákból látható, hogy a településnevektől eltérően itt igen gyakori, hogy kétrészes erdőnév lesz metonimikusan kiemelkedés nevévé. A másik jelentős különbség pedig az, hogy a nevek a *Ményszerdei-bérc* kivételével mind metonímia útján alakultak, már amennyiben valóban hegynévnek tekinthetjük őket.

Az erdő- és hegynevek szoros kapcsolatát, a megnevezés összefonódását mutatja ugyanakkor az is, hogy a nagyobb hegyek, hegységek több esetben erdőként vannak megnevezve az oklevelekben, azaz itt éppen fordított a helyzet, mint a fenti példák esetében. KISS LAJOS szerint különösen a fakitermelésre, makkoltatásra alkalmas erdővel borított s ezért gazdasági szempontból különösen értékes hegyeink szerepelhettek a latin nyelvű középkori okleveleinkben mint *silva* 'erdő': nagyobb hegységeink közül gyakran így említik pl. a *Bükk, Vértes, Pilis, Mátra, Börzsöny* nevét (1997: 166). S bár e nevek a *silva* jelölővel állnak, mégis hegyek nevének szokás tekinteni őket. Az erdő- és a hegynevek meglehetősen bonyolultnak tűnő viszonyának tisztázásához jónak láttam a mai névanyagot is bevonni a vizsgálatba, mivel a mai nyelvi folyamatok modellül szolgálhatnak a régi folyamatok rekonstruálásához, megértéséhez: a hegyekben gazdag abaúji Hegyköz KOVÁTS DÁNIEL által közreadott helynévállományán (2000) igyekeztem feltárni, hogy a mai névhasználatban miként realizálódik e két helynévfajta kapcsolata. E vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy a mai névhasználók valójában igen gyakran nem tesznek különbséget a kiemelkedés és az azt borító erdőség megnevezésében, s valószínűleg a két helyfajta sem különül el élesen a névhasználók tudatában, hiszen a legtöbb esetben egyetlen névalakulat szolgál mindkét helyfajta jelölésére: a *Halyagos, Pajna, Farkas-hegy, Őr-hegy, Nagy-Milic* egyszerre jelöli tehát a hegyet és a rajta lévő erdőt, ám a *hegy* utótagú nevek konnotációjában a kiemelkedés jelentése nyilván erősebb lehet. Azon ritka esetekben pedig, amikor a hegynek és a rajta lévő erdőnek külön neve van, ezt általában egy földrajzi köznévnél az elsődleges névhez történő kapcsolásával hozzák létre: az erdőt és hegyet is jelölő *Szár-hegy* név mellett szerepel a *Szárhegy-erdő* név is az erdő megnevezésére.

5. A hegynevek és víznevek kapcsolatára a régiségben inkább a víznév > hegynév irányú alakulás jellemző. Egyrészes víznevek váltak metonimikusan a hegy megnevezésévé a *Golboka, Holboka, Medves* nevek esetében. Kétrészes víznevet csak a bizonytalan olvasatú *Aszalósér* és *Pogányosér* hegynevek mögött gyaníthatunk, gyanúkat ugyanakkor el is bizonytalanítja, hogy nincsenek további példák ilyen alakulásmódra. Víznév rejlik a *Kakulló-hát, Duna-hegy* nevek előtagjában is, s a *Zalatna bérce* esetében szintén számolhatunk a közeli *Szalatna pataka* névvel való kapcsolattal, ennek közszói előzménye ugyanis a szláv *soltъ* 'mocsár' (FNESz. *Szalatnok*), emellett azonban a szláv *zlato* 'arany' (FNESz. *Zalatna*) szóból alakult szláv helynév átvétele is lehet.

A folyamat fordítottjának, a hegynév > víznév irányú alakulásnak a gyanúja csupán a *Kuna* hegynév és a *Kuna pataka* víznév esetében merül fel, egyedisége mindazonáltal el is bizonytalanítja feltevésünket.

6. A település-, erdő- és víznevek mellett más helyfajták neveinek körében is felmerül néha a hegységekkel való kapcsolat. Az azonos nevű *Kis-lakos* völgy- és hegynévben a *lak ~ lok* 'lapály; völgy; rét' (JUHÁSZ 1988: 88) község rejlik, ami a völgy név elsődlegességét mutatja. A *Nagygyűrűs völgye* esetében viszont éppen ellenkezőleg az előtagban szereplő *Nagy-gyűrűs* hegynév az elsődleges. Az *Ökörmező*, *Vámos reze* (< *Vámos*) hegységek mezők neveiből alakultak.

A *Feket* hegynév pedig nyilvánvalóan kapcsolatban áll a *Feket feje* és a *Feket kapuja* nevekkkel, melyek a hegység valamely részét jelölhették. Az oklevelekben ugyanakkor gyakran találkozunk olyan hegyrajzi köznevet tartalmazó nevekkkel, amelyek mellett nem szerepel latin fajtajelölő lexéma, illetőleg az e tekintetben pontosabb információt nem nyújtó 'hely' jelentésű *locus* áll mellettük, pl. *Magashalom*, *Püspökimál*. E nevek hegységeknek való azonosítását az oklevélbeli említés alapján nem tekinthetjük egyértelműnek (lehet, hogy például települést jelöltek), az azonban bizonyos, hogy eredendően kiemelkedések nevei voltak.

7. Az egyes névfajtáknak a hegységekkel való kapcsolatáról feltárt jellemző vonások talán közelebb vihetnek minket az olyan esetek alakulásmódjának a megvilágításához, amikor több különböző helyfajtába tartozó objektumot jelöl egy-egy közös névalak. A patak, település és hegy neveként is szolgáló *Medekes* névben a szláv *medokjś* 'savanyúvíz, ásványvíz' község (KISS L. 1999: 11) rejlik, s így a hegynév alakulhatott közvetlenül a pataknévből, de feltehető a pataknév > településnév > hegynév metonimikus névadás lehetősége is.

8. Munkám végén vizsgálataim eredményeit összegezve a következőket tartom kiemelendőnek. A korai ómagyar korban legnagyobb számban a településnevek és a hegységek kapcsolatának a nevekből való tükröződésére találunk példákat. Esetükben mindkét irányú alakulással szép számban jöttek létre nevek, azonban míg a hegységekbe csak szemantikailag nem áttetsző egyrészes településnevek épültek be, addig a helységnevekben igen gyakran szerepelnek szemantikailag áttetsző és kétrészes hegységek is. A különböző mikrotoponimák és a hegységek kapcsolatáról összefoglalóan megállapítható, hogy a mikronév > hegynév alakulás esetében — úgy tűnik — nincs megkötés a beépülő helynévvel szemben sem szemantikai, sem szerkezeti vonatkozásban. Azonban a folyamat fordítottja, a hegységek szereplése az erdő- és víznevekben nem jellemző, inkább csak a térszinformaneveknél fordul elő, melyek gyakorta éppen a hegy valamely részét jelölik meg.

A nevek új nevekké való beépülése két fő típusba sorolható a vizsgált esetekben: az egyszerű helynévi metonímia esetei mellett földrajzi köznévvvel kap-

csolódva jöttek létre az új nevek. A harmadik lehetőség, a névképzés alkalmazása nem jellemző e névfajta kapcsolódási lehetőségei között. Ez talán azzal magyarázható, hogy a képzés nem alkalmas arra, hogy vele a névfajták átjárását realizálni lehessen, azaz a képzők inkább csak az elsődleges nevek létrehozására használatosak. Ennek a sajátosságnak a magyarázatához azonban további kiterjedt vizsgálatokra lesz szükség.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1947), Víz- és helységneveink viszonyához. *MNy.* 43: 259–63.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997.
- HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás.* *NytudÉrt.* 126. sz. Bp.
- KISS LAJOS (1997), Hegynevek a történelmi Magyarországon. *MNy.* 93: 154–68.
- KISS LAJOS (1999), Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. *MNy.* 95: 9–25.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000), *Az abaúji Hegyköz helynevei.* Sátoraljaújhely.
- MELICH JÁNOS (1963), Somló, Somlyó. *Dolgozatok.* *NytudÉrt.* 41. sz. II, 101–7.
- RESZEGI KATALIN (2004), *Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben.* In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–65.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Průručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik.* Praha.
- TÓTH VALÉRIA (1999), Helynevek a helynevekben. *MNyj.* 37: 435–42.

A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről

1. A korai magyar helynevek vizsgálatának egyik igen fontos része a népnévi és a törzsnévi eredetű nevek több szempontú, alapos elemzése, hiszen a helynévkutatás ilyen témájú eredményeit elsősorban a történetkutatás hasznosíthatja a Kárpát-medencében való megtelepedés folyamatának világosabb megrajzolásához. Előadásomban e két névtípus közül a törzsnevekkel, illetve azoknak egy sajátos csoportjával foglalkozom. A magyar törzsnevek mellett ugyanis külön figyelmet érdemelnek az ún. „vélt vagy pszeudo-törzsnevek”. Ezek körében szokás említeni a honfoglalás előtt a kazárok ellen fellázadt s a honfoglaló magyar törzsekhez csatlakozott három *kabar törzs*-et, amelyeket Konstantinos híradása nem sorolt fel, az Admonti évkönyvek 881-ben pedig a *cum Covaris* összefoglaló névvel említette őket, s a későbbi korokban sem tudunk meg róluk semmi közelebbit egyetlen magyar vagy nyugati kútfőből sem.

Ezzel magyarázható, hogy a magyar törzsnévi eredetű településnevek nyelvi és geográfiai sajátosságainak figyelembevételével számos próbálkozás történt e törzsnévi csoport azonosítására. NAGY GÉZA úgy találta, összefoglaló nevük lehetett a *kazár*, s a *Káliz*, *Kalán*, *Székely*, *Varsány* helynevekben vélte fellelni az ismeretlen törzsneveket (1910: 61). MELICH a *Ság* viszonylag gyakori településnévről tette fel, hogy talán törzsnévi eredetű (1925–1929: 366). KNEZSA a *Varsány*, *Tárkány* neveket vélte idetartozóknak (1938: 371). RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (1927: 464–5), NÉMETH GYULA (1931: 147), PAIS DEZSŐ (1939: 19–25) és MELICH JÁNOS (1940) később még a *Berény* helynevet sorolja ebbe a csoportba. Az említett feltételezések mellett felmerült még a *Bercel*, *Berencs*, *Böszörmény*, *Ladány*, *Oszlár* ~ *Eszlár*, *Örs* helynév is, mint amelyek esetleg az ismeretlen *kabar* törzsek neveivel lennének azonosak. Ezek a besorolások azonban a legtöbb-ször magyarázat nélkül maradnak, nyelvészeink, úgy látszik, történeti tényként kezelték e nevek törzsnévi eredetét, s inkább csak az etimológiájukkal foglalkoztak. MELICH például a *Berény* etimológiája kapcsán csupán annyit jegyez meg, hogy a „*Beren* nyilván törzsi név” (1940: 18), PAIS pedig így nyilatkozik a Veszprémvölgyi apácák oklevele kapcsán: „Hogy a (...) *Vörösberény* kifejezés milyen indítekből, hogyan vált helynévvé, arra nézve legvalószínűbbnek látszik, hogy ebben az esetben, mint számos más esetben is, törzsnevet alkalmaztak helynek, »község«-nek a megjelölésére.” (1939: 22). KRISTÓ GYULA e problémáról a következőket írta: „A kavarság összetevőire használt elnevezések nem azonos alapokon állnak, egyesek valóságos népekre utalnak, más nevek pedig vallási hovatartozásra, ami napjainkig nem kis zavar forrásává vált.” (2003: 41).

Ő maga a kabarsághoz tartozónak mondja az eredetileg mohamedán (muszlim), iszlámhívő *böszörmények*, *kálizok* és *varsányok* (*alánok*) csoportját. A volgai bolgár muzulmánok közé sorolja a *barszulá*-t, a *bulkar*-t és az *eszegel*-t (*eszkel*-t), amelyek közül szerinte az első a *Bercel*, a második a *Bulgár/Bolgár* helyneveknek feleltethető meg, míg a harmadikban a *székelyek* őseit látja, akik a három törzsből álló kabar segédnépek (törzsszövetség) egyik törzsét vagy annak egy részét alkották (vö. 1996: 136, 2003: 41–54).

2. KNEZSA ISTVÁN elsőként próbálta meg összefoglalni a törzsnévi eredetű településnevek általános jellemzőit, ismérveit az alábbiakban: 1. az ország területén szétszórtnak találhatók, 2. személynévként nem fordulnak elő, 3. elterjedésük nem lépi át a más adatok adta magyar nyelvterület határát, 4. környezetük jellegzetesen magyar (1938: 371). KRISTÓ azonban tévesnek találta e megállapításokat, s meg is cáfolta őket (1983). Az első ponttal szemben azt az általános névtani igazságot hangoztatta, hogy a helynévadás szokásos törvénye szerint az azonos alakú nevek az ország területén mindig szétszórtnak találhatók, hiszen ha túl sűrűn lennének egymás mellett, alapvető feladatuknak, az azonosításnak, a megkülönböztetésnek, az egyedítésnek nem tudnának eleget tenni. A második pontban foglaltakat szembeállítja a ténnyel, hogy a törzsnevek ritkán ugyan, de előfordulnak személynévként, s a nyolc törzsnévből négynek igenis ismerjük személynévi megfelelőjét, amelyek önálló címszó alatt megtalálhatók a FEHÉRTÓI KATALIN-féle újabb Árpád-kori személynévtárban is: ezek a *Nyék* (1231: *Necku*), a *Kürt* (1211: *Curt*), a *Tarján* (1181: *Tarjan*), a *Keszi* ~ *Kesző* (1138/329: *Keseudi*, 1211: *Keseu*),¹ bár valóban ritkán fordulnak elő (KRISTÓ 1976: 41).² Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy a helyzetet e ponton még tovább bonyolíthatja, hogy a tulajdonnevek között elképzelhető egy olyan változási irány is, amelynek során a törzsnév előbb helynévvé válik, majd ezt követi a helynév személynévvé alakulása.³ Ilyenkor tehát a

¹ ÁSz.-ban e személynévek adatai a *Necku*, *Kurth* ~ *Curt* ~ *Churt*, *Tarian*, *Kesedi* ~ *Kesudi* ~ *Quesudi* ~ *Keseudi* ~ *Keseidi*, *Keseu* címszók alatt találhatók.

² Itt kell megjegyeznünk, hogy az e témában megfigyelhető KNEZSA és KRISTÓ közötti véleménykülönbségnek korábban már megvolt az előzménye: KNEZSA előtt PAIS is arra a megállapításra jutott, hogy „Feltűnő azonban, hogy a honfoglaláskori törzsek nevei nálunk nem váltak személynévekké, mint a törököknél” (1922: 100). Az ő véleményével szemben viszont már NÉMETH GYULA ezt írta: „a magyaroknál azt tapasztaljuk, hogy a törzsnevek ritkán fordulnak elő személynévként” (1930/1991: 187).

³ BENKŐ e problémáról általánosságban így nyilatkozik: „A szuffixum vagy utótag nélküli alapalakban való váltás dolgában (...) a magyar helynévkutatásban viszonylag régóta szinte dogmává merevedett, hogy e viszonylatban csak a személynévből helynévvé válás a szabályos, fordított út lényegében nincs (...). A dogma azonban bizonyosan hibás: nyelvünkben személynévek minden ismert nyelvtörténeti időben keletkezettek helynévből szuffixum nélkül is, sőt ennek a fejlődési módnak is elég nagy volt a produktivitása. E problémának igen nagy a hordereje Árpád-kori helynévanyagunk település- és népességtörténeti vallomása szempontjából.” (1996: 11–2, illetve vö. 1998a: 44–5 is).

személynév törzsnévi eredete csak látszólagos, valójában helynévre lesz visszavezethető. Ez a kérdés csakis az egyes konkrét nevek vizsgálatával tisztázható, ha egyáltalán tisztázható minden esetben. A KNIEZSA által említett harmadik jellemző, „a többi adatok alapján igazolt magyar nyelvterület határa” KRISTÓ szerint leginkább a XI. század második felének vonatkozásában érvényes, ebből pedig nem következik feltétlenül, hogy a X. századi törzsnévi helynevek is a magyar nyelvterületen belüliek. S végül az utolsó pontról szólva felsorolja az ellenpéldákat szláv vagy szláv–magyar vegyes lakosságú területekről.⁴

Ez idő óta a kérdésben nemigen sikerült a tudománynak továbblépnie. Sőt, a törzsnévi eredetű településnevek csoportját vizsgálva újra meg újra felmerül a *nép* és *törzs* fogalmának, terminológiai meghatározásának, a kettő közötti azonosságnak vagy különbözőségnek a tudományos szakirodalomban is megfigyelhető homályossága. Jól mutatja ezt, hogy kutatóink egy része a népnevek körében vélte megtalálni a kabar törzsek neveit, s így kerülhettek e szavak a törzsnevekkel azonos csoportba. MAKKAI LÁSZLÓ a törzsnévi helynevekhez sorolta a pusztá népnévi helyneveket, így keletkezésüket is azonos időre, kizárólag a X. századra korlátozta (1947: 112). KRISTÓ a törzsnévi helynevek és a pusztá népnévi eredetű helynevek azonosítását azonban jogosulatlannak tartotta, s e felfogással szemben azt is megállapította, hogy pusztá népnéves helynevek legalább a XIV. század végéig keletkezettek, nagyjából addig, amíg a pusztá személyneves helynévadás eleven volt Magyarországon (1976: 61). E megállapítással nyelvi alapon KISS LAJOS is egyetértett (1997: 180).

Az általam vizsgálni kívánt pseudo-törzsnevek körében olyan több szempontú elemzést szeretnék végezni, amelynek célja, hogy e kérdéses nevek hovatartozását megvilágítsa. Napjainkban leginkább két irányból célszerű közelíteni e névcsoporthoz: egyfelől az idetartozónak gondolt településnevek tipológiai sajátosságait lehet összevetni az egyértelműen törzsnévi, illetve népnévi eredetű helynevek jellemző vonásaival. Másfelől pedig a fentebb már említett KNIEZSA-féle törzsnévi kritériumok egyikének, nyelvi szempontból nagyon is fontos tulajdonságának, mégpedig a személynevekkel való kapcsolatának a teljes ismert névanyagra vonatkozó lehető legalaposabb vizsgálatára is lehetőségünk nyílik a FEHÉRTÓI KATALIN által 2004-ben megjelentetett „Árpád-kori személynévtár” segítségével. Ez az igen gazdag névanyag elégséges is ahhoz, hogy e kérdésben megbízható eredményre jussunk, hiszen az 1300 utánról előkerülő első előfordulású névadatok már elvileg sem igen tekinthetők valóban törzsnévi elemek továbbéléseinek, hasonló esetekben valamilyen áttételes névalakulásra kell gyanakodnunk. A fent jelzett két fő irányban történő újabb vizsgálatokkal talán ki-

⁴ Két Dráva–Száva-közi *Nyék*, egy Száva vidéki *Keszi*, egy Adriai-tenger menti *Megyer*, egy székelőföldi *Jenő* és még több más törzsnévi helynevünk jelzi szerinte a megállapítás helytelen voltát (KRISTÓ 1977: 212, vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 32–8).

deríthető lenne, hogy kérdéses neveink melyik névcsoporthal mutatnak nagyfokú hasonlóságot: a népnévi avagy a törzsnévi eredetűekkel-e.

Mindezek mellett a vizsgálat természetesen nem maradhat meg az általános-ság szintjén: először is minden egyes név etimológiáját külön-külön tüzetes vizsgálat alá kell venni. Elengedhetetlen a névadatok egyedi, egyenkénti értékelése, s ugyanilyen fontos a nevekre vonatkozó lehető legteljesebb ómagyar kori adat-sor összeállítása, illetve az akár napjainkig fellelhető adatok figyelembevétele is, hiszen mindez együtt adhat megbízható alapot a vizsgálatainkhoz. E kutatásokat ráadásul annak szem előtt tartásával kell végezni, hogy a nyelvészeti és a törté-neti érvek különválasztása (különválása) világos legyen, hiszen egy etimológiai (nyelvi) vizsgálat alkalmával a ma érvényes etimológiai módszereknek és elvek-nek, azaz tisztán nyelvészeti érveknek kell érvényesülniük.

3. FEHÉRTÓI KATALIN nagy vállalkozása, az „Árpád-kori személynévtár” a magyar személy- és helynévkutatásnak igen fontos, sőt nélkülözhetetlen segéd-eszköze. Eddig soha nem állt rendelkezésünkre egybegyűjtve ekkora mennyisé-gű személynévanyag, amely mostani vizsgálatunk szempontjából arra ad lehető-séget, hogy a már korábban említett KNEZSA-féle személynévi kritérium (1938: 371) igazságát megvizsgálhassuk. A névanyag szóba jöhető címszóit áttekintve azt láthatjuk, hogy a törzsnevek jellemzően valóban nem jelennek meg személynévi továbbéléssel, ám a pseudo-törzsneveknél a következőket tapasztalhatjuk: míg személynévi előfordulását megtalálhatjuk a *Bercel*, *Berencs*, *Káliz*, *Kalán*, *Örs* és a *Székely* „vélt” törzsneveinknek,⁵ addig a *Berény*, *Böszörmény*, *Ladány*, *Oszlár* ~ *Eszlár*, *Tárkány* és *Varsány* a személynévtárban még csak címszóként sincs feltüntetve, más címszók idézett adatai között pedig csupán helynevekben van jelen. Az első csoportba tartozó *Örs* névalakkal kapcsolatban BENKŐ a kö-vetkezőket írta: „GYÖRFFY a nagyszámú földrajzi név területi szórtságában törzsnévi jelleget lát (...), ami lehet ugyan, bár nem bizonyítható; de a személynévi (nemzetségnévi) realizáció akkor is csak helynévi előzményű lehet, mert a magyarban törzsnévből közvetlenül nem alakult személynév, s persze nemzet-ségnév sem.” (BENKŐ 1998a: 53). Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy azok a vélt törzsnevek, amelyek személynévként is használatban voltak, e jellegzetességük alapján közelebb állnak a népnevekhez, mint amelyek esetében erre példát nem találunk. Ez utóbbiakat pedig továbbra is meghagyhatjuk a „gyanús” nevek körében, ám e törzsnevek „vélt” jelzője még mindig nagyon is a helyén van.

⁵ Az ÁSz.-ban e személynévek adatai a *Berchel*, *Brench*, *Kaloz* ~ *Kaluz* ~ *Koaliz* ~ *Calix* ~ *Caliz* ~ *Caluz* ~ *Calsi* és *Kalazi*, *Kalanus* ~ *Calanus* ~ *Chalanus* ~ *Galanus*, *Urs*, *Zekul* címszók alatt található. Megjegyezzük, hogy bár a *Scichul* címszó a szótárban egyenértéku a *Zekul*-lyel, s FEHÉRTÓI mindkettő adatait a *Székely* személynévhez tartozónak tekinti, BENKŐ viszont az első név-alak ide vonását tévedésnek tartja, s már korábban hangtani és történeti érvekkel cáfolta (2002: 259–60).

4. A mostani vizsgálatunkhoz hasonló típusú kutatásokban a **tipológiai jegyek**, amelyek a névcsoporthoz minden tagjában azonos módon megfigyelhetők, a névalakításban mint névmodellek mindig döntő fontosságúak, hiszen e sajátosságok megléte vagy hiánya indikátorként mutatja egy név adott csoportba, típusba sorolhatóságát, vagy éppen az onnan kirekeszthetőségét. Ilyen tipológiai kérdés a mi esetünkben, hogy a vizsgált lexémák csupán alapalakjukban jelennek-e meg a helynevekben, mint eddigi tapasztalataink szerint az igen zárt csoportot alkotó törzsnévek, vagy képzőt is kaphatnak, mint a népnévi eredetű településnevek? Előre kell látnunk persze, hogy ennek a különbségnek a regisztrálása a vélt törzsnéveknek csak egy fontos jegyét mutathatja meg, de tipológiai besorolásukat nem teszi kétségtelenné: a népnévi helynevek ugyanis a képzős forma mellett — mint arról már szó volt — képző nélkül is bőségesen előfordulnak.

4.1. KERTÉSZ MANÓ arra figyelte fel, hogy létezik a helyneveinknek egy olyan csoportja, amelynek tagjai minden formáns, vagy morfológiai kitevő nélkül vál(hat)tak helynévvé, s ennek alapján mint hasonló viselkedésű neveket tartotta számon a személynévekből, a törzs- és nemzetségnevekből, valamint a népnévből született helyneveket (1939: 34). Hasonló felismerésre jutott KISS LAJOS is, aki a fenti nevekhez sorolta még a foglalkozásnévre visszavezethető helyneveinket is (1997: 179–80).

KRISTÓ GYULA a helynévkutatás egyik alapkötetének tekinthető, „Szempon-tok”-ként emlegetett munkájában (1976) külön fejezetben tárgyalta a formáns nélküli neveket: itt találhatjuk a törzsnévi és a „vélt” törzsnévi eredetű helyneveinket (i. m. 38–44); önálló fejezet szól az *-i* képzővel alakult nevekről: itt a népnévi eredetű településnevek kaptak helyet (i. m. 58–65); illetve újabb fejezet tárgyalja a *-d* képzős helyneveket. Ezzel a szerző egyértelműen felhívja a figyelmünket arra, hogy ha a törzsnévi és a népnévi eredetű településneveket (ennek fényében pedig a törzs- és népneveket) világosan el akarjuk különíteni egymástól, kitűnő fogódzót találhatunk a helynévképző meglétét vagy hiányát figyelve. Amennyiben ugyanis helynévképző áll egy településnév végén, annak forrása népnév (esetleg abból alakult személynév) lehet. Ebben a kérdésben azonban BENKŐ véleménye igen figyelemre méltó: a *-d*, de főleg az *-i* képző rendszeres jelenlétét (pl. *Csehi, Tóti*) vagy hiányát (**Maróti, *Székelyi, *Lengyeli, *Nándori*) bizonyos népnevek mellett azzal magyarázza, hogy a fenti képzők kapcsolódásának lexikai, tótani, hangtani függőségei keresztezik a kronológiai szempon-tokat (1998b: 71, 1998c: 119).

4.1.1. A KISS LAJOS nevéhez kapcsolható FNESz. a helynevekkel foglalkozó kutató számára olyan alapkötet, amely a magyar névkutatás eddigi eredményeit összefoglalóan tárja az olvasó elé. A szerző nem csupán saját elképzelését és véleményét mutatja be egy-egy elnevezés etimológiája kapcsán, de az övétől eltérő nézeteket is megemlíti. Mindemellett pedig gazdag névanyagát tekintve is alkalmas arra, hogy témánkban anyaga alapján egy elsődleges vizsgálatot végez-

hessünk el, hogy annak eredménye mintegy munkahipotézisként szolgálva kiindulási alap lehessen a későbbi részletekbe menő kutatásoknak.

A) Elemzésünket az **egyrészes** nevekkel kezdjük. A FNESz. mintegy 22 ezres névanyagából az egyrészes **törzsnévi** eredetű helynevek száma 149, amelyből 95-nek (64%) **magyar** törzsnév az alapja, s ezek között KISS LAJOS etimológiai szerint 3 *-i*, 2 *-cs*, 1 *-d* és 1 *-de* (*-gye*) végűt találunk. Ezt a képet azonban finomítani kell, mert az utóbbi két morfémat tartalmazó név idesorolása mára már egyértelműen hibásnak látszik. Szászkezd második névrészenek 1309-ből adatolt *Kyzd* alakját neves nyelvészeink sokáig kétségtelenül a *Keszi* törzsnév *-d* képzős alakjaként tartották számon (KNIEZSA 1943–1944: 248, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 37–8), ám BENKŐ LORÁND földrajzi (víznévi eredet), hangtani (nyílt *e* többeli magánhangzó bizonyítottága) és tótani (az etimológia miatt nem tűnhetett el a tövégi magánhangzó, így itteni toldalékolása nyelvtörténetileg elfogadhatatlan) érvekkel bebizonyította, hogy a településnév tövének semmi köze e törzsnévhez (1992), így tehát ezt a névalakot kivehetjük a vizsgált névcsoportunkból. Szintén az említett hangtani okok miatt vonható ki ebből a sorból a *-de* (*-gye*) végű, a FNESz. által szintén a *Keszi*-re visszavezethetőnek mondott 1440-ből származó *Kisgye* név is, így végül 93 magyar törzsnévi eredetű adatunk maradt.

Ide kívánczik az a megállapítás, hogy a fentebb felsorolt egyrészes nevek végén található morfémaik közül a FNESz. a *-cs*, *-d*, *-de* elemeket kétségtelenül törzsnévhez kapcsolt kicsinyítő képzőnek mondja, és noha tudjuk, hogy KISS LAJOS a helynévképző fogalmával soha nem dolgozott, létüket nem ismerte el, így az ő felfogása szerint más minősítést tulajdonképpen nem is várhatunk, e véleményét átgondolva azonban mégis lehetnek kétségeink, amelynek lényegét BENKŐ LORÁND így fogalmazza meg: „a legtöbb magyar nomenképzőnek nagy a nyelvrodszerbeli és a kronológiai kötöttsége. (...) a magyarban — mint az óriási mennyiségű példa mutatja — népnevekhez, de még néprész- vagy törzsnevekhez sem szokott kicsinyítő képző járulni, sőt ezek földrajzi névi realizációjában is eléggé idegen az egyébként éppen a régi magyarban rendkívül termékeny *-d*.” (1977: 55). E megjegyzést annak ellenére megszívlelendőnek tarthatjuk, hogy — mint a fentiekben láttuk — törzsnévi helyneveink csoportjából a *-d* képzős formákat kiiktatandónak látjuk. A fenti morfémaikkal szemben az *-i*-ről a FNESz. nem foglal állást, talán nem véletlenül. Ennek valóban nehéz az egyértelmű meghatározását megadni: Hajmáskér *Cari* névadata a korai (1002) alak eredeti tövéghangzóját mutathatja, tehát ez sem tekinthető képzőnek, ám Szamoskér 1286-os *Keeri*, és még inkább Németkér 1332–7-es *Kyry* adata túl kései ahhoz, hogy azoknak is a tövéghangzó funkcióját tulajdonítsuk.⁶ Mindezek

⁶ A FNESz.-ben, illetve az összes hivatkozott oklevél-közzétételben e két adat szöveggörnyezete nem látszik, de ha az eredeti oklevélszövegben a latin *de* szócska szerepel a nevek előtt, az is

miatt tehát a magyar törzsnévi eredetű településnevek között csupán két-két *-i* és *-cs* morféimára végződő név szerepel.⁷

A **pszeudo-törzsnévi**⁸ eredetű csoportba sorolható nevek száma a FNESz.-ben 54 (az összes törzsnévi eredetű név 36%-a), és itt csupán 1 *-d* és 1 *-i* végű név szerepel⁹ (ez utóbbi *-i* az oklevél hamis volta miatt szintén lehet véghangzó), ezeken kívül pedig besenyőnek tartott törzsnévre 6 helynevünk megy vissza.¹⁰ KISS LAJOS a mások által pszeudo-törzsnévinek mondott csoportba sorolt nevek etimológiájának megadásakor egyetlen egyszer sem beszél pszeudo-törzsnevekről: egyértelműen törzsnévi eredetűnek mondja viszont a *Bercel* és az *Örs* nevet, a *Varsány* kapcsán a törzsnévi eredet mellett esetleges szláv származtatást is szóba hoz. Óvatosan nyilatkozik, „törzsnévi elszórtaságú nevek”-ről beszél a *Berény* és a *Ladány* kapcsán, de a *Kozár*-t népnévre vezeti vissza, a *Berencs* pedig véleménye szerint pusztai személynévi eredetű. A *Ság* nevet pedig köznévi eredetűnek mondja, és megjegyzi, hogy törzsnévi eredete kevésbé valószínű.

A 149 egyrészes, egyes felfogások szerint törzsnévre visszavezethető helynévből vizsgálatunk eredményeképpen összesen 6 (4%) név végén találunk tehát valamilyen morféimát.

A „valamilyen morféimával a végükön álló” törzsnevek csoportjában a FNESz. nevei mellett figyelemre méltó lehet a KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ-féle „Adatok” törzsnevekre vonatkozó része (1973: 32–42) is, hiszen ez a munka az adott névtípus terén a teljesség bemutatására törekedett. Itt azt láthatjuk, hogy a magyar törzsnevek közül a Kér adatai között lelhető fel két gyanús alak: 1248: *Kezw* aliter *Kyrd*, *Kerd*; 1400: *Kerey* (37), illetve az 1483-as datálású *Megerew* (33) említhető még, amelyet bizonytalanul vonnak a *Megyer* adatai közé a szerzők (esetleg éppen az alakja miatt?). A vélt törzsnevek közül viszont már 11 képzős névalak gyűjthető össze: 1318, 1347, 1428: *Berench* (39–40), 1289: *Berenche* (39), +1055, 1268, 1332, 1451: *Berend* (39–40), 1305: *Berencz* (39), 1332: *Sa-*

elképzeltető, hogy a két *-i* csupán ennek az eljárászónak a magyar „megfelelője”. Ha nem így van, akkor is inkább a középkorban nem ritkán jelentkező képzővel való bővülést kereshetjük a jelenség mögött, amely azonban magát a képző nélkül létező nevet érintette, nem az alapjául szolgáló közszót. A említett nevek későbbi-mai képző nélküli alakja szinte kétségtelenné teszi ennek a feltevésnek a helytálló voltát.

⁷ A *-cs* morféma szerepel a következő két névben: 1262: *Kerch* (Hernádkércs), 1247 u.: *Megerch* (Megyerics); két adatban pedig az *-i* jelenik meg: 1332–7: *Kyry* (Németkér), 1286: *Keeri* (Szamoskér).

⁸ A pszeudo csoportba minden olyan helynevet felvettem, amely a korábbi kutatások során gyanúba jött, s az előadás elején felsoroltam.

⁹ 1332: *Berend* (Hagyárosbörönd), 1075/+124/+217: *Sagi* (Sághpuszta).

¹⁰ 1388: *Kulpen* (Kupinovo), 1235–70/343: *Kurpee*, 1411: *Kwlpí* (Kölpény), 1773: *Erkény* (Értény), 1265: *Tolmach* (Nagytolmács), 1279: *Tharkan* (Mezőtárkány), 1075/+124/+217: *Tal-mach* (Garamtolmács), 1235: *Tolmac* (Kistolmács), 1274: *Tulmach* (Tolmács).

gud (41), 1332–7: *Tharkand* (42). Ezek közül azonban a FNESz. a *Berend*, a *Berencs* és a *Ságod* településneveket személynévre vezeti vissza.

B) Hogy az esetleges szerkezeti különbségek kitűnjenek, az előbbi névanyagot hasonlítsuk össze a FNESz. **egyrészes népnévi** eredetű helyneveivel (132)! Itt azt láthatjuk, hogy a 132 név közül 51 (39%) jött létre helynévképzővel, amelyek között 44 *-i*, 5 *-d*, 1 *-ka* és 1 *-ság* képzős alak található.

Az „Adatok” 38 népnevet felsoroló első fejezetében (1973: 10–32) az összes adathoz képest nem látszik igazán jelentősnek a képzőmorfémával álló névadatok száma, feltűnően gyakori azonban az *-i* képző előfordulása a *tót*, *cseh*, *orosz*, *német* és az *olasz* népnév helynévi származékaiban (vö. a fentebb mondottakkal és BENKŐ véleményével). Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban, hogy ebben a munkában a népnevek között kaptak helyet a *bercel*, *böszörmény*, *kazár*, *oszlár*, *székely* és *varsány* helynévi megjelenései.

A két, törzsnévi : népnévi névtípus morfémaival való ellátottságának szempontjából megfigyelt szembenállásából (4% : 39%), alaki eltéréséből világosan kitűnik, hogy a képzővel álló elnevezés lexikális alapja jóval nagyobb valószínűséggel tekinthető népnévnek, mint törzsnévnek. A kutatások során felmerült és a mi vizsgálatunkban szereplő pszeidotörzsnevek alapja tehát az egyrészes helynevek alaki viselkedése alapján közelebb áll a törzsnevekhez, mint a népnevekhez.

4.1.2. Szintén fontos tanulsággal szolgálhat a **kétrészes** helynevek vizsgálata.

A) A FNESZ. adatbázisában 252 kétrészes, valamelyik névrészában végső soron törzsnévi eredetre visszavezethető helynév található. Jellemzően, 198 (79%) esetben a nevek **második** névrésze **törzsnévi**, ezek azonban a kérdéses kétrészes helynevek létrejöttékor már egyrészes helynevekként éltek, s utóbb egészültek ki valamilyen megkülönböztető jelzői előtaggal. E törzsnévi eredetű második névrészben 121 (61%) esetben magyar törzsnév, 77 (39%) alkalommal pszeidotörzsnév fedezhető fel. A jelzői első névrésszel való bővülést természetesen nem befolyásolja a már létező név eredete, csupán a megkülönböztetés, az elkülönítés szándéka hozza létre az effajta névalakulatokat.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az 54 (21%) **első** névrészában **törzsnévi** lexémát tartalmazó kétrészes helynév törzsnévi eredetű része minden esetben pszeudo-, és sohasem magyar törzsnév. Vizsgálatunk szempontjából azonban ezt a kört szűkíteni kell, hiszen mindössze 9, az ómagyar korból adatolt név vehető itt figyelembe, amelyek közül kizárható további 5 névadat, mert az két, már létező település vagy hely összeolvadásakor jött létre névösszevonással¹¹ (vö. FNESz.). Ezekben tehát nem tekinthető jelzői funkciójú elemnek a törzsnévi első névrész.

¹¹ 1266 *Wrskaal* (Kővágóörs); 1349: *Scekulwasarhel* és 1323/325: *de Novo Foro Siculorum* (Marosvásárhely); 1387: *Wrsuyfalu* (Örsújfalú); 1455: *Zekel Bodoggazzonfalwa* (Székelyfalva).

A továbbiakban is figyelembe vehető tehát a *Kalóztelek*, a *Zekulteluk*, a *Wassaneghaz* és a *Zekelyo*,¹² amelyek az eddigi tapasztalatok alapján nem illeszkednek be a törzsnevet tartalmazó nevek sorába, hiszen nemigen szokott előfordulni, hogy törzsnévi első névrész után helyfajta jelölő földrajzi köznévi álljon. Erre a jelenségre egyébként már NÉMETH GYULA is felfigyelt: „A *Nyék*, *Megyer*, *Kürt* és *Gyarmat* stb. helyneveknek nincsenek olyan változatai, mint pl. *Nyékfalva*, *Megyerfalva*, *Kürtfalva*, *Gyarmatfalva*” (1930/1991: 243). Ha pedig meggondoljuk, hogy helyfajtajelölő második névrész előtt első névrészként gyakran a lakosságra utaló népnevek, esetleg birtoklásra utaló személynévek jelennek meg, akkor az itt szereplő *káloz*, *székely* és *varsány* tipológiailag újra csak a népnevekhez állhat közelebb, főleg, hogy a népnevek jellemzőbben válhattak személynévvé is.

B) A FNEŠz. adatai között 542 **kétrészes** helynév valamelyik névrészában jelenik meg lexikálisan **népnév**. Feltűnő, hogy 73%-ban (394) az **első** névrész tartalmazza e lexémákat. Ez érthető is, hiszen a népneveket mint megkülönböztető jelzőket az ómagyar korban (is) igen gyakran használták, s velük vagy birtokviszonyt jelöltek (esetleg népnévből lett személynév ez az elem), vagy a lakosság népi hovatartozását jelezték a többségi környezettel szemben. Ilyenkor a második névrészben vagy már korábban is létező helynevet látunk, vagy — ami a törzsnévi első névrésznél egyáltalán nem jellemző — földrajzi köznévet. A **második** névrészben 148 (27%) esetben jelenik meg népnév, de mindig korábban is létező helynevet alkotva. Figyelemre méltó, hogy ha e névanyagot leszűkítjük az ómagyar kori adatokra, szinte teljesen azonos arány figyelhető meg (76% : 23%).

Vizsgálati tapasztalataink ezen a téren összegezve azt mutatják, hogy mivel a magyar törzsnévi lexémák a helynevek első névrészában jelző szerepében nem jelennek meg, a népnevek viszont ezt a helyet és funkciót gyakran töltik be, az első névrészben jelzőként álló pszeudo-törzsnevek tipológiailag a népnevekhez, míg az első névrészben meg nem jelenő vélt törzsnevek inkább a törzsnevekhez közelíthetők.

5. Mai előadásom természetesen nem alkalmas arra, s nem is az volt a célom vele, hogy az itt tárgyalt igen rejtélyes névcsoportnak az ügyét egyszerre megoldja, de arra talán jó lehet, hogy megmutassa: a nyelvészet eszközeit alkalmazva milyen irányban tapogatózva juthatunk közelebb a kérdés tisztázásához. Az itt felvillantott vizsgálati irányok is arra mutatnak, hogy mindenképpen szükséges a pszeudo-törzsnevek lehető legteljesebb helynévanyagának több szempontú, gyakorlatilag névadatonkénti vizsgálata, s az itt elhangzott gondolatokkal e részletes vizsgálatokat szerettem volna mintegy elviekben is megalapozni.

¹² 1241: *Kalóztelek* (Kárásztelek); 1291–2: *Zekulteluk* (Székelytelek); 1321/381/448/15. sz.: *Wassaneghaz* (Varsányhát), 1408: *Zekelyo* (Székelyjő).

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
- BENKŐ LORÁND (1977), Magyar nyelvtörténet — magyar őstörténet. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Bp. 45–57.
- BENKŐ LORÁND (1992), Kézd. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTINA. Bp. 42–5. Újraközlése: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp., 1998. 148–50.
- BENKŐ LORÁND (1996), Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra. *NÉ.* 18: 5–14.
- BENKŐ LORÁND (1998a), Anonymus „kunjainak” személynevei. In: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp. 40–58.
- BENKŐ LORÁND (1998b), A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp. 58–75.
- BENKŐ LORÁND (1998c), Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja. In: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp. 111–20.
- BENKŐ LORÁND (2002), A székely néprésznév ómagyar történetéhez. *MNy.* 98: 257–65. Újraközlése: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp., 2003. 85–94.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- KERTÉSZ MANÓ (1939), A magyar helynévadás történetéből. *Nyr.* 68: 33–9, 67–77.
- KISS LAJOS (1997), Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 177–87. Újraközlése: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba, 1999. 133–40.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II.* Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II.* Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KRISTÓ GYULA (1976), Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Historica Szegediensis.* Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1977), Törzsek és törzsnévi helynevek. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Bp. 211–23.
- KRISTÓ GYULA (1983), *Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
- KRISTÓ GYULA (1996), *A székelyek eredetéről.* Szeged.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Bp.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ GYULA (1973, 1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II.* *Acta Historica Szegediensis.* Tomus XLIV., XLVIII., Szeged.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1947), A Csallóköz településtörténeti vázlata. *Századok* 81: 109–35.

- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp.
MELICH JÁNOS (1940), Brünn nevéről. *MNy.* 36: 1–19.
NAGY GÉZA (1910), A magyar nemzetségek. *Turul* 28: 18–32, 52–65.
NÉMETH GYULA (1930/1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Bp.
NÉMETH GYULA (1931), Maklár. *MNy.* 27: 145–7.
PAIS DEZSŐ (1922), Régi személyneveink jelentéstana. *MNy.* 22: 93–100.
PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. *MNyTK.* 50. sz. Bp.
RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (1927), Török eredetű helynevek. *NyK.* 46: 464–9.

A településnevek változási érzékenységről*

1. A nyelvi jelek között a változási hajlandóságukat tekintve igen jelentős különbségek vannak, s e különbségek főként annak a függvényeként jelentkeznek, hogy az egyes elemek mely nyelvi részrendszer tagjai: a fonéma- és a morféma-rendszer köztudottan csekély változásra való hajlama a lexéma-rendszer nagy érzékenységeivel szemben főképpen maguknak e részrendszereknek az erős vagy laza strukturáltságából adódik (vö. ehhez pl. BENKŐ 1988: 85–95). Befolyásolják persze a változásokkal szembeni nyitottságot külsődleges körülmények is: a nyelvi részrendszereknek különböző mértékű az összefonódása a nem nyelvi (például társadalmi, kulturális stb.) tényezőkkel. Amíg a fonéma- és morféma-rendszer a nyelven kívüli tényezők hatásának alig-alig van (vagy egyáltalán nincs) kitéve, addig a lexéma-rendszer változásait ezek igen élénken befolyásolják.

A helynevek — akár önálló részrendszer tagjainak tekintjük őket, akár a lexéma-rendszeren belüli alcsoport elemeinek — változási hajlandóságuk tekintetében lényegi hasonlóságot mutatnak a lexéma-rendszer jellegzetességeivel. A helynevek ugyanis a névrendszer nagy elemszámából és laza strukturáltságából adódóan igen gyakran vesznek részt a legkülönbözőbb változási folyamatokban (noha az egyes helynévfajták között ebben a tekintetben persze, vannak különbségek), s e változásokat nemcsak a rendszer belső törvényszerűségei szabják meg, hanem azok igen gyakran külső körülményeknek engedelmességgel történnek meg. Az előbbi a továbbiakban részletesen is tárgyalom, az utóbbira itt említek egy-két jellemző, településnevekkel kapcsolatos esetet. Azt például, hogy a történelmi események milyen jelentős mértékben hatással vannak a településnevek alakulására, nagyon szemléletesen mutatja Baranya vármegye település- és ezzel párhuzamosan településnév-szerkezetének alakulása. A megyében egykor létezett több mint ezer településnek közel 60%-a jórészt a török hódoltság következtében nevével együtt nyomtalanul eltűnt. Abaúj megyében ellenben — ahol a történelem viharai kevésbé éreztették pusztító hatásukat — ugyanez az arányszám 27%. A birtokjogban beállt változásnak mint külsődleges indukáló tényezőnek a szerepe a településnevek módosulásában ugyancsak közismert. Néha az oklevelek maguk is hírt adnak efféle eseményekről: a Csanád vármegyében fekvő Palotát például 1247-ben *Kelemenespalatája*-nak, „modern” névvel *Pongrácpalatája*-nak nevezték (+1247/+284/572: villa *Palatha*, que uno nomine *Kelemenus palotaya*, alio nomine moderno *Pangrach palataya* vocatur, Gy. 1: 866,

* Készült a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával.

vö. még KRISTÓ 1976: 11). A névváltoztatás oka az volt, hogy 1247-ben a falu egy részét már a névadó Kelemen fia, Pongrác birtokolta. A tulajdonjogban bekövetkezett változást a bihari *Pata* falu ([1177–95]/1202–3/XV.: villa *Paca* [c: *Pata*], Gy. 1: 590) nevének változástörténete is követte: amint a falu birtokosa Pata fia, Ádám lett (1214/550: Adam f. Pote, Gy. 1: 590), a név is megváltozott: [1291–94]: villa *Adam* (Gy. 1: 590). A településnevek életének a kulturális-műveltségi szférával való összekapcsolódását többek között az egyház névvált(oz)ást befolyásoló szerepe mutathatja meg: számos példát ismerünk arra, hogy valamely falu elsődleges nevét — valójában egyfajta felülről jövő, tudatos folyamat eredményeként — az ott épített templom védőszentjének a nevével cserélték fel. Az Abaúj megyei Hernádszentandrás eredetileg puszta személynévi eredetű nevet viselt: 1283/311: possessio *Inanch* iuxta Harnad. Elkülönítendő a mellette fekvő Alinánctól, idővel Felináncs nevet kapott, ahol az oklevelek Szent András tiszteletére szentelt templomot említenek: 1310>437: possessio seu terra *Felyanch*, in qua ecclesia in honorem B. Andree ap-li fundata colitur in Comitatu de Wyuar iuxta flumen Harnad (Gy. 1: 94). Néhány évtized múltán Felináncs már Szentandrás néven bukkan elénk: 1329: Beke sacerdos ecclesie de *S. Andrea*, 1331>588: possessio *Zenth Andoryas* (Gy. i. h.). A Győr vármegyei Mórishida (1287: *Moruchyda*, Gy. 2: 609) névadója Pok nb. Móric volt, aki a településen 1251-ben premontrei prépostságot alapított Szent Jakab tiszteletére (Ecclesia *S. Jacobi* de Raba). Az ő leszármazottja, János 1403-ban megengedte, hogy a prépostság az itteni lakatlan földet benépesítse, és a monostor védőszentjéről Szentjakabfalvának (1403: *Zenthiacabfolua*, Cs. 3: 542–3) nevezze el (vö. MEZŐ 1996a: 103–4). Olykor valamely hivatalos szerv — az ún. hivatalos helységnevadás időszakát megelőzően is — rendeleti úton igyekszik szabályozni, netán mesterségesen „korrigálni” egy-egy település nevének változásait: egy 1764. évi kormányzószéki körrendelet például kimondja, hogy „*Szent rontas*, melly előbb a legszentebb *Háromság*-ról neveztetett és *Sz. Gerlicze* melly a *Sz. Lélek*-ről neveztetett (...) mivel ily szentségtörő nevek adattak (...) a régi *Sz. Háromság*, s *Sz. Lélek* neve visszaadatik” (Orbán IV, 50, idézi: BENKŐ 1946: 54). A rendelet eredményeként a *Szentrontás* név idővel elavult: ma már a népi névhasználat sem ismeri, a *Szentlélek* névalak azonban soha nem tudott meggyökeresedni.¹

2. A településnevekről a korábbi szakirodalom úgy tartja, hogy azok a nagyobb folyók neveivel együtt a legkevésbé változékony réteget alkotják a helyneveknek (vö. pl. KNEZSA 1943–1944: 112–4). A településnevek változási hajlandóságáról szólva ezért elsőként talán érdemes ennek az állításnak utána járnunk.

¹ A *Szentgerlice* nevet egyébként téves népetimológias azonosítás miatt véli gúnynévnek a rendelet, ugyanis a *gerlice* lexémát a ’vadgalamb’ jelentésű szóval azonosítja (aminek az alapja minden bizonnyal az lehet, hogy a szent lélek ábrázolása vadgalamb formájában általános volt), holott a *Szentgerice* településnév a *Szent Grácia* patrocíniumból származik.

Ahhoz, hogy erről legalább nagy vonalakban képet alkothassunk, két olyan terület (a már fent is említett Abaúj és Baranya megye) településnév-történetét követtem nyomon a lehető legnagyobb teljességében, amelyek a magyar nyelvterület különböző vidékein fekszenek (ez a területi összevetésekhez is támpontot adhat egyúttal), ám amelyek településszerkezete igen hasonlóan rajzolható meg, mivel mindkettőre a sűrű, aprófalvas településhálózat a jellemző. Abaúj és Baranya vármegye között egy külsődleges körülmény (a török uralom hatása) folytán azonban — amint erről már szót is ejtettem — lényeges különbségek is mutatkoznak. A két terület településneveinek változási érzékenységet azon elnevezések körében mértem, amelyek a keletkezésüktől kezdve folyamatosan léteznek, azaz eljutottak egészen napjainkig. A kihalt településnevekre — minthogy ezek az elnevezések többnyire mindössze egy-két adattal képviseltetik magukat, s így felhasználásuk esetleg nem feltétlenül helytálló információkhoz vezetett volna — nem voltam tekintettel, noha egynémelyek a fennállásuk rövidebb-hosszabb ideje alatt természetesen maguk is megváltozhattak.

A vizsgálati eredmények alapján úgy tűnik, hogy a településnevek csekély változási hajlandóságáról szóló megállapítások nemigen felelnek meg a valóságnak: Abaúj megye 216 elsődleges településnevének több mint a fele átesett valamilyen változáson a története során, Baranya megyében ez az arányszám kisebb: 423 településnévből 44%-nyi változott meg a fennállása alatt. Ez a különbség talán azzal is összefügghet, hogy Baranya településeinek több mint a fele elpusztult a középkor időszakában, s minthogy a helyükön létesült falvak elnevezései rövidebb ideje léteznek, a változási lehetőségeiket a szűkebb időintervallum szükségszerűen behatárolja (lásd erről később is).

Látva tehát, hogy a településnevek a hagyományos felfogáshoz képest jóval nagyobb mértékű változási hajlamról tesznek tanúbizonyságot, érdemes lehet néhány gondolat erejéig további két kérdésre is kitérni: 1) egyrészt arra, hogy milyen típusú településnevekre jellemző az efféle mozgékonyság, s melyek ezzel szemben a rendszer stabilabb elemei, 2) másrészt pedig arra, hogy milyen típusúak azok a változások, amelyek a településnevek életét az idők folyamán befolyásolták, és vannak-e ezeknek a változásoknak kronológiai kötöttségeik.

3. A változási hajlam szempontjából a településneveknek két rétegét lehet elkülöníteni: áttetsző lexikális-morfológiai szerkezetű neveknek a névhasználók csupán a közszói azonosíthatósággal rendelkező neveket érzékelik (*Lak, Németi, Újfalva*), a jövevényelemek (*Garadna, Szalánc*) mellett így számukra például a puszta személynévvel alakilag azonos helységnevek (*Ináncs, Töttös*) is — a személynév viselőjének halála után néhány generáció múltával — a lexikálisan nem áttetsző nevek közé sorolódnak át. Abaúj megyében a változási skála legstabilabb elemeinek azok a nevek mutatkoznak, amelyeknek a lexikális szerkezete nem világos: a kezdetektől máig változás nélkül létező nevek 73%-a ilyen ezen a vidéken (*Buzita, Csenyété, Fancsal, Jászó, Kassa, Onga, Szeszta* stb.).

Ehhez persze figyelembe kell venni azt is, hogy Abaúj megye településneveinek jó része lexikálisan nem áttetsző szerkezetű, így a fenti eredmény akkor mutat-hat reális megmaradási arányt, ha a megváltozó nevek körében más eredményre jutunk. A mozgékonyabb elemek között is a nem áttetsző nevek vannak ugyan túlsúlyban (ami az eleve nagyobb arányuk miatt, úgy gondolom, érthető is), ám az itt tapasztalható 55%-os arány az áttetsző nevek 45%-ával szemben már csöppet sem olyan nyomasztó fölény, mint amelyet a változatlanul tovább élő nevek-nél láthattunk. A lexikális szempontból világos struktúrájú településnevek Abaúj megyében tehát nagyobb eséllyel estek át a történetük során valamilyen alaki módosuláson (*Erdőd* > *Erdőfalva*, *Homorogd* > *Felsőhomród*, *Papi* > *Pap*, *Pusztaiújfalu* > *Pusztafalu*), mint maradtak változatlanul (*Forró*, *Halmaj*).

Ahhoz, hogy az itt látottakra esetleg úgy tekinthessünk, mint általában a településnevekre jellemző változási hajlandóságra, célszerű más területek település-név-változási érzékenységet is szemügyre vennünk. Baranya megyében a tenden-ciák hasonlóak ugyan, ám úgy fest, a lexikálisan áttetsző nevek mind a megma-radás, mind a változás tekintetében jelentősebb arányban képviseltetik magukat, mint amit az előző területen tapasztaltunk, és a változást elszenvedő neveknek a nagyobb hányada (közel 60%-a) kerül ki közülük. Ez utóbbi összhangban van azzal, amit fentebb is láthattunk, hogy tudniillik a lexikálisan áttetsző nevek könnyebben kimozdulnak az eredetibb állapotukból, az abaújinál magasabb arányszám pedig részben talán azzal magyarázható, hogy e vidéken az áttetsző neveknek egy meglehetősen nagy elemszámú csoportját teszik ki a szentnévből alakult településnevek (számos *Keresztúr*, *Mindszent*, *Szentmárton*, *Boldog-asszonyfalva*, *Szentmihály*, *Szentlászló* stb. van a megyében, szemben Abaúj me-gye névkincsével),² s az efféle nevek a változási érzékenység tekintetében kü-lönleges — a névtípusból magából adódó — jellemzőkkel bírnak. Részletesen erre itt nincs mód kitérni, de annyit mégis megjegyezhetünk, hogy nincs még egy olyan településnévtípus, amely annyira csekély ellenállást tanúsítana a változásokkal szemben, mint a patrocíniumi eredetű településnevek csoportja. Ennek hátterében részben az áttetsző lexikális struktúra állhat, részben pedig a névtípus keletkezési körülményeinek lehet benne szerepe: az a nagyon erős sejtésünk van ugyanis, hogy ez a településnévcsoport nem a hagyományos névmo-dellek nyomán keletkezett, hanem mesterségesen, felülről jövő hatás eredménye-képpen, ami aztán utóbb a nyelvtudat erőteljesebb beavatkozását vonhatta maga után az egyes nevek szerkezetébe (mindehhez lásd részletesebben TÓTH V. 2006, 2007).

² E névtípus nagy megterheltsége Abaúj megyével szemben minden bizonnyal összefügg a patrocíniumi nevek keletkezésének nyelvföldrajzi jellemzőivel: a névtípus egy délnyugat-magyaror-szági gócból terjedt hullámszerűen kelet és észak felé (vö. ehhez MEZŐ 1996b: 120).

4. Az a korábban említett felfogás, amely a településnevek nagyfokú állandóságát hangoztatja, talán azért van olyan széles körben elterjedve a régebbi szakirodalomban, mert a változás fogalmát sajátosan értelmezték a kutatók: jórészt csupán a névcsere jelenségét értették rajta. Ezt az értelmezést mutatják implicit módon például KNIEZSA ISTVÁN szavai is, aki a településnevek változásáról eképpen nyilatkozott: „Előfordul ugyan, hogy egy helység más okból is új névhez jut, mint például tulajdonosának megváltozása következtében, ezek az esetek azonban szerfelett ritkák” (1943–1944: 114). Arról, hogy a településnevek változási lehetőségei mennyire sokfélék lehetnek, korábbi írásaimban már részletesen szoltam, ezért itt csupán a változási érzékenység tekintetében leglényegesebb alaki változásokra térek ki röviden.

4.1. Alaki változásokon azokat a folyamatokat értjük, amelyek a településnév alakját úgy változtatják meg, hogy a denotatív jelentés eközben érintetlenül marad. Az alaki változások egy részében (a névcsere során) teljes átalakulás történik (*Páltelek* > *Szentgyörgy*), más részében csupán részleges a módosulás (*Német* > *Németi*). A helynevek részleges alaki változásai alapvetően két pólus köré szerveződnek. Az egyik pólust a belülről fakadó, magában a helynévrendszerben gyökerező változások képezik, vagyis azok, amelyeket tisztán a helynevek belső összefüggései, rendszerkapcsolatai irányítanak. E változások a rendszerjelleg miatt maguk nem esetlegesek, hanem rendszerszerűek, s a mindenkor meglévő névmodellek által meghatározva léteznek oly módon, hogy a változások magukat a modelleket is alakítják bizonyos határokon belül. Az efféle változások minden esetben szerkezeti elmozdulásként, a névterjedelem átalakulásaként ragadhatók meg. A névrésznyi vagy névelemnyi csökkenés és növekedés, névrészek vagy névelemek cseréje a szabályos változások esetei között tarthatók számon: azaz a kiegészülés (*Újvár* > *Abaújvár*,³ *Didic* > *Didicháza*), a bővülés (*Német* > *Németi*, *Monajkedd* > *Monajkeddje*, *Ábrahám* > *Szentábrahám*), az ellipszis (*Rásfölde* > *Rás*), a redukció (*Balogd* > *Balog*, *Királynépe* > *Királynép*, *Szentadorjánmártír* > *Adorjánmártír*), a névrészcsere (*Szaláncalja* > *Vár-alja*, *Tengerfalva* > *Tengerlaka*), a névelemcsere (*Debregy* > *Debred*), a névrész > névelem csere (*Jánostelke* > *Jánosi*) vagy a névelem > névrész csere (*Telki* > *Telekbánya*) mint megjósolható nyelvi (alaki) változások szerepelhetnek a történeti változástipológiában. A helyneveket érintő alaki változások másik pólusában az olyan módosulások állnak, amelyek hatóerői a helynevek rendszerén kívül gyökereznek, azaz nem csupán a helynevekre korlátozódnak, hanem

³ A nevek jelzővel történő kiegészülése azonban bizonyos mértékű elkülönülést is mutat a szerkezeti változások között, ez az egyetlen olyan strukturális átalakulás ugyanis, amelynek hátterében legtöbbször nem nyelvi indukáló tényezők (hanem főképpen településtörténeti mozzanatok) állnak. Azt, hogy mégis itt tárgyalom őket, az a formális szempont magyarázza, hogy az efféle változások kétségtől a névszerkezet módosulásaként jelentkeznek.

a szókincs egészét általában is érintik. Az ilyen, a helynévrendszeren kívülről irányított változások kizárólag hangtani természetűek lehetnek, s részben az egy-egy korszak szinkroniájában megragadható kombinatórikus változások (a hangok egymásmellettisége által előidézett módosulások) eseteiként ragadhatók meg: 1324: *Zengurg* (Gy. 1: 386), 1347: *Menzenth* (MEZŐ 1996a: 216), 1602: *Min-szent* (ComAbTorn. 72), 1346: *Scenlelek* (MEZŐ 1996a: 142); +1326/[1400 k.]: *Hidekpatak* (Gy. 1: 142); 1337: *Scemmartun* (MEZŐ 1996a: 154), 1421: *Zempal* (MEZŐ 1996a: 180), 1369: *Zempeturfalua* (Cs. 2: 799), részben pedig a diakroniában érhetjük őket tetten mint a (szabályos) hangváltozások eseteit: például a *h* intervokalikus helyzetű kiesését a 1288: *Zenth Abraham* > 1288: *Szentabram* vagy a monoftongizációt a 1280: *Pauly* > 1330: *Poly* nevekben.

4.2. A településnevek változási lehetőségeinek a kronológiai kötöttségeit szemlélve az említettek közül csupán azokat a változásokat célszerű figyelembe venni, amelyek a helynévrendszeren belülről fakadnak, vagyis a szerkezeti változások eseteit, a hangtani természetű módosulások ugyanis — lévén általánossabb hatókörűek — nem kimondottan a településnevek változásainak időbeliségéről szolgálhatnak információkkal, hanem általában a nyelvi változásoknak a kronológiai viszonyairól.

A szerkezeti változásokról szólva is fontos azonban egyetlen megjegyzés erejéig — mielőtt a kronológiai kötöttségekre rátérnénk — különbséget tenni a nyelvi és a nyelven kívüli indíttatású változások között: a szerkezeti módosulások jó része ugyanis a tisztán nyelvi természetű változások körébe tartozik, a településneveknek a megkülönböztető jelzővel való kiegészülése azonban — el is különülve ezáltal a szerkezeti változások között — zömmel településtörténeti, elsősorban is osztódási folyamatok nyelvi lenyomataként következik be. Azt, hogy ezek a változások nem azonos módon ítéltetők meg, jól mutatja, hogy kronológiai vonatkozásaikban is lényeges eltéréseket láthatunk. Amíg a jelzővel való kiegészülés Abaúj vármegyében például a kora középkor időszakától egészen az újkorig általános névátalakulási folyamatnak számít: 1270/272: *Wyl* (Gy. 1: 155) > 1285: *Detrehwyle* (Gy. 1: 155), 1265/283: *Zaka* (Gy. 1: 140) > 1416: *Eghazaszaka* (Cs. 1: 217), +1264/324: *Borsua* (Gy. 1: 71) > 1602: *Kys Boswa* (ComAbTorn. 49), 1602: *Nagy Bosva* (ComAbTorn. 62), 1316: *Radoan* (Gy. 1: 133) > 1828: *Új Radvány* (ComAbTorn. 72) stb., addig a valóban nyelvi indíttatású szerkezeti változások a XVI. század végéig jórészt lezajlanak, mint például a kiegészülés földrajzi köznévi utótaggal: 1286: *Apati* (Gy. 1: 158) > 1329/330/407: *Apatifeulde* (Gy. 1: 158), a redukció: 1245: *Bolugd* (Gy. 1: 64) > 1427: *Balok* (Cs. 1: 203), a bővülés: 1256: *Horwath* (Gy. 1: 92) > 1273/350: *Horuati* (Gy. 1: 92), a névelem > névrész csere: 1221/550: *Erded* (Gy. 1: 77) > 1272>344: *Erdeufalua* (Gy. 1: 77) stb., azt követően már csupán elvétve bukkanunk efféle módosulásokra: 1297: *Kysfolud* (Gy. 1: 113) > 1602: *Kys Falu* (ComAbTorn. 92),

1298/300: *Regach* (Gy. 1: 134–5) > 1602: *Regeczke* (ComAbTorn. 74), és — mint látható — zömükben ezek is a XVII. század legelejéről dokumentálhatók.

Az olyan vidékeken mindamellett, ahol a különféle történelmi események ezeket a folyamatokat megzavarták, valamelyest más lehet az elénk táruló kép. Baranya megye településnevei a XVI. századig terjedő időintervallumban nagy vonalakban ugyanazokat a változási jellemzőket mutatják, mint amit az abaúji nevek körében láthattunk (egyedül a szerkezeti változás képvisel valamivel nagyobb arányt, de ez valójában egyetlen dolognak: az itt igen gyakori patrocíniumi nevek nagy változási hajlandóságának a következménye). A XVI. század után azonban megtört ez a „szabályos”-nak induló névtörténeti szisztéma, s a szerkezeti változások uralják ezt a korszakot is, ám immáron igen nagy arányban a *-falva* > *-fa* utótag cseréjére korlátozódva: *Bácsfalva* > *Bácsfa*, *Hellősfalva* > *Helesfa*, *Hernádfalva* > *Hernádfa*, *Ibafalva* > *Ibafa*, *Márkfalva* > *Márfa* stb.⁴ Más természetű szerkezeti elmozdulás alig-alig bukkan elő: *Szarkánd* > *Szarkány*, *Monyorós* > *Monyorósd*. Minthogy a török uralom nemigen kedvezett a falvak gyarapodásának, a hódoltság elmúltával a faluosztódással mint településtörténeti folyamattal sem kell különösebben számolnunk: ez magyarázza a differenciáló jelzővel való kiegészülés csekély előfordulási arányát Baranya megyében a XVI. század utáni időszakban.

Összefoglalóan tehát azt állíthatjuk, hogy a nyelvi természetű változások a XVI. századig a településnevek életében zömükben bekövetkeznek, ezt követően a változások igen jelentős arányban a megkülönböztető jelzővel való kiegészülésre szorítkoznak. Ennek az állításnak ugyanakkor ellentmondani látszik a mai településneveink népi használatának nagyfokú variabilitása: a magyar nyelvterület helységneveinek több mint a fele olyan, amelynek a helyi népi névhasználata valamilyen módon eltér a hivatalos névtől (pl. Baranya megye településnevei 57%-ban, Veszprém megye egykori Veszprémi járásának településnevei 55%-ban mutatnak ilyen változatosságot). Ne feledjük azonban, hogy ezek a mai nyelvi variációk igen nagy arányban a sztenderd névnek vagy csupán hangtani variánsai (Veszprém megyéből ilyenek pl. *Vászoly* ~ *Vászó*, *Szápár* ~ *Cáfár*, *Bakonybél* ~ *Bakonbír*; Baranyából: *Bakóca* ~ *Bakolca*, *Szentlászló* ~ *Szellászló*, *Szentdénés* ~ *Szengyenizs*), vagy az egyébként is legtöbbször másodlagosan, a hivatalos névadás alkalmával kapott jelző elhagyásában térnek el attól (Veszprém m.: *Bakonyszentkirály* ~ *Szentkiráj*, *Várpalota* ~ *Palota*, *Veszprémfajsz* ~ *Fajsz*; Baranya m.: *Drávafok* ~ *Fok*, *Magyarlukafa* ~ *Lukafa*, *Siklósnagyfalu* ~ *Nagyfalu*). A valós szerkezeti változatok meglehetősen ritkák, s ezeknek is legtöbbször kö-

⁴ Ezen megint csak nem nagyon kell csodálkoznunk, hiszen a *-falva* > *-fa* változás a XVII. század második felétől kezdődően indul meg (KÁZMÉR 1970: 74–5), és középkori elterjedési területét tekintve jól kirajzolódik többek között egy nyugat-magyarországi (dunántúli, kisalföldi) góc is (vö. ehhez BENKÓ 1965: 75, KÁZMÉR 1970: 69).

zép-kori előzményeik vannak: *Beremend* ~ *Beremen* (vö. 1281: *Beremen*, Gy. 1: 283), *Ipacsfa* ~ *Ipacsfalú* (vö. 1554: *Ipacsfalú*, KÁZMÉR 1970: 259), *Pusztakisfalú* ~ *Pusztafalú* (vö. 1773: *Pusztfa Falú*, LexLoc. 27), valamennyi Baranya megyéből.

4.3. Milyen magyarázatot adhatunk arra a megállapításra, hogy a XVI. század időszaka a településnevek változási hajlandóságát, illetve a változási lehetőségek körét tekintve is lényeges mérőföldkőnek látszik? Úgy gondolom, ennek a háttérben valamiféle sztenderdizációs mechanizmusok húzódnak meg, amelyek kapcsán több irányból is érdemes lehet további kutatásokat folytatni. 1) Összhangban állhat a névalakulás folyamata egyrészt a birtokosi réteg törekvéseivel: a birtokrendszer, a birtokszerkezet kialakulásával, az ország területének a birtokos családok közötti „felosztásával”, s ennek időbeli viszonyaival. 2) A középkor korai időszakában fontos tényező volt továbbá az egyház, amelynek befolyásoló szerepét tetten érhetjük például a patrocíniumi eredetű településnevek elterjesztésében. Tanulságos lehet felderíteni, hogy e nagy befolyással bíró réteg, szélesebb értelemben pedig a középkori magyarországi értelmiségiek csoportja főleg a jog és az írásbeliség révén vajon milyen módon tudott beavatkozni más tekintetben is a településnevek életébe. 3) Végezetül e két, lényegében külsődleges tényező mellett arra is célszerű figyelemmel lenni, hogy a nevek változékonysága, illetőleg állandósága miként függ össze a nyelv általános sztenderdizációs folyamatával. 4) És összességében: milyen szerepet játszhattak mindezek a folyamatok (és bizonyára még mások is) abban, hogy a településnevek természetes változékonysága idővel nagy mértékben lecsökkent, a nevek alakja nyelvileg egyre határozottabban rögzült, megmerevítve ezáltal bizonyos mértékig magát a rendszert is. A tendenciák természetes menetébe a hivatal a továbbiakban is beavatkozhatott ugyan, ám az így létrejött hivatalos nevek a népi névhasználatnál bonyolult kölcsönhatásban vannak.

Irodalom

- Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
BENKŐ LORÁND (1946), *Szentgerice, Szentháromság*. MNy. 42: 53–6.
BENKŐ LORÁND (1965), A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai. *SzTFTK*. 1: 69–76.
BENKŐ LORÁND (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Bp.
ComAbTorn. = NEHRING, KARL, *Comitatus Abaujvariensis et Tornensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 7. München, 1977.
Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.
Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- LexLoc. = *Lexicon Locorum Regni Hungariae Populosorum anno 1773 Officiose Confectum*. Budapestini, 1920.
- MEZŐ ANDRÁS (1996a), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1996b), Válasz Benkő Loránd, Kiss Lajos és Kristó Gyula opponensi véleményére. *NÉ.* 18: 118–26.
- TÓTH VALÉRIA (2006), A templomcíméből alakult településnevek változásáról. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 31–46.
- TÓTH VALÉRIA (2007), A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *MNy.* 103. Megjelenés alatt.
- Veszprém megye földrajzi nevei. IV. Veszprémi járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA. MNyTK. 194. sz. Bp., 2000.

BÉNYEI ÁGNES (Nyíregyháza)

A -j képző szerepe a helynevekben

Nyelvészeink már régen felfigyeltek arra, hogy az ómagyar korban milyen gyakoriak a *-j/-aj/-ej* végződésű tulajdonnevek. E végzések eredetéről és lehetséges funkcióiról sokáig nem született átfogó tanulmány, a probléma iránti érdeklődés inkább egyes nevek magyarázatának szintjén jelentkezett (GOMBOCZ 1915, MELICH 1914, PAIS 1913, 1914, 1915–1917, 1916a, 1916b, 1916c, 1922, 1930, KNIEZSA 1943/2003, 1947–49/2003 több helyen, a FNESz. egyes szócikkei). Az utóbbi időben viszont több írás foglalkozott egy vita keretében a *-j* képzős nevek kérdésével. BENKŐ LORÁND (1997) hívta fel a figyelmet nagyhatású tanulmányában (*Tokaj* és kapcsolt nevei) arra, hogy a *-j* (*-aj/-ej*) képzővel mindenképpen számolnunk kell a magyar helynévképzők rendszerében. Maga a vita FEHÉRTÓI KATALINNAK a *Pokaj* helynév eredetét tárgyaló írásával (2004) kezdődött, mely BENKŐ dolgozatára való reagálásként született meg, és amelyben a szerző az említett képző magyar származtatásával szemben annak szláv személynévben való előfordulását hangsúlyozza. FEHÉRTÓINAK e tanulmányára BENKŐ LORÁND az ómagyar *-j/-aj/-ej* képzőről írt dolgozatával válaszolt (2004), melyben emelt, hogy kitér a képzővel kapcsolatos fontosabb problémákra, lényeges helynévelméleti kérdéseket is érint. E dolgozatra született meg FEHÉRTÓI KATALIN újabb, minden bizonnyal a vita lezárását célzó írása (2005). Ebben ő továbbra is a biztos etimológiákat hiányolja, amelyekből az ómagyar helynévképző létre lehetne következtetni (pl. a BENKŐ által említett helynevekre szláv személynévi analógiákat említ); figyelmen kívül hagyva azt a ma általában képviselt gondolkodásmódot, hogy a névfejtés nem azt jelenti, hogy a nevet hogyan kell, hanem hogy hogyan lehet magyarázni. Tehát a vitában felhozott nevek között talán bizonyos esetekben lehet szó ugyan szláv személynévképzőről, de egy olyan etimológiának, amelyben a helynév tövére csak egy-egy szláv nyelvre vonatkozó személynévtárból tudunk analóg példákat felhozni, nyilván jóval kisebb a valószínűsége, mint az olyan névfejtésben, ahol a helynév alapjául szolgáló személynév a középkori Magyarország területéről kimutatható. Egyébként FEHÉRTÓI egész munkájából az derül ki, hogy talán túlzottan nagy jelentőséget tulajdonít a tőetimonoknak, pedig a helynév-etimológiában legalább ekkora szerepe kell, hogy legyen a tipológiai szempontnak, vagyis annak az elvárásnak, hogy a nevet a névrendszerben elhelyezve mutassuk be.

A fenti szakirodalom alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a *-j* funkciója elég sokrétű lehet az egyes nevek esetében. Lehet szó magyar helynévképzőről, személynévi eredetű helyneveknél magyar, illetve szláv személynévkép-

zóról is.¹ FEHÉRTÓI (2005: 457) ezt kiegészíti KISS LAJOS *Cserépalja* (korábban *Crepaj*) etimológiáját tartalmazó, kéziratban maradt helynévelemzése alapján azzal, hogy létezett egy szláv *-aj* helynévképző is (ez található pl. a szláv *Blagaj*, *Kosmaj*, *Maglaj* helynevekben), ami új szempontot vethet fel az említett helységnevek vizsgálatában. A *-j* végű nevek között lehetnek továbbá olyanok is, amelyek *ly > j* változás révén jöttek létre (erre FEHÉRTÓI 2005: 456 a Nyitra megyei *Csabaj* ~ *Cabaj* 12. századi *Scobol* előzménye alapján hívja fel a figyelmet, ahol bár az adat bizonytalanul vonható ide, ez a szempont figyelembevételének lehetőségén nem változtat). Ezen kívül az ide vonható adatok között — főleg a személyek azonosítását célzók körében — lehetnek olyanok is, ahol a szó végén *-i* melléknévképző áll (a KMHsz. 1. adatai közül ilyen a személynévi adatokban szereplő *Arcay*, *Azalay*, *Cosmay*, *Pozbay*, ahol a helynév az illető személy származási helyét jelöli meg, *-i* képzővel ellátva).

A dolgozatban a továbbiakban összefoglalom az ómagyar *-j/-aj/-ej* helynévképzőről szóló fontosabb megállapításokat, kitérve az eredetével és funkciójával kapcsolatos különböző véleményekre is.

Az utóbbi idők rendszerszemléletű kutatásai nyomán egyre árnyaltabb képet kapunk a helynévképzők állományáról. A legutóbbi időkig a *-d/-gy*, az *-i* és az *-s* képzőket tekintették a magyarban helynévképzőknek, a *-j*-t viszont nem említik külön, önálló képzőként, csak az *-i* alakváltozataként (ezt láthatjuk még a TNyt. esetében is: I, 255). Először amellet szeretnék érvelni, hogy miért indokolt a képző önálló tárgyalása az *-i* képzőhöz képest. Bár a két képző kimutathatóan közös eredetű (konkrétan az *-aj/-ej* helynévképző az *-i* előzménye, de annak „megkövült, archaikus változata”, vö. BENKŐ 2002: 64), de történetileg egymástól korán elkülönültek. Eredetüket tekintve az ősi, finnugor *-k > -g* lativusra gra vezethetők vissza, amely valakihez vagy valamihez való tartozást fejezett ki. Ez a morféma még az ősmagyar kor előtt *-i*-vé vokalizálódott, és az akkor még alsó nyelvválású tövéghangzóhoz kapcsolódva azzal *-ai/-ei* formájú diftongust alkotott (BENKŐ 1998: 165, a képző kialakulásához a korábbi szakirodalom összefoglalását lásd itt). Az így létrejött formánsnak a további alakulására jellemző, hogy még az ősmagyar korban egyrészt monoftongizálódott, másrészt szintén igen korán, még a korai ómagyar kor előtt funkcionális megoszlás történt: az *-é* birtokjelként, az *(-í >)* *-i* pedig melléknévképzőként, illetve helynévképzőként rögzült a nyelvi rendszerben. Másfelől bizonyos helynevek megfelelő képzővel

¹ A képző többféle elemzési lehetőségét (akár egyes nevek esetében is) jól szemlélteti KNIEZSA ISTVÁNNAK a *Zemey*, *Scemey* (ma *Szimő*, Komárom megye) helynévről írt etimológiája (1947–49/2003: 199), ahol az *-ej* névvégződés szerinte lehet kicsinyítő képző (vagyis magyar személynévképző), lehet birtoklást kifejező (helynév)képző, és — ha a helynevet szláv személynévből eredeztetjük — szláv személynévképző. Ezzel a három lehetőséggel találkozunk egyébként leggyakrabban az ide tartozó nevek elemzése során.

ellátott formáiban ez a folyamat nem ment végbe, hanem megtartva az alsó nyelvállású tövéghangzót a félhangzós -*j* konszonantizálódott, így a képző -*aj/-ej* formában rögzült, és maradt fenn máig, „a köznevek -*é*-jétől a helységnevekben közönséges hasadással helynévképzőként elkülönülve” (BENKŐ 1998: 168). Az ok, ami miatt a mássalhangzóvá válás végbement az, hogy így a képző fonetikailag is elkülöníthetővé vált nemcsak a birtoktöbbsesítő jeles *házai, szemei* formáktól, hanem az -*i* melléknévképzőtől (*csabai, lellei*) is (BENKŐ 2004: 410–1). Ez utóbbi homonímia a helynevek esetében nyilván nagyon zavaró lett volna, hiszen e névfajtánál alapvető fontosságú, hogy képezhető legyen belőlük melléknév. Az említett okokat figyelembe véve megállapítható, hogy bár a korabeli helyesírás erre nem utal egyértelműen, az adott helynevek -*ay/-ey* leírású képzője alapalakban mindig -*j*-vel olvasandó. Ezt támasztja alá a már említett tény, hogy ezek a nevek ma is -*j*-vel szerepelnek írásban és kiejtésben (kivéve a hiperurbánusnak tekinthető mai *Bozzai* és *Csernely, Börvely* leírású adatokat, ahol a *ly* bizonyára helyesírási tudóskodás révén került a *j* helyébe, lásd pl. PAIS 1930: 310).

A képző keletkezéséről mondtak alapján tehát kizárhatónak tarthatjuk azt, hogy az -*i* és a -*j* képzők a szinkroniában egymás alakváltozatai lennének, mint azt a korábbi szakirodalmi megállapítások sugallták. (Lásd pl. PAIS 1914: 132, aki az *Uraj* nevet -*i* képzővel alakultnak mondja, illetve MELICH 1914: 156 hasonlóképpen a *Balozsaj* helynévről,² valamint KRISTÓ 1976: 51 *Fyley* egy adata esetében. Ehhez hasonlólt látunk időnként a FNESz. gyakorlatában is: pl. a *Mezőakna, Monaj, Gyulaj, Pocsaj, Lelej* szócikkek esetében.) Az -*i* és a -*j* helynévképző mindenesetre nem tévesztendő össze az előzményük -*j* félhangzójával: az első esetben a képző ugyanis már tartalmazza az egykori tövéghangzót is, a második esetben pedig, mint említettük, a -*j* konszonáns értékűvé válik. A -*j* képző önálló tárgyalását támasztják alá a képző alakváltozatai is.

Amint fent a -*j* kialakulásával kapcsolatban említettem, a képző hangalakja a legtöbb névben máig megőrződően -*aj/-ej*, ahol a magánhangzó eredetileg tövéghangzó volt. Ezenkívül magánhangzós *tő* után természetesen -*j* formában is realizálódhatott, pl. *Abaj, Gyulaj, Kapuj*. Ennek következtében a többvariációjú személynévekből alakult helyneveknél nem is igazán lehet eldönteni, hogy a -*j* vagy az előhangzós -*j* a képző hangalakja, vagyis a magánhangzó a *tő* vagy a képző része-e. (Lásd pl. *Becsej*, ahol létezik egy *Becs*, illetve egy *Becse* személynév is.)

A képzővel alakult nevek alakváltozatai között találunk az eredetibb -*aj/-ej* végződés mellett -*e* ~ -*i*, ritkán -*a* névvégeket is, ami magyarázható lenne a kép-

² PAIS szerint szláv eredetű személynév a helynév alapja, vagyis nem képzett névről van szó (vö. 1915–1917: 329), bár elterjedését kétségtelenül segíthette, hogy a végződése egybeesett az ekkor még élő magyar -*ai/-ei* kicsinyítő (személynév)képzővel.

zós és képzőtlen formák váltakozásával, de ugyanúgy a névvég diftongusként való felfogásából következő monoftongizációval, majd azt követő rövidüléssel is. (A példákban van, ahol még a hosszú formát látjuk. Ez inkább a monoftongizációra utal.) Példák: Abaúj megye: 1275: *Kemey*, 1336: *Keme*, ma: *Kemej* (KMHsz.), Bács megye: 1238/377: *Bechey*, 1338/439: *Beche*, ma: *Becse* (KMHsz.), Baranya megye: 1216: *Guerdei*, 1308: *Guerede*, ma *Gerde* (FNESz.), 1248: *Cheley*, 1266, 1329/394: *Chelei*, pr. 1276: *Chele*, 1318: *Chelee* (Gy. 1: 293), Bács megye: 1237/279/385: *Chemey*, 1338–40/PR.: *Fome*, 1808: *Csene* (Gy. 1: 215), Békés megye: 1214/550: *Gurbey*, 1351: *Gwrbey*, 1887: *Görbe halom* (Gy. 1: 507), Bodrog megye: [1237–40]: *Semtey*, 1240: *Chuntey*, 1317: *Chenthe*, 1333, 1339, 1342: *Chentey*, [I. Kar.]>412, 1317/332, 1333: *Chente*, [I. Kar.]>412, 1330: *Chenthe* (KMHsz.), Borsod megye: 1236, 1277, 1301/378: *Cherne*, 1323: *Cherney*, 1332–5/PR.: *Cerney*, ma: *Csernely* (Gy. 1: 768), Csongrád megye: 1266: *Ethey*, 1276 P.: *Ete* (Gy. 1: 895), Vas megye: 1238: *Chemetey*, 1433: *Chemete*, ma: *Csömöte* (FNESz.). Ez utóbbi esetekben megállapítható, hogy az egyes névváltozatok időben egymás mellett, alakváltozatokként éltek. Más esetekben az *-ej* és az *-i* végződés szerepel alakváltozatokként: Bács megye: 1192/374/425: *Keley* (Gy. 1: 236), ami a KMHsz. szerint bizonyára összefügg a *Keli foka* nevű hellyel: 1192/374/425: *Kelyfuka*, [1192]/394: *Kelifuka* (Gy. 1: 236), Nyitra megye: 1113: *Drasey*, 1349: *Darasy* (FNESz. *Zobordarás*), Baranya megye: +1015/+158//XVII.: *Sedey*, +1015/+158//403/PR.: *Sedý* (KMHsz.), Erdélyi Fehér megye: 1291: *Kunchey*, 1808: *Kincsi* (Gy. 2: 169). Több alakváltozatot mutat: Somogy megye: 1302: *Gweztey*, *Gezte* (Cs. 2: 608), ma *Somogygeszti*, Bodrog megye: 1330, 1335: *Megere*, 1343: *Megerey* ~ *Megery*, 1344: *Meger*³ (KMHsz.). Az *-aj* diftongus *-a*-val váltakozik: Bács megye: 1250: *Batkay*, 1308 k.: *Batka* (KMHsz.), Győr megye: 1234/392: *Rabay*, 1256: *Raba* (Gy. 2: 620), ma: *Rábaiújfalu* (FNESz.), Kolozs megye: 1322: *Oknay*, 1332–5: *Akna* (Gy. 3: 342), ma *Mezőakna* (FNESz.), Kolozs megye: 1331: *Nouay*, 1384: *Nowa*, 1426: *Noway*, 1458: *Nowa* (Cs. 5: 386). Ez utóbbi név adatai kapcsán állapítja meg PAIS (1916b: 78), hogy a *Nova* alak valószínűleg úgy keletkezett, hogy az *-aj* kettőshangzóra végződő *Novaj* formát *-i* melléknévképzős alaknak érezték, és belőle a képző elvonásával a *Nova* alapszót elemezték ki. Ez annál is inkább megeshetett, mert a tulajdonképpeni *-i* képzős *novaji* származék kiejtése

³ Néhány névnél további alakváltozatok is megjelennek: *Megyerő* (*Megyerej*), *Csernő* (*Csernej*), *Becső* (*Becsej*), *Cselő* (*Cselej*), *Szimő* ~ *Szemő* (*Szemej*). Ezen alakok létrejöttékor figyelembe vehetjük a TNYt. adatai közül talán idevonható 1276: *Tiudei* szn., 1405: *tidew* szóalakokat, ahol az *ő*-t *e*-vel váltakoztató tőtipus alakulása kapcsán kiderül, hogy az *e* típusba tartozó névszókknak többnyire két, *ő*-re és *é*-re végződő töve is létrejött (I, 184–5). PAIS pedig egy cikkében ír arról, hogy a finnugor *-k* > *-g*-ből származtatott lativusrag magyar folytatásai között az *-é* ~ *-i* végződésű alakokon kívül *-ő* (*-ű*) végűek is szerepelnek (1936: 110).

megegyezhetett egy *Nova*: *novai* hasonló képzős származék kiejtésével. Ez az elemzés az e csoportba tartozó többi adatra is alkalmazható.

Külön problémakört jelent, hogy bár a magas hangrendű tövek mellett magas, a mély hangrendűek mellett mély hangrendű névvégződést várnánk, a veláris tövek mellett gyakran előfordul palatális végződés (-*ej* vagy -*é*): Bars megye: 1293: *Vhay*, 1345: *Ohay*, *Ohey* (KMHsz.), Baranya megye: 1332–35/PR. *Monoy*, *Money* (KMHsz.), Borsod megye: 1256: *Tokoy*, 1268: *Thokoy*, 1291/388: *Twkey*, 1319, 1330>342/466: *Thokay* (Gy. 1: 812), Abaúj megye: 1256: *Pochey* (Gy. 1: 132), 1423: *Pochay* (Cs. 1: 215), ma *Pocsaj*, Borsod megye: [1257–62]>412: *Monthay*, [1257–62]>412, 1319/466: *Monte*, 1278, 1320>412: *Montey*, 1320>412: *Montay*, v., 1327/446: *Monthey* (Gy. 1: 790), Bereg megye: 1232>360, 1332–5/PR.: *Muse*, 1280>359: *Mwsey*, 1332–5/PR.: *Musay*, 1337>359: *Mwsay* (Gy. 1: 546), Baranya megye: 1281: *Naney*, 1283: *Nane*, *Nanay* (Gy. 1: 346), 1342: *Nane* (Cs. 2: 511), Bars megye: 1324: *Zoe*, 1326, 1327: *Zowey*, 1327: *Soway*, 1335: *Zouoy* (Gy. 1: 478, az adatok láthatóan párhuzamosan élhettek egymás mellett, ez a hangtani magyarázatot erősíti), Abaúj megye: 1234/243: *Holmoy*, 1292/406: *Holmay*, 1332–5/PR.: *Halmay* ~ *Holme* (Gy. 1: 91, bár itt a kérdéses adat pápai oklevélben fordul elő, ez a valóságát megkérdőjelezi). A változás nem egyszer a mai alakban is megfigyelhető módon ment végbe: pl. Békés megye: 1215/550, 1219/550, 1279: *Rabay*, 1271/284: *Rabey*, 1336: *Raba*, 1342: *Rabe*, ma *Nagyrábé* (Gy. 1: 512), Csongrád megye: 1138/329: *Tapai*, 1247/465: *Thapey* (Gy. 1: 905), ma *Tápé* (FNESz.). A fent felsorolt, tehát magas, illetve mély végződéssel is előforduló nevek kapcsán jegyzem meg, hogy a veláris hangrendű szavakban a *i* utótagú diftongus E. ABAFFY ERZSÉBET (2003: 338) szerint többféleképpen monoftongizálódhatott. Válthatott bizonyos szavakban közvetlenül *á*-vá, viszont vannak olyan fejlemények, amelyek azt látszanak igazolni, hogy bizonyos esetekben a *i*-s diftongus először *é* ~ *i*-vé lett, s később illeszkedett *á*-vá. Így magyarázható többek között a nem illeszkedő -*é* birtokjel, az -*i* melléknévképző, valamint ehhez hasonló jelenség a bekezdésben fentebb bemutatott ingadozó alakok megléte, vagyis amikor a veláris töveknél a várt, mély hangrendű névvégződés helyett időnként magas hangrendű toldalék áll. Ezt BENKŐ elhasonulással magyarázza (eszerint tehát a veláris változat az eredetibb, bár ezt az adatok időrendje nem mindig támogatja), de mint láttuk, E. ABAFFY szerint szabályosan is elképzelhető a monoftongizáció eredményeként az -*é* ~ -*i* végződés. Az, hogy nem alaptalan a veláris hangrendű szavakban a palatális monoftongus, illetve a palatális névvégződés feltevése, bizonyos -*aj* végű jövevényszavak korai, *é*-ző formái is igazolják: *karaj* ~ *karé(j)*, *paraj* ~ *paré(j)*, *taraj* ~ *taré(j)*, illetve olyan, eredetileg diftongust tartalmazó szavak alakváltozatai, mint: *tanojt* ~ *tanít*, *tanét* (máig palatális képzővel). Ezenkívül hathatott még az -*é*-s formák létrejöttére a birtokjel, ami nemcsak alaki, de funkcionális rokonságban is áll képzőnkkel (vö. BENKŐ 2004: 412). A képző későbbi alakulására a kronologizálás kapcsán még visszatérek.

A *-j* képző lehetséges funkcióit elemezve láthattuk, hogy a *-j* a korszakban több funkcióban is aktív képző volt. Az, hogy a konkrét helynévben adott esetben melyik funkcióval számolhatunk, éppen ezért nem is mindig dönthető el. Ez a probléma elsősorban a személynévi alapszót tartalmazó helynevek esetében merül fel, ahol a képző lehet a személynévhez eleve hozzátartozó kicsinyítő képző, vagy lehet eredetileg birtoklást kifejező helynévképző. Éppen ezért célszerű külön megvizsgálni a köznévi alapszót tartalmazó ide sorolható helyneveket, ugyanis ha a képző személyt jelölő alapszavakon kívül más jelentésű alapszóhoz járul, akkor ott biztos, hogy helynévképzőről van szó, mivel ebben az esetben az eredeti, birtoklást kifejező funkció fel sem merül. (Vagyis az elv ugyanaz, mint amit az *-i* helynévképző elemzése során láttunk, vö. BÉNYEI 2002: 28.). Az első érdekes ide tartozó adat a KNEZSÁNál említett *Debrei* név (1947–49/2003: 191), amelynek elemzésekor KNEZSA egy szláv ’völgy’ jelentésű alapszót említ a név végső forrásaként, de megállapítja, hogy a név végződése a szlávból nem fejthető meg. Felhívja a figyelmet továbbá arra, hogy az ebből az alapszóból származó többi helynevünk is magyar képzővel van tovább képezve: *Debrőd*, *Debregy*, *Debrés*. Éppen ezért feltehetőnek tartja, hogy a szó az ómagyarban köznévként is élt, és a FNEŠz. valóban említ is régi, illetve népi megjelöléssel egy *debrő* ’völgy’ jelentésű szót, amire az említett nevek visszavezethetők (FNEŠz. *Debrőd*, *Döbrés*). A következő helynév, amely már biztosan nem birtoklást kifejező jelentéssel tartalmazza a képzőt, a *Fáj* (FNEŠz. *Fáj*, *Fajkürt*). Itt a *fa* ’erdő’ jelentésben szerepel, és a képző lokális funkciót tölt be: ’olyan hely, ahol erdő van; erdő melletti hely’. Vagyis itt már semmiképpen nem merül fel a birtoklás mint funkció kérdése. Szintén köznévi alapszót tartalmaz a *Halmaj*, az *Aknaj* (ma Mezőakna), a *Monaj* és a *Gesztej* név (ma *Somogygeszti*), illetve a *Váraj*. Ez utóbbinak többféle elemzési lehetősége is felmerült a szakirodalomban: GOMBOCZ szerint (1926: 10) a *vár* köznévből keletkezett kicsinyítő képzővel (ez a megfogalmazás eleve problémás, a képző megléte ilyen funkcióban nem igazolható: ha a képző helynév létrehozására szolgál, inkább helynévképzőnek nevezhetnénk). PAIS szerint viszont (1916a: 19) a név összetételként magyarázható, ahol utótagként az *áj* ’völgy’ szó szerepel.⁴ A következő említésre érdemes név a Győr megyei *Rábaújfalu* első adata (1234/392: *Rabay*, Gy. 2: 620), ahol a *-j* képző folyónévvel kapcsolódik össze, a név nyilván a Rába folyó melletti elhelyezkedésre utal. Szintén egyedi előfordulása a Baranya megyei *Séd(i)* víznév +1015/+158//XVII.: *Sedey* adata, amely viszont több szempontból is problematikus. Először is víznevekben általában nem fordul elő a kérdéses képző (BENKŐ

⁴ Ehhez hasonló az *Oszvaj* név etimológiája, amit a legkorábbi adatok (1314: *Wzzyway*) alapján PAIS egy *aszú* + *aj* összetételt következtet ki (1916b: 78). Érdekes, hogy a név további alakulása során ugyanolyan variációkat mutat, mint a *-j* képzős nevek: 1362: *Ozwe*, 1378: *Wzwe*, *Felozuey*, 1561: *Ozway*.

is kifejezetten helységnévképzőnek tartja, vö. 2004: 412). Az adat értékelhetőségét bonyolítja, hogy hamis oklevélben fordul elő. Ha mégis reális adatról van szó, akkor mindenképpen sajátos típust alkot.

A magyar helynévképzőkről általában megállapíthatjuk, hogy mivel a magyarban nem léteztek külön képzők a helynevek létrehozására, esetükben ez a funkció mindig másodlagos. A -j kapcsán láttuk, hogy az elsődleges szerep a valakihez, valamihez való tartozás kifejezése, amit a köznevek esetében a birtokjel lát el. A tényleges helynévképző funkció igazolására szolgálhatnak azok a példák is, amelyek a helynevek körében időnként megfigyelhető képzőváltakozást szemléltetik. Ez a jelenség figyelhető meg a Gömör megyei *Figej* esetében, ahol egy évszázadon belül váltakoznak a -j képzős, képző nélküli és -s képzős formák: 1244: *Fygey*, 1292: *Figure*, 1332: *Figes*, 1335: ismét *Fygey*, ma *Gömörfüge* (Gy. 2: 497). A képzők cseréjét minden bizonnyal az azonos (helynévképző) funkció teszi lehetővé, ami azt mutatja, hogy már mindenképpen elhomályosult a képzők eredeti jelentése. Hasonló folyamatra példa az Erdélyi Fehér megyei *Kincsej* (1291), ami *Kincsi* (1540, 1808, az adatokat lásd fent) és *Kincses* (ma) formában is előfordul. Itt is a már elavulóban lévő -j képzőt egy gyakoribb használatú képző helyettesíti. Vannak olyan helyneveink is, amelyek a képzők váltakozásán kívül több típus keveredését is mutatják. Ilyen például az Abaúj megyei *Erdej* (1221/550: *Erdei*), amely *Erded* (1221/550: *Erded*) és *Erdőfalva* (1272>344: *Erdeufalua*, Gy. 1: 77) alakban is adathozható. Hasonló típusváltás figyelhető meg a Veszprém megyei *Etej* ~ *Ete* ~ *Étény* (1372: *Ethe*, 1373: *Ethen*, 1402: *Ethey*) és *Etetelke* (1487: *Ethetheleke*, Cs. 3: 230) esetében, vagyis a korábbi helynévképző szerepét földrajzi köznévi utótag veszi át, ami ugyanúgy a helynévséget fejezi ki, talán még pontosabban is, mivel utal a hely fajtájára. (Ez egyébként jellemző folyamat a korai ómagyar kor végén: a korábbi helynévképzéssel szemben az összetétellel való helynévalkotás került előtérbe. A típuskeveredés-típusváltozás témájához lásd még TÓTH V. 1997.) Azt, hogy viszonylag kevés példát lehet találni az imént vázolt típusváltásra, az is magyarázhatja, hogy ekkorra a -j funkciója, egyáltalán képző volta már bizonyára nagyrészt elhomályosult. Ezzel rá is térhetünk a következő fontos kérdésre, amely szintén segíti a -j-nek az egyéb képzőktől, így az -i-től való elválasztását.

Megállapíthatjuk, hogy a -j helynévképző funkcióban legfeljebb a korai ómagyar kor végéig volt aktív, tehát ezután nem jöttek létre új helynevek ezzel a képzővel. A képző elterjedését helynevekben a korai időkben segíthette e névvégződésnek a személynevekben való gyakori előfordulása is (gondolva itt -j ~ -aj ~ -ej végű magyar és a szláv eredetű személynevekre is), mivel a helynevek körében ebben az időben gyakori volt a személynevekből való közvetlen alakulásmód is.⁵

⁵ Zárójelben jegyzem meg, hogy ilyen irányú folyamat más helynévképzőknél is megfigyelhető: vagyis mivel abban az időben a személynévképzés láthatóan igényelte a morféma sokaságát,

Ezzel egy időben az *-i* képzőnek fokozatos számbeli előretörése figyelhető meg (BENKŐ 2004: 413). E mögött a fokozatos aránybeli eltolódás mögött az áll, hogy míg az *-i* elterjedését minden bizonnyal támogatta a hasonló alakú és funkciójú *-i* melléknévképző, a *-j* esetében nem tapasztalható hasonló megerősítés a köznévi használat felől. Az a deverbális *-aj/-ej* képző, amely a *zörej*, *moraj*-féle szavakban található, jóval későbbi az adott korszaknál (vö. D. BARTHA 1958: 76–7). (Az a megerősítés, ami kezdetben a személynevek oldaláról megfigyelhető volt, szintén megszűnik erre az időszakra: a személynevek említett kicsinyítő képzője ekkorra *-a/-e* formában szilárdul meg; továbbá a *-j* személynévképzőként eleve csak a legkorábbi, ún. világi magyar személynevekhez kapcsolódva fordul elő, a későbbi, egyházi eredetű személynevekkel már nem jellemző.) A másik forrás, amely erősíthetné a képző elterjedését és produktívnak maradását, a kicsinyítő szerep köznévi használatban. Ezt viszont — annak ellenére, hogy néhány helynévelemzés megemlíti a kicsinyítő *-j* helynévképző funkcióját (lásd pl. FNESz. *Csekej*, *Csernely*, *Csobaj*, *Gyulaj*, *Halmaj*) — nem támasztják alá közszói adatok (BENKŐ 2004: 415). Összegezve az eddigieket azt mondhatjuk, hogy a *-j* a korai ómagyar kor végére teljesen elvesztette helynévképző szerepét, és szemben a legtöbb helynévképzőnkkel teljesen el is tűnik a nyelvi tudatból.

Ennek alátámasztására egy másik cikkemben (BÉNYEI 2007) vizsgált jelenséggel, az irodalmi helynévadással kapcsolatos következtetésekre utalnék: a vizsgálat azt eredményezte, hogy a legtöbb helynévképző megőrizte produktivitását olyan módon, hogy képes új helységnevek létrehozására például irodalmi művekben (mivel máshol ma már nem nagyon tapasztalható új településnevek létrejötte). Kivétel ez alól néhány nagyon korai képző (ilyen a *-j* és például a *-gy*). Vagyis — mint ahogy BENKŐ LORÁND említi (1998: 119) — ezeknek a képzőknek valóban kronológiai meghatározó értéke van.

Itt említtem meg, hogy sokáig szokás volt az összes többi helynévképző használatával kapcsolatban is konkrét időbeli határvonalat húzni, de ezek a határok állandó pontosításra szorultak, s végül kiderült, hogy valójában lehetetlen megállapítani e helynévképzők aktivitásának végpontját. Ezzel szemben a *-j* produktivitása valóban visszaszorult, majd megszűnt. Ennek igazolása lehet a fentiekben már említett jelenség, vagyis hogy az *-aj/-ej* képző sok esetben palatális *-é* formában él tovább. Az a képző ugyanis, amelynek morfológiai funkciója van, nem tűnik el a névből. Vagyis az, hogy a *Tápaj*-ból *Tápé* lett, a *Rábaj*-ból pedig *Rábé*, arra utal, hogy megszűnt a *-j*-nek a helynévképző funkciója. (Csak érdekességként jegyzem meg, hogy az ezekből a helynevekből alakult családnevek viszont mindig az eredeti formát tartalmazzák, tehát soha nem *Tápéi*, *Rábéi* csa-

akár egy-többől 5–6 nevet is képeztek a különböző formánsok segítségével, így téve lehetővé a minél nagyobb változatosságot (pl. *Etej*, *Etes*, *Etéd*, *Etény*, *Etyek* személynevek), ez másodlagosan eredményezte a megfelelő képzők elterjedését a helynévképzésben is, ld. pl. az *-s*, *-d* stb. képzőket.

ládneveket eredményez az -i képzővel való ellátás, hanem *Tápai*, *Rábai* formákat.) Segíthette a -j eltűnését az a sajátos hangtani jellemzője is, hogy alakilag egybeesett a *j* hiátustöltővel. Ez különösen ott okozhatott a nyelvhasználatban zavart, ahol a -j morfológiai (tehát helynévképző) szerepe és hiátustöltő funkciója együtt jelenik meg. Ilyen esetek a -j végű helynevekből -i melléknévképzővel alakult származékok, pl. *Etej* > *eteji*. Bár a melléknévképzős formában nyilván a tőhöz tartozik a -j, ennek ellenére a nyelvérzék könnyen értelmezhetette hiátustöltőként, ilyen módon elvonva egy *Ete* alapalakot. (Ugyanígy a családnevek közül a jól ismert *Tokai*, *Pocsa*i írású névalakok, ahol a képzés alapjául szolgáló helynév eredetileg nyilván -j végződést tartalmazott, de az -i képzős forma már anélkül rögzült, esetleg családonként eltérő módon.)

A -j kronológiája szempontjából érdekes lehet továbbá, hogy milyen típusú alapszavakhoz kapcsolódik a helynévképző. Személynévi alapjai többségében a korai magyar világi névadás elemei (*Apaj*, *Csataj*, *Ebej*, *Erdej*, *Gyulaj*, *Hobaj*, *Őrsej* stb., további példákat lásd BENKŐ 1998: 166 és BENKŐ 2004), a későbbi, egyházi eredetű személynevekhez alig-alig kapcsolódik (BENKŐ csak a *Novaj* < *Noé* nevet említi biztosan idetartozó adatként, 2004: 414). Ez megint a produktivitás korai megszűnésére utal.

Az -i-hez viszonyítva a -j helynévképző későbbi alakulását tekintve szembe-tűnő, hogy míg az -i képzőnél teljesen szokásos jelenség, hogy utólag kapcsolódik meglévő helynevekhez (Szatmár megye: 1298: *Janus*, 1315 k./XV.: *Iuanusy*, Baranya megye: 1292–97: *Pol*, 1331: *Paly*, Bihar megye: 1333: *Komad*, 1351: *Kumady*, Hont megye: 1354: *Baraath*, 1409: *Baraty* stb., KRISTÓ 1976: 56–7, itt további példák is találhatók), addig ez a -j-nél egyáltalán nem tipikus. (Arra, hogy mégis előfordulhat lásd 1236: *Cherne*, 1323: *Cherney*, ma *Csernely*, vö. Gy. 1: 768 és KISS L. 1995: 40.) Ennek magyarázata szintén az a kronológiai eltérés lehet, amely a két képző között fennáll, vagyis az -i produktivitása már a korai ómagyar korban egyre nagyobb, később kizárólagos, míg a -j egyre kevésbé aktív képző.

A -j képző vizsgálatát ebben a dolgozatban igyekeztem abból a szempontból elvégezni, hogy számolhatunk-e a magyar morfológiában önálló, tehát az -i-től független -j helynévképzővel, és ha igen, akkor ennek milyen sajátosságai vannak. Összegzőképpen megállapítható, hogy csak a két képző funkciója szempontjából tartható az a vélemény, hogy ezek esetleg egymásnak alakváltozatai, mégis úgy tűnik, fel kell tennünk egy önálló -j helynévképzőt, mivel ez az alaki viselkedés és a produktivitás szempontjából különbözik az -i-től. Ezzel összefügg a másik különbség, amely a két képző sorsának későbbi alakulásával kapcsolatos, vagyis hogy a két képző bővíthet-e analogikusan meglévő helyneveket. A -j képző tüzetesebb vizsgálatát mindenesetre feltétlenül az -i helynévképzővel és melléknévképzővel együtt célszerű elvégezni, nem feledkezve meg a morfológiai megközelítés mellett a -j speciális hangtani (hiátustöltő) szerepéről sem.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–52.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1997), *Tokaj és kapcsolt nevei*. In: *Nyíri Antal kilencvenéves*. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ. Szeged. 29–36.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2002), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2004), Az ómagyar kori -j, -aj/-ej helységnévképző. *MNy.* 100: 406–19.
- BÉNYEI ÁGNES (2002), Az -i helynévképző az ómagyar kori helyneveinkben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 23–9.
- BÉNYEI ÁGNES (2007), Helynévképzők a fiktív nevek körében. *NÉ.* 29. Megjelenés alatt.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004), A Pokaj helynév eredete és az ómagyar kori -j ~ -aj/-ej helynévképző. *MNy.* 100: 75–9.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2005), Feltevések és magyarázatok j végű Árpád-kori tulajdonneveinkről. *MNy.* 101: 454–61.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1915), Árpád-kori török személyneveink V. *MNy.* 11: 341–6.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1926), *Örs és Örkény*. *MNy.* 22: 6–12.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. *NytudÉrt.* 139. sz. Bp.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943/2003), Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnév-vizsgálatok*. KISS LAJOS bevezető tanulmányával. Bp. 59–114.
- KNIEZSA ISTVÁN (1947–49/2003), A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnév-vizsgálatok*. KISS LAJOS bevezető tanulmányával. Bp. 185–254.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához*. *Acta Historica Szegediensis*. Tomus LV. Szeged.
- MELICH JÁNOS (1914), Keresztneveinkről. *MNy.* 10: 149–56.
- PAIS DEZSŐ (1913), Névmagyarázatok. *MNy.* 9: 31–3.
- PAIS DEZSŐ (1914), Név- és szómagyarázatok. *Uraj és Halmaj*. *MNy.* 10: 131–3.

- PAIS DEZSŐ (1915–1917), Néhány *-ej* végű szláv személynév a magyarban. *NyK.* 44: 326–32.
- PAIS DEZSŐ (1916a), Helynévmagyarázatok. *MNy.* 12: 15–9.
- PAIS DEZSŐ (1916b), Helynévmagyarázatok. *MNy.* 12: 78–80.
- PAIS DEZSŐ (1916c), A *Sixtus* keresztnév magyarosításai. *MNy.* 12: 365–70.
- PAIS DEZSŐ (1922), Régi személynéveink jelentéstana. *MNy.* 18: 93–100.
- PAIS DEZSŐ (1930), *-goj* és *-voj* utótagú szláv személynévek magyar fejleményei. *MNy.* 26: 307–10.
- PAIS DEZSŐ (1936), A *fa* alakváltozásaihoz. *MNy.* 32: 106–10.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.*
Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika.*
Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- TÓTH VALÉRIA (1997), Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében. *MNyj.* 34: 147–70.

Rövid labiális palatálisok a Váradi Regestrum néhány helynevében

1. A Váradi Regestrumban (1208–1235) egy teljes feldolgozásban 711 helynevet tudtam elkülöníteni (K. FÁBIÁN 1997). Korábbi kéziratos kandidátusi értekezésemben 1994-ben 148 helynév nyelvészeti földolgozását végeztem el (betűrendes összeállítás szerint).

2.1. Most az akkor földolgozott 148 földrajzi névben a XIII. század eleji rövid palatális labiális hangok állapotát vizsgálom. A következő adatok soráról van szó (a számozás azonos a kandidátusi kéziratban és a későbbi kiadású adatárban szereplő számokkal): 34. **Beken**; 38. **Beltuc**; 39. **Belud**; 42. **Beregu, Beregu**; 45. **Beruciou**; 46. **Beruchyou, Beruchyon, Berucyo, Berucio**; 88. **Buncij, Buntij, Guncy**; 116. **Cheufci**; 117. **Cheuz**; 120. **Chitmeu**; 134. **Cornust, Cornust, Curmusd, Cornust**; 143. **Cups**; 145. **Curru, Curu, Curud, Kvrv, Kuru, Kuru**; 147. **Cuzeploc**; 148. **Cuzepnemet**.

2.2. A tizenöt helynév vagy a VárReg.-ban, vagy valamivel később még az ómagyar korban (és a további hangtani fejlődésben) *ü* vagy *ö* hangot tartalmaz. A szavakban megvizsgáltam, hogy az *ö* hang történeti létrejöttének szakmai feltevéseit mennyiben támasztja alá a felsorolt helynevek alakja, illetve további története. Mielőtt az egyes nevek elemzését bemutatnám, az ómagyar kori palatális labiálisok történetére térek ki röviden.

BÁRCZI szerint az „*ü* hang megvolt már a török–magyar korban is, ha nem is az egész nyelvközösségben, de egyes nyelvjárásokban” (1947: 7). További elemzések szerint az *ü* ugor kori, sőt finnugor kori örökség (BÁRCZI 1958: 34–6), de „annyi bizonyos, hogy ezek a föltett *ü*-k nem lehettek általánosak az egész ősi magyar nyelvközösségben” (i. m. 35), és hogy három eredetük lehetett: fgr. **ü*, török *ü*, *ö*, ősm. **i* (i. m. 36). Az ómagyar kori nyíltabbá válás és a labializáció megerősítette az *ü* és az *ö* hangok fonematizálódását.

Az *ö* hang létrejöttét, kifejlődését, elterjedését legutóbb SZABÓ JÓZSEF átfogóan áttekintette egy tanulmányában (1996, ugyanez: 1999). Összefoglalja a szakirodalom alapján, hogy az *ö*-zés belső nyelvi fejlemény, és 1. tövégi magánhangzók redukálódása és labializációja, 2. az *ü* fonéma nyíltabbá válása, 3. általános labializáció, 4. török nyelvi hatás alapján magyarázható. Az általa hivatkozott szakirodalom áttekintése után csak annyit kell megjegyeznem, hogy a korábbi (pl. 1952 előtti) munkák kevésbé vannak tekintettel helyesírás-történeti sajátosságokra, ezért a VárReg. helyneveinek elemzésében erre külön figyelniem kel-

lett. Egy összefoglaló táblázatban láthatjuk, hogy az ómagyar kor elején az *u* jel *ü* és *ö* hangot jelölhet (többek között), a *v* *ü*-t (is), a *w* pedig *ű*-t (is) (KISS–PUSZTAI 2003: 291). A későbbi ómagyar korban az *ew* az *ö* és az *ő* jele (i. m. 294). Fontos még a nevek lokalizációja, amely a nyelvjárás-történeti szempont miatt minden egyes név esetében szintén alapos mérlegelést igényel.

2.3. A fentebb felsorolt tizenöt helynevet az elemzés alapján adódott csoportokban ismertetem, éspedig: I. finnugor vagy ugor és belső fejleményű szavakból létrejött helynevek, II. jövevényszavakból létrejött nevek csoportja, III. ismeretlen eredetű szavakból létrejött helynevek.

Az ismertetést és az elemzést a következő rendszerben mutatom be: az első bekezdésben szerepel(nek) a név adata(i) (évszámokkal és mai megfelelővel), a második bekezdésben az etimológiát mutatom be, a harmadik bekezdés a grammatikai, helyesírás-történeti és hangtörténeti megjegyzéseket tartalmazza. Az elemzést a VárReg.-beli helynév korabeli kiejtési lehetőségeivel zárom.

I. A finnugor vagy ugor eredetű és belső fejleményű szavakból létrejött nevek

39. 1219/1550: **Belud** (falu). További adatai: 1295/1392: *Beld* (kétszer), 1299/XIV.: *Beeld*, *Beld*, 1319: *Beld* (kétszer), *Beeld* (Gy. 2: 132). Ma: Maros-béld (erdélyi Fehér m.) ~ *Beldiu* (Románia).

Pusztá személynévből keletkezett magyar névadással (FNESz.). A személynévet lásd 1138/1329: *Beledy* (ÁKSz. 46), 1220: *Belud* (UrkBurg. I, 77). A személynév a finnugor eredetű magyar *bél* szó származéka, amelynek a régiségben mai értelmén kívül 'valaminek a belseje; mag' jelentése is volt (TESz., KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 73).

Az alapszó denominális nomenképzőt kapott (-d), amely köznevek esetében általában a teljes tőhöz járult (ezeket az alakokat láthatjuk itt is), de a tulajdonnévi funkciójú képzett szavak között általánosan elterjedt a csonka tövű alapszóhoz kapcsolódó C alakú formáns (TNyt. I, 221–2); a XIII. század végétől adatainkban ezek a derivátumok egyértelműen uralkodóvá váltak. A *Belud* helynévi alak teljes tövének záróvokálisa felső nyelvallású palatális, mint korai emlékekben gyakran (i. m. 222). Ugyanakkor megjegyezhetjük, hogy nagy valószínűséggel az *u* betű *ö* hangot nem jelölhetett e név esetében, mert egy zárt tövű hangzóról lehet szó, amely az adatok alapján láthatóan hamar eltűnt, illetve a C alakú szuffixum csonka tőhöz járult. Kiejtése: *Bēlūd* ~ *Bēlūd*.

42. 1214/1550: **Beregu** (erdő), **Beregu** (erdőispánság). További adatai: 1232/1360: *Beregh*, 1233: *Bereg*, 1233: *Berech*, 1261: *Bereg*, 1323: *Bereegh*, 1328: *Berugh* (Gy. 1: 530). A történelmi *Bereg* megye, ma Szabolcs-Szatmár-Bereg megye része.

A *berek* ~ népies *bereg* 'liget' főnévből keletkezhetett (FNESz.). A helynév alapjául szolgáló *bereg* köznév vitatott eredetű, sem finnugor, sem szláv eredete

nem túlságosan meggyőző. Első előfordulásai helynevekben: 1193: *Sag berk*, 1203/1254: *Berucsig*, 1206: *Berech* (TESz.).

A VárReg. két tövéghangzós alakja archaikusnak mondható a XIII. század elején, különösen két szótagú szavakon. A TA-ban már erősen pusztulóban vannak a szóvégi sorvadók (BÁRCZI 1958: 23). A dömösi adománylevél (1138/1329) is inkább csak egytagúakon tartotta meg a vokálisokat. A tihanyi összeírásban is már csak a *-di* képzős alakokban, egytagúság és mássalhangzó-torlódás esetén maradt meg a véghangzó, a „Váradi Regestrumban többtagúak után erősen kivételes” (i. h.). Ezeket a VárReg.-adatokat is „inkább helyesírási hagyomány hatásának, mintsem a való ejtés tükrének” nevezi BÁRCZI (i. h.). Hozzáteszem, hogy a végvokális mássalhangzó (*g*) zöngés volta segítette tovább megtartani a magánhangzót, míg korábbi és korabeli más adatokban *-k* zöngétlen explozíva után már nem élt a tövéghangzó (lásd a TESz. adatait). Kiejtése: *Beregü* ~ *Bereg^ü*.

45. 1229/1550: **Beruciou** (folyó). További adatai: 1255/1280: *Berykiou*, 1271: *Berukyov*, 1278: *Berrukio*, *Berekiou*, 1291/1293: *Berkyov* (Gy. 1: 569). Ma: *Berettyó* (folyó).

A *berek* 'ártéri erdő, ligeterdő' és a régi magyar *jó* 'folyó' szavak összetételéből alakult (FNESz.).

Mivel a *berek* ~ *bereg* szó etimológiája finnugor eredetre is utalhat (vö. 42. számú helynév), ezért az adatok második szótagbeli *u*, *y* jeleit zárt vagy közép-zárt palatális hangoknak minősíthetjük, de inkább ingadozást feltételezhetünk (*ü* ~ *i* ~ *ë* ~ *ö*), mint fejlődési sort (*ü* > *i* > *ë*, *ü* > *ö* > *ë*). A második szótagban található *u* betű tehát kiejtési ingadozásban *ö* hang is lehetett. Az *ö*-s ejtés ellen az szól, hogy nem a korai *ö*-zö tájegységen járunk, tehát nem a Délkelet-Dunántúlon (BENKŐ 1957: 74). „A XIII. és főleg a XIV. században tehát zavarban vagyunk az *u*-s írás olvasása tekintetében. Mindenesetre (...) valószínű, hogy minél régibb az adat, annál biztosabban *ü*-nek olvasandó, minél fiatalabb, annál inkább megvan az a lehetőség, hogy már *ö*-nek (...) ejtették” — írja BÁRCZI (1958: 46). De hogy miért van *Beregu* és *Bereg*, valamint *Berug* alak is, annak épp az lehet a magyarázata, hogy a tövégi *ü* a többelseji hangra is hatott, ezért jöhetett létre a *Berug* forma. KNIEZSA a *c*, *ch* betűket e szóban a *ty* jelének tartja, mivel a *c* betű *e* vagy *i* hang előtt *k* hangértékben nem jelenik meg az egész nyelvemlékben (1952: 35). Kiejtése: *Berükjou* ~ *Berükjó^u* ~ *Berökjó* ~ *Berütyó*.

46. 1213/1550: **Beruchyoun**, **Beruchyoun** [ɔ: Beruchyoun] (település, apátság), 1219/1550: **Berucyo**, **Berucio** (apátság). További adatai: é. n. [1163–73]/XIII./1326/XVIII.: *Berekys*, é. n. [1235–70]/1326/XVIII.: *Berekis* (Gy. 1: 668). Később *Szentjog* néven szerepel (Cs. 1: 623). Ma: *Szentjobb* (Bihar m.) ~ *Siniob* (Románia).

Neve a *Berettyó* folyó nevével azonos, későbbi *Szentjobb* (Szentjog) nevét onnan kapta, hogy a monostort Szent István király jobbja őrzésének alapították a XI. század végén. A *Berettyó* név etimológiáját lásd az előző (45.) szócikkben.

A későbbi adatok eltérnek a folyó nevétől. Ennek okát abban látom, hogy a településnév mintegy elvált a folyónévtől, és a *berek* szóval *-s* képzős alakkal jelölték az apátságot *i* tövéghangzós formával (*Berekys*, *Berekis*). Kiejtése: *Berükjou* ~ *Berükjó*^u ~ *Berütyó*.

143. 1214/1550: **Cups** (falu). További adatai: 1300: *Kupch* (ÁÚO. 12: 664.); 1338: *Kupch* (Z. 1: 532). Hajdúsámson határába olvadt, 1758. évi térképen *Köpcsi gerend*, *Köpcsi átal* helynevek szerepelnek (ZOLTAI 1925: 61). (Az adatot néhai MEZŐ ANDRÁS szívességének köszönhetem.) A középkori Szabolcs megyében feküdt.

Amennyiben a VárReg. 1208/1550: *Cupes* személyneve kapcsolatba hozható *Cups* falu nevével, abban az esetben pusztai személynévből alakult magyar névadással. Esetleg *Cups* etimológiájára is mérvadó lehet az, amit KISS LAJOS a Moson megyei *Köpcsény* ~ *Kittsee* (Ausztria) helynév eredetéről mond, hogy ti. a magyar *kék* melléknév kicsinyítő funkciójú *-cse* képzős származékából keletkezett, a *-kcs* hangcsoport *-ccs*-re, majd ez elhasonulással *-pcs*-re változott (FNESz.).

A lokalizáció és a későbbi adatok alapján a szótó magánhangzója a VárReg.-ban még *ü* hang lehetett. Jóval később jelenhetett meg az *ö* hang. Kiejtése: *Küpcs*.

145. 1219/1550: **Curru** (apátság), 1220/1550: **Curu** (apátság), 1234/1550: **Curud** (egyház), 1235/1550: **Kvrv** (apátság), **Kuru** (kétszer) (monostor). További adatai: 1212/1339: *Kureuch*, 1245: *Curu* (kétszer); 1318: *Kewrywmunust-ra*, 1325/1347: *Kvreu*, *Kwrew* (Gy. 3: 110), 1424: *Kwrw*, 1488: *Curu* (Cs. 1: 66). Ma: *Nagykörű* (Szolnok m.).

Bizonyára pusztai személynévből keletkezett magyar névadással. KISS LAJOS az alapjául szolgáló személynevet összeveti a régi török *Kürü* személynévvvel és a *kür* 'bátor, merész' melléknévvvel. Felmerült egy magyar **ker-* ~ **kör-* ige 'kanyarodó (ti. vízfolyás)' értelmű folyamatos melléknévi igenévből való származtatása (FNESz.). Ezzel kapcsolatba hozható Árpád-kori személynévet nem ismerek, KISS LAJOS a XV. század közepétől kezdve vezetéknevben tudja dokumentálni a szóba jöhető személynevet: 1459: *Kwre*, 1784: *Kiry*, 1895: *Küry* (FNESz.). JUHÁSZ DEZSŐ „A *Körű*-féle helynevek kérdése” című alapos tanulmányában (1979) meggyőzően mutatja be a fentebb is említett **ker-* ~ **kör-* ige + *-ű* ~ *-ő* ~ *-e* (*é*) affixumos alakjának helynévi adattárát, illetve a folyamatos melléknévi igenévi alakokból létrejött, a földrajzi névhez másodlagosan kapcsolódó személynévi alakokat is felsorol. A helynévi adattárban szerepelteti a VárReg. 4., 129. és 140. jogesetének három adatát a VárReg. hat előfordulásából.

A név magánhangzóinak leírásában nagy változatosságot találunk forrásonként, valószínűen a leírás helye szerint és esetleg a diktáló (és a leíró) nyelvjárásként. A *tő* belseji és a szó végi magánhangzók külön megítélést igényelnek, amennyiben a JUHÁSZ DEZSŐ által alaposan megokolt melléknévi igeneves lexémát elfogadjuk (i. m.). A *tő*belseji *u*, *v* és *w* valószínűen (rövid) *ü* vagy esetleg *ö* hangot jelöl, az idő előre haladtával már inkább az utóbbit. A *tő*belseji *ew* (1318) *ö*

~ *ő* hangot egyaránt jelölhet (az *r* nyújtó hatása is feltételezhető). A nyíltabbá válás elég későn történhetett meg (talán az *ű* ~ *ü* alakú képző miatt). Ugyanakkor a szóvégi képző betűjelei a típusokat időrendben felsorolva: *u*, *v*, *ev*, *u*, *yw*, *eu*, *ew*, *w*, *u*. Ez a sor *ű*, *ű*, *ő*, *ő* hang egyaránt lehet. Az *u*, *v*, *yw*, *w* inkább az *ű* ~ *ü* jele, az *ev*, *ew*, *eu* jelek pedig inkább az *ő* ~ *ő* hangoké, mint az *eü* diftongusé (bár ez sem zárható ki) (KNIEZSA 1928: 196–7, 1929: 259). Ahogy BÁRCZI írja, a „középkor folyamán a nyelvelméleinkben feltáruló kép (...) a labializáció és a nyíltabbá válás kusza összefonódását, nyüzsgő harcát mutatja” (1947: 15). Kiejtése: *Kürű* ~ *Körű*.

147. 1219/1550: **Cuzeplac** (falu). További adatai: 1341: *Kuzeplak* (Gy. 3: 361), 1399: *Kezeplak*, 1426: *Kwzeplak* (Cs. 5: 372). Ma: *Középlak* (Kolozs m.) ~ *Cuzăplac* (Románia).

A helynév a *közép* 'középső' + *lak* 'földesúri lakóhely, otthon' szavak összetételéből alakult (KNIEZSA 1943–1944: 225, FNESz.). *Közép* szavunk ugor, *lak* szavunk valószínűleg finnugor eredetű (TESz.).

Az *u* betű az ősi *ü* hangot jelöli, és mivel nem korán *ö*-zö vidékről van szó, ezért csak a XIV–XV. századi adatokat olvashatjuk *ö*-nek. 1399-ben megjelenik az *e* is a tő belsejében, ami az ugor kori előzményekben is szerepelhetett (TESz.). Kiejtése: *Küzéplak* ~ *Küzéplak*.

148. 1220/1550: **Cuzepnemet** (falu). További adatai: 1278/1367: *Kuzepnempty*, 1295/1346/1401: *Kezepnempty*, 1299: *Kwzepnempty*, 1318: *Kuzepnempty*, 1329: *Kuzepnemeth* (Gy. 1: 121–2). Ma: *Tornyosnémeti* (Abaúj m.). A *közép* szó etimológiáját lásd a 147. szócikkben. A VárReg. adata még valószínűen *ü* hangot jelöl a szótőben. Kiejtése: *Küzépnemet*.

II. Jövevénytől létrejött helynevek

34. 1214/1550: **Beken** (predium). További adatai: 1418: *Bvken*, 1483: *Bewkewn* (Cs. 1: 605). Bihar megyei település volt Iráz, Csökmő és Komádi között (Gy. 1: 606).

Pusztá személynévből alakult magyar névadással. Az ide vonható személynévek: 1111: *Buquen* (DHA. 1: 383), 1138/1329: *Beken* (ÁKSz. 44); 1213/1550: *Beken* (159, 172). KISS LAJOS szerint a személynévek eredete nincs kellően tisztázva, kapcsolatba hozza az ótörök *bük* 'erdő, sűrűség, bozót' szóval, és feltételezen a török R. *bükin* 'közösülésre képtelen férfi' szóval (FNESz.).

A XIII–XV. században azonosított három helynévi adatból kettő valószínűsíti legalább az első szótag palatális labiális eredetét, és az 1111. évi személynévi alak is ezt támasztja alá. Az ortográfiában tehát ezek mutatják a feltételezett eredetibb labiális alakot (a *v*, *ew*, *u* betűjelekkel). A többi adat sem mond ennek ellent, hiszen az ekkor már (valószínűen) meglévő *ö*-féle hangoknak nem voltak megfelelő jelek, tehát *e* betűvel is jelölhették őket (PÉTER 1951: *ö* ~ *ő* ~ *ę* ~ *ē* variánsokkal számol), illetve a VárReg. alakjai egy illabiális nyelvjárás megfele-

lő adatai is lehetnek (BÁRCZI 1958: 36), azaz *ü ~ ö ~ ě* variánsok léteztek. Kiejtése: *Bëkën ~ Bökön*.

38. 1216/1550: **Beltuc** (falu). További adatai: 1265/1762: *Beltuk*, 1325: *Belthuk*, *Belchuch* (MEZŐ–NÉMETH 1972: 82). Már MAKSAI is inkább Nyír- és nem Krasznabéltekre vonatkoztatta (1940: 115). MEZŐ–NÉMETH szerint egyértelműen a mai Nyírbéltek (Szabolcs m.).

Eredete nincs tisztázva. KISS LAJOS szerint a középfelnémet *walt-eck* 'erdőszöglet, erdősarok' aligha jöhet számításba, mivel e vidéken nincs nyomuk középkori német településeknek (FNESz.). Magam úgy gondolom: (Nyír-)Béltek névköltöztetéssel is hozzájuthatott német eredetű nevéhez, ugyanis a viszonylag közeli, Szatmár megyei (Kraszna-)Béltek vidékén a középkorban voltak német telepek.

Ha a középfelnémet *walt-eck* szóösszetétel etimológiáján indulunk el, valószínűsíthetjük, hogy az összetétel elhomályosulása után az első, a hangsúlyos szótag dominált a szó hangképének megformálásában; itt a hangmegfelelések elfogadhatóak: *w > b*, *a > ě (e) > é*. A második szótag magánhangzójának hangsúlytalan (és talán tökéletlenül képzett) jellege miatt *ü* hangot feltételezhetünk. Később ezt labialitás szerinti illeszkedéssel *e* hang váltotta föl. Kiejtése: *Bëltük ~ Bëltük*.

88. 1219/1550: **Buncij** (falu), **Buntij** (falu) (GYÖRFFY *Guncy*-re javítja, 1: 88), 1220/1550: **Guncy** (falu). További adatai: 1270/1272: *Gunch*, 1296: *Gwnch*, é. n. [1316–22]: *Kunch*, 1332–7: *Gunch* (Gy. 1: 88), 1371: *Gunch* (Cs. 1: 197). Ma: *Gönc* (Abauj m.).

Pusztá személynévből keletkezett magyar névadással, az alapjául szolgáló személynév német eredetű: *Gun(t)z*, *Kun(t)z* (FNESz.). A korai magyarországi személynévi adataiban efféle személynévet nem ismerek (ÁKSz.).

Mivel Gönc „egyike volt a Hernád mentén letelepített királynéi német telepese-falvák” (FNESz.), a német becenévi etimológiát alaposnak tarthatjuk. Egy esetleges palatalizációt feltételezhetünk, bár az ilyenfajta (*u > ü*) hangváltás nem túl gyakori (vö. BÁRCZI 1958: 34–6, 61, 81). A palatális változást irányíthatta egy *i* (*y*, *ij* jellel jelölve; vö. KNIEZSA 1928: 196) nomen possessi képző, amely később lekophatott (így feltételezhetünk egy *Gunci > Günc(i) > Gönc* fejlődést). A *cy* egyébként lehetett egyszerűen a *c* hang jele is (KNIEZSA 1952: 33, 37 és BÁRCZI 1958: 112), amely a későbbi adatokban *ch* formában jelenik meg. Kiejtése: *Günci ~ Günc ~ Gönc*.

116. 1214/1550: **Cheusci** (falu). További adatai: 1351: *Cheustelek* (Gy. 1: 609), 1415: *Chewzthelek* (Cs. 1: 606). Ma már nem létezik, Körösszeg (Cheresig, Románia) és Komádi vidékén feküdt (Bihar m.).

A helynévben a magyar *csősz* foglalkozásnév szerepel, ennek jelentése az Árpád-korban: 'kikiáltó, hirdető, börtönőr'. Csőszök igen sok helységben éltek, s ezek közül néhányat lakóik szolgáltatásáról nevezték el (HECKENAST 1970: 11).

Csősz szavunk kun-besenyő eredetű: a magyar szó előzménye *čävüš vagy *čäüš lehetett. A VárReg. *Cheusci* helyneve a csősz foglalkozásnévből -i nomen possessi képzővel keletkezett, jelentése 'csőszé'. Ebben a korban ez az *i* nem tövéghangzó, az -é birtokjel zártabb -i helynévképző szerepben produktív volt, később önállósult; a tulajdonosra való utalás általánosan alkalmazott forma volt a névadásban (TNyt. I, 254). A későbbi adatok talán azért nem tartalmazzák, mert azok összetett szavak.

Az *eu* és *ew* jelek lehetnek a török alakból szabályosan fejlődött diftongusok, de lehetséges, hogy már ekkor a hosszú *ő* jelei voltak. Tanulmányomban a rövid labiális palatálisokat vizsgálom, de a rövid *ö* kialakulásában a diftongusokból megszületett hosszú *ő*-k is szerepet játszhattak. Kiejtése: *Csëüsi* ~ *Csősi*.

117. 1220/1550: **Cheuz** (falu). Ismeretlen. A lokalizációra Demeter esetleges ispáni működési színterének megnevezése sem nyújtana szilárd alapot, mivel a jogeset elmondása szerint királyi megbízásból járt el, s ez erősebb volt a megyei illetékességnél. A helynév elemzése a 116. szócikkben leírtakkal egyezhet annak ellenére, hogy a lokalizáció bizonytalan. Kiejtése: *Csëüsz* ~ *Csősz*.

120. 1219/1550: **Chytmeu** (falu). Elírás lehet *Chycmeu* helyett, mivel a latin oklevélírásban a *t* és a *c* betűk alig vagy egyáltalán nem különböznek egymástól. További adatai: é. n. [1300 k.]: *Chukmew*, 1332–7: *Chuklev*, *Chekmes*, *Chekmo* (Gy. 1: 505), 1405: *Chewkmew*, 1471: *Cheukmew* (Cs. 1: 650). Ma: *Csökmő* (Hajdú-Bihar m.).

A helynév tisztázatlan eredetű, KISS LAJOS esetlegesen személynévi eredetre gondol, s feltételeken az 1214/1334/1342: *Chumeta* személynévvel hozza kapcsolatba (FNESz.).

Ha az elírást (*t = k*) elfogadjuk, akkor az összes helynévi adat összekapcsolható a *csök(ik)* török eredetű *čök-*, *çök-* 'összeomlik, térdet hajt' igetővel (TESz.), amelynek -(e)n, méginkább -m kezdő-mozzanatos képzős származékáról lehet szó. A szó belseji magánhangzó a török labiális hang ellenére illabiális *i*, esetleg labiális *ü* is lehet. BÁRCZI szerint „a török hatás idején a magyarság egy része már ejtett *ü*-t (...), az ide átkerült török szavak *ü*-je tehát megmaradhatott, *ö*-je helyébe is *ü* léphetett, más része azonban e hangot még nem ismerte, hanem az *ü*-t *i*-vel, az *ö*-t *ë*-vel helyettesítette” (1947: 7). A szóvégi *eu*, *ev*, *ew* jelek *ëü* diftongusból létrejött *ő* monoftongus hangértékűek (BÁRCZI 1958: 92), ugyanis a folyamatos melléknévi igenév képzőjét talán már a XI. században is ejtették monoftongussal (TNyt. I, 324). Kiejtése: *Csikmő* ~ *Csükmő*.

III. Ismeretlen eredetű szóból létrejött helynév

134. 1213/1550: **Cornust**, **Curnust** (település), 1214/1550: **Curmusd** (település), 1235/1550: **Cornust** (föld). További adata 1489-ből mai alakra átírva: *Körmösd* (BUNYITAI 1883–1884: II, 257). Ma: *Körmösd*-puszta Mezősas határában (Hajdú-Bihar m.).

A régi magyar *Curmes* személynév *-d* képzős származéka (FNESz.). A személynév előfordul a magyarországi szórványokban: 1086: *Curmes* (DHA. 1: 253). Mind e személynévet, mind a VárReg. e szócikkben említett helyneveit a TESz. kérdőjelesen a *köröm* főnévhez vonja, amely ismeretlen eredetű.

A köznév, a személynév és a helynevek egybevetését mind az ortográfia, mind az egyes hangokra és szóelemekre vonatkoztatható hangfejlődési tendenciák alaposan támogatják. A köznévből *-s* képzővel képzett személynévi alak (*Curmes*) *e* (*ĕ*) hangja a köznév más ómagyar kori (esetleg a nyelvjárásterületre jellemző) illabiális alakjainak megfelelő folytatója (1328: *Kermes*, 1359: *Kerem*). Kétségtelen, hogy a középzárt labiális (*ö*) hangok csak a XV. századtól szaporodnak meg a szóban (TESz.). A VárReg. helyneveinek *o* jelei jelölhetnek *ö* hangot, szórványosan találunk rá példát az ómagyar kor első feléből (KNEZSA 1952: 31, GÁCSER 1941: 24, BÁRCZI 1958: 45, 59). Az *u* betűjelek talán nyíltabb palatális labiális is jelölhetnek. Kiejtése: *Kürmüsd* ~ *Körmüsd* ~ *Körmösd* (és mindegyik név végén *-t* is hangozhatott *-d* helyén).

3. Összegzésként elmondható, hogy általánosításokat nagyon nehéz lenne levonni, de a VárReg. elemzett helynevei alátámasztják a szakirodalom feltételezéseit, amelyek az *ü* és az *ö* hangok előfordulását és terjedését bemutatták. Teljes áttekintést csak a VárReg. összes nevének elemzése után tehetünk.

Irodalom

- ÁKSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori kis személynévtár*. Bp., 1983.
ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
BÁRCZI GÉZA (1958), *Magyar hangtörténet*. Második kiadás. Bp.
BÁRCZI GÉZA (1947), *Régi magyar nyelvjárások*. Bp.
BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.
BUNYITAI VINCZE (1883–1884), *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I–III*. Nagyvárad.
Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I–III*, V. Bp. 1890–1913.
DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
K. FÁBIÁN ILONA (1997), *A Váradi Regestrum helynevei. Adattár*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. Szeged.
FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
GÁCSER IMRE (1941), *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai*. MNyTK. 58. sz. Bp.
Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp. 1963–1998.

- HECKENAST GUSZTÁV (1970), *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1979), A *Körű*-féle helynevek kérdése. *MNy.* 75: 445–55.
- KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC (szerk.) (2003), *Magyar nyelvtörténet*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1928), A magyar helyesírás a tatárjárásig. *MNy.* 24: 188–97.
- KNIEZSA ISTVÁN (1929), A magyar helyesírás a tatárjárásig. *MNy.* 25: 27–34.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ GYULA (1973, 1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII., Szeged.
- MAKSAI FERENC (1940), *A középkori Szatmár megye*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza.
- PÉTER LÁSZLÓ (1951), Az *ö*-zés kérdése. *MNyj.* 1: 118–35.
- SZABÓ JÓZSEF (1996, 1999), Az *ö* hang eredete és az *ö*-zés elterjedése a magyar nyelvjárásokban. In: *Absztrakció és valóság*. Főszerk. R. MOLNÁR EMMA. Szeged. 295–301; valamint In: *Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok*. Békéscsaba. 62–73.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató*. Bp., 1984.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- UrkBurg. = HANS WAGNER–IRMTRAUT LINDECK-POZZA, *Urkundenbuch des Burgenlandes I–IV*. Graz–Köln–Wien, 1955–1985.
- Z. = *A zichi és vásnokeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII*. Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.
- ZOLTAI LAJOS (1941), *Települések. Egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI–XV-ik századokban*. Debrecen.

KENYHERCZ RÓBERT (Debrecen)

Az etnikai viszonyok tükröződése a szókezdő mássalhangzó-torlódások körüli nyelvi változásban

1. Bármely hangtörténeti változás megértésének és leírásának egyik legfőbb rekkötője a nyelvtörténeti adatok körüli számtalan bizonytalansági tényező. A felmerülő időbeli távolságból adódó adatolási, lejegyzési és helyesírási esetlegességek, valamint a régmúlt időkre vonatkozó szociolingvisztikai ismeretek elégtelen volta eleve kétséggé tesz mindenféle megállapítást a nyelvtörténeti korok nyelvi változásait illetően. Nincs ez másképpen az előadásom témájául választott hangszerkezeti változás, a szókezdő mássalhangzó-torlódás körüli tendenciák, szabályversengés megközelítésében sem. Az összes felmerülő probléma körüljárására természetesen az idő szűkössége miatt most nincs mód. Éppen ezért a szimpózium témájához leginkább kapcsolódó részkérdéshez, a fonotaktikai szabályrendszerben bekövetkező változás és a nyelvi kontaktus kapcsolatához szeretnék néhány szempont megemlítésével hozzászólni. Előadásomban előbb röviden bemutatom magát a jelenséget, a hozzá kapcsolódó nyelvi változást, majd kitérek azokra a problémákra, amelyek figyelembevételre — ha nem is oszlat el minden bizonytalanságot — talán segít világosabban látni a szókezdő mássalhangzó-torlódások kérdésében.

2. Közismert, hogy a magyar nyelv finnugor örökségként olyan hangszerkezeti rendszert hozott magával, amelyben szókezdő helyzetben nem fordult elő egymás mellett két mássalhangzó. Ez az alapnyelvre kikövetkeztetett hangszerkezeti típusokból pontosan kitűnik. A magyar nyelvnek ez a jellegzetessége valószínűleg az ősmagyar kor vándorlásai során sem változott meg, hiszen azokban a zömében törökségi nyelvekben sem volt példa szókezdő mássalhangzó-torlódásokra, amelyekkel a magyarság vándorlásai során huzamosabb nyelvi kontaktusba került. Így nagy valószínűséggel ki lehet jelenteni, hogy — még ha konkrét tiltás nem is volt a szó eleji elágazó szótagkezdetekre vonatkozóan a honfoglaló magyarság nyelvének fonotaktikai rendszerében — az erős hangszerkezeti egyneműség következtében a korai ősmagyar kor időszakában történő nyelvi kölcsönzések révén — elsősorban a szláv népektől — nyelvünkbe kerülő efféle szerkezetek semmiképpen sem számíthattak jólformáltnak. Éppen ezért a nyelvi változás általános elmélete alapján, miszerint a nyelvben elsősorban azok a szerkezetek vannak kitéve változásnak, amelyek valamilyen szempontból rosszulformáltak (vö. BAKRÓ-NAGY 1992: 35), várható volt, hogy a torlódást tartalmazó lexémák az első időkben egy erőteljes jólformáltságra törekvő tendenciának, esetünkben a szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldására irányuló kü-

lőnböző szabályok működésének lesznek kitéve. A huzamos és erős szláv nyelvi hatás következtében azonban a magyar fonotaktikai rendszer ezen szegmense viszonylag gyors változáson ment keresztül. Jelen körülmények között nincs lehetőség a változás időbeni lefolyásának kérdéseire alaposabban kitérni, azonban a szakirodalom általános vélekedésével szemben, miszerint az ómagyar korban lényegében minden ilyen torlódás közvetlenül átvételkor vagy viszonylag gyors lefolyású ingadozás során feloldódott, én saját vizsgálataim nyomán úgy vélem, hogy a feloldási tendencia gyengülése a XVI. századnál jóval korábban megmutatkozott már.

Ennek alátámasztására viszonylag korai időszaktól, a XIII. századtól kezdődően egyre több olyan helynévi adatot találhatunk az oklevelek szórványai között, amelyek torlódó szókezdetről árulkodnak. Az elképzelés bizonyítása helyett csupán szemléltetésként álljon itt néhány példa a XII. század első évtizedeiből. Találhatunk olyan neveket is már ebben az időszakban, amelyekben egyáltalán nem adatolható a feloldásra irányuló tendencia, mint például a Bars megyei *Dragunya* pataknévben, amely egy 1228-as oklevélben is már *Draguna* formában szerepel (Gy. 1: 469), akárcsak a Baranya megyei *Breznica*, amely szintén egy +1228/1423-as oklevél tanulsága alapján a régiségben is *Breznicha*, azaz torlódásos alakban fordult elő (Gy. 1: 274). Akad olyan név, mint az erdélyi Fehér megyei *Krakkó*, amely alakulásában ugyan már kimutatható némi ingadozás, de benne a változás során a torlódásos forma kerekedett felül. Ez a név egy 1225/1296–1301-ből való oklevélben *Karako*, de egy 1291-es kiadásában a mai, torlódásos formát tükröző *Crakow* alakban található meg (Gy. 2: 169–70). És szép számmal ismerünk olyan neveket is, amelyekben a torlódás az idők során feloldódott, de a XII. század első felében szókezdő helyzetben még mássalhangzó-torlódásról árulkodtak, mint például a Bodrog vármegyei *Kanizsa*, amely egy 1226-os oklevélben még *Knesa* formában fordult elő (Gy. 1: 721–2). Ugyanebben az évben a Győr vármegyei *Perecse* helynévnek *Precha* formája adatolható (Gy. 2: 617–8). Annak ellenére tehát, hogy az említett nevekben a mássalhangzó-kapcsolatok a későbbiekben több esetben feloldódtak, feltehető a jelenséget érintő nyelvi változásnak egy bizonyos fokán akár egy olyan időszak is — éppen az általunk vizsgált korai ómagyar kor utolsó két-három évszázada —, amelyben a torlódásos szerkezetek éppen, hogy túlsúlyba kerültek a magyarban. És ez a körülmény mindenképpen hatással kellett, hogy legyen a magyar nyelv egész fonotaktikai rendszerére. Azaz az oklevelek adatainak felületesebb áttekintése alapján is úgy tűnik, hogy a torlódásos szókezdetek már a korai ómagyar korban is valamiképpen részei lehettek a magyar nyelv fonotaktikai szabályrendszerének, hiszen akkor helyettük — gondolhatnánk — az esetek döntő többségében, így az említett néhány példában is a torlódást feloldással kiküszöbölő alakoknak kellett volna szerepelniük egészen a XVI. századig.

A szórványok tanulsága alapján összefoglalóan megfogalmazhatnánk téziseinket, miszerint a magyar fonotaktikai szabályrendszerben fokozatosan meghonosodik egy új, korábban teljes mértékben idegennek tekinthető szabály, amelyik már megengedő, legalábbis sokkal megengedőbb a jövevényszavak útján nyelvünkbe kerülő elágazó szótagkezdetekkel szemben szó eleji pozícióban, mint az első évszázadokban, vagy mint ahogyan azt a szakirodalom a korábban rendelkezésre álló források alapján az Árpád-kor második felének idejére is gondolta. A változás nyomon követése ezen az absztrakt fonológiai szinten viszonylag egyszerűnek is tűnik. Azonban hibát követnénk el akkor, ha a nyelvi változás másik, szociolingvisztikai, nyelvészeti szintjét figyelmen kívül hagynánk a tárgyalt jelenség leírásakor, hiszen a nyelvi változások oka és lehetősége a nyelvi és társadalmi viszonyok együttes feltételrendszeréből adódik. A kérdés tehát a továbbiakban már a nyelvtörténeti adatok felhasználhatóságára irányul, ami kulcskérdés abban az összefüggésben, hogy valóban lehet-e az Árpád-kor okleveles szórványainak alapján az őmagyar fonotaxis változásáról, konkrétan a fonotaxis egy szegmensének, mégpedig a szó eleji pozícióra vonatkozó megkötések változásáról messzemenő következtetéseket levonni.

3. HOFFMANN ISTVÁN a régi helyneveink névadóiról szóló tanulmányában megjegyzi, hogy az oklevelek helynévi adatai az esetek döntő többségében a korabeli nyelvhasználók nyelvviségét tükrözik. Azt azonban rögtön hozzá is teszi, hogy többnyelvű területeken pusztán fonológiai kritériumok alapján többnyire lehetetlen megállapítani, hogy az adott helynévi lexémát milyen etnikumhoz tartozó beszélők használták (2005: 119), azaz — fűzhetnénk hozzá a mi szempontunkból —, hogy az adott lexéma milyen nyelv fonotaktikai rendszerét tükrözi. Hiszen a szókezdő mássalhangzó-torlódás korai meghonosodását esetlegesen bizonyító adatokkal szemben HOFFMANN megállapítása alapján ellenérvként felhozhatnánk, hogy az oklevélben szereplő torlódást tartalmazó korai szórványok nagy része tulajdonképpen nem is magyar, hanem szláv elem, hiszen a magyar nyelv, mint tudjuk, nem kedvelte, hanem feloldotta az elágazó szókezdeteket, így legfeljebb csak az ingadozást mutató alakok származhatnak biztosan magyar nyelvű beszélőktől. Természetesen vannak olyan esetek, amikor valamilyen magyaros elem jelenléte a helynévi lexémában egyértelművé teszi, hogy az adott név — noha esetleg még torlódásos formában fordul elő az oklevélben — már a magyar nyelvhasználók fonotaktikai rendszerét tükrözi. Ilyen „magyaros elem” lehet többek között az, ha a torlódást tartalmazó név puszta személynévből alakult helynévvé, amely névadási mód a szlávásra nem volt jellemző. Ez alapján a kritérium alapján az abaúji *Golop* településnév 1258-as *Glup* alakjáról (Gy. 1: 87–8) biztosan kijelenthető, hogy a magyar nyelvhasználat része volt, s így más adatokkal összevetve a magyar fonotaktikai rendszer korabeli állapotára lehet belőle következtetni, hiszen etimonjaként egy szláv *Hlup* < *Glup* ’ostoba’ jelen-

tésű személynév tehető fel. Akárcsak a szintén abaúji *Szkáros* 1270/1272-es *Skarus* előfordulásából is (Gy. 1: 149), amely ugyancsak pusztai személynévből keletkezett magyar névadással. Az olyan nevek esetében is szerencséje van a kutatóknak, amelyeknek nem csupán a keletkezésében, hanem magán a lexémán is felfedezhető valamilyen magyar helynévrendszerre jellemző elem, mint például a Zala megyei *Istvánd* esetében, amely a XIV. század közepén még *Stephand* formában szerepel az oklevelekben (Cs. 3: 63–4), ám a szó eleji torlódás mellett magyar helynévképző is található benne, azaz kétségtelenül magyar adatról van szó ebben az esetben is. Mint ahogyan a Bars vármegyei *Körmöcbánya* 1328-as *Cremnychbana* adata esetében is (Gy. 1: 454–5) talán feltételezhetjük, hogy a nagy valószínűséggel magyarnak tekinthető köznévi utótag inkább már magyar, nem pedig német vagy szláv névre utal. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a *Körmöcbánya* névváltozat másodlagosan jött csak létre a *Kremnic* településnév kiegészülésével. Ezeken túl megemlíthető még néhány további, ritkábban használható szempont is. Kétségtelen, hogy a szepesi *Lassúpatak* ~ *Stillbach* párhuzamos névalakok közül az utóbbi nem volt magyar elem (Cs. 1: 262), tehát a benne található szókezdő *st* hangkapcsolat nem a magyar fonotaxis része. Ugyanígy nyilvánvalóan csak a hivatalos, írásbeli névhasználatban élt az erdélyi *Tövis* helynév latinra lefordított *Spinarium Villa* változata (Gy. 2: 188). Az adatok többségében azonban ilyen kiegészítő kritériumok sajnos, nem állnak rendelkezésünkre: így például az ismeretlen etimológiájú Bars megyei *S(z)tahojn* víz 1329/1520-as *Stahojn* adata (Gy. 2: 465) pusztán nyelvi érvek alapján egyaránt tekinthető magyar vagy szláv helynévnek is.

Éppen ezért a nyelvi struktúrában rejlő okok mellett más oldalról is meg kell közelítenünk a kérdést, hogy további megállapításokkal árnyaltabbá tehesük a nyelvi változás lefolyásának folyamatát. S noha ettől maga a leírás nem válik egyszerűbbé, mégis a különböző feltételeket, bizonytalanságokat magunk előtt görgetve legalább nem esünk a biztos illúzió csapdájába. S mivel az Árpád-korra vonatkozóan minimálisak a nyelvészociológiai, szociolingvisztikai ismereteink, elengedhetetlen szem előtt tartanunk a kétnyelvűség-kutatások néhány általános érvényű, azaz a nyelvtörténet különböző korszakaira és a szókincs minden rétegére érvényes megállapítását.

4. A magyar szakirodalomban is gyakran idézett EINAR INGVALD HAUGEN szerint a nyelvi kölcsönzés nem más, mint egy nyelv elemeinek egy másik nyelvbéli reprodukciója. Ennek a reprodukciónak az alapfeltétele pedig a tartós nyelvi kontaktus, ami szükségképpen bizonyos fokú kétnyelvűséget eredményez. Idézhetjük CHARLES FRANCIS HOCKETT megállapításait is, aki szerint bármiféle kölcsönzésnek — így a helynevek átvételének is — két előfeltétele van. Egyrészt az átvevő személynak értenie kell azt a nyelvi megnyilatkozást, amely az adott szót vagy esetleg fonológiai modellt tartalmazza. Másrészt az átvevőnek valamilyen

indítéka kell legyen arra, hogy kölcsönözzön¹ (idézi: KONTRA 1981: 11–4). A fentiek alapján mindenesetre nem az a legfőbb kérdés, hogy lehet-e valamilyen szintű kétnyelvűséggel számolni az Árpád-kori Magyarország területén, hiszen a nagyszámú, különösen a tulajdonnevek szintjén jelentkező idegen nyelvi elem ezt egyértelművé teszi, noha erről a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban egymásnak ellentmondó állításokat is lehet olvasni. Sokkal izgalmasabb annak a problémának a felvetése, hogy elég erős lehetett-e ez a viszony ahhoz, hogy a jövevényszavakon, jövevényneveken túl, ám azok révén egy sokkal absztraktabb, struktúrát érintő hatás, egy új fonológiai minta is viszonylag gyorsan, néhány száz év alatt bekerülhessen a nyelvünkbe, amely új szabályról adott esetben korai adatok százai tanúskodnak — feltéve, ha ezekről az adatokról bizonyítani tudjuk, hogy valójában magyar és nem szláv elemekre utalnak.

Az esetlegesen erős szláv–magyar kétnyelvűségi viszonyt támasztják alá egyébként a történész KRISTÓ GYULA számításai is, aki legkorábbi okleveleink szórványanyaga alapján az ezredforduló táján még 1,5–2,5-szeresre teszi az őslakos szláv lakosság arányát a magyaréhoz képest (vö. 2000: 4). S bár a korai adatok csekély számából kikövetkeztetett arányok eléggé elnagyoltak, az valószínűsíthető, hogy a magyarság Kárpát-medencében töltött első évszázadai során igen szoros viszonyban élhetett az itt lakó szlávsággal. Természetesen önmagában ezekből a feltételezésekből csak óvatosan lehet a nyelvi kontaktus intenzitására is következtetni a két népcsoport között. Különösen akkor van szükség a megfontoltságra, ha figyelembe vesszük az itt élő szlávság egy részének fokozatos asszimilálódását, s az ebből adott esetben következő nyelvvesztését. A továbbiakban nézzük, hogyan is történhetett meg a mássalhangzó-torlódást tartalmazó helynevek átvétele a tárgyalt időszakban!

5. Nem szabad elfelejtenünk, hogy — különösen nyelvtörténeti távlatok esetében — soha nem lehet pontosan megállapítani, mikor jelentkezik valamely nyelvi kölcsönzés, illetve az abból következő nyelvi változás. Azaz egy-egy helynévi adat átvételéről nem lehet kideríteni, hogy ki, milyen formában és mikor vette azt át. BENKŐ LORÁND a nyelvi változás mibenlétével kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy minden nyelvi változás közösségben születik, nem egyetlen személy sajátjaként, hanem sok személy nyelvi tevékenysége hozza őket létre. Ehhez viszont alapfeltétel, hogy a beszélőközösségben ugyanazok a hajlamok, törekvések legyenek meg adott időben a jelenség fonológiai rendszerkapcsolatai mellett (1988: 397). Esetünkben egy olyan szabályversengésről lehetett szó, amely során az egyik, finnugor gyökerekre visszamenő szabály tiltotta, ezáltal rosszulformáltnak minősítette, s így nagy valószínűséggel kitette a feloldási ten-

¹ Ezen indítékok között a szerző egyébként a presztízsmotívumot és az elnevezés szükségességének motívumát említi, amely motívumok adott esetben egészen konkrétan értelmezhetőek a helynevek kölcsönzésének leírásakor is.

dencia hatásának a torlódásos szókezdeteiket; a másik, főként szláv hatásra a fonotaxisunkhoz újonnan hozzáadódott szabály viszont engedte, ezáltal jólformálnak minősítette azokat. Így a nyelvi változás intenzív, korai szakasza során minden egyes beszélő más és más általánosítást tehetett arra vonatkozóan, hogy melyik szabály működésbe léptetését érezte szükségesnek, azaz hogy feloldotta az átvett névben a torlódást, vagy pedig nem.

A tendencia lefolyásának feltételezett íve szerint ezek alapján a honfoglalást követő időkben, az együttélés és a kétnyelvűségi viszony kialakulásának kezdetén szinte kizárólagosan a régi szabály lehetett a domináns egy-egy kölcsönzés során, azaz a torlódásos szerkezetek közvetlenül átvételkor vagy azt követően nagyon rövid időn belül adatolható ingadozás nélkül feloldódtak. Jó példa erre az abaúji *Gerbece pataka* víznév. Etimonként egy szláv *Grabovica* ~ *Grabovec* névforma tehető fel, aminek átvétele a szlovák $g > h$ változást megelőző időkre, azaz a XII. századnál korábbra tehető. A patak első említése azonban csak a XIV. századból adatolható: 1324/1377: *Gurbuchepotaka*, 1330: *Gurbuche pataka* (Gy. 1: 87, 152). Nem lehet biztosra venni tehát, hogy az eltelt időben ne fordult volna elő a nyelvi változásban egy föltehető magyar **Grabóc(a)* forma is. A torlódás korai eltűnését, illetve nemlétét viszont az a tény támogatja, hogy a patak elsődleges *Gerbec(e)* nevéből metonimikus névadással keletkezett *Gerbec* településnévről már jóval korábbi források is említést tesznek: *1229/1550: *Gurbuc*, 1252>1378//1777: *Curbuch*, 1282: *Gurbuch*, [1295–307]: *Gerbec* (Gy. 1: 87), s ezen említések egyike sem tartalmaz szókezdő pozícióban mássalhangzó-kapcsolatot. Azaz a településnév keletkezésének idején a pataknév első szótagja már stabilan CVC szerkezetű volt, azaz ebben az esetben az új változó nyomai nem fedezhetők fel a név alaki változása során.

A változási folyamat következő fokozataként az átvételek révén feltűnt egy addig ismeretlen, elágazó szótagkezdeteiket megengedő szabály. Az új szabály adatolható megjelenése és elterjedése viszont már nem választható el egymástól élesen, hiszen az oklevelekben körülbelül egy időben találhatunk ingadozó alakokat (pl. *Perecse*, Abaúj vm.: 1255: *Pereche*, 1262: *Precha*, Gy. 1: 131) és olyan neveket, amelyekben egyáltalán nem mutatható ki a feloldásra irányuló tendencia működése (pl. *Szkáros*, Gömör vm.: 1271: *Scarus*, 1332: *Scarus*, Gy. 2: 552). Az viszont még továbbra is eldönthetetlen marad, hogy valóban egy új, magyar fonotaktikai szabály viszonylag korai megjelenésére és elterjedésére utalnak-e az imént bemutatott torlódásos alakok, vagy pedig ezekről nyilatkozva valójában a szláv fonotaxisról teszünk különböző kijelentéseket. Ezt a kérdést az adott korban feltehetően kiterjedt kétnyelvűségi viszonyok között, különösen ilyen időtávlatból valószínűleg nem lehet biztosan eldönteni. Úgy gondolom, közelebb járunk az igazsághoz, ha minden egyes adat elemzésekor, minden egyes általános kijelentés megfogalmazásakor szem előtt tartjuk azt, hogy talán tévesen tulajdonítunk olyan jellemzőket a magyar fonotaxisnak, amilyen jellemzőkkel nem

is bírt, vagy legalábbis nem olyan mértékben, mint ahogyan azt az adatok kritika nélküli felhasználásából feltételezhetnénk.

Van mégis egy olyan szempont, amely talán az új nyelvi változó esetleges korai elterjedését támogatja. Azt hiszem, hogy ha a magyarban már megjelent és idővel el is terjedt egy új, elágazó szótagkezdetet megengedő szabály, akkor a presztízsmotívumoktól átmenetileg eltekintve valószínűbbnek tartható az, hogy a beszélők a feloldás helyett — természetesen a szabály terjedésével párhuzamosan — inkább már az egyszerűbb megoldást választották, azaz megtartották a torlódásos szerkezetet. Analógiaként gondolhatunk valamely új fonéma megjelenésére a magyarban. Általános példa a *c* fonéma esete, amely korai jövevényszavainkban még szó elején *cs*, szó végén *t* fonémával helyettesítődik: például szl. *cesar* > m. *császár*, illetve szl. *nemec* > m. *német*, hiszen az adott lexéma átvételének idején a magyarban még nem létezett *c* hang, ezért helyettesíteni kellett valamilyen hozzá hasonló hanggal. Azonban miután — részben belső fejlődéstől is támogatva — a jövevényszavak útján kitöltődött a zöngétlen alveoláris affrikáta helye a fonémaállományban, és az újabb jövevényszavakkal a hang egyre jobban elterjedt, már nem valószínű, hogy a magyar nyelvű beszélők ragaszkodtak volna a hanghelyettesítéshez újabb jövevényszó átvételekor. Ebből a momentumból, nyelvhasználati elvből talán nagyon óvatosan tehetünk általánosításokat arra vonatkozóan is, hogy minden bizonytalansági tényező ellenére — tudniillik elképzelhető, hogy mégsem magyar beszélők által lett tollba mondva a helynév, mégsem magyar elnevezésre utal, sőt akár az oklevélszerző is tehetett szabályáltalánosítást stb. — elképzelhető, hogy már a korai torlódásos alakok is nagy számban tükrözhatték, sőt a változásban és időben előrébb jutva egyre inkább tükrözték is a formálódó magyar fonotaktikai szabályrendszer képét. Természetesen az említett szabályáltalánosítások, ha úgy tetszik az új nyelvi változó hordozói elsősorban a kétnyelvűség magasabb fokán álló beszélők lehettek, akiknek a fejében nem egy-egy tisztán szláv vagy tisztán magyar fonotaktikai rendszer létezhetett, hanem egy szétválaszthatatlanul kevert struktúra, s így számukra végképp az egyszerűbb és egyúttal áthidaló megoldás volt a torlódásos alakok használata.²

Azt gondolom, hogy a fent bemutatott szempontok szem előtt tartásával talán nagyobb biztonsággal rekonstruálható az előadásban röviden bemutatott fonotaktikai változás. Egy hangszerkezetet érintő szabályversengés, szabályátrendezés tárgyalásakor azonban soha nem szabad megfedkezünk a hangszerkezeti analógia hatásáról sem, amelyet adott esetben már bizonyos attitűd- és presztízsz-

² Mellékelesen jegyzem meg: a presztízsmotívumok figyelembevételével szinte bizonyosra vehető, hogy ez az erősen kétnyelvű réteg jórészt az itt talált és később asszimilálódott szláv nyelvű népességből tevődhetett ki, ám ennek az egyébként nagyon érdekes problémának a részletesebb tárgyalásától most eltekintek.

motívumok is erősíthettek, tudniillik a magyaros fonológiai minta az Árpád-korban még mindig a torlódást feloldó, a magyar szavak döntően nagy részében előforduló CVC szerkezet lehetett a CCV-vel szemben. Az ingadozások mögött a strukturális mozgásokon túl tehát egy-egy esetben akár nyelvi attitűdhez kapcsolható indítékokat is lehet látni. És ezen analógiás hatás feltételezett erősségének fényében különösen érdekes, hogy egy ilyen, az addigi struktúrával teljesen szembemenő nyelvi változó, új fonotaktikai szabály gyökeret tudott eresztetni az ómagyar kor nyelvi viszonyai között. Azt gondolom, hogy ilyen folyamat csupán egy meglehetősen erős két- vagy többnyelvűségi viszonyban képzelhető el, noha nyilvánvalóan vakmerő dolog lenne egyetlen hangtani, hangszerkezeti tendencia vizsgálata alapján messzemenő következtetéseket levonni egy időszak etnikai-nyelvi állapotát illetően. Végezetül az előadásomban néhány bekezdéssel korábban felvetett, a nyelvi adatok felhasználhatóságára vonatkozó kérdésre válaszként azt mondhatnánk, hogy egy ennyire kusza etnikai és nyelvi közeg feltételezésekor a nyelvi változáson és a fonotaktikai folyamatokon túl maguk az okleveles adatok is sokkal komplexebb megközelítést igényelnek. S reményeim szerint egy ilyesféle megközelítésben a szókezdő mássalhangzó-torlódások jelenségének teljesebb leírása az eddigieknél némileg pontosabb eredményekre vezethet.

Irodalom

- BAKRÓ-NAGY MARIANNE (1992), Alapnyelvi szótagszerkezetek. In: *Rédei-Festschrift*. Szerk. RIESE, T.–DERÉKY, P.–SZ. BAKRÓ-NAGY M.–HAJDÚ P. Wien–Bp. 35–41.
- BENKŐ LORÁND (1988), A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. *Nyr.* 112: 385–97.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp.*, 1890–1913.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp.*, 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN (2005), Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *NÉ.* 27: 117–24.
- KONTRA MIKLÓS (1981), *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre.* *NytudÉrt.* 109. sz. Bp.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.

KOCÁN BÉLA (Debrecen)

Az Árpád-kori Ugocsa vármegye helyneveinek nyelvi rétegei

1. Történeti háttér

1.1. Előadásomban a történelmi Magyarország legkisebb vármegyéjének Árpád-kori nyelvi rétegeit kísérelem meg számba venni a korszakból fennmaradt források alapján. Ugocsa megye a Kárpát-medence északkeleti határszélén található, korabeli földrajzi viszonyai a következő képet mutathatták. Területe két elkülönülő részre tagolódik (lásd az 1. térképet): a nyugati síkfüldre, amely egyben az Alföld peremét is képezi és a keleti erdős hegyvidékre, amely az Északkeleti-Kárpátok vonulatához tartozik. A vármegye középső részét szeli ketté a Tisza, ettől északra a Borzsova, Beberke, Kadarcs, Szalva, délre a Batár, Batarcs, Torna, Túr, Turc patakok találhatók. A Tisza egyben a keleti, erdős hegyvidéket is kettévágja, ettől északra húzódik a Nagyszőlősi-hegység, délre pedig az Avas vidéke.

E térség korai történelméről, társadalmi és nyelvi viszonyairól több összefoglaló munka is született. Ugocsa vármegye legjobb ismerője SZABÓ ISTVÁN volt, kiváló történeti monográfiája „Ugocsa megye” címen jelent meg (1937). KNIEZSA ISTVÁNNak a „Magyarország népei a XI. században” című szintézise e megye korai nyelvi-etnikai viszonyait is taglalja (1938/2000). KRISTÓ GYULA a magyarországi vármegyék kialakulásának történetét tárgyalva szól Ugocsáról is (1988: 492–7), nemrég megjelent műve pedig, amely a középkori Magyarország népeit veszi számba, Ugocsa megye etnikai képének a pontosítását is nyújtja (2003).

1.2. A következőkben a fontosabb szakirodalmi források alapján röviden összefoglalom Ugocsa vármegye kialakulásának történetét. KRISTÓ 25–30-ra teszi a Szent István korában létrejött vármegyék számát (1988: 206, lásd még ehhez 197–207), de ezek között, sőt a történészek egybehangzó véleménye szerint még a XI. század végének vármegyéi között sem szerepelt Ugocsa. A vármegyék fokozatos létrejöttével együtt a lakott területek a Kárpát-medence szélei felé húzódtak (i. m. 204), így népesült be lassan a tárgyalt vármegye is. Anonymus a honfoglaló magyarokat Ugocsáig vezette. BENKŐ LORÁND Anonymus helyneveit vizsgálva megállapította, hogy azok „tárgyilag és nyelvileg szinte tökéletesen hitelesek” (1998: 58), azonban a Kárpát-medencének ezt a régióját a Mester „lát-hatólag nem vagy csak hallomásból ismeri”, ezért bizonytalanul regélt (i. m. 97).

E korai említés alapján azonban nem a honfoglalásra, hanem az 1200-as évek elejére vonatkozóan számítható biztos forrásmunkának a Gesta.

Az ugocsai terület természeti adatottságai alapján a honfoglaló magyarság gyepűelvéhez tartozott. Megtelepülése kezdetén királyi birtok, melynek első szervezete az erdőispánság volt (SZABÓ 1937: 35, 37), ami a XII. század elején alakult ki a királyi vadászterületen (KMTL. 696). Ugocsa első írásos említései csak a XIII. század elejéről származnak (1216/550: *Hugo*^{fa}, 1217/550: *Vgo*^{fi}, 1220/550: *Ugo*^{cha}, K. FÁBIÁN 1997: 79). A XIII. század végére az ugocsai erdőispánság nemesi megye lett (KRISTÓ 1988: 495). KRISTÓ azonban feltételezi, hogy a kérdéses terület korábban mint Sásvár várához tartozó ispánság szerveződött meg, ám idővel megfigyelhető Sásvár és Ugocsa között a központi szerep átvonódása az utóbbira, amire hasonló példát szolgáltat a szomszédos Borzsova és Bereg megye esete is (i. m. 493).

KRISTÓ szerint Ugocsa úgy vált a történelmi Magyarország legkisebb megyéjévé, hogy területet veszített az elődnek számító Sásvár megye térségéből, majd a XII–XIII. század fordulójára délen Szatmárhoz, keleten pedig Máramaroshoz kerültek kisebb területei (i. m. 496–7, KMTL. 696). Az általános felfogás szerint Ugocsa nevében az első királyi ispánja nevét őrzi (SZABÓ 1937: 534, KMTL. i. h., FNEsz.), ez azonban nem bizonyítható. A személynévnek az Árpád-korból mindössze egyetlen előfordulása mutatható ki: 1247: *Vgo*^{cha} (ÁSz. 773).

1.3. A továbbiakban Ugocsa vármegye Árpád-kori etnikai összetételének pontosabb rekonstruálásához kívánok hozzájárulni, részben az idevonatkozó történettudományi és nyelvészeti szakirodalom egységesítő szándékú áttekintésével, részben pedig saját kutatási eredményeimnek a bemutatásával. Történészeink és nyelvészeink az Árpád-kori Magyarország népességi összetételét vizsgálva magyar, szláv, német, román és egyéb kisebb népelemekkel számolnak. A határvidéken lévő Ugocsa területén is az említett négy nagyobb etnikum jelenlétét mutatták ki kutatóink. Megállapításaikat főleg írott, oklevélbeli említések alapján tették, emellett azonban bizonyos mértékig a földrajzi névanyagot is figyelembe vették. Jelen vizsgálatomban a korai ómagyar kori helynévanyag egészére próbálok támaszkodni, amelyet történeti-etimológiai szótár formájában dolgoztam fel, ezt azonban itt sajnos, nem áll módomban közrebocsátani. Először a szláv névadókhoz köthető helynévanyagot vizsgálom meg.

2. Szláv helynévréteg

2.1. KRISTÓ GYULA arra hivatkozik, hogy az oklevelek tanúsága alapján Magyarország peremvidékei elenyésző népességgel vagy üres térségként tűnnek fel az Árpád-korban (2003: 84). Így például az „Ugocsa területén fekvő sásvári főesperességről 1264-ben arról értesülünk, hogy az Magyarország szélén terül el, innen kezdődően Tatároszágig nincsenek emberi települések” (i. m. 83). KRISTÓ szerint Magyarország széleinek térsége „gyakorlati értelemben volt üres”, és ala-

csony népsűrűségük alapján említettek itt az oklevelek lakatlan vidékeket (i. m. 84), KRISTÓ ennek megfelelően nem szól Ugocsa vármegyei korai, „öslakos” szláv etnikum jelenlétéről sem munkájában.

SZABÓ ISTVÁN ezzel szemben a vármegye egyes részein már a magyarság megjelenése előtti szláv szórványnépességet állapított meg néhány korai szláv helység- és folyónév alapján. Megállapítása szerint „A kérdéses helység- és folyónevek ugyanis a ruténység megjelenését megelőzően már egy évszázaddal is jelentkeznek forrásainkban, nyilvánvaló tehát, hogy nem a ruténiségtől, hanem talán a népvándorlás hullámaiból fennmaradt szláv szórványoktól származnak.” (1937: 39, a kiemelés tőlem: K. B.; vö. még 66). KNIEZSA ISTVÁN is utalt e korai szlávtság jelenlétére, de egyúttal ennek jelentéktelen voltát is kiemelte, „amely talán még az állandó megtelepültség fokát sem érte el” (1938/2000: 413). Etnikai térképe szerint Magyarország keleti része — a későbbi Ugocsa vármegye területe — a XI. században vegyes magyar–szláv lakosságú vidék volt.

2.2. A továbbiakban a szláv népesség egy másik csoportját vizsgálom meg, mégpedig a szakirodalomban „betelepülő(k)”-ként emlegetett szlávtságot, azaz a ruténokat. E népcsoport megjelenése az egész Kárpát-medence területén a X. század utáni szláv bevándorláshoz köthető.

KRISTÓ szerint Ugocsa vármegye térségében a Beregből kiindult ruténység első betelepülési hulláma a XIV. század közepén kezdődött el (2003: 107). SZABÓ hasonlóan állít, szerinte ugyanis „Ugocsa megye területén az első rutén települő rajok csupán 1336 és 1351 között jelentek meg” (1937: 106, lásd még 113). Az új rutén etnikum Ugocsa vármegye területén észak-északkeleti irányából terjeszkedett déli, délnyugati irányba, a néptelen hegyvidékről a síkságra előre törve (SZABÓ 1937: 95–6, KRISTÓ 2003: 107). A ruténység által eredetileg megtelepített vidék a Nagyszőlősi-hegység lakatlan erdős térsége és a Borzsova menti völgy lehetett.

A korabeli oklevelek *vlach*-oknak nevezték e betelepített népességet, amelynek életformájára a hegyi pásztorkodás volt jellemző: a hegyi pásztorok e térségben azonban ruténok, nem pedig oláhok voltak, ahogyan a név alapján esetleg gondolhatnánk. E megnevezés csak annak következtében ragadt rájuk, hogy élükre *vlach* (román) telepítők álltak (SZABÓ 1937: 103–5, 109, KRISTÓ 2003: 103).

2.3. Az „öslakos” és a „betelepülő” szlávtsággal kapcsolatos történettudományi megállapításokat nyelvészeti oldalról Ugocsa vármegye Árpád-kori szláv eredetű helyneveinek számbavételével próbálhatjuk meg ellenőrizni. Az alábbiakban azokat a szláv eredetű helyneveket mutatom be, amelyek 1350 előtt Ugocsa vármegye területén a forrásokban feltűnnek. A nevek között település- és vízneveket, valamint mikrotoponimákat egyaránt közlök. A helyneveket az első elő-

fordulásuk alapján negyedszázadnyi időszakokat felölelő kronológiai rétegekbe rendeztem.

Ugocsa vármegyében legkorábban, a XIII. sz. első negyedében a **Terebes** (1216: *Terebes*, Kniezsa 1943–4/2001: 169) településnév adatolható.

A XIII. sz. harmadik negyedében előforduló helynevek: két településnév, a **Verbőc** (1251: *Vrbeuch*, F. 4/2: 96, ComMarmUg. 18: 218, ez később víznév-ként is szerepel: 1295: *Werbevch*, ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 23, Ortway, Vízir. 2: 413) és a **Csong(o)va** ([?1268], 1275: *Chungua*, ComMarmUg. 18: 166, 225), emellett ugyancsak két víznév: az **Esztegő** vagy **Isztegő** (1262: *Izteger*, Szabó 1937: 357, Ortway, Vízir. 2: 424) és a **Torna** (1262: *Thornia*, Szabó 1937: 358, Ortway, Vízir. 2: 265, EH. 2: 1008), továbbá egy erdőnév, a **Long** (1262: *Longh*, Szabó 1937: 358).

A XIII. sz. negyedik negyedében jelentkező névátvételek között öt víznév: **Atak** vagy **Aták** (1295: *Ataab* [ɔ: *Ataak*], ÁÚO. 5: 136, Szabó 1937: 345, Ortway, Vízir. 1: 97), **Beberke** (1295: *Beberke*, ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 22, Ortway, Vízir. 1: 116, Szabó 1937: 344), **Bel(y)va** (1295: *Belua*, ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 23, Szabó 1937: 344), **Borzs(o)va** (1295: *Borsua*, ÁÚO. 5: 136–7, Károlyi 1: 22–3, Szabó 1937: 344, Ortway, Vízir. 1: 149), **Szalva** (1295: *Zalua*, ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 23, Ortway, Vízir. 2: 432) és egy mikronév, az **Ilonok** (1295: *Ilounuk*, ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 23, Szabó 1937: 344) erdőnév található. Emellett esetleg ide tartozik még két további víznév is: hangalakja alapján szláv származásra gondolhatunk a **Pasonca** ? (1295: *Pasuncha*, ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 22–3, Szabó 1937: 344, Ortway, Vízir. 1: 115–6) és a **Rednek** (1295: *Radnuk*, Károlyi 1: 23) vízrajzi nevek esetében.

A XIV. sz. első negyedében újabb szláv eredetű településnév tűnik fel, a **Dabolt** (1323: *Debouch*, Szabó 1937: 319, F. 8/2: 423, ComMarmUg. 18: 176, EH. 1: 372), továbbá a **Gérce** vár-, majd később településnév (1342: *Gerche*, DL 70998, Szabó 1937: 389, ComMarmUg. 18: 181, EH. 1: 453), valamint két víznév: a **Túr** (1181/288/366/XVI.: *Tur*, RegArp. 1: 44, későbbi adattal Ugocsa területén is említik: 1319: *Thur*, Z. 1: 164) és a **Turc** (1319: *Thuruch*, Z. 1: 164), az utóbbi a század második negyedében településnévként is jelentkezik.

A XIV. sz. második negyedében említett szórványok a következő megoszlást mutatják: egy településnév adatolható, a **Komját** (1341: *Comjath*, ComMarmUg. 18: 216) és három víznév, a **Lekence** (1341: *Lekenche*, DL 70998, de már korábban is: 1319: *Lekenchefeu*, Z. 1: 164) és a **Szemerdek** (1344: *Zemurduk*, DL 62701, de már korábban is: 1336/342: *Zumurdukwyze*, Szabó 1937: 425). Az említett nevek mellett itt tárgyalandó még az **Iza** pataknév is (1351: *Iza*, DL 70629, de már korábban: 1336/342: *Izawyze*, Szabó 1937: 427), mivel ha ennek az etimológiája azonos a Tisza hasonló nevű mellékfolyójának preszláv eredetű tövével (vö. FNEsz. *Iza*), akkor ez is a honfoglalás előtt már itt tartózkodó szlávság átörökítő hatása révén kerülhetett be a magyar nyelvbe. Ezek mellett

három mikrotoponima tűnik fel ekkor: a **Dabolc** (1338/339: *Dubouch*, Gy. 1: 533, ComMarmUg. 18: 174) hegynév, valamint a **Kalista** (1337: *Kalysta*, Szabó 1937: 274) és a **Szedlice** (1332: *Sedlice*, Szabó 1937: 503).

Itt említhető meg a helyneveknek az a csoportja, amely szláv helynévre támaszkodó magyar helynévadást jelez, mivel ezek a nevek „mindkét nyelv jelenlétét, hatását mutatják” (HOFFMANN 1997: 154). A XIV. sz. elejéről ide tartozik a **Pusztinca vize** (1336/342: *Puztinchawyze*, Szabó 1937: 426) vízrajzi név, valamint esetleg a mikronévi **File-lucska** (1295: *Fyleluchka*, ÁÜO. 5: 136, Károlyi 1: 23, Szabó 1937: 344, Ortway, Vízr. 1: 116).

Az általam vizsgálat alá vont korpuszban tehát 27 korai szláv névátvétel mutatható ki, ezek között 15 víznév, 6 mikronév és 6 településnév található. A víznevek között két bizonytalanul ide sorolható pataknév is van. A településnevek között csak egy eredeti településnév található, a *Szedlice*, a többi mikronévből lett településnévvé (pl. víz > település, hegy > település változás révén), és ez a névadási mód akár szláv, akár magyar nyelvű népességhez is köthető, de a kiinduló név ez esetben is szláv névadókra utal.

2.4. A következőkben az itt bemutatott szláv helynévrétegnek a nyelvi kritériumok alapján való nyelvészeti és ezen keresztül etnikai felhasználhatóságát vizsgálom meg.¹ E szempontból az alábbi névcsoportokat különítem el: a) XI. század előtti régi szláv helynév, b) a lejegyzéskor kétség kívül szláv nyelvhasználókra utaló helynév, c) a névről nem lehet megállapítani, hogy az előfordulás idején magyar vagy szláv használatú volt-e, d) elmagyarosodott formák.

a) Az ugocsai helynévanyagban egyetlen olyan szláv helynév található csupán, amelyről a korai keletkezés közvetlenül feltehető, a *Long*. Ezt KNEZSA hangtani érve alapján XI. század előtti átvételnek tarthatjuk, mivel ebben az eredeti szláv orrhangú magánhangzó (o) megőrződött. A helynévvel kapcsolatos bizonytalanságára azonban maga KNEZSA is felhívja a figyelmet: „Az adat ugyanis egy eredetiben nem ismert oklevélnek Fejér-féle kiadásából való, amely amúgy is hemzseg az elírásoktól.” (1938/2000: 385). Korai szláv jelenlétre utal emellett még a fent említett *Iza* név is.

b) Biztosan szláv nyelvű használókra utaló helynév egyetlen egy sem található a vizsgált anyagban. Ha ugyanis olyan névre akadnánk a forrásokban, amely csakis szláv nyelvre jellemző hangtani formát mutat, az a lejegyzés korában is ott található szláv nyelvű népességre utalhatna. Ilyen névalakra azonban nem bukkanunk a forrásokban.

c) Egyes szláv eredetű helynevek esetében ugyanakkor nem lehet megállapítani, hogy a lejegyzés korában magyar vagy szláv használatú névről van-e szó. Az ilyen neveknek nincs kor- és etnikumjelző értékük, mivel hangtani jellegük

¹ Az itt tárgyalt nevek etimológiáját részletes történeti adatolással egy korábbi írásomban tettem közzé (KOCÁN 2006).

alapján szláv és magyar beszélők ajkán egyaránt élhettek. E semleges csoportba négy víznév tartozik: a *Túr* (amelyről ráadásul — lévén viszonylag hosszabb folyású víz — nem tudhatjuk, hogy korábban mely részén kaphatta nevét az ott élő szlávoktól), a *Turc*, a *Rednek* és a *Pasonca*. Ide sorolható még a már említett *Szedlice*, továbbá a *Kalista* mikronév és a *Komját* településnév is.

d) Elmagyarosodott alakokként az alábbi nevek vehetők számba: a *Dabolc* település- és mikronév és a *Verbőc*, mivel ezek végén az eredeti szláv *-vьcbь* képző már *-óc/-őc*, illetve *-olc* formában jelentkezik. A *Dabóc* ~ *Dabolc* denazalizált magánhangzói azt is mutatják, hogy a magyarba a XII. század után kerültek be. A *Verbőc* víz- és településnév közül a víznév az eredetibb: ha hinni lehet az első előfordulásnak, akkor a szóvég alapján megállapítható, hogy magyaros alakkal van dolgunk, annak ellenére, hogy a településnév korai adatában a szókezdő mássalhangzó-torlódás (*vr*) még nincs feloldva. Az *Esztegő* ~ *Isztegő* víznevet KNEZSA szláv etimonra vezeti vissza, azonban a már a korai adatokban is jelentkező szóvégi *ő* kétségkívül magyar formát takar. Az *Ilonok* alakja is magyaros formára utal (< szl. **Ilonьnikъ*, vö. FNESz. *Ilonokújfalú*), és ide sorolható az *Atak* pataknév is, amelyben *o* > *a* nyíltabbá válás történt (< szl. *otok* 'sziget', vö. SZABÓ 1937: 465). A *Lekence*(-fő) pataknév legkorábbról adatolható, hangrendi kiegyenlítődéssel alakult (< szl. **Lьknica*, vö. KISS L. 1997: 203) névtete szintén magyar névhasználatra utal.

A *Terebes* (< szl. *Trěbešь*, vö. KNEZSA 1943–4/2001: 169) és a *Torna* (< szl. **Tьrna*, vö. FNESz. *Torna*) ugyancsak magyar alakok, amit az mutat, hogy a szókezdő mássalhangzó-torlódás már a legkorábbi előfordulásaikban is feloldódva jelentkezik. A *Szemerdek* (< szl. *smьrdьkъ* < *smьrděti*, vö. Szabó 1937: 331) vízrajzi név legkorábbi adatai ugyancsak elmagyarosodott formát mutatnak, mivel a szó eleji mássalhangzó-torlódás már feloldódott. A szótagszerkezet változása, egy-egy magánhangzó megléte vagy hiánya (a két nyílt szótagos tendencia eredményeképpen) szintén magyar nyelvű névhasználókra utalhat: ilyen nevek a *Gérce* (< szl. *gorica*, vö. FNESz. *Gérce*), *Bel(y)va* (< szl. *-ova* képzővel, vö. KNEZSA 1942: 40), *Borzs(o)va* és a *Csong(o)va*. A *Beberke* talán a hangrendjének a megváltozása következtében tartható magyar formának.

2.5. A fentiekben felsorolt több mint kéttucatnyi szláv eredetű helynév 1350 előttről adatolható. Közvetlenül ugyan legfeljebb csak egy-kettő utal korai, akár honfoglalás kori vagy azt megelőző szláv jelenlétre, mégsem valószínű, hogy e nem elhanyagolható nagyságú névkincs mögött nagyon gyér szláv népesség húzódott meg. Ezt valószínűsíti az is, hogy a szlávokhoz köthető nevek területileg viszonylag szétszórtan helyezkednek el (lásd a 2. térképet): az összefüggő északi, északnyugati területen, a közbülső Tisza-völgyben, valamint a megye déli részén. Ezek a nevek a magyarság megjelenését követően betelepülő szláv nyelvű lakosság névadási termékének semmi esetre sem tulajdoníthatók, mivel az Ugo-

csa vármegyében feltűnő ruténokat a történettudomány egyértelmű megállapítása szerint legkorábban csak a XIV. század második harmadában említik. A névanyagban található számos, hangalakjában kétségtől magyarrá vált helynév alapján nagy valószínűséggel arra gondolhatunk, hogy az itt talált szlávokat a magyarság a XIV. század közepére talán már teljesen beolvasztotta. Ezt mutatja az is, hogy a nevek között csakis szláv névhasználókra utaló formákat egyáltalán nem tudunk kimutatni.

3. Magyar helynévréteg

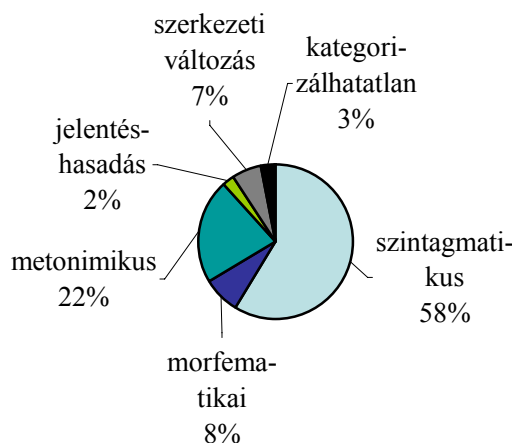
3.1. KNIEZSA ISTVÁN az ugocsai magyarság megjelenésének kezdetét a *Long* helynév alapján határozza meg, „amely a maga megőrzött szláv orrhangú magánhangzójával a magyarság jelenlétét e területen már a XI. század elején bizonyítaná” (1938/2000: 385). Bizonytalansága a forrásmunka már említett pontatlanságából adódik, valamint az egyszeri adatolásból. Ezzel szemben SZABÓ ISTVÁN e területen az első magyar települési réteget az oklevelezéshez kötve csak a XII. század második felétől datálja (1937: 37). A korai oklevelekben szereplő településekről viszont azt állapítja meg, hogy „csaknem mind magyar nevet viselnek” (i. m. 38).

3.2. A következőkben az általam feldolgozott, 1350 előttről fennmaradt magyar helynévi szórványokat veszem számba. Ugocsa vármegyéből ebből a korszakból a magyar nyelvből magyarázható 178 helynévi szórvány maradt fenn, ami 162 denotátumot nevez meg. Az 1. ábra mutatja az összes adatnak a helynévfajták szerinti megoszlását. A településnevek (közte az Ugocsa és Sásvár vármegyenév, valamint két várnév) 50 denotátuma (pl. *Akli*, *Almás*, *Ardó*, *Bá-bony*, *Bökény*, *Gyula*, *Halmi* stb.) 65 névváltozatban fordul elő, ami az anyag 37%-át teszi ki. A víznevek száma 46 (pl. *Hódos*, *Kadarcs*, *Kerek-láp* stb.), ez 26%-a a helynévanyagnak, emellett 54 mikrotoponima (pl. *Szép-hegy*, *Bered mezeje*, *Szár-raz-mocsár*, *Mike tövise* stb.) szerepel az anyagban, ami a névkincsnek 30%-a. A vizsgált terület helynévi szórványai mellett községi előfordulásokat is felvettem adattáramba, amelyek között a növénynevek határjelként való említései szerepelnek többségben: ez együttesen 13 adatot jelent (pl. *gyertyán*, *szilfa*, *bükkfa*, *ösvény*, *agyagverem* stb.), ami 7%-a az adatállománynak.

1. ábra. A magyar eredetű helynevek helynévfajták szerinti megoszlása

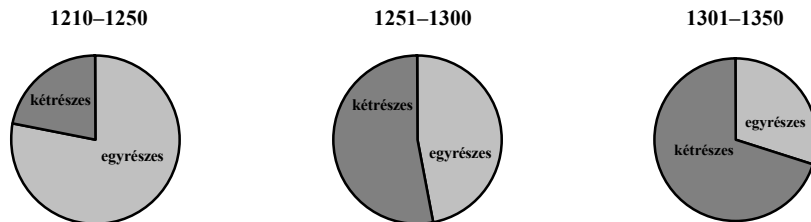
A 2. ábra a korpusz névanyagának keletkezéstörténeti megoszlását mutatja. Ugocsa megye korai magyar eredetű helyneveinek 58%-a szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett (pl. *Halászföld*, *Kétfábony* stb. településnevek, *Fekete-víz*, *Görgő-szeg* víznevek stb.), a morfológiai szerkesztés jegyeit a nevek 8%-a hordozza (*Almás*, *Halmi* stb. településnév, *Sárd*, *Batarcs* víznevek stb.). Jelentésbeli névalkotással, metonimikusan keletkezett a nevek 22%-a (pl. *Forgolány*, *Keresztúr*, *Daróc* stb. helységnevek), ezek nagy része pusztai személynévi eredetű (pl. *Fancsika*, *Fancsal*, *Veléte* stb.). Jelentéshasadással 2%-nyi név keletkezett (*Bükk* erdőnév, *Domb* hegynév stb.). Szerkezeti változással (ellipszissel: *Patak* településnév, kiegészítéssel: *Csomafalva* településnév, bővítéssel: *Halászfölde* településnév, deetimologizációval *Ardó* település neve stb.) jött létre a helynévkincs 7%-a. Feltehetőleg alak szerkezeti módosulás történt a *Nyíri* településnév esetében, ugyanis — a *Nyírtelek* helységnevből — névrész > név-elem csere következtében alakulhatott ki e névtest. A kategorizálhatatlan nevek 3%-ot tesznek ki a vizsgálatba vont anyagban.

2. ábra. Ugocsa vármegye korai ómagyar kori magyar eredetű helyneveinek keletkezéstörténeti típusai

A 3. ábra a vizsgált helynévanyag névszerkezeti típusainak a megoszlását mutatja. Az egy- és a kétrészes nevek aránya a magyar eredetű helynevek körében a korai ómagyar korban 39 : 61%-os megoszlást mutat (a köznévi előfordulásokat itt nem vettem figyelembe). A XIII. század első felében, a legkorábbi helynévi előfordulások között az egyrészes nevek még jóval nagyobb arányban vannak jelen, mint a kétrészesek (78 : 22%). A vizsgált időszakban azonban egyre inkább fölénybe kerülnek a kétrészes helynevek: a XIII. század második felében majdnem fele-fele az arányuk (47 : 53%), ez a XIV. század első felére

annyiban módosul, hogy ekkor már a kétrészes nevek abszolút dominanciáját mutatják a korai szórványok (30 : 70%).

3. ábra. Név szerkezeti típusok változása Ugocsa vármegye korai ómagyar kori magyar eredetű helyneveiben

3.3. A továbbiakban az itt bemutatott magyar helynévréteg azon csoportjait tárgyalom, amelyek fényt vethetnek a korai ómagyar kor nyelvelméletlen korszakára és ennek révén az akkori ugocsai magyar etnikumra. Az áttekintés során a magyar helynévkincsnek az ún. korjelző rétegét veszem számba. Itt a KRISTÓ GYULA által módosított kronológiai határokat vettem figyelembe (1976).

A formáns nélküli nevek csoportjában számos pusztai személynévi helynév adathozható, azonban ennek a névrétegnek az időbeli határai igen bizonytalanok (KRISTÓ i. m. 15–20). Törzsnévi helynév adataim között nem található, ugyanúgy, ahogyan a templom védőszentjére utaló sem. Pusztai népnévi alapú helynév a *Szász* településnév, KRISTÓ szerint a XI. század elejétől a XIII–XIV. századig is keletkezettek ilyen nevek (i. m. 59). A foglalkozásnévi helynevek sorában említhető az *Ardó*, a *Daróc* és a *Szőlős*, de ezek „kialakulása nemhogy a X. századdal, hanem még a XI–XII. századdal sem fejeződött be” (i. m. 74). Az *-i* formánssal alakult helynevek száma a megyében mindössze három: *Akli*, *Halmi* és a népnévi alaptagú *Szászi*. A *-d* képzővel keletkezett nevek között egy településnév: *Kökényesd* említhető (ez *-sd* képzősnek is tekinthető), valamint két víznévi előfordulás: a *Kökényesd* és a *Sárd* pataknev. KRISTÓ megállapítása szerint azonban „a *-d* képző talán egészen a XV. századig eleven volt” (i. m. 88). Az utótaggal alakult nevek számbavétele ebből a szempontból nem járna túl nagy haszonnal, mivel ezek kronológiai viszonyai igen csak tág határok között mozognak (vö. i. m. 94, 97).

3.4. Az Árpád-kori Ugocsa megye magyar eredetű helyneveinek térbeli elhelyezkedését mutatja a 3. térkép. A megyének erről az igen jelentős számú magyar helynévrétegről összefoglalásképpen elmondható, hogy az írott, oklevélbeli helynévi szórványok legkorábbi (a XIII. sz. elejéről való) megjelenésénél jóval korábbi időkre (a XI. századra) vonatkozóan a magyarság korai jelenlétét e területen sem történettudományi, sem nyelvészeti-névtani érvekkel nem tudjuk iga-

zolni. Az egyetlen esetleg korai jelenlétre utaló, már említett *Long* névadat bizonyító erejét ez a körülmény tovább csökkenti.

4. Szász helynévréteg

Az Árpád-kori Ugocsa vármegyében oklevélbeli említések és későbbi személynévi szórványok alapján (SZABÓ 1937: 52–3, KRISTÓ 2003: 14–5) kisebb számú német nyelvű hospes lakossággal is számolnak történészeink. A történelmi munkák Ugocsa szász vendégeiről szólva egybehangzóan öt települést említenek, amelyek két különálló részre lokalizálhatók a megyében: a délnyugati batári flamandok és az ettől északkeleti irányban elhelyezkedő összefüggő Tisza-völgyi szász sziget területére. Itt a Tisza jobb partján Szőlős, valamint az ezzel szorosan összefüggő bal parti Királyháza, Nagyszász és Ardó helységeken említenek okleveleink vendégeket (SZABÓ 1937: 53–4, KRISTÓ 2003: 152). A területileg tagolt német etnikumot SZABÓ ISTVÁN és KRISTÓ GYULA tatárjárás előtti és ez utáni rétegre bontja (vö. SZABÓ 1937: 48, KRISTÓ 2003: 125).

Az Árpád-kori Ugocsa vármegye helynévi szórványait számba véve megállapíthatjuk, hogy a megye névkincsében német eredetű helynév nem található. Német etnikumra utaló helyneveket keresve SZABÓ álláspontjához kapcsolódhatunk, kiemelve az ugocsai szász telepekről tett megállapítását, amely szerint: „E helységek német neveiről egyáltalában nem is tudunk.” (i. m. 49).

E német telepésekre utal ugyanakkor a magyar névadással keletkezett *Szász* (majd a település osztódásával kialakult *Fel-* és *Nagyszász*) településnév. A német eredetű helynevek teljes hiánya azt mutathatja, hogy kis számú betelepülő réteggel számolhatunk, amely — nyilván a kétnyelvűség fázisán keresztül — gyorsan elmagyarosodott. Ezt állapította meg KRISTÓ GYULA is történeti források alapján, miszerint ez a kis szász tömb, amely „a 14. század közepéig terjeszkedett is, de lakói a magyarok körülfogta »szigeten« a középkor végére elmagyarosodtak” (2003: 152, lásd még SZABÓ 1937: 47, 50–1).

5. Román helynévréteg

A történelmi Magyarország nem magyar népeinek etnikai képét vizsgálva kutatóink a szláv és a német népesség mellett a románság „korai” jelenlétét is számon tartják. Az itt tárgyalt idegen etnikum oklevélbeli említése a ruténokéval egyezik meg, azaz a románok is *vlach* (= hegyi pásztor) néven szerepelnek, ami ezen a vidéken csakis térséghez kötötten jelölhetett román népcsoportot: e népesség ugyanis délről észak felé terjeszkedett (SZABÓ 1937: 119–20, KRISTÓ 2003: 191–3, 200).

Történészeink a vármegye térségében jelentkező román népesség megjelenését azonos időhatárhoz, a XIV. század második feléhez kötik, ami kívül esik az általam vizsgálat alá vont korszak (1000–1350) határain. Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy a korai ómagyar kori helynévi szórványok nyelvészeti-névtani vizs-

gálata sem utal román etnikumra a település-, víz- és mikronévi előfordulások körében.

6. Összefoglalás

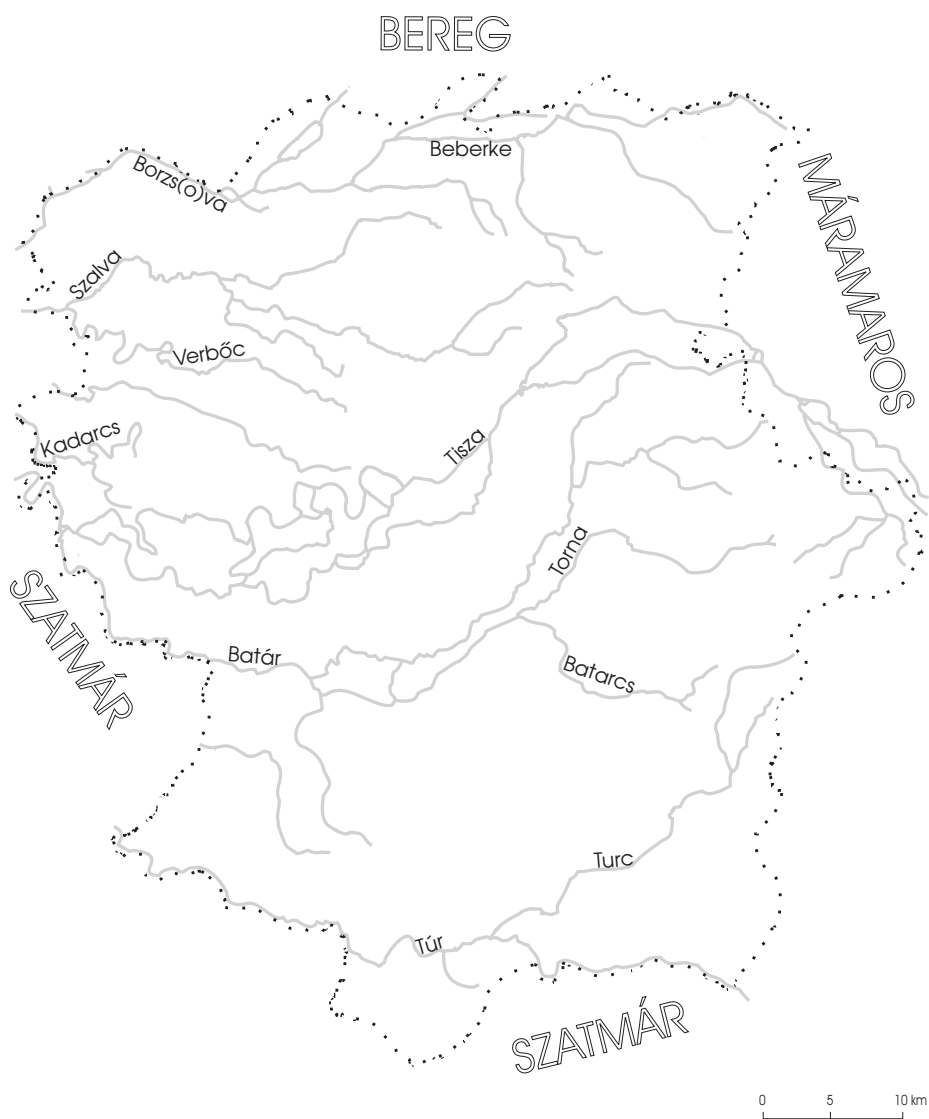
Ugocsa vármegye Árpád-kori nyelvi rétegeit vizsgálva szláv, magyar, német és román etnikumokról szóltam. A térség etnikai rekonstrukcióját helynévi szórványok nyelvészeti vizsgálatával próbáltam meg az eddigieknél biztosabb alapokra helyezni. Vizsgálataim alapján elkészítettem az adattáramban szereplő helynevek térképi ábrázolását (lásd a 4. térképen), ami a különböző etnikumoknak a térbeli elhelyezkedését jól mutatja a vizsgált korban.

A korai szórványok a XI. század előtti őslakos szlávság halvány jelét mutatják, e szláv eredetű helynevek a sík területre, a kisebb-nagyobb vízfolyások völgyébe lokalizálhatók, *Gérce* és az egyik *Dabolc* kivételével. A jelentős számú magyar eredetű korai ómagyar kori helynév alapján a magyar etnikum jelenlétét a vármegyében nagy valószínűséggel csak a XII. század végére, a XIII. század elejére datálhatjuk. A helynevek térbeli elhelyezkedése azt mutatja, hogy a magyarság legkorábban a síkvidék folyóvölgyeit szállta meg. Szász és román eredetű helynév nem mutatható ki a megye névállományában, de a német etnikum XIV. század eleji jelenlétére utal a *Szász* településnév, amely magyar névadás terméke, de jellegénél fogva a szász–magyar nyelvi érintkezés tényét is mutatja a Tisza és a Batár között.

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
ComMarmUg. = GEORG HELLER, *Comitatus Marmarosiensis. Comitatus Ugocsiensis.* Serie A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 18. München, 1985.
DL. = *A középkori Magyarország levéltári forrásai II. (DL–DF 4.2).* Bővített kiadás. In: Arcanum Adatbázis Kft., CD-ROM, 2003.
EH. = SZABÓ M. ATTILA, *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára I–II.* Csíkszereda, 2003.
F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844. In: Arcanum Adatbázis Kft. *Magyarország középkori digitális okmánytára 1.0.* CD-ROM, 2005.
K. FÁBIÁN ILONA (1997), *A Váradi Regestrum helynevei.* Szegedi Középtörténeti Könyvtár 13. Szeged.
FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

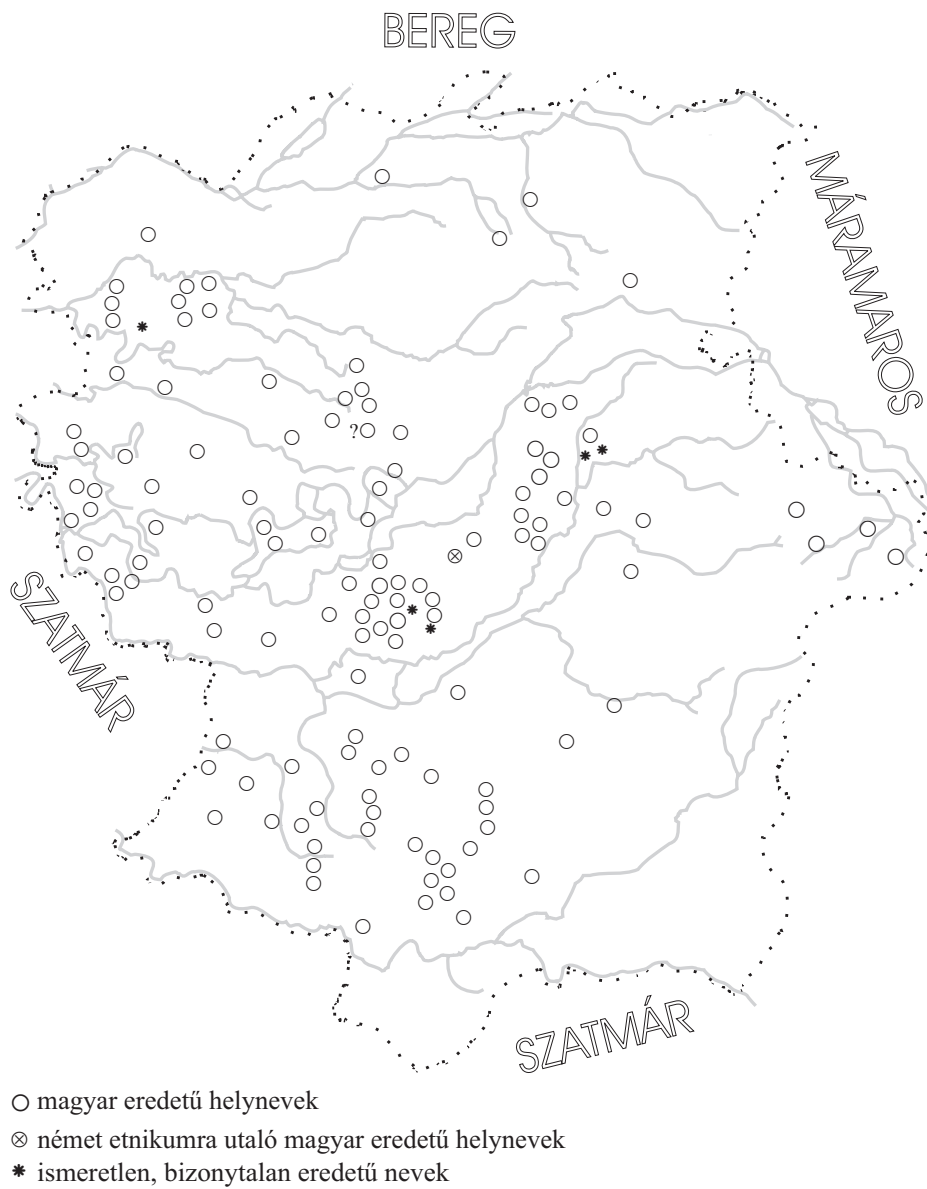
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN (1997), Név- és nyelvföldrajzi térképlapok az Árpád-korból. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások KISS LAJOS 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR–ZÁICZ GÁBOR. Bp. 141–54.
- Károlyi = *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly.* Sajtó alá rendezte GÉRESI KÁLMÁN. Bp., 1882–1897.
- KISS LAJOS (1997), Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 199–211.
- KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század.* Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938/2000), *Magyarország népei a XI. században.* Újraközlése KISS LAJOS bevezető tanulmányával. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–44/2001), *Kelet-Magyarország helynevei.* Újraközlése KISS LAJOS bevezető tanulmányával. Bp.
- KOCÁN BÉLA (2006), Ugocsa megye korai ómagyar kori szláv eredetű helynevei. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 107–28.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1988), *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Bp.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Bp.
- Ortvay, Vízr. = ORTVAY TIVADAR, *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig I–II.* Bp., 1882.
- SZABÓ ISTVÁN (1937), *Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség.* Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből I/1. Bp.
- Z. = *A zichi és vásnokeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII.* Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.

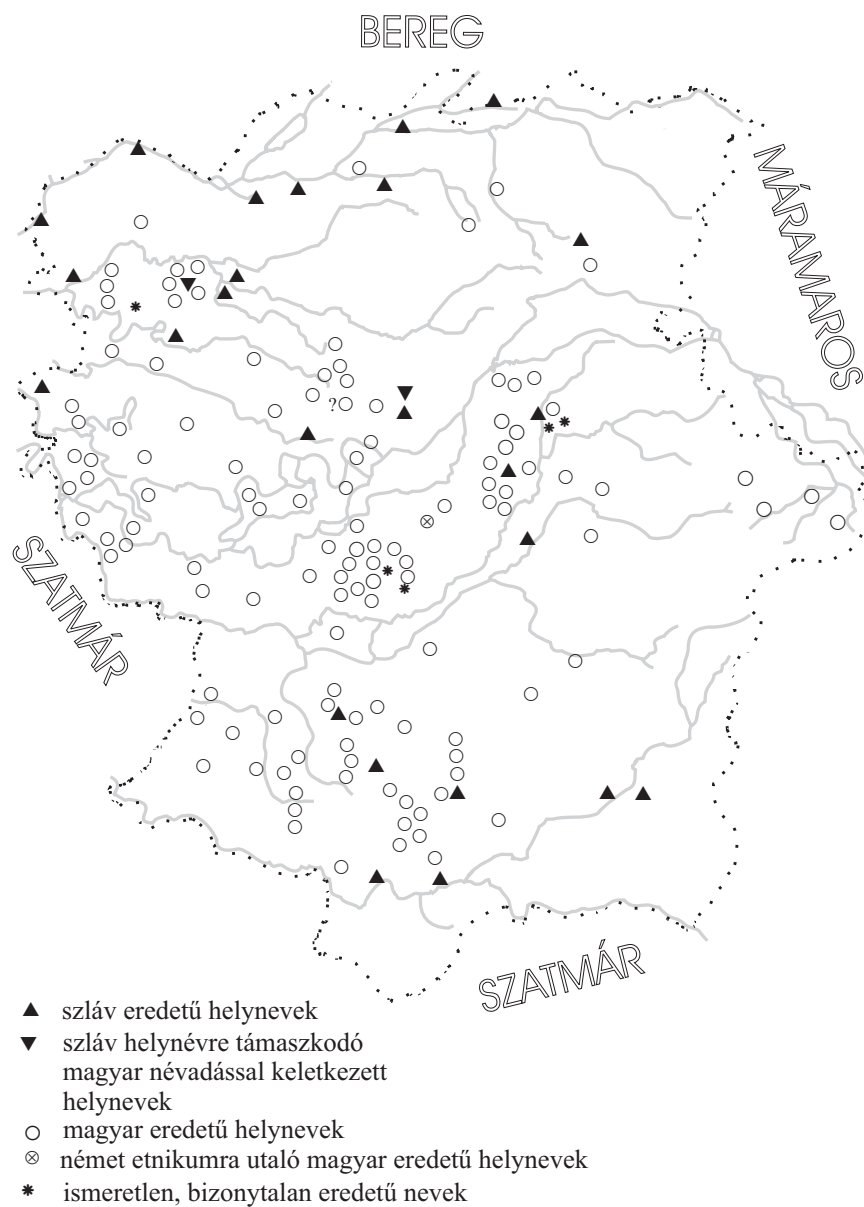
1. térkép. *Ugocsa vármegye a korai ómagyar korban*

2. térkép. Ugocsa vármegye szláv helynevei a korai ómagyar korból

3. térkép. *Ugocsa vármegye magyar helynevei a korai ómagyar korból*

4. térkép. Ugocsa vármegye helyneveinek eredetbeli rétege a korai ómagyar korból

N. FODOR JÁNOS (Budapest)

A természetes családnévanyag lexikális-morfológiai vizsgálata*

Személynévkutatásunk egyik fontos feladata a természetes és mesterséges családnevek rendszerének több szempontú, átfogó vizsgálata, és ezáltal egyebek mellett a névadás alapmotívumainak, a neveket létrehozó nyelvi eszközök jellemzőinek, a névkeletkezés egyes szabályszerűségeinek a feltárása. Ezek ismeretében végezhető el a családnevek két nagy csoportját jellemző sajátságok összevetése, egymáshoz való viszonyítása. Erre annál is inkább szükség van, mivel a személynévkutatás a közelmúltig csupán érintőlegesen foglalkozott az újmagyar és újabb magyar kori névváltoztatások nyelvészeti vonatkozásaival (a két családnévcsoporthoz lásd FARKAS 2003), a természetes családnevek vizsgálata terén is van még teendője a névkutatásnak, noha itt már fontos monografikus feldolgozások is rendelkezésünkre állnak (pl. FEHÉRTÓI 1969, ÖRDÖG 1973, B. GERGELY 1981, HAJDÚ 2003).

A magyar családnevek természetes keletkezésekor az elnevezettnek az objektív valóság elemeihez kapcsolódó jellemzői alapján, a közösség névadó szerepe által szükségszerűen motivált név jön létre, ezért az így alkotott név „többnyire információt, leírást is tartalmaz” (J. SOLTÉSZ 1979: 53), míg a névváltoztatással keletkezett nevek „egyéni, tudatos és szubjektív választás eredményei, mely nem feltétlenül igazodik a jelölt valós jellemzőihez” (FARKAS 2003: 152). Ez a különbség alapvetően meghatározza a családnévcsoporthoz tartozó elemzési szempontjait. Az alábbiakban ez alkalommal a természetes családnevekhez kapcsolódó vizsgálati lehetőségeket kívánom röviden áttekinteni.

1. Rendszerezési lehetőségek

A természetes családneveknek a névadás pillanatában az elnevezetttel való konkrét kapcsolatából adódik családneveink egyik lehetséges elemzési lehetősége, a névadás alapján álló motivációs rendszerezése. A nevek rendszerét vizsgáló munkák egy része a névalkotás alaptényezői feltárásának nehézségei miatt megkérdőjelezi a motivációra épülő tipológiai modellek gyakorlati alkalmazhatóságát. KÁZMÉR szerint is — aki a CsnSz.-ban a névadási lehetőségek eddigi legszélesebb körű gyűjteményét állította össze — „sok esetben (...) a névadás indítékának kiderítése nehezen elvégezhető vagy éppen megoldhatatlan feladat. A *Király*, *Palatinus*, *Püspök* nevekkkel nem a méltóság viselőjét, hanem vele vala-

* Készült az OTKA T49095 számú pályázatához kapcsolódóan.

milyen kapcsolatban levő személyt (jobbágját, szolgáját, rokonát, szomszédját) illeték. Végképp bizonytalan a motiváció az állat- és növénynevekből alakult családnevek egy részében (*Róka, Veréb, Som*). Ezek számtalan magyarázatot megengednek, de ezek mindegyike csak találgatás eredménye.” (CsnSz. 7). A névadás indítékának mellőzését javasló érvek szintén a többféle magyarázati lehetőséget emelték ki, hangsúlyozva, hogy ezek közül csak önkényesen lehet kiválasztani az egyiket vagy a másikat családtörténeti kutatás nélkül, így aztán „semmi esetre sem állíthatjuk teljes bizonyossággal egy mai családnévről, hogy az például népi eredetre, méltóságra vagy testi-lelki tulajdonságra utal, hanem csak azt, hogy népre, méltóságra vagy testi tulajdonságra utaló alap-szóból alakult” (B. GERGELY 1981: 57; kiemelés tőlem — N. F. J.). ÖRDÖG FERENC szerint „a családtörténeti kutatásokkal egybekapcsolt vizsgálódás sem jelentené (...) azt, hogy minden esetben azt is fel tudnánk deríteni, hogy az illető személy milyen elnevezéslélektani mozzanat eredményeként kapta a nevét” (1973: 22).¹

A fenti érvekre támaszkodva a motivációs alapú rendszerezés helyett többen inkább a **szófaji-jelentéstani alapú osztályozást** tartották követendő példának (az elnevezésre lásd B. GERGELY i. h.). Ennek alapjául KNIEZSA ISTVÁNNak „A magyar és szlovák családnevek rendszere” című sokszor hivatkozott, noha sokáig csak kéziratos és nyomatos formában létező munkája szolgált (1965/2003: 263–8, 334–340). KNIEZSA a nevek lexikális jellemzőit vizsgálta szófaji kategóriák elkülönítésével, majd ezek további jelentéstani alcsoportokra való tagolásával. Ez alapján a (1) személyneveken belül megkülönböztette a régi magyar és a keresztény neveket; (2) a közszavakon (!) belül foglalkozást, tulajdonságot jelölő és egyéb neveket különített el, az utóbbi alá sorolta a gúnyneveket (pl. *Minnincs, Ugyan, Hallgass, Keljfel*); (3) a helyneveken belül alaktani csoportokat vett fel, megkülönböztetve az -i képzős neveket a formáns nélküli helynevektől. A későbbi családnév-rendszerezések átvették KNIEZSA tipológiai szempontjait, és több helyen a vizsgált névkorpuszok alapján finomítottak a rendszeren (vö. pl. FEHÉRTÓI 1969, B. GERGELY 1981: 57–68, N. FODOR 2002).

A szófaji-jelentéstani rendszerezés alapjául többnyire a névelőzmény lexikális jelentése szolgál, és azon a felismerésen nyugszik, hogy a köznév végső soron elsődleges a tulajdonnévvel szemben (vö. KÁLMÁN 1996: 5, HOFFMANN 1993: 17–8). A tipológiában a szófaji-jelentéstani kategóriák további morfológiai alcsoportokkal egészülhetnek ki, így e modell segítségével meghatározhatjuk,

¹ Véleményem szerint a névadás alapjának vizsgálata — még a számos kétségtelenül létező bizonytalansági tényező ellenére is — elvégezhető, elsősorban nem is az egyes nevek megfelelő csoportba sorolása, hanem inkább a névadási lehetőségek minél teljesebb számbavétele terén (ehhez nyújt kitűnő segítséget a CsnSz.). Az így kapott eredmények alapján átfogóbb, általánosabb kategóriák meghatározására is alkalom nyílik.

hogyan milyen lexémák és morféma-változatok vettek részt a név megalkotásában. Ennek alapos vizsgálatára annál is inkább szükség van, mivel a két családnév-típus összevetése éppen e téren lehet a legeredményesebb.

A szófaji-jelentéstani rendszerezés sok helyütt rokon vonásokat mutat a HOFFMANN ISTVÁN által a helynevek nyelvi elemzésére kidolgozott többszintes modell lexikális-morfológiai szempontú tipológiájával (1993: 55–8), annyi különbséggel, hogy az előbbiben a szójelentés szerepe hangsúlyosabban érvényesül, amely aztán a modell alosztályaiban néhol szempontkeveredést eredményez, ilyen például a hely jelentésű közneveknek a tulajdonnevek helynévi alosztályába történő besorolása (vö. pl. B. GERGELY 1981: 62–3, N. FODOR 2002: 51). Emellett egyes kategóriái nem tisztán lexikális jelentéstartalmúak, hanem a névadás motivációját is kifejezik (ilyen pl. a szavajárás nevek vagy a valóságos és a valóságosnál magasabb társadalmi helyzetre utaló nevek megkülönböztetése stb.).

Mivel a családnevek rendszerezéseinél is felmerült az az igény, hogy a létrehozott tipológiai egységek egy-egy elemzési szinten belül egzakton különbözzenek el egymástól, azaz a vizsgálati szempontok, a fő kategóriák lehetőleg ne keveredjenek egymással (vö. pl. HAJDÚ 2003: 766), célszerűnek látszik a motivációs (vagy másképpen funkcionális-szemantikai) és a lexikális-morfológiai vizsgálati szinteket teljesen elkülöníteni.

A HOFFMANN-féle modell elsődleges célja a különböző elemzési szempontok egyértelmű szétválasztása, különböző vizsgálati szintre helyezése. Ennek érdekében a helynevek vizsgálatában RUDOLF ŠRAMEK nyomán (1972–1973) megkülönböztette a nyelven kívüli összefüggésekre vonatkozó ún. alapmodelleket és a szóalkotási modelleket. Az **alapmodellek** leírásakor tulajdonképpen a denotátumok azon sajátosságait minősítjük, amelyek a név alapjául szolgálnak. A **szóalkotási modellek** ezzel szemben azoknak „a nyelvi kifejezőeszközöknek a halmazát (elemkészletét és kapcsolódási szabályait) jelentik, amelyek egy adott kor nyelvében helynévalkotásra [illetőleg családnévalkotásra — N. F. J.] felhasználhatók” (HOFFMANN 1993: 24). Mindehhez szorosan kapcsolódik a harmadik vizsgálati szint: a nevek keletkezési folyamatának, azaz a **névalkotási szabályoknak** a diakrón szemléletű leírása. Az elemzési modell elveit a ragadványnevekre korábban már FEHÉR KRISZTINA eredményesen alkalmazta (2002, 2003).

2. A névrész és a névelem

Vizsgálatunkhoz két — a családnév-kutatásban eddig még nem, vagy másként definiált — terminus bevezetése szükséges: a névrész és a névelem.² Funk-

² Itt most nincs mód kitérni a névkutatás és ezen belül a személynévvizsgálat terminushasználatával kapcsolatos problémákra, csupán jelzem, hogy a fenti fogalmak használata csak akkor lehet problémamentes, ha kizárólag az egyes személynév-fajtákra (családnévre, ragadványnévre, kereszt-

cionális névrésznek tekinthető a családnévelőzmény (vagy másképpen megkülönböztető név) minden olyan egysége, amely a névadás szituációjában a denotátummal, az elnevezettel kapcsolatban bármilyen szemantikai jegyet kifejez (HOFFMANN i. m. 43). Ebben a vonatkozásban beszélhetünk egyrészes és kétrészes családnevekről, így pl. egyrészesnek tekinthetők a *Fordult* 'vallást változtatató', a *Pipás* 'pipakészítő' v. 'pipázó'; a *Perecsütő* 'perecet készítő', *Papverő* 'egy papot megverő' szemantikai jegyeket hordozó családnevek, mivel csupán egyetlen (tulajdonsághoz v. foglalkozáshoz v. eseményhez kapcsolódó) információt árulnak el az elnevezett személyről. Ezzel szemben pl. a *Balázs/deák* (1) 'Balázs nevű', (2) 'tanult ember, írnok'; a *György/bíró* (1) 'György nevű', (2) 'bíró tisztséget viselő'; *Hamar/varga* (1) 'gyors, serény' (2) 'lábbelikészítő iparos'; *Kis/eke* ~ *Nagy/eke* (1) 'fiatalabb ~ idősebb' (2) 'Eke nevű' jelentésjeggyel minősíthető nevek kétrészesek.³ (A kétrészes nevek jellemzőire és szerkesztési szabályaira később térek vissza.)

A névrészek alkotóelemei a **névelemek**: ide tartoznak a névrészek belső felépítésében és egymáshoz való viszonyuk kifejezésében közvetlenül szerepet játszó lexémák és toldalékmorfémák (HOFFMANN 1993: 44, 51). A névelemek kategóriáit elsősorban szófaji jellegük alapján alakíthatjuk ki, ennek pontosítása pedig morfológiai és szemantikai szempontok érvényesítésével történhet (i. m. 55). A névrész tehát a funkcionális-szemantikai elemzés alapfogalma, a névelem pedig a lexikális-morfológiai elemzése.

3. A természetes családnevek lexikális-morfológiai csoportjai

A vizsgálat során a névadás indítékát figyelmen kívül hagyva, a családnév felépítésében résztvevő lexémák és toldalékmorfémák osztályozását végezzük el. A családnevek felépítésében eszerint elsősorban tulajdonnevek, köznevek és melléknevek vesznek részt, egyéb szófajokkal csak szórványosan találkozhatunk (lásd később). A természetes családnevek körében a tulajdonnévfajták mindössze két sajátosságjelölő funkció létrehozásában játszanak szerepet: (1) a férfi és női keresztnévek rokoni viszonyt, míg (2) a helynevek a birtok-, lakó-, illetve származási helyre történő utalást fejezhetnek ki.

névre), és nem a névegészre vonatkoztatjuk, mivel így a korábban használt fogalmak (vö. *egyelélmű nevek*, *kételelmű névrendszer* stb.) széles körű elterjedettsége miatt a terminushasználatban zavaró homonímia jelentkezne.

³ A dolgozatban szereplő példákat egyrészt KÁZMÉR MIKLÓS CsnSz.-ából, másrészt a tízezer körüli, főként XV. századi nevet tartalmazó, levéltári gyűjtésen alapuló adattárból válogattam (Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex nyelvi elemzése. Doktori értekezés. Kézirat. Bp., 2007). Itt kell megemlítenem, hogy a CsnSz. adatainak felhasználásához a FARKAS TAMÁS által vezetett kutatási program keretén belül készített számítógépes adatbázis nyújtott segítséget, melynek létrehozásában LÁNCZ ÉVA ANNA vállalt jelentős szerepet. Mindkettejüknek ezúton mondok köszönetet.

3.1. A CsnSz. 10 ezer fölötti⁴ névállományában (KÁZMÉR motivációs kategóriái szerinti első, az általa legvalószínűbbnek tartott névadási indítékot figyelembe véve) 2202 **személynévi** eredetű családnevet találunk, ez az összes név 21%-a. Eszerint több mint kétezer ómagyar és (véltetően néhány) középmagyar kori keresztnévből keletkezett családnév, ez pedig a XIV–XVII. századi magyar családnévkinccs egyötödét jelenti. Korábban SEBESTYÉN ÁRPÁD megpróbálta meghatározni a családnévtípusok arányát az *A* betűs címszók alapján. Számításai szerint 34%-os arányával e névtípus alkotja a második leggyakoribb csoportot (1995: 164–5), de mint láttuk, a teljes névanyag esetében az arány ennél kisebb, de az is jelentős mértékűnek tekinthető.

A névrészek alaki megformálásában a pusztá (formáns nélküli) és a képzői elemet tartalmazó tulajdonnevek egyaránt részt vesznek. A személynévi alapú családnevek esetében három morfológiai csoportot tudunk elkülöníteni: a (1) családnévformáns nélküli keresztnévből (*Balázs, Bereck, Pál, Pósa, Pető*), (2) *-e/-i/-a* patronimikumképzővel (*Lőrince, Lukácsi, Miklósa*) és (3) keresztnév + *-fi(a)* szerkezetből (*Mártonfi, Vidfi, Sálfi, Péterfia*) létrejött neveket.

3.1.1. Az (1) csoport lexikális bázisába mind a teljes név, mind a becézett névalak (*Iváncs, Gerő, Benkő, Pósa*) beletartozik. Utóbbit azért nem szerepeltettük külön morfológiai alkategóriaként, mert a deminutív képző nem a családnév létrehozásában tölt be névalkotási funkciót, hanem a keresztnévi előzmények megszerkesztésében. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a további morfológiai tagolástól, a névrészt létrehozó névelemek minősítésétől eltekinthetnénk (pl. *Iván+-csa, Ger+-ő* stb.), már csak azért sem, mert a korai becenévrendszerünk egyik fontos forrását (az ÁSz. mellett) éppen a keresztnévi eredetű családnévanyag jelenti.

A (2) és (3) csoport a névformáns és a birtokos szerkezet segítségével egyértelműen megjeleníti a rokoni kapcsolatra, származásra utaló sajátosságfunkciót. Az (1) esetben is hasonló motivációra gondolhatunk. Ezt azok az adatok egyértelműen mutatják, ahol ugyanannak a személynek a neve kétféle (latin és magyar) formában is megjelenik az oklevelekben. A genitivusban álló latin névalak közvetlenül utal az apa–fiú kapcsolatra, míg a magyar névforma jelöletlen: Thomas *Barnabe* ~ Thomas *Barrobas*, Johannes *Simonis* ~ Johannes *Symon*, Ladislaus *Sebastiani* ~ Ladislaus *Sebestyén* (az adattár első tagjának keltezése: 1468, a másodiké: 1468 u. — N. FODOR 2005: 504–6); Antonius *Dominicy* ~ Anthonius *damochos*, Laurencius *Elie* ~ Laurentius *Illes*, Nicolaus *kele* ~ Nicolaus

⁴ A CsnSz. fűszövege szerint a szótár 9800 szócikket tartalmaz. A számítógépes feldolgozás alapján azonban ez a szám pontosítandó: összesen 10467, alakváltozatokra történő utalásokkal 14105 szócikk található a szótárban. Az adatok véglegesítése még nem történt meg, így a dolgozatban későbbiekben említett számok csekély mértékű módosulása elképzelhető, de az arányok lényeges változása nem várható.

Clementis, Thomas Briccii ~ Tomas berech, Johannes berech ~ Johannes Bricci, Gregorius Brictii ~ Gregorius berech (1449 e.: DL. 81139, 1453: DL. 81193).

3.1.2. A patronimikumképző köztudottan az *-é* birtokjelből keletkezett funkcióváltással. A keresztnévhez kapcsolódó formáns a kételemű nevekben a rokoni kapcsolat egyértelmű kifejezője (pl. *Ferencé* Bertalan, *Balázsé* Demeter). A TNyt. szerint a nevek öröklődésével az eredeti, valóságos apa–fiú viszonyra utaló birtokjel funkciója elhomályosult, és „a beszélők az általánosabb jelentéstartalmú családnévképző funkciót tulajdoníthatták a nyelvi elemnek” (SZEKFÜ 1992: 277). A funkcióváltás alaki elkülönüléssel is együtt járt: először az *-é* megrövidült (> *-ē*), majd zártabbá vált (> *-i*), ezt követően illeszkedéssel létrejött a veláris alak (> *-a*), bár ez utóbbi variáns funkciójának igazolása a homonímia miatt SZEKFÜ szerint kétséges (i. m. 278). Általában is igaz mindhárom variánsra, hogy az *-a* ~ *-e* kicsinyítő képzővel és az *-i* melléknévképzővel való alaki egybeesés miatt számos név esetében lehetetlen eldönteni, hogy mi volt a képző eredeti funkciója (pl. *Vid+-a*, *Kós+-a*, *Bed+-e*, *Seb+-e*; *Mihály+-i*, *Bereck+-i*). (Ez a homonímia viszont minden bizonnyal elősegítette a formáns alakváltozatainak kialakulását és elterjedését.)

Az *-i* alakú morfofonológiai variáns funkcióját a következő példákban a latin genitivusos forma egyértelművé teszi: pl. *Michael Bricci ~ Michael Berechky*, *Georgius Dominici ~ Georgius domochofj*, *Johannes Miklofj ~ Johannes Nicolaj*, *Bartholomeus Francisci ~ Bartholomeus ferenchj* (az adatpár első tagjának keltezése: 1468, a másodiké: 1468 u. — N. FODOR 2005: 503, 506–7). A magyarázat azokban az esetekben is egyértelmű, amikor a képző olyan nevekhez kapcsolódik, amelyek településnévként nem fordulnak elő (vö. pl. 1449 e.: *Dominius lukafj* — DL. 81193; 1450–1470 k.: *Elias Illyefj*, *Valentinus Illyefj* — DL. 56701).

Habár a *dictus*-os neveket a CsnSz.-ből nélkülöznünk kell, mégis egyéb adatainak felhasználásával lehetőség nyílik arra, hogy a három variáns megjelenését időben is elhelyezzük. A fenti változási sornak megfelelően az első előfordulások az *-e* formánsváltozathoz köthetők (valószínűleg ekkor még hosszú időtartammal): *Lőrince* (1366), *Gergelye* (1401), majd *Ference* (1473), *Gyenesse* (1490), *Ellyése* (1505), *Berecke* (1563). Az *-i* a XV. század első (1403: *Balassi*, 1406: *Farkasi*), az *-a* a második évtizedében jelenik meg a forrásokban (1416: *Balassa*). A TNyt. az *-i* korai meglétének igazolására idekapcsolja az OklSz. egyik adatát (1341: *Janusy*), de ez kronológiai okokból nem fogadható el, valószínűbb magyarázat a helységnévi eredet (vö. *Jánosi* hn. Szatmár, Bodrog és Tolna vm.-ben — Csánki).

Feltűnő, hogy az *-a* változattal szerkesztett nevek nagy része *-s* fonémára végződik (*Mátyása*, *Tamása*, *Miklósa*, *Borlobássa*, *Andrássa*), ezért felmerült a *-sa* képzőbokkal való összefüggés lehetősége is (vö. SZEKFÜ i. m. 278), de a

Mártona (1453), *Lukácsa* (1479), *Mórica* (1483), *Mihály* (1715) nevek ezt nem támogatják. Természetesen itt is számolhatunk a becéző képző (-a) funkciójával, de ez ellen szól, hogy az egyházi eredetű nevek teljes alakjához ritkán járulhat becéző képző, sokkal jellemzőbb a rövidült alakokhoz való kapcsolódás (pl. *Tama*, *Barla*, *Anda*, *Luka*) (vö. KISS–PUSZTAI 2003: 375). Ezt a feltevést igazolja az is, hogy az említett egyházi eredetű keresztnévek Árpád-kori adatai között egyetlen esetben sem találunk a teljes névből -a becéző képzővel szerkesztett névalakot (lásd az ÁSz. vonatkozó szócikkeit).⁵

A patronimikumképzős nevek számát a homonim (-i melléknév, -a/e deminutív) képzőkkel történő alaki egybeeséssel együtt járó bizonytalansági tényező miatt nehéz pontosan meghatározni (vö. *Vida*, *Móra*, *Kósa*, *Sebe*; *Mihályi*, *Berecki*).

3.1.3. A CsnSz. keresztnévi előzményű nevei között mindössze 2%-ot tesz ki a keresztnév + -fi struktúrájú nevek csoportja (vö. FEHÉRTÓI 1998: 462). Észak-kelet-Magyarország névanyagában ehhez képest csupán 28 -fi utótagú potenciális családnévet találtam, ez az összes név 0,33%-a (*Abafia*, *Bálintfi*, *Drágfi*, *Györfi*, *Himfi*, *Istvánfi*, *Jakabfi*, *Jófi*, *Ladófi*, *Mihályfi*, *Pálfi*, *Péterfi*, *Szaniszlófi*, *Zoárdfi*). A felsoroltak közül csupán a *Ladófi* és a *Jófi* nincs meg a CsnSz.-ban. (A -fi utótagú családnévek kialakulására lásd SZEKFÜ 1992: 276, FEHÉRTÓI 1998.) FEHÉRTÓI a XIV. századi megkülönböztető nevek között csak két ide sorolható nevet talált (1969: 11), de mint láttuk a XV. században sem gyakori ez a névtípus, a századokkal későbbi névváltoztatásnak azonban egyik kedvelt eleme lesz.

A keresztnévi eredetű családnévek között mindhárom névalkotási módot megtaláljuk: (3) a jelölt vagy jelöletlen birtokos szerkezetű nevek szintaktikai, (2) a patronimikumképzős nevek morfológiai, (1) a formáns nélküli keresztnévet és becenevet tartalmazó családnévek pedig jelentéstani névalkotási szabályok szerint jöttek létre. Ez utóbbiak kialakulásában a metonímia játszott döntő szerepet, ahol az érintkezés alapját az elnevezettnek a keresztnévet viselő személlyel való bármiféle (de vélhetően főként rokoni) kapcsolata adta. (E kategóriák bővebb kifejtésére a helynevek kapcsán lásd HOFFMANN 1993: 67–9, 70–119.)

A ragadványneveknél a fentiek mellett tulajdonságra és szavajárásra is utalhatnak személynevek (vö. például *petőfi*, *Kinizsi*, *Gáribáldi*: B. GERGELY 1977: 91–3; *Kënëdi*, *Kosut*, *Titó*, *Tildi*: ÖRDÖG 1973: 175–6, 180), erre azonban a történeti családnévanyagban források hiányában nem tudunk példát felmutatni, mindenesetre ezek és más névfunkciók névadáskori meglétének lehetőségét sem szabad teljesen elvetnünk.

⁵ Későbbi anyagot vizsgálva HAJDÚ sem hoz példát egyházi keresztnév teljes alakjából képzett férfi becenévre (2003: 650).

3.2. A CsnSz. anyagában 5170 **helynévi** elemet tartalmazó családnévet találunk, ez a teljes anyag 49,4%-a. Ez alapján elmondható, hogy a XIV–XVII. század időszaka alatt a történeti Magyarország legalább ötezer településének nevéből keletkezett családnév, ez a természetes magyar családnévállomány közel felét (!) teszi ki.⁶

A helynévi elemet tartalmazó neveket két morfológiai alcsoportra oszthatjuk: (1) formáns nélküli (puszta) helynevekre (pl. *Balaton, Tisza, Bakta, Kálló*), illetőleg (2) az *-i* melléknévképzős nevekre (*Budai, Bakonyi, Erdélyi*).⁷ Az utóbbi esetben a 'valahonnan származik' szemantikai jegy egyértelműen jelöli az elnevezettnak a birtok-, lakó-, származási hellyel való kapcsolatát, míg a formáns nélküli neveknél erre csak következtetni tudunk. E csoport keletkezésének körülményei korábban több kutatót is foglalkoztattak (lásd pl. SZABÓ 1954, MEZŐ 1970, FEHÉRTÓI 1973, 1975, KÁLMÁN 1975, ÖRDÖG 1997). Mivel a kérdéskör részletes ismertetésére e helyen nincs mód, a lehetséges magyarázatok közül most csupán az általam legvalószínűbbnek tartott nézetet emelem ki. FEHÉRTÓI KATALIN XIV–XVI. századi levelesített gonosztevők neveit vizsgálva megállapította, hogy társadalmi rétegek szerint különülnek el az írásbeliségben a *de* + helynév szerkesztésű nevek más helynévi elemet tartalmazó típusoktól (az *-i* képzős és a formáns nélküli nevektől), az előbbi ugyanis nagyrészt a nemeseknél fordul elő, a jobbágyság esetében csak elenyésző számban találunk erre példát az oklevelekben, míg az utóbbi két típus a korszakban főként jobbágysághoz köthető (1973: 201).

XV. századi neveket vizsgálva magam is hasonló eredményre jutottam. Az általam összegyűjtött 934 *de* + helyneves szerkezet mindössze 54 esetben jelölt jobbágyot (5,8%), ebből is 18 név ugyanabból az összeírásból származik (Lesz, DL. 48185). Beszédes az az oklevél, amelyben Szabolcs megye nemeseit írták össze birtokaikkal együtt 1435 és 1439 közötti időszakban. A mintegy 250 nemesi név között csak 5 névben szerepel biztosan *-i* melléknévképzős alak.⁸

⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy ez a statisztika figyelmen kívül hagyja a területi és gyakorisági szempontokat, mindössze a névadásban szerepet játszó lexikális elemkészlet megoszlásáról tájékoztat. Az idézett szám csupán a CsnSz. helynévi eredetű szócikkeinek számát jelöli, a hasonló nevű településekből, azaz a helynévi homonimákból keletkezett családnévek értelemszerűen egyszer szerepelnek, így a névadásban részt vevő településeknek a feltüntetettől mindenképpen nagyobb arányával kell számolnunk, de ennek pontos meghatározása a szótár alapján sem lehetséges.

⁷ Az *-i* képzős neveket szófaji szempontból indokoltabb lenne a melléknévek csoportján belül feltüntetni, mégis a tömorféma szófaji kategóriáját tekintettük mérvadónak a besorolásnál. Itt némiképp eltértünk a korábban kitűzött irányelvtől, de a kétféle helynévi csoport szoros összefüggése és jellemvonásainak összevethetősége érdekében célszerűnek látszott e téren a korábbi tipológiák gyakorlatát követni.

⁸ DL. 56710. Az adatok a következők: Ladislaus *Banky* de Gath — *Bánk* hn., Szabolcs vm. (NÉMETH 1997: 33), Benedictus *Chwrj* de Gegen — *Csúr* hn., Szabolcs vm. (NÉMETH i. m. 57–8), Nobilis domina Anna vocata consors Sebastiani *Gelej dicti* de feldes — *Gelej* hn., Borsod vm.

Pusztai helynévi alakot nemesi névként adattáramban nem találtam. Tehát minden bizonnyal igaza van FEHÉRTÓinak, amikor azt mondja, hogy „a pusztai helynévből lett megkülönböztető elemek kialakulását nem lehet csupán alaktani szempontból vagy az oklevélíró feledékenységére, hanyagságára utalva megmagyarázni” (1973: 200). E névtípus keletkezésének nagy valószínűséggel társadalmi összefüggései voltak, „a *de* + helynév »le volt foglalva« a nemesi birtokok jelölésére, a jobbágyság származásának, lakóhelyének jelölésére tehát a pusztai helynév maradt, latin formában *dictus*-szal (esetleg + *de*-vel), később *dictus* nélkül, magyaros alakban pedig pusztán, *-i* képző nélkül” (FEHÉRTÓI i. m. 201). Ez utóbbi megjegyzés kiegészítendő azzal, hogy az *-i* képzős nevek jelölhettek jobbágyot és nemest egyaránt, természetesen eltérő arányban.

Mindez szorosan összefüggött a korabeli oklevelezési gyakorlattal, nevezetesen amikor a birtokokra történő utalással elkezdtek pontosabban azonosítani az oklevélben szereplő nemeseket a XIV. századtól kezdve. Az oklevél hivatalos jellegét később is a nemesek nevének latin formájával igyekeztek érzékeltetni. Az adatokból úgy tűnik, hogy a nemesek esetében általában csak a nem hivatalos céllal készített feljegyzések, számadások, iratok esetében használják a magyaros formát. A Kállaiak neve például a legtöbb oklevélben *de* prepozíciós alakban jelenik meg, de a magáncéllal készült perbeli feljegyzésekben, kárjegyzésekben, ingóságeltárakban, összeírásokban a *Kállay* névforma szerepel (vö. N. FODOR 2005; DL. 56683–56687., 56689., 56690). Ez egyben azt is jelzi, hogy a nemeseknél az írásban kizárólag latin formában (*de* + helynév szerkezettel) adathozható nevek esetében is a XV. századtól, sőt valószínűleg a XIV. század második felétől már mindenképpen kialakult családnevekkel kell számolnunk, csak a korabeli hivatalos oklevelezési gyakorlat miatt ritkán jelentek meg a valódi névalakok az oklevelekben (a kérdésről bővebben lásd N. FODOR 2004; eltérő véleményre lásd FEHÉRTÓI 1969: 32–3). Elképzelhető, hogy eleinte a *de*-s szerkezet az oklevélírók értelmezésében birtokviszony kifejezésére szolgáló jelentést hordozott, ezért igyekeztek a jobbágyság származási helyre utaló nevei esetében más (írásbeli) megoldást találni (pl. *in* + helynév, *dictus* + helynév, pusztai helynév). A bizonytalanságról leginkább azok az oklevelek tanúskodnak, amelyek több korabeli másolati példányban is fennmaradtak. Pl. a DL. 55658. jelzetű oklevél ugyanabból az évből (1459) egy gyarmati (Szatmár vm.) jobbágycsalád nevének többféle változatát tárja elénk: Thoma *Gothard*, Stephano *Gothard* ~ Thoma et Stefano *Gathaard* ~ Thoma *de Gothard*; Johanne *Gothardj* ~ Johanne *Gothard*; Alberto *de Kothard*.⁹

(Csánki 1: 172), Nobilis domina Margaretha vocata relicta Mathie *Gewrj* de Saaph — Győr hn., Szabolcs vm. (NÉMETH i. m. 83), Nobilis domina Margaretha vocata filia Simonis *Chekey* — Cseke hn., Szatmár vm. (Csánki 1: 472).

⁹ A névadás alapjául a Kántorjánosi határában fekvő *Gothárd* pusztát (Szatmár vm.) szolgált (Csánki 1: 495). További példák ugyanazon személy nevének kétféle írásos megjelenésére: Johan-

A szóbeliségben azonban — úgy hiszem — a pusztai helynévi eredetű családnevek többsége is *-i* képzős alakban volt használatos, ezt éppen az ingadozó alakok mutatják, másrészt abból következtetjük, hogy az effajta névhasználat idegen volt a magyar nyelv rendszerétől (erre lásd KÁLMÁN 1975: 454). Ennek látszólag ellentmond az, hogy ma is vannak pusztai helynévi eredetű családneveink, de ezek kialakulása az írásbeliség hatásával is magyarázható a későbbi századokban. A névtípus megjelenése azonban mindenképpen az írásbeli gyakorlatban jelentkező társadalmi szempontok érvényesülésével függhet össze.¹⁰

3.3. A családnevek lexikális bázisának vizsgálatát folytassuk a **köznévi** alapú családnevek áttekintésével. Noha a köznevekről elmondhatjuk, hogy szinte bármilyen fogalomkörből, szemantikai mezőből bekerülhetnek a névrészekbe, mégis leginkább konkrét jelentésű lexémák vesznek részt a névalkotásban. A köznevek jelentéstani alcsoportjait főbb fogalomkörök szerint jelölhetjük ki. Hangsúlyoznunk kell, hogy a lexikális-morfológiai elemzés során a köznévi előzmény lexikális jelentését vesszük alapul, nem pedig az ezekből kikövetkeztetett névadási indítékot, azaz a névfunkciót. Az már egy következő vizsgálat tárgya lehet, hogy ezek a fogalomkörök milyen funkcionális típusok létrehozásában játszhattak szerepet.

A köznévi előzmények következő szemantikai csoportokba sorolhatók: (1) **nép- vagy néprésznev**¹¹ (*Horvát, Kun, Káliz, Kozák, Mizser, Török, Székely*

nes *konjár* ~ Johannes *canarij* — *Kanyár* hn., Szabolcs vm. (Csánki 1: 517), Gregorius *bakaj* ~ Gregorius *bacha*, Ladislaus *bakaj* ~ Ladislaus *bacha* — *Báka* hn., Szabolcs vm. (Csánki 1: 510), Damianus *gwrej* ~ Damianus *gure*, Johannes *gwrej* ~ Johannes *gwre* — *Gyüre* hn., Szatmár vm. (Csánki 1: 476), Fabianus *afwan* ~ Fabianus *afvani* — *Ásvány* hn., Szabolcs vm. (Csánki 1: 510) (1449 e.: DL. 81193., 1449: DL. 80968); Mathias *lelefj* ~ Matias *leles* — *Lelesz* hn., Zemplén vm. (Csánki 1: 337) (1449 e.: DL. 81193., 1449: DL. 81139); Jacobus *dewgej* ~ Jacobus *dewge*, Ladislaus *dewgej* ~ Ladislaus *dewgej* — *Döge* hn., Szabolcs vm. (Csánki 1: 513), Andreas *rufkaj* ~ Andreas *rufca* — *Ruszka* hn., Abaúj, Ung, Zemplén vm. (Csánki 1: 216, 398, 361) (1449 e.: DL. 81193., 1449: DL. 80968); Andreas *Megges* ~ Andreas *megeffj* — *Meggyes(telke)* hn., Szabolcs vm. (NÉMETH 1997: 132) (1468: N. FODOR 2005: 507).

¹⁰ FEHÉRTÓI (1975) példái jelentős részének a pusztai helynévi eredetű családnevek közé sorolása csak nagy óvatossággal fogadható el, hiszen az általa idézett neveknek csak a képző nélküli alakjait ismerjük (pl. *Zekeres, Kyrthus, Bak, Dobos, Kwuago, Mor, Zaaz, Bagdan, Kalaz, Nemeth, Sandor, Was* stb.), ezek viszont más módon is magyarázhatók. Kérdéses továbbá, hogy a *-falva, -háza, -telke* stb. utótagú nevek (*Péterfalva, Tamásháza* stb.) személynévi előtagjából keletkezettek-e pusztai helynévi eredetű családnevek. KÁLMÁN BÉLA szerint „a kapuknak a pusztai helynevek felé való kitérésével nagyon ingoványos talajra kerülünk. Így a személynéveknek talán a felét is lehetne első, második vagy harmadik megoldásként pusztai helynévből magyarázni” (1975: 455).

¹¹ A névalkotásban szerepet játszó lexémák szófaji minősítésének meghatározása problémát okozhat a többszófajúság (pl. a népnevek), a szófajváltás határán lévő nevek (pl. egyes foglalkozásnevek: *Almás, Nádas, Dobos, Kapus*; vagy *Idegen, Ifjú, Néző* stb.) esetében (vö. KISS-PUSZTAI szerk. 2003: 396–7).

stb.);¹² (2) **foglalkozás, tisztség, alkalmi tevékenység** (*Abrakosztó, Acélverő, Ajtónálló, Arató, Asztagrazó, Asztalgártó, Bacsó, Bognár, Bojtár, Boráros, Bordakötő, Borégető, Borfűtő, Címeríró, Cipóosztó, Csapó, Csertőrő, Csiszár, Esküdt, Kenéz, Fónagy*); (3) **méltóságnév** (*Bán, Perjel, Püspök, Érsek, Esperes, Apát, Király, Császár*); (4) **rokonságnév** (*Apjok, Atyval, Bátya, Ipa, Koma, Mostoha, Nász, Sógor, Szüle, Vő*); (5) **állatnév** (*Bak, Csirke, Cakó 'golya', Eszterág 'golya', Güzü 'vakond', Hangya, Holló, Kokas, Kánya, Kakukk, Medve, Pócsik 'pocok', Rigó, Róka, Sólyom, Varjú*); (6) **növény- vagy növényrész neve** (*Búza, Lencse, Burján, Bogács, Bojtorján, Pernye, Pipacs, Porcsin 'egyfajta gyomnövény', Tövis; Bimbó, Buga, Kóka 'szőlőkacs'*); (7) **tárgy, anyag neve** (*Csépke, Gyolcs, Forgács, Kupa, Abrak, Kasza, Csákány, Cipó, Kötél, Kerék, Kocka; Arany, Vas*); (8) **elvont jelentésű szavak** (*Hit, Remény, Osztás, Parancs, Halál, Pokol, Méreg*); (9) **egyéb** (*Ország, Csömör, Penész*).

3.4. A melléknévi alapú névrészek szerkesztésében leggyakrabban az *-i* és az *-s* képzők vesznek részt. Az *-i* képző helynévből és helyet jelölő köznévből, az *-s* pedig köznévből és ritkábban folyamatos melléknévi igenévből képez melléknévet. E két képző megterheltsége abból adódhat, hogy a 'származik valahonnan' (*-i*) és a 'van valamije' (*-s*) szemantikai jegy kifejezésére ezek a legáltalánosabb képzőink. Az *-s* képző gyakoriságát növeli a formáns poliszémiája is.

A melléknévi alapú névrészek lexikális-morfológiai elemzésénél is hangsúlyoznunk kell, hogy először a családnév közvetlen előzményének grammatikai státusát vizsgáljuk, ezért pl. az *Erős* családnév e felfogás szerint nem az *erő* lexéma *-s* képzős alakjából alakult, hanem az *erős* melléknévből, azaz a családnév megalkotásában az *-s* formáns közvetlenül nem vesz részt, ezért a természetes családnevek esetében semmiképpen sem beszélhetünk *-s* családnévképzőről. Ugyanezt mondhatjuk el az *-i* melléknévképzőről is, mivel a helynév + *-i* formáns összekapcsolásának eredményeként melléknévi derivátum keletkezik.

A morfológiai alkategóriák vizsgálatától azonban itt sem tekinthetünk el, mivel a családnevek jellemezhetők aszerint is, hogy milyen névelemek vesznek részt a névalkotásban. J. SOLTÉSZ KATALIN szerint „a tulajdonnevek jelentős részét bizonyos alaki sajátosságokról ismerjük fel. Az egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- vagy előtagok, képzők és voltaképpen funkciótlan végződések a névformánsok szerepét töltik be, amelyekkel az ember a meglevők mintájára új neveket alkothat, a valóságban elő nem forduló neveket találhat ki, és ezeket a nyelvközösséggel valódi nevek gyanánt fogadtathatja el” (1979: 19).

E kérdés alapos vizsgálata azért is szükséges, mert az újmagyar és újabb magyar kori névváltoztatásoknál a családnév kiválasztásának egyik fő szabálya a meglévő természetes családnévanyaghoz való igazodás, a mintakövetés, mivel

¹² A példák kiválasztása önkényesen, a vonatkozó anyag teljes szemléltetésének szándéka nélkül történt, így természetesen a további példásor külön hivatkozás nélkül sem tekinthető lezártnak.

„a névváltoztatás tudatos névalkotó tevékenysége eleve és kifejezetten családnevet kíván létrehozni, tehát (...) hangsúlyozottan igazodik a már meglévő névrendszerhez, igyekszik a maga módján követni annak mintáit” (FARKAS 2003: 152). A mintakövetés azonban sok esetben csupán a gyakori „névformánsok” felhasználásban nyilvánul meg, és a szabad egyedi névválasztásból adódóan olyan nevek is keletkeznek, amelyek a természetes névanyagból teljesen hiányoznak (lásd pl. a fiktív helynevekből alkotott nevek: *Hadhalmi, Hőskelety, Szenthegyi, Szépszegi* stb.) (vö. FARKAS i. m. 153).

A melléknévi alapú névrészek elsősorban az elnevezett valamely tulajdonságát jeleníthetik meg. Ezen belül a következő fogalomköröket különíthetjük el: pl. **termet** és **testalkat** (*Hosszú, Kurta, Duci* [1599], *Hasas, Hitvány, Vasgyúró, Vastag, Vékony, Zsíros*); **beszédmód** (*Csendes, Halk, Hangos, Dörgős, Nagyszavú, Zajos*); **betegség** (*Csüdös, Fájós, Fosos, Halyagos, Hüros, Keléses, Ragyas*); **(bőr- vagy haj)szín** (*Fehér, Fakó, Piros, Sár, Szőke, Feirhajú, Ősz, Rőt, Sárhajú, Szög, Szőszke, Őszes*); **hajviselet** (*Bodor, Bodri, Fodor, Göndör, Kócós, Kondor, Kusza, Bojtos, Borzas, Sörtés, Nagyhajú, Tar*); **egyéb külső tulajdonság** (*Csúnya, Gyönyörű, Jóképű, Bajuszos, Bokorszemű* ’vastag, sűrű szemöldökű’, *Fitos, Fogas, Nagylábú, Nagyorrú, Nagyszemű, Nyakatlan, Segges, Szagos, Szakálltalan, Vállas, Csajbók* ’görbelábú, ügyetlen’); **családi állapot** (*Árva, Házas, Nős, Özvegy, Szűz*); **életkor** (*Éltes, Ifjú, Koros, Öreg, Régi, Süldő, Üdős, Vén*); valamely **szenvedély** (pl. italozás: *Borissza, Ittas, Részeg, Részeget, Duskás* ’iszákos’, *Seres; Józan, Bornemissza, Sernemissza*); **vagyoni állapot** (*Kincses, Dús, Gazdag, Hatókrű, Jólélő, Jópénzű, Pénzes; Szegény, Fapénzű, Koldus*); **szellemi képesség** (*Agyas, Bolond, Eszes, Jófejű, Nagyeszű, Tompa, Bölcs*); **testi fogyatékos** (*Béna, Félezű, Félszájú, Fületlen, Kancsal, Nyúlajakú, Sánta, Suta, Vak, Világtalan, Hatujjú*); **belső jellemvonás** (*Alamuci, Álnok, Bánatos, Bohó, Buja, Bús, Csalfa, Cseles, Csinta, Csintalan, Dacos, Vigkedvű, Zsémbes, Csökös* ’buja természetű férfi’, *Csikar* ’fösvény’, *Délceg* ’makacs’). A földrajzi köznév -i melléknévképzős alakjaiból keletkezett nevek a viszonylagos **lakó- vagy származási helyre** utalhatnak (*Úti, Útközi, Mezei, Dombi, Hegyi, Erdei*) (ehhez lásd még ÖRDÖG 1973: 172–95).

3.5. A sajátosságot kifejező névrész felépítésében az előbbi szófajoknál jóval ritkábban **melléknévi igenevek** is részt vesznek, ezek főként az elnevezett valamely tulajdonságát jelenítik meg. A folyamatos melléknévi igenevek elsősorban a **beszédmódra** utalnak (*Dödögő, Rebegő, Iveltő, Sűgő, Zengő, Dorgó, Harsozó, Nyerítő, Pergő*), emellett lehetnek az elnevezettre jellemző valamilyen **cselekvés** kifejezői (*Felező, Pördítő, Pökő ~ Köpő, Perlő, Töltő, Szűrő*), ezek némelyike minden bizonnyal valamilyen, ma már kideríthetetlen konkrét eseményre vezethető vissza (*Öklelő, Paplövő, Papmaró, Papontó, Papverő*). A befejezett melléknévi igenevek valószínűleg az egyén individuális jegyeit, azaz külső- vagy belső **tulajdonságát** fejezhetik ki (*Aggott, Poshadt, Vásott, Fordult, Per-*

zselt, Aszalt, Pörkölt, Szakajtott, Szúrott, Vagdalt, Vágott, Fonnyadt, Szakadt), bár ezekhez kapcsolódó funkciók rekonstruálása csupán a lexikális jelentések ismeretében sokszor nehézségekbe ütközik.

A CsnSz. teljes névállományához képest szinte elenyésző az **egyéb szófajokból** alakult nevek száma (0,16%). Az igei alapú nevek állhatnak kijelentő mód egyes szám 3. személyben: 1476: *Mendegél*, 1495: *Facsar*, 1675: *Zörög* (CsnSz.), 1560: *Hadar* (N. FODOR 2002: 76); ritkán első személyben (1520: *Mondok*), de találhatunk felszólító módú igealakot is: 1522: *Térmeg*, *Hallgass* (CsnSz.), 1560: *Hallja* (N. FODOR 2002: 71). Emellett csekély megterheltséggel előfordulnak más szófajok is, úgymint **határozó(szó)** (1425: *Által*, 1522: *Lassan*, 1602: *Jókor* [CsnSz.]), **névmás** (1528: *Akárki*, *Amaz*, *Maga*), **módosítószó** (*Tálam* [HAJDÚ 2003: 772]), **partikula** (1650: *Bezzeg*, *Bizony*) és **interakciós mondat-szó** is (1693: *Izé*). E nevek funkcionális-szemantikai magyarázata szintén nem tartozik a személynév kutatás könnyen megoldható problémái közé. A mai ragadványnevek tanulmányozásával és a szójelentés segítségével talán nem állunk messze az igazságtól, ha ezeket a neveket egyrészt szavajárásra utaló sajátosságjelölő (pl. *Mondok*, *Hallgass*, *Hallja*, *Aszongya*, *Ugyan*), másrészt pedig az elnevezett valamely tulajdonságát megjelenítő neveknek tekintjük (pl. *Hadar* ? 'hadarva, gyorsan beszél', *Mendegél* ? 'lassan jár'), de természetesen ezek mellett utalhatnak más, ma már többnyire kideríthetetlen névfunkcióra is.

4. Az összetett névrészek vizsgálata

Az egyrészes családnevek morfológiai vizsgálatakor meg kell említenünk, hogy ezek előzménye nemcsak egy lexéma és ennek képzett alakja lehet, hanem szerkesztett szó szerkezet is. Mivel lexikális elemzésen az egyes névrészeknek (és nem a névegésznek) a nyelvi analízist értjük, — igazodva a HOFFMANN-féle modell elveihez (vö. 1993: 59–66) — a *Balázs/deák*, a *Délceg/tanító*, *Hamar/varga*, *Jó/pál* stb. kétrészes neveket nem szó szerkezeteknek, hanem tulajdonnév + köznév, melléknév + köznév, melléknév + tulajdonnév struktúrájú összetett (kétrészes) neveknek tekintjük, a névrészek közötti viszony vizsgálatát pedig egy másik elemzési szint, a szintagmatikus elemzés tárgykörén belül alább tárgyaljuk.

A szerves szó szerkezeteket tartalmazó egyrészes családnevek között mellérendelő viszonyúak nem fordulnak elő, hacsak a *Szőkepéter*, *Szűkbenedek*, *Tarmihály* családnév + keresztnév > családnév alakulásmódú neveket nem tekintjük annak (ezt bővebben lásd később). Az alárendelő szerkezetek között leggyakoribbak a **minőségjelzős** (*Foldozóvarga*, *Feírhajú*, *Jóvér*, *Fakengyelű*, *Égettboros*, *Fényesszemű*, *Ritkaszakállú*, *Nagyeszű*) és a **jelöletlen tárgyas** szerkezetű összetételek (*Vakvezető*, *Acélverő*, *Abrakosztó*, *Baknyúzó*, *Címeriró*, *Cipósütő*, *Cservágó*, *Ekegyártó*, *Fahasgató*, *Harangöntő*, *Háztapasztó*, *Himvarró*, *Ivegablakjártó*, *Karvasgyártó*, *Kerékglyártó*, *Kőfaragó*, *Ökörhajtó*, *Serfőző*, *Sírázó*, *Szímető*, *Tálmosó*, *Toásó*; *Papverő*, *Paplovő*). A foglalkozásnévi funkciójú össze-

tett névrészek körében a tárgyas alárendelés a legjellemzőbb. A **birtokos jelzős** szerkezet leginkább a *-fi(a)* utótagú nevek esetében jelenik meg, ezeken kívül csupán néhány névrészben találjuk meg e szerkezet jelölt vagy jelöletlen alakját (*Antalvei, Istenfia, Babszem, Kapafok*). Az előbbieknél jóval ritkábban fordulnak elő **menyiségjelzős** (*Kétökrű, Négyökrű, Hatökrű, Kétnejű, Hétvejes* (1570), *Félkezű, Félszájú, Hatujjú*) és **határozós** (*Ajtónálló, Botrafaragó, Kapunálló, Örökkéélő, Jóljárt, Jólélő*). A CsnSz. anyagában néhány **alanyi** viszonyt kifejező nevet is találunk (*Istenadta, Arcélvágott, Hasfájó*). Szervetlen szókapcsolatból alakult családnév hasonlóan ritkán fordul elő (*Nebáncs, Aszongya, Bornemissza, Sernemissza*) (lásd még LÖRINCZI 1992: 888–90, KISS–PUSZTAI 2003: 378).

5. A kétrészes családnévek lexikális tulajdonságai

Az egyrészes és a kétrészes családnévek közötti különbséget legjobban az 1548-ból adatolt *Kispálfia* családnévvel szemléltethetjük. Annak ellenére, hogy köznév + keresztnév + köznév + birtokos személyjel szerkezetű, négy névelemből álló családnévről van szó, mégis funkcionális szempontból egyrészesnek tekinthető, mivel 'Kis Pál nevű személy fia' szemantikai jeggyel írható le. Az 1476-ból fennmaradt *Kispál* név viszont egyaránt tekinthető egyrészesnek és kétrészesnek is. Kétrészes, ha az elnevezettet a Pál nevűek közül a *Kis* nemzedékviszonyító (vagy ritkábban termetre utaló) előtaggal különböztette meg a névadó közösség, azaz két funkció társítható a névhez: (1) 'fiatalabb/kisebb termetű', (2) 'Pál nevű', viszont ha az apa megkülönböztető neve és a keresztnéve együttesen vált a leszármazott nevévé, akkor egyrészesnek kell tekintenünk (családnév + keresztnév > családnév), mivel 'Kis Pál nevű személy rokona, fia' jelentést hordozza a névadáskor. A keresztnévi utótagú neveknél ezért csak további kutatással dönthető el, hogy egyrészesnek vagy kétrészesnek tekinthetők-e.

A CsnSz. kétrészes, összetett neveinek a száma az összes névhez képest teljesen elenyészőnek mondható: mindössze 193 ide sorolható nevet találhatunk a szótárban (~ 1,4%), viszont a fenti példához (*Kispál*) hasonló neveket egyrészesnek is tekinthetjük (pl. *Antaljános, Balázspál, Szőkepéter, Őzpál, Szabógyurka, Szabómihály, Vargabalázs* stb.). Az 1715-ből adatolható *Papszabó* név szintén lehet egyrészes, ekkor 'papi ruhát készítő szabó' szemantikai jeggyel írható le, de lehet kétrészes is, ha 'a pappal kapcsolatban lévő/lelkész' (1) és 'Szabó nevű' (2) jelentéseket társítjuk hozzá. Meg kell említenünk, hogy három szemantikai jegyet hordozó családnév egyáltalán nem található a vizsgált adatbázisokban.

Funkcionális szempontból is lényeges különbség mutatkozik az egyrészes és a kétrészes (összetett) nevek között. Az egyrészes nevek a névadás pillanatában csupán sajátosságjelölő szerepet (S) láthatnak el, a kétrészes nevek egyik tagja viszont megnevező funkciójú (M) is lehet. A megnevező funkciójú névrész előz-

ménye mindig tulajdonnév, a családnevek esetében kizárólag személynév¹³. A kétrészes nevek viszonya M+S, S+M, ritkábban S+S szerkezettel írható le. Arra, hogy a névkeletkezés pillanatában is lehet-e megnevező funkciójú egyrészes név, nem találtam konkrét adatot. Ez csupán akkor lenne lehetséges, ha az elnevezett keresztnévéből vagy annak becézett alakjából jönne létre a megkülönböztető név. FEHÉRTÓI XIV. századi példái között találunk néhány feltételesen idekapcsolható nevet (Petro *Peter* dicto, Petrus dictus *Pethych*, Pauli *Paka* dicti, Johannem dictum *Janko*, Dominici alio nomine *Dako*, Pauli dicti *Powch*, Abraam dicti *Abichk* stb. — 1969: 51), de ezeknél valószínűleg a hivatalos név és a használt névalak egyidejű írásbeli megjelenéséről van szó, azaz a latin nevek becéző változatait kell valódi névnek tekintenünk. Mindenesetre e nevek becenevekként biztosan megnevező funkcióban állnak. Későbbi korokban az öröklődő családnevek mellett a névváltoztatások eseteit (néhány ritka kivételtől eltekintve) tartathatjuk e funkcióhoz tartozónak. (A megnevező funkcióról a helynevek kapcsán lásd HOFFMANN 1993: 47–8, 143.)

Az S + M szerkezetű *Kis/varga*, *Nagy/albert*, *Kis/eke* ~ *Nagy/eke* neveknél a második névrész öröklődő családnév, melynek konkrét sajátosságjelölő funkciója nincs, szerepe csupán a megnevezés ('Varga nevű', 'Albert nevű', 'Eke nevű'), mindez attól független, hogy a családnév korábban milyen motiváció alapján keletkezett, foglalkozást, rokoni kapcsolatot vagy egy tárgy birtoklását, készítését stb. fejezte ki.

A kétrészes nevek egyik leggyakoribb csoportja a nemzedékviszonyító előtaggal (*kis*, *nagy*) kiegészült családneveké (*Kis/gazdag*, *Kis/somos*, *Kis/kun*, *Nagy/barta*, *Nagy/pósa*, *Nagy/varga*, *Nagy/törő*, *Ifjú/mester* stb.). Szinte elenyésző a más motivációjú elő- vagy utótagot tartalmazó családnevek száma a CsnSz.-ban. Ezek lehetnek egyrészt keresztnév + köznév, tehát M+S szerkezetűek (*Balázs/deák*, *György/kovács*, *György/bíró*, *György/deák*), másrészt melléknév + családnév, azaz S+M struktúrájúak (*Jó/földi*, *Alsó/nagy*, *Vég/kós*, *Vég/györgy*), esetleg S+S szerkezetűek (pl. *Hamar/varga*, *Vak/mészáros*).

A családnevek keletkezési idejére nézve elgondolkodtató, hogy már a XV. században előfordulnak kétrészes nevek (*Nagy/síró*, *Kis/barát*, *Kis/polyák*, *Kis/bozó*, *Kis/horvát* stb.), sőt a legelső, biztosan kétrészes név (*Kis/tót*) a CsnSz.-ban 1379-ből adatolható.

¹³ Esetünkben ez az a családnévelőzmény vagy (FEHÉRTÓI terminusával) megkülönböztető név, amely a névadás pillanatában az elnevezett egyfajta sajátosságát jeleníti meg. Az öröklődéssel azonban megszűnhet (és többnyire meg is szűnik) a névnek a névviselő valamely sajátosságára utaló szerepe, így az öröklődő megkülönböztető nevek mindenképpen megnevező funkcióba (M) kerülnek. FEHÉR KRISZTINA szerint a családnevek csak megnevező funkcióban állhatnak (2003: 162), így funkcionális elemzés a családneveknél nem vezet eredményre. Ez azonban a családnévelőzmények esetében vitatható, hiszen a névkeletkezés pillanatában e nevek is motiváltak, és konkrét jelentést (funkciót) hordoznak.

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
- Csánki = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század.* Bp., 1993.
- FARKAS TAMÁS (2003), A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *MNy.* 99: 144–63.
- FEHÉR KRISZTINA (2002), A ragadványnevek lexikális szerkezetéről. *MNyj.* 40: 75–85.
- FEHÉR KRISZTINA (2003), A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről. *MNyj.* 41: 155–66.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1969), *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek.* NytudÉrt. 68. sz. Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1973), Helynevek mint családnevek *de praepositio* vagy *-i* képző nélkül. *MNy.* 69: 197–203.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1975), Helynevek mint családnevek *de praepositio* vagy *-i* képző nélkül. *MNy.* 71: 113–7.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1998), A *-fi*, *-fia* utótagú magyar családnevek kialakulása. *Nyr.* 122: 458–67.
- N. FODOR JÁNOS (2002), *A Tisza-öböl jobbágynevei 1560-ból.* MND. 170. sz. Bp.
- N. FODOR JÁNOS (2004), Adalékok a helynévi eredetű családneveink kialakulásához. A Gutkeled nemzetség szőlőmonostori ágának családnevei. *NÉ.* 26: 31–45.
- N. FODOR JÁNOS (2005), XV. századi összeírások Szabolcs megyéből. *MNy.* 101: 498–509.
- B. GERGELY PIROSKA (1977), *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere.* Bukarest.
- B. GERGELY PIROSKA (1981), *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata.* NytudÉrt. 108. sz. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan.* Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.
- KÁLMÁN BÉLA (1975), Pusztai helynevek családnévként. *MNy.* 71: 453–6.
- KÁLMÁN BÉLA (1996), *A nevek világa.* Negyedik kiadás. Debrecen.
- KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC (szerk.) (2003), *Magyar nyelvtörténet.* Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1965/2003), A magyar és szlovák családnevek rendszere. In: KNIEZSA ISTVÁN: *Helynév- és családnévvizsgálatok.* Bp., 255–349.
- LŐRINCZI RÉKA (1992), Összetett szavak és szoros szókapcsolatok. Tulajdonnevek. Személynevek. In: *TNytt.* II/1: 888–90.
- MEZŐ ANDRÁS (1970), Nagykovácsi személynevei a XVI. és a XVIII. században. In: *A Nagykovácsi járás múltja és jelene.* Szerk. CSEPELYI TAMÁS et al. Nagykovácsi, 73–123.
- NÉMETH PÉTER (1997), *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza.

- ÖRDÖG FERENC (1973), *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Bp.
- ÖRDÖG FERENC (1997), Helynevekből keletkezett családnevek -i képzővel és nélkül. *MNyTK*. 209: 77–83.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1995), Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Budapest, 1993. Magyar Nyelvtudományi Társaság. (1172 lap). *MNyj*. 32: 161–6.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1972–1973): Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastik. *Onoma* 17: 55–75.
- SZABÓ ISTVÁN (1954), *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. *MNyTK*. 86. sz. Bp.
- SZEKFÚ MÁRIA (1992), A névszóképzés. Keletkezéstörténeti és alaki kérdések. Személynevek képzésében részt vevő új elemek. *TNyt*. II/1: 276–9.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.

KOZMA ISTVÁN (Budapest)

A családnév-változtatás társadalmi funkciói és személyes motivációi Magyarországon a 19–20. században*

1. Az 1980-as évek előtti fejlemények rövid áttekintése

A tudományos és a műkedvelő irodalom ingerküszöbét a családnév-változtatások jelensége csak a kiegyezés után lépte át. A témakörrel való tudományos igényű foglalkozás első százhusz évét a szűk körű érdeklődés, a diszciplináris befelé fordultság és ezen belül is a megközelítések egyoldalúsága jellemezte. Kevesen és ritkán publikáltak, a szerzők zöme nyelvészeti érdeklődésű volt, más tudományterület reprezentánsai alig-alig szóltak hozzá a kérdéshez, illetve a különböző diszciplínák képviselői kevéssé vettek tudomást egymás eredményeiről.

A publikációk legszembevetőbb vonása az, hogy a névváltoztatásokat elsősorban aktuális és gyakorlati kérdésként tárgyalták, még akkor is, amikor a tudományok művelői fejtették ki gondolataikat. A névváltoztatások megfigyelése és tárgyalása ugyanis nem pusztán tudományos céllal, hanem az adott korszakban már zajló *n é v m a g y a r o s í t á s i* mozgalom kérdéséhez kapcsolódva kezdődött meg. A közlemények legfontosabb célja a névmagyarosítás népszerűsítése, mások részéről pedig helyesnek vélt mederbe terelése volt. Ennek ellenére egyes publikációknak az aktuális (ideológiai, politikai, illetve nyelvművelő) mondanivaló mellett számos időtálló történeti, névtani és más tudományos hozadéka is voltak.

A téma elhanyagoltságát az 1870-es évek végéig a jelenség ritkasága, perifériussága okozhatta, ami egyúttal jelentőségének felismerését és szélesebb összefüggésrendszerének átlátását is akadályozhatta. Ne felejtjük azonban el azt sem, hogy ekkoriban számos szaktudomány még éppen csak kialakulásának és intézményesülésének korai fázisában volt Magyarországon. A megközelítések egyoldalúságának oldódását az 1880-as évektől az 1940-es évek végéig az is nehezítette, hogy a családnév-változtatás kérdése a magyar nemzetállam-építés szimbolikus apparátusának markáns elemévé vált, különböző előjelű nemzetpolitikai és ideológiai törekvések erőterébe került. 1948 után az előbbi szöges ellentétként (de ugyancsak politikai és ideológiai töről fakadóan) a kérdés tabuvá nyilvánítá-

* Készült az OTKA T 049095 számú pályázathoz kapcsolódóan. — A témakör szakirodalmát ez idáig legteljesebben FARKAS TAMÁS veszi sorra (2001). Társadalom-, ideológia- és politikatörténeti vonatkozásokban ezt némileg kiegészíti KARÁDY VIKTOR és KOZMA ISTVÁN (2002). A névváltoztatások válogatott bibliográfiája (amelynek elkészítése szintén része az OTKA fent említett számú pályázatának) hamarosan olvasható lesz a világhálón is.

sa gátolta a kutatást, ami nem csupán az elsődleges forrásokhoz való hozzáférést, de magának a kérdésnek a felvetését is hosszú időn keresztül lehetetlenné tette. A kommunista hatalom hivatalos „internacionalista” önképe, a társadalom- és közösségsszervező elvek és identitások közül az osztály-hovatartozás piedesztálra emelése, ellenben a nemzetiségnek (és persze a vallásnak) a háttérbe szorítása (illetve diszkreditálása) egyúttal el is halványította a családnevek etnikai hangzása és a családnév-változtatások kérdésének korábbi társadalmi, politikai jelentőségét. Ez persze nem jelentette, és nem jelenti azt, hogy akár a hatalom nem nyilvános diskurzusaiban, még inkább a társadalom szövetében, egyes szubkultúrákban és különféle lokális és más mikroközösségekben ne lett volna, és ne lenne továbbra is jelentősége a viselt családnév különféle (etnikai, esztétikai, családi és más csoporthoz tartozásra utaló) minőségeinek.

A névváltoztatások nyelvészeti szakirodalmát főleg a nyelvművelő szempontok határozták meg. Érdeklődésük elsősorban az új neveknek szólt, névtörténeti és névesztetikai szempontból egyaránt. A névmagyarosításokról már 1874-ben található egy cikkecske a „Magyar Nyelvőr” hasábjain — utalva arra, hogy a felvett új nevek helytelenségeiről már mások is szoltak előtte. A „Magyar Nyelvőr” és későbbi társa, a „Magyar Nyelv” közöl — hosszú szünetek közbeiktatásával — írásokat a névmagyarosítások tárgyköréből, neves és kevésbé ismert szerzők tollából egyaránt, ám ezen írások sora csekély, terjedelmük általában igen rövid, s témájuk is igen korlátozott, jobbára néhány családnévhez fűznek megjegyzéseket.¹

A szerzők következő, egyébként heterogén összetételű csoportjának közös jellemzője, hogy a magyar nemzet sorskérdései közé emelték a névmagyarosítást, mai szemmel nézve meghökkentően nagy szerepet tulajdonítva ennek a nemzeti „lelki egység megteremtése” szempontjából, a szomszédos nemzetállamoknak a magyarság elleni aspirációival szemben, illetve a magyar kulturális és egyéb kiválóság külföld előtti egyértelmű azonosíthatósága és elismertetése terén. Munkáik elsődlegesen ezt a célt szolgálták, érveik mellett azonban számos megkerülhetetlen forrást, adatot, adalékot szolgáltatnak a mai kutatók számára.

TELKES SIMONnak 1881-ben, a névmagyarosítások nagy korszakának nyit évében jelent meg „Utasítás a névmagyarosításhoz” című munkája.² Azok a részeki maradandóak, amelyek a névváltoztatás addigi történetét, évenkénti számának alakulását, a névváltoztatók társadalmi összetételét, az aktus szabályait, valamint a névváltoztatási mozgalom korabeli szervezését és társadalmi fogadtatását taglalják. A legelső magyar családnévszótár 1895-ben a névváltoztatással felvett

¹ A „Magyar Nyelvőr”-ben: TURCSÁNYI 1874, SZARVAS 1881, SZIGETVÁRI 1894, SIMONYI 1917, a „Magyar Nyelv”-ben: KEMENES 1934, PAIS 1933, 1934, 1943.

² „Hogy magyarosítsuk a vezetéknéveket” címmel 1906-ig további három, bővített kiadásban is megjelent.

nevek jegyzékeként született meg: ez a „Századunk névváltoztatásai 1800–1893” című kötet, feltehetőleg SZENTIVÁNYI MÁRTON tollából. A kötet alapvetően a 19. század családnév-változtatásainak adattára, de ennek bevezetőjéből is kiderül a névmagyarosítások ügyét szolgáló szándék. Ma is kiváló és adatgazdag forrás! LENGYEL ZOLTÁN ügyvéd és politikus 1917-ben kiadott „Magyar névkönyv”-ének erőnei az előzőhöz hasonlóak. Ugyanakkor az általa közreadott, a névmagyarosítások során felvételre ajánlott mintegy 15500 „ösi” magyar nevet tartalmazó listát, dilettantizmusa miatt, BENKŐ LORÁND később erősen kárhóztatta. Hasonló jellegű és szellemű, eltérő színvonalú munkák közül több is napvilágot látott a századforduló és az 1930-as évek vége között (vö. KATÓ 1901, CSÁNYI 1915, VERBÉNYI é. n. [1933 u.], GALAMBOS 1933, KOCZOR 1939).

A társadalomtudományok művelői közül KOVÁCS ALAJOS — a Központi Statisztikai Hivatal akkori elnöke — 1930 és 1933 között évről évre magas színvonalon elemzi a névmagyarosítások fejleményeit és a mozgalom közönségének szociális, földrajzi, vallási stb. összetételét (vö. KOVÁCS A. 1930, 1931, 1932, 1933). Egyúttal visszatekint a családnév-viselés és -változtatás 1929 előtti történetére, sokrétűen elemzi a közszolgálatban álló foglalkoztatottak és a középiskolai diákság névanyaga etnikai karakter szerinti összetételének alakulását. Nemzetpolitikai szempontból és a leendő területi revízió hatályossága nézőpontjából érvel a névmagyarosítási mozgalom akár hatósági eszközöket is igénybe vevő kiterjesztése mellett. Hasonló színvonalú és szellemiségű TRÓCSÁNYI GYÖRGY szociológus tanulmánya (1933), aki érvelésében már ekkor a Hitler hatalomra jutásával félelmetes hátszelet kapó pángermán veszedelem ellenében fogalmazza meg a névmagyarosítás szükségességét.

Az előbbiekkal szemben SZEKFÜ GYULA nagyhatású, „Három nemzedék” című művében a névmagyarosítás *e r ő l t e t é s é t* a magyar illúziók egyikének tekintette, a nemzet formalisztikus felfogásából eredő, felesleges, sőt kontraproduktív pótcselekvésként értékelve azt. Történetkritikai koncepciójába illesztve a kérdést, számos figyelemre méltó mozzanatra hívja fel a figyelmünket, részletkérdéseket illetően azonban meglehetősen szabadon bánik a tényekkel (1920, 1934).

A magyar családnév-változtatások első alapos, nyelvművelő szempontú bemutatása 1948-ban látott napvilágot (vö. BENKŐ 1948, majd 1949). BENKŐ LORÁND tanulmánya meghatározta a nyelvművelés általa helyesnek vélt viszonyulását a jelenséghez, illetve feladatait e tárggyal kapcsolatban. Sorra vette a 19–20. századi névmagyarosítási mozgalom elfajulásait, amelyek — mint írja — nagymértékben felhígították, eltorzították, sablonossá tették a magyar családnév-anyagot. Megnevezte az elfajulások egymással összefüggő társadalmi és közízlésbeli okait. Ezzel kapcsolatban kritizálta saját szakterületének a kérdéssel kapcsolatos addigi közömbösségét stb. Ezek után — ő is főképp névtörténeti megközelítésben — tárgyalta a családnév-változtatások időszerű kérdéseit. Sorra

vette a 15–17. század magyar családnév-típusait, megvizsgálva, miként és milyen mértékben illeszthetők azok bele a korabeli névváltoztatások rendjébe. A típusok bemutatásakor gyakorlati útmutatással is szolgált a névváltoztatóknak, s rámutatott az egyes névtípusokkal elkövetett legkirívóbb visszaélésekre is.

BENKŐ LORÁND tanulmánya éppen a kérdés „tabusítását” megelőző pillanatokban látott napvilágot. Így nem csoda, ha a tárggyal foglalkozó következő cikkekre éppen tíz esztendőtt kellett várni. Ezt követően is csupán néhány rövidebb közlemény születik, melyek névtörténeti vagy nyelvművelő kérdésként foglalkoznak a névváltoztatással (vö. pl. MIKESY 1960a, 1960b, 1964, 1970, LŐRINCZE 1970, OROSZ 1977, 1989), továbbá — röviden — a nagyobb, névtani összefoglaló munkák tárgyalják (KÁLMÁN B. 1967, J. SOLTÉSZ 1979).

Néhány történésznek a 19–20. századi társadalomtörténet, a nemzetiségi kérdés, asszimiláció problémáival foglalkozó írásában számos apró adalékot, illetve utalást találhatunk a 19–20. századi magyar családnév-változtatásokra vonatkozóan. Különösen értékesek TILKOVSKY LÓRÁNT információi, melyek rámutatnak a kérdés fontosságára a magyar–német államközi kapcsolatokban, illetve a magyarországi németek, a magyar hatóságok és a közvélemény relációjában, 1930 és 1944 között (1978, 1981, 1989; mellette lásd még HANÁK 1974, ÁCS 1984).

2. Új fejlemények az 1980-as évek közepétől

Az 1980-as évek közepétől, de különösen a rendszerváltozás óta a magyarországi hivatalos családnév-változtatások kutatása mennyiségileg és minőségileg is új szakaszába lépett. Egyre többen foglalkoznak a kérdéssel, s nyelvészeken kívül immár néhány szociológus, történész, levéltáros, jogász is. Gyakoribbak a publikációk. Kibővült a forrásfeltáró munka, szélesedett a részletkutatások tematikája, gazdagodott a megközelítési módok és módszerek köre. Tanúi lehetünk szélesebb tér-, illetve hosszabb időmetszetben futó kísérleteknek és a kettőt egyesítő próbálkozásoknak is. A különböző tudományágak képviselői mintha jobban hasznosítanák egymás eredményeit saját munkásságukban: kialakulóban a témakör tudományos közttere. Néhány kutatónál már megfigyelhető a külföldi irodalom eredményeinek adaptálása is, illetve — legalábbis utalásszerűen — a jelenség külföldi történetének és jelenkori jelentkezésének tanulmányozása. Az utóbbi években pedig már nemzetközi porondon is figyelem irányult a témakör magyarországi fejleményeire és irodalmára: részben külföldi szerzők kiadványaiban (pl. PAIKKALA 2004), részben magyar előadók (pl. JUHÁSZ DEZSŐ, FARKAS TAMÁS, KARÁDY VIKTOR) külföldi konferencia szereplései alkalmával, s tudomásom van magyar szerző e tárgyban írt dolgozata külföldi megjelenésének előkészületeiről is.

Kezdjük a helytörténeti jellegű publikációkkal! Ennek élére — nem csupán az időrend okán — KÖHEGYI MIHÁLY 1986-ban közreadott tanulmánya kíván-

kozik, amelyben Csávoly község 1895 és 1945 közötti névváltoztatásainak menetét a jelenség közvetlenebb forrásanyaga, a helyi anyakönyvek alapján tárta fel. MERK ZSUZSA muzeológussal közösen ugyanerre a forrásra alapozva tettek közé mintaértékű — elsősorban szociológiai megközelítéssel élő, s a tágabb történelmi-társadalmi kontextust is felvázoló — tanulmányt Baja 1895 és 1945 közötti hivatalos családnév-változtatásairól (1992). A szerzőpáros a bajai zsidók névváltoztatásairól hamarosan külön tanulmányt is publikált (1993). (Érdemes megjegyezni, hogy a helyi szintre vonatkozó tanulmányok szerzői közül mások is foglalkoznak kifejezetten vagy legalábbis hangsúlyozottan a zsidóság névmagyarosításával; vö. pl. RAÁTZ 1992, 1995, KECSKÉS 2003.)

A Kapos-völgy spontán, illetve hivatalos névváltoztatásairól szól FÜLÖP LÁSZLÓ két közleménye (1985, 1991). SOLYMÁR IMRE, a Völgység kiváló helytörténésze, a jelenség *l o k á l i s* társadalmi hátterét is feltáró tanulmányban számolt be a tájegység névmagyarosításairól (1997). Pécs és Baranya megye példáján a Monarchia-kori névváltoztatások történelmi-társadalmi hátterét mutatja be több tanulmányában a levéltáros NAGY IMRE GÁBOR (1992, 1992–1993, 1996–1997). A délkelet-dunántúli térség 1935–1937 közötti nemzetiségpolitikai fejleményeinek kontextusában foglalkozik a névmagyarosítási mozgalom szervezésével és helyi megnyilvánulásaival HORVÁTH CSABA történész (1986). TÓTH LÁSZLÓ a névmagyarosítások történeti áttekintése mellett Újhuta névváltoztatásait vette számba (1995), míg a 19. század miskolci családnév-változtatásait HAJDÚ MIHÁLY elemezte Szentiványi névkönyvének adatai alapján (1993). A szociológus, antropológus BINDORFFER GYÖRGYI a dunabogdányi svábok etnikai és nemzeti azonosságtudatának több generációs vizsgálatát végezte el fontos könyvében (2001), ennek keretében tárgyalja a község család- és keresztnéveit, utóbbi esetében a névdivatok időbeli változásait, s kitér a családnév-változtatásokra is.

Az 1980-as évek második felében nóvumokkal szolgáltak FORGÁCS KRISZTIANA kutatásai is: azok tárgya és forrásai. Hosszú idő után ő volt az első, aki kifejezetten a zsidóságra koncentrált ebben a kérdéskörben (1987a). Továbbá ő volt az első, aki a Belügyminisztérium addig lényegében hozzáférhetetlen dokumentumait szisztematikusan — több százas minta alapján — dolgozta fel, a zsidóság 1930-as évekbeli névmagyarosításait vizsgálva (1987b). Kutatásait később kiterjesztette a dualizmus első felére és az 1945-tel záruló anyagra, s az összehasonlíthatóság kedvéért a nem zsidó névváltoztatásokra is (1990). Így országos viszonylatban és névtani szempontból is jól hasznosítható eredményeket ért el.

Egy társadalmi réteg, a honvéd tisztikar két világháború közötti névváltoztatásait egy történeti munka (SZAKÁLY 1987) névanyaga alapján dolgozta fel HAJDÚ MIHÁLY (1994).

Névtani és művelődéstörténeti megközelítésben JUHÁSZ DEZSŐ ír a névmagyarosítás és a nemzeti romantika kapcsolatáról (2005).

KARÁDY VIKTOR és jómagam a 19–20. századi, különösen az 1894–1956 közötti családnév-változtatások társadalomtörténetének országos szintű feldolgozására tettünk kísérletet több tanulmányban (KARÁDY 1993, 1999, 2001a, 2001b, 2002; KOZMA 1997a, 1997b, 2000, 2002) és az addigi kutatásainkat összegző kötetben (KARÁDY–KOZMA 2002). Vizsgáljuk az érintett közönség szociológiai és demográfiai összetételét, a névváltoztatások statisztikai súlyát a különböző allogén nemzetiségi és felekezeti aggregátumokban, a kérvényekben felhozott indokokat, illetve az ezekből kiolvasható s erősen csoport- és rétegsajátos motivációs rendszert. Kutatásunk tárgyát képezi az állami névpolitika kialakulása és alakváltozásai, a hatalom és a névváltoztatások, illetve a hatalom és a névváltoztatók viszonya, beleértve az idevonatkozó politikai vitákat, rendelkezéseket és jogszabályokat. Érdeklődésünk kiterjed a névmagyarosítások támogatására szervezett civil társadalmi megmozdulásokra és mozgalmakra, a névváltoztatások társadalmi fogadtatására a sajtóban, valamint az értelmiségi és a politikai közvéleményben. Tárgyunkat elsősorban a 19–20. századi magyar „nemzetépítés” problémái és szimbolikus apparátusában betöltött szerepe felől közelítjük meg. KARÁDY VIKTOR a magyarországi zsidóság asszimilációjának problémáival, illetve az elitcsoportok 19–20. századi rekrutációjával foglalkozó nagy projektek részeként, külön is vizsgálja a jelenséget.

Hely hiányában, sajnos, itt nem tudok kitérni a névmagyarosítási mozgalommal szinkrón és azzal párhuzamba állítható külföldi fejlemények magyar irodalmára, de lásd ehhez például BAJÁN 2001, KONTRA 1990, BARTHA 1993, valamint KARÁDY–KOZMA 2002: 166–72, 256–268.

Látható, hogy a névváltoztatások vizsgálata az utóbbi időben inkább történeti jellegű volt; nyilván a kifejezetten a névmagyarosítások iránti érdeklődésnek s feltehetően egyúttal a kutathatóság és az adatvédelmi előírások szempontjainak megfelelően. Az említett szerzők és tanulmányok elsősorban a dualizmus s mellette a két háború közötti Magyarország családnév-változtatásaival foglalkoztak. Az utóbbi fél évszázad hivatalos családnév-változtatásait azonban kevésbé vizsgálták még. Több tanulmány érinti ugyan ezt a korszakot is, de csak példaanyagában vagy érintőlegesen (pl. KŐHEGYI–MERK 1992); esetleg kifejezetten erre alapozva, de nem rendszeres vizsgálatként (pl. LŐRINCZE 1970).

Külön kell szólni FARKAS TAMÁS doktori disszertációjáról (2001).³ Értekezésében eredményes kísérletet tesz a szakirodalom imént jelzett hiányai közül többnek is a kiküszöbölésére, ugyanakkor műve mintegy a szegletköve a kérdés interdiszciplináris és szintetikus szellemű megközelítését célzó eddigi erőfeszítéseknek. FARKAS a kérdéskörre vonatkozó szinte egész addigi magyarországi irodalmat áttekinti, valamint (s ez önmagában is majdnem példátlan) számos

³ Egyéb közleményei közül különösen fontosak: 2003a, 2003b, 2005.

külföldi szerző munkásságára is kitekint. De ez nem csupán dísz az értekezésén: képes mindezek eredményeit szintetizálni s hasznosítani a maga kutatási területén, illetve felépíteni ezekből egy szilárd lábakon álló, tartalmilag és fogalmilag is koherens, de az új fejlemények befogadására nyitott rendszert. Szűkebb témájában, az 1948 és 1997 közötti család- és asszonynév-változtatásokban, ezekre az ismeretekre építve s a Belügyminisztérium irattárában található elsődleges források feldolgozásával hoz létre úttörő eredményeket. Névtanósként foglalkozik a témával, de a vizsgált tárgy elemzése és a feltárt tények értelmezése során folyamatosan „ablakokat nyit” a jelenséget vizsgáló többi tudomány megközelítései és eredményei felé is. Így kerül el azokat a naivitásokat vagy félreértéseket, amelyek még nagyon aprólékos részletfeltárások mellett is bekövetkezhetnek az értelmezés során, ha a szerzők abszolutizálják a maguk megközelítési módját. FARKAS módszerének központi eleme, hogy a család- (és asszony-) név-változtatások folyamatának elemzése során — mind a régi név elhagyása szükségletének kialakulásával, mind az új név kiválasztásával összefüggésben —, ötvözi a tulajdonnév jelentésszerkezetének elméletét a társadalomtörténet és más tudományágak által feltárt idevágó empirikus ismeretekkel. A névváltoztatások létrejöttében egyaránt fontosnak tartja a névben rejlő, de többnyire csak a környezettel való interakciók során tudatosuló vonásokat, az érintett személyek szociológiai, demográfiai meghatározottságait, a makro- és a mikrokörnyezet hatásait, de azt is, hogy mindezek ellenére végső soron mindig egyéni döntés a névváltoztatás. Így sikerül elkerülnie mind az elhamarkodott általánosításokat, mind az önmagukon túl nem mutató részletjelenségekbe való belesüppedést is.

3. A kutatás további feladatairól és irányairól⁴

Minél mélyebbre hatolunk a családnév-változtatások vizsgálatában, annál inkább annak sokrétűsége és más jelenségekhez fűződő szerteágazó kapcsolódásai tárulnak fel előttünk. Ez szinte kiköveteli a szintetikus szemléletet és az interdiszciplináris megközelítéseket, melyek távolról sem csak grandiózus munkákban nyerhetnek teret: a legbehatórtabb részletkérdések feldolgozása során is lehetőség van ezek érvényesítésére.

A továbblépés egyik alapfeltétele és egyben ma is neuralgikus pontja az elsődleges forrásokhoz, különösen a Belügyminisztérium illetékes ügyosztálya irattárában található névváltoztatási iratokhoz való hozzáférés biztosítása. Itt őrzik az 1932 után tárgyunkban keletkezett, Belügyminisztériumban iktatott valamennyi iratot, kivéve azokat, amelyek a II. világháború végén megsemmisültek,

⁴ Előre kell bocsátanom, hogy társadalomtörténész lévén, elsősorban e nézőpontból tudok javaslatokat tenni a további teendőket illetően, de abban reménykedem, hogy ezek az önálló névtan és más diszciplínák művelői számára sem lesznek érdektelenek.

vagy ismeretlen helyre kerültek.⁵ Itt található továbbá az a kb. 10 irat-folyóméternyi kartotékos anyag, amely az 1894 és 1932 közötti minden egyes engedélyezett névváltoztatás legfontosabb adatait tartalmazza.⁶ Végül itt találhatóak (talán 1897-től kezdődően) a nemesi névváltoztatási ügyek aktái is.

A Magyar Országos Levéltárban már biztosított a forrásokhoz való hozzáférés. Itt a 19. század névváltoztatási ügyiratai találhatóak meg 1896-ig bezárólag, nagyon jól használható mutatókönyvek segítségével. Továbbá itt is fellelhető egy-egy példány — 1895-ig az iratcsomókon belül, 1896–1913 időszakra vonatkozóan külön állagban — a félévenkénti névváltoztatásokról készített listákból, melyeken ugyanazok az adatok olvashatóak minden egyes engedélyezett névváltoztatásról, mint a BM már említett kartotékos anyagán.⁷

Ki kell tehát kényszeríteni az adatvédelmi és a levéltári törvény minden igazolt kutató számára egyöntetű értelmezését és alkalmazását, hogy a primer forrásokhoz minden szakmabeli egyforma eséllyel férhessen hozzá.⁸ Ez mindenképp a tudományos közéletben vezető pozíciókat betöltők feladata lenne. A névváltoztatással foglalkozó belügyminisztériumi iratanyag (iktatókönyvek, tárgymutatók, a konkrét-egyedi névváltoztatási ügyek aktái — a nem engedélyezettek is — és a minisztériumnak más közigazgatási szervekkel, jogi és magánszemélyekkel a tárgyban lezajlott iratváltásai) nélkül ugyanis aligha képzelhető el a jelenség reális feltárása.

Az eddigi és a most folyó kutatások a Levéltárban őrzött 1867–1896 közötti iratanyagra, a BM-ben található, 1894–1932 közötti kartotékos anyag 10%-ára, az 1933, 1938, 1939, 1941, 1943, 1944. évi iratcsomókban fekvő akták 5%-ára, az 1945, 1946, 1948, 1951, 1954, 1956. évi iratcsomókban lévő ügyiratok 10%-ára terjedt ki. FARKAS TAMÁS belügyminisztériumi kutatásai során főként az 1948, 1952, 1964, 1975, 1986, 1997. év iratcsomóira koncentrált, a választott esztendőkből 400-400 engedélyezett család-, illetve asszonynév-változtatási kérvényt, illetve esetet igyekezett feldolgozni. Eddigi ismereteim szerint a nemesi névváltoztatások iratait sem nagyon kutatták még. A források zöme tehát úgyszólván még érintetlen.

A felsorolt iratanyag szinte kimeríthetetlen tárháza lehet a legkülönbözőbb iniciatívájú kutatásoknak. Alkalmas például arra (s ezt említtem először, mert en-

⁵ Szerencsére tömegesen ez „csupán” az 1934–1937 közötti évek anyagát érinti.

⁶ A kérelmező eredeti neve, új neve, utóneve(i), születési helye és éve, lakhelye, foglalkozása, vallása, a kérelmezővel együtt nevet változtató családtagok születési helye és éve, a névváltoztatást engedélyező miniszteri rendelet száma, éve.

⁷ Az 1896–1913 közötti, imprimált listák megvannak a KSH könyvtárában is.

⁸ Az eddigi sikeres próbálkozásokat többéves, lankadatlan kérvényezés előzte meg, de az én esetemben ez is csak úgy realizálódhatott, hogy Karádyval közös kutatásunk első négy évében a Belügyminisztérium tisztviselője voltam.

nek tisztázása szükséges ahhoz, hogy véget vessünk az itt-ott már jelentkező „számháborúnak”), hogy pontosan tisztázzuk a névváltoztatási mozgalomban résztvevők számát évről évre, azokat is, akik ugyan kérvényezték a névváltoztatást, de elutasításra találtak, beleértve mindkét esetben az érintett családtagokat is. Ennek a forráscsoportnak a feldolgozása nélkülözhetetlen a hatalom és a névváltoztatások, a hatalom és a névváltoztatók kérdéskörének, konkrétan: a névváltoztatással kapcsolatos politikai intenciók alakulásának feltárásában, miként a közigazgatási eljárás döntési mechanizmusának vizsgálata során is. A névváltoztatási kérelmekben lévő indoklások, élettörténeti adalékok — a kérelmezők egyéb meghatározottságaival összevetve — alkalmasak az erősen csoport- és rétegsajátos motivációs rendszer történelmi formaváltozásainak tanulmányozására, ami nem csupán a társadalomtörténet, de a névtan, a szociálpszichológia vagy a történeti lélektan és a mentalitástörténet számára is kínál feladatokat. Ugyanezek a szövegek egyúttal (az előbbiek mellett) a szociolingvisztika, a hatalom nyelvének a köznyelvre gyakorolt hatását vizsgálók számára is csemegét kínál, hiszen hosszú évtizedeken keresztül nyomon lehet követni azt, hogy a maguk ügyében a hatalomhoz forduló emberek miként fogalmazzák meg kérvényeiket, kérelmük elintézése érdekében miként és mennyire sikeresen próbálják felhasználni a korabeli politikai retorika fordulatait, milyen érdemnek gondolt mozzanatokot sorolnak fel ügyük érdekében stb.

A hatalom és a névváltoztatások viszonyát a Magyar Országos Levéltárban őrzött egyéb kormányzati források (különösen a minisztertanácsi jegyzőkönyvek, a közlekedési és a kultusztárca, a két világháború közötti külügyminisztérium iratai stb.), valamint — 1948 után — az állampárt központi szervei és testületei iratanyagának tanulmányozása segíthetne jobban megvilágítani. Érdemes lenne továbbá az eddigieknél szisztematikusabban és aprólékosabban feldolgozni a kérdés jogtörténeti vonatkozásait is.

A névmagyarosítási mozgalom szervezése, társadalmi megítélése és fogadtatása, a helyi és az országos közvélemény szerepének vizsgálata érdekében folytatni kellene a helyi, megyei és az országos sajtó feldolgozását, különösen a nagy országos és helyi konjunktúrák idejéből (1880–1883, 1890-es évek, 1930–1948). Különösen érdekes lehet az 1938–1944 között ideiglenesen visszatért országrészek sajtójának feldolgozása.

Folytatni kell az 1980-as években bíztatóan megindult helytörténeti kutatásokat a megyei levéltárak idevágó anyagaira alapozva, egyebek mellett a központi archívumok hiányos állagú évköreiből vonatkozó információk „kerülő úton” való megszerzése érdekében is (alispáni iratok, anyakönyvek, közintézmények, iskolák, valamint a helyi társadalmakat szervező egyesületek, ipartestületek iratai, a helyi sajtó stb.). Noha a névváltoztatások súlypontja az ország központi és dunántúli régióira esett, érdemes lenne a helytörténeti kutatásokba jobban bevonni

az ország északi és keleti területeit, különösen nagyobb városait és (legalábbis korábban) nemzetiségileg vegyes településeit.

Nagy szükség lenne arra, hogy folytatódjanak és kibővíljenek azok a munkálatok, amelyek a névváltoztatások által leginkább érintett földrajzi és társadalmi terekben élő mikropopulációk (bizonyos szakmai, foglalkozási körök, munkahelyek, intézmények személyi állománya, társadalmi csoportok, iskolai populációk, illetve települések, tájegységek, különböző vallásfelekezetű gyülekezetek, protestáns presbitériumok, lelkészek, társadalmi egyesületek, társulatok stb.) névanyagának több időmetszetben történő regisztrálását célozzák. Ez elősegítené egyfelől a névváltoztatásokkal a magyar névanyagban végbemenő változások horderejének és minőségének megítélését, valamint az említett népességi aggregátumokban a névmagyarosítási mozgalom hatásának felmérését.

Érdemes volna nevet változtatott (főleg ismertebb) személyek életrajzának feldolgozása a névváltoztatás élettörténeti szálának megértése, felfejtése szempontjából stb.

Am a legnagyobb hiányok a szakirodalomban két területen mutatkoznak. Egyrészt az elmúlt hat évtized névváltoztatásainak, másrészt — korszaktól függetlenül — a névváltoztatások utóéletének vizsgálatában. Ezekkel összefüggésben is meg kell említeni újabb módszerek meghonosításának szükségességét. Például személyes adatgyűjtés, interjúk és kérdőíves felmérés a közelmúltbeli és a napjainkban zajló névváltoztatások háttéréről, valós okairól s azok következményeiről, „utóéletéről”. Ha már a módszereknél tartunk: szükség van az informatika egyre intenzívebb és testre szabottabb alkalmazására, nagy tömegű adatok fínomelemzésének lehetővé tételére.

Hosszabb távon szükség lenne a látóhatár kitágítására, a hazai és a külföldi fejlemények összehasonlító vizsgálatára is, s ehhez a külföldi szakirodalom alaposabb tanulmányozására.

Lassacskán elkerülhetetlenné válik a témakörrel foglalkozók között a terminológiai kérdések megvitatása, egyeztetése; továbbá nemcsak ezzel a feladattal összefüggésben, hanem a témakör minden más vonatkozásában is: szimpóziумok, konferenciák, műhely- és folyóiratviták rendezése.

Még sokáig folytathatnám a sort, de már csak egy dologra térek ki: nagy szükség lenne a kutatási munkamódok fejlesztésére is. Gondolok itt mindenneke-előtt integrált kutatásokra, közte pl. az ország különböző régióiban, illetve a határon túl élő kutatók összefogására nagyobb vállalkozások érdekében. Ezek keretében, de akár ezektől függetlenül is az interdiszciplináris megközelítési módok alkalmazására. Ennek számos változata lehetséges. Itt s ezzel zárom mondanómat, csak egyetlen konkrét példát említek.

Egy OTKA program keretében FARKAS TAMÁS, JUHÁSZ DEZSŐ, N. FODOR JÁNOS és jómagam (tehát nyelvész-névkutatók és egy társadalomtörténész), több tudományágat képviselő fiatal kollégák bevonásával, teljes körűen feltárjuk, szá-

mítógépre visszük, és interdiszciplináris megközelítésben feldolgozzuk az 1867–1896 közötti harminc éves időszak hivatalos családnév-változtatásainak (mintegy 33 ezer főre kiterjedően 16788 esetnek) az országos levéltárban fellelhető forrásait. Részben a BM illetékes osztálya által félévente készített összegző lajstromokban lévő adatokat visszük gépre. Ezekben a megelőző félévben nevet változtatók eredeti és új családneve, utóneve(i), foglalkozása („társadalmi állása”), születési és lakóhelye, vallása szerepel (a névváltoztatást engedélyező miniszeri rendelet száma és a hivatalos lapnak a névváltoztatást nyilvánosságra hozó száma mellett). Azonban az összes eset több mint egynegyedét (kb. 9000 főre kiterjedően 4500 esetet) az ügyek aktáiból dolgozzuk fel. Így végig tudunk kísérni egy-egy ügyet a kezdetétől a végéig, a közben keletkezett iratok tükrében. E források különösen értékesek, mivel az esetek kb. negyedében, harmadában tartalmaznak a kérelmező részéről írt indoklásokat, élettörténeti adalékokat is, melyek igen jellemzőek lehetnek. Részben megvilágítják, máskor pedig talán éppen elfedni akarják a névváltoztatás hátterét. Az indoklásokat típusokba soroltuk, így amellet, hogy szövegük egy külön korpuszt képez, egyúttal alkalmassá vált a számítógépes feldolgozás számára. Az aktákból egyúttal jól kirajzolódik az ügyintézés menete, illetve a hatóságnak a nyilvánosság előtt egyébként nem ismert szempontjai is. További forrásunk a belügyminisztériumi iratanyagban található, nem konkrét névváltoztatási ügyekhez kapcsolódó hatósági irattermelés (iratváltások a minisztériumon belül, illetve a BM és más minisztériumok, állami szervek, intézmények, társadalmi egyesületek és magánosok között).

Összegyűjtött és számítógépre vitt anyagunk részben adatbázist képez, egyúttal és főképp azonban egy sokdimenziós, intra- és interdiszciplináris feldolgozás nyersanyagát. Ehhez speciális, testre szabott szoftvert készítettünk, ami képes többféle idő- és térmetszetben, szűkítésben: a névváltoztatók valamennyi, a források által rendelkezésünkre álló adatát (eredeti és új családnév, utónév, családi és utónév-változatok, ezek névtani jellemzői, foglalkozás, vallás, indoklástípusok, életkor, nem, születési és lakóhely) egymással megfeleltetni, összefüggéseikre rámutatni, ami már önmagában is lehetőséget nyújt az interdiszciplinaritás megteremtéséhez. Közös kutatásunkban a névtani, névtörténeti, illetve a társadalomtörténeti megközelítések részben elkülönülten (saját diszciplinán belül maradva), nagyobb részt azonban egymással összekapcsolódva, végeredményben egymást erősítve járulnak hozzá egy komplex társadalmi jelenség feltárásához és értelmezéséhez.⁹

⁹ Csupán néhány, új eredményekkel kecsegtető konkrét vizsgálati irányt kívánok itt példaként felhozni: a névváltoztatások szabályozása; a névváltoztatók rekrutációja (földrajzi, társadalmi, vallási, demográfiai összetételük, s ezek kombinációi); családnév divatok térben, időben és különböző társadalmi terekben: a névváltoztatás során felvett konkrét családnevek, illetve névtípusok elterjedtsége társadalmi rétegek, vallásfelekezetek és különböző lakhelyű (régión, megyék, járások, te-

Irodalom

- ÁCS ZOLTÁN (1984), *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Bp.
- BAJÁN SZILVIA (2001), Dél-Tirol lakossága az olasz és a német nacionalizmus szorításában (1922–1945). *Világtörténet*. Új folyam 2001. ősz–tél: 56–75.
- BARTHA CSILLA (1993), Családnév-módosítások a detroiti magyarban. *NÉ.* 15: 41–4.
- BENKŐ LORÁND (1948, 1949), A családnév-változtatás kérdései. *Magyarosan* 1948: 40–5, 65–72, 1949: 1–6.
- BINDORFFER GYÖRGYI (2001), *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Bp.
- CSÁNYI GUSZTÁV (1915), *A névmagyarosítás szabályai*. Bp.
- FARKAS TAMÁS (2001), *A magyar hivatalos család- és asszonynév-változtatások (különös tekintettel a 20. század második felére)*. Doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK. Bp.
- FARKAS TAMÁS (2003a), A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *MNy.* 99: 144–63.
- FARKAS TAMÁS (2003b), Név és névváltoztatás — vicc és valóság. *NÉ.* 25: 153–60.
- FARKAS TAMÁS (2005), Családnév-változtatás a 20. század második felében. *NÉ.* 27: 62–71.
- FORGÁCS KRISZTINA (1987a), *Zsidó névmagyarosítás a XX. század 30-as éveiben*. Szakdolgozat. Kézirat. ELTE BTK.
- FORGÁCS KRISZTINA (1987b), *Zsidó névmagyarosítás a XX. század 30-as éveiben*. *NÉ.* 12: 149–61.
- FORGÁCS KRISZTINA (1990), *Zsidó névmagyarosítás*. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK.
- FÜLÖP LÁSZLÓ (1985), Idegen családnevek magyarosodása a Kapos völgyében. *NÉ.* 10: 47–53.
- FÜLÖP LÁSZLÓ (1991), Névváltoztatások a kaposszentbenedeki plébánia területén. *NÉ.* 13: 42–7.
- GALAMBOS KÁLMÁN (1933), *Magyar név. Magyar szellem. Magyar ruha. Magyar tánc*. Pécs.
- HAJDÚ MIHÁLY (1993), Miskolci családnév-változtatások a XIX. században. In: *Név- és szókincsvizsgálatok*. Szerk. BODÁNE KOVÁCS MÁRIA. Miskolci Magyar Nyelvészeti Füzetek 1. Miskolc. 27–29.
- HAJDÚ MIHÁLY (1994), A családnév-változtatások szociológiai háttéréhez. *NÉ.* 16: 5–2.

lepülések) populációkban, eltérések, hasonlóságok, időbeni változások; az indoklástípusok időbeli változása, eltérései vallási besorolás, feltételezett etnikai eredet és társadalmi rétegek szerint; az eredeti és a felvett nevek közötti kapcsolatok, a választott új nevek motiváltsága; új nevek szerkezeti és jelentéstani vizsgálata; a történeti (természetes úton kialakult) magyar névanyag és a névváltoztatás (névmagyarosítás) által létrejövő családnévanyag összehasonlítása; családnevek és utónevek közötti kapcsolatok sajátosságai a névváltoztatás előtt és után stb.

- HANÁK PÉTER (1974), Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle* 4: 513–42.
- HORVÁTH CSABA (1986), A revíziós törekvések és a nemzetiségpolitika tükröződése Baranyában (1935–1937). In: *Baranyai Helytörténetírás 1985–1986*. Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs. 575–602.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2005), Névmagyarosítás és nemzeti romantika. *MNy.* 101: 196–202.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), *A nevek világa*. Bp.
- KARÁDY VIKTOR (1993), Asszimiláció és társadalmi krízis. *Világosság* 3: 33–60.
- KARÁDY VIKTOR (1999), Kényszerhelyzet vagy stratégikus asszimiláció? Névmagyarosítások a dualizmus korában. In: *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Szerk. GYÁNI GÁBOR–PAJKOSSY GÁBOR. Debrecen. 159–70.
- KARÁDY VIKTOR (2001a), Zsidó és nem zsidó névmagyarosítók a hosszú 19. században. In: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Bp. 126–52.
- KARÁDY VIKTOR (2001b), Modernizáció és asszimiláció a zsidóság történelmi névanyagának tükrében. In: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Bp. 153–67.
- KARÁDY VIKTOR (2002), *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Bp.
- KARÁDY VIKTOR–KOZMA ISTVÁN (2002), *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Bp.
- KATÓ IGNÁC (1901), *A névmagyarosítás kérdéséhez*. Győr.
- KECSKÉS JUDIT (2003), Miskolci családnév-változások a XIX. század izraelita anyakönyveiben. *NÉ.* 25: 147–52.
- KEMENES PÁL (1934), A névmagyarosításhoz. *MNy.* 30: 189.
- KOCZOR GYULA (1939), *Légy nevedben is magyar!* Léva.
- KONTRA MIKLÓS (1990), *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Bp.
- KOVÁCS ALAJOS (1930), A nevek és a névváltoztatások statisztikája. *Magyar Statisztikai Szemle* 1930/3: 228–40.
- KOVÁCS ALAJOS (1931), Névmagyarosítások az 1930. évben. *Magyar Statisztikai Szemle* 1931/5: 527–8.
- KOVÁCS ALAJOS (1932), Névmagyarosítások az 1931-ben. *Magyar Statisztikai Szemle* 1932/1: 56–7.
- KOVÁCS ALAJOS (1933), Névmagyarosítások az 1932-ben. *Magyar Statisztikai Szemle* 1933/2: 103–5.
- KOZMA ISTVÁN (1997a), Családnév-változtatás és történelem (1894–1956). *Századok* 2: 383–452.
- KOZMA ISTVÁN (1997b), Történelmi krízis és névmagyarosítás. Adatok az 1945/46. évi családnév-változtatási konjunktúra értelmezéséhez. *Századvég. Új Folyam* 5: 89–127.
- KOZMA ISTVÁN (2000), A névmagyarosítások története. *História* 2000/5–6: 41–4.

- KOZMA ISTVÁN (2002), Névmagyarosítási mozgalom és kisebbségpolitika a koalíciós korszakban (1945–1948). In: *Tér és Terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből I.* Szerk. KOVÁCS NÓRA–SZARKA LÁSZLÓ. Bp. 41–73.
- KÖHEGYI MIHÁLY (1986), Csávolyi névváltoztatások (1895–1945). In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében.* Szerk. SZTRINKÓ ISTVÁN. Kecskemét. 160–7.
- KÖHEGYI MIHÁLY–MERK ZSUZSA (1993), Zsidó vallásúak névmagyarosítása Baján (1895–1945). *NÉ.* 15: 198–200.
- KÖHEGYI MIHÁLY–MERK ZSUZSA (1992), Bajai születésűek névváltoztatásai (1895–1945). In: *Bács-Kiskun megye múltjából XI.* Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR. Kecskemét. 218–96.
- LENGYEL ZOLTÁN (1917), *Magyar névkönyv.* Bp.
- LÖRINCZE LAJOS (1970), Névtudomány és államigazgatás. *NyudÉrt.* 70: 325–37.
- MIKESY SÁNDOR (1960a), Országos Névbizottság. In: *Névtudományi vizsgálatok.* Szerk. PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR. Bp. 67–8.
- MIKESY SÁNDOR (1960b), Névészeti kérdések. In: *Névtudományi vizsgálatok.* Szerk. PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR. Bp. 172–4.
- MIKESY SÁNDOR (1964), A névszépítésről. *MNy.* 60: 216–21.
- MIKESY SÁNDOR (1970), A vezetéknev-változtatások kérdéséhez. *NyudÉrt.* 70: 363–8.
- NAGY IMRE GÁBOR (1992), Névmagyarosítási akciók a dualizmus-kori Pécsen és Baranyában. In: *Baranyai Helytörténetírás 1990–1991.* Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs. 275–308.
- NAGY IMRE GÁBOR (1992–1993), A névmagyarosítás történetéhez. *Baranya. Történelmi Közlemények* 5–6: 63–78.
- NAGY IMRE GÁBOR (1996–1997), A névmagyarosítási akciók 1896–1918, Pécs-Baranya példáján. *Baranya. Történelmi Közlemények* 9–10: 187–201.
- OROSZ BÉLA (1977), A hivatalos család-névváltoztatásokat megalapozó tényezők a XIX. század második felében. *MNy.* 73: 31–40.
- OROSZ BÉLA (1989), A névváltoztatásokról. *MNyTK.* 183: 252–5.
- PAIKKALA, SIRKKA (2004), *Se tavallinen Virtanen. Suomalaisen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921.* Helsinki, 2004.
- PAIS DEZSŐ (1933), Névmagyarosítási kérdések. *MNy.* 29: 56–7.
- PAIS DEZSŐ (1934), Névmagyarosítási szempontok. *MNy.* 30: 320–2.
- PAIS DEZSŐ (1943), Névmagyarosítási szempontok. *MNy.* 39: 115–8.
- RAÁTZ JUDIT (1992), Asszimiláció és elkülönülés Gödöllő névadásainak tükrében. In: *Tulajdonnév-használatunk.* Szerk. FARKAS FERENC. MND. 100. sz. Bp. 48–55.
- RAÁTZ JUDIT (1995), Járulékos információk a személyazonosságban. Névváltoztatások és ragadványnevek Gödöllő anyakönyveiben (1772–1895). *NÉ.* 17: 110–8.
- SIMONYI ZSIGMOND (1917), Magyar név. *Nyr.* 46: 201–5.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
- SOLYMÁR IMRE (1997), Név és identitás (A Völgység névtani sajátosságaiból). *MNyTK.* 209: 64–8.

- SZAKÁLY SÁNDOR (1987), *A magyar katonai elit, 1938–1945*. Bp.
- SZARVAS GÁBOR (1881), A névmagyarosítás kérdése. *Nyr.* 10: 1–5.
- SZEKFŰ GYULA (1920), *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp.
- SZEKFŰ GYULA (1934), *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp.
- SZENTIVÁNYI MÁRTON (1895), *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893*. Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja [SZENTIVÁNYI MÁRTON]. Bp.
- SZIGETVÁRI IVÁN (1894), A névmagyarosítás. *Nyr.* 23: 497–501.
- TILKOVSKY LÓRÁNT (1978), *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945*. Bp.
- TILKOVSKY LÓRÁNT (1981), A magyarországi németiség a Darányi-kormány idején. *Századok* 5: 883–923, 6: 1091–135.
- TILKOVSKY LÓRÁNT (1989), *Hét évtized a magyarországi németek történetéből, 1919–1989*. Bp.
- TÓTH LÁSZLÓ (1995), Barangolások a névmagyarosítás területén. *NÉ.* 17: 69–77.
- TRÓCSÁNYI GYÖRGY (1933), Névmagyarosítás. *Társadalomtudomány* 3–4: 266–83.
- TURCSÁNYI ANDOR (1874), A névmagyarosításokról. *Nyr.* 3: 307–8
- VERBÉNYI ERNŐ (é. n. [1933 u.]), *A névmagyarosítás kézikönyve*. Bp.

Kárpáti, Kárpáthy és a Kárpáti-k*

Egy újkeletű magyar családnév művelődéstörténete

1. Kárpáthy, Kárpáti és a történeti magyar családnévanyag

1.1. A Tiszántúlon, a Berettyó vidékén áll Jókai Mór 1853 és 1855 között írt két nevezetes regényében a kárpátfalvi kastély. A kárpáti Kárpáthy család ősi fészke, melyet a „legrégibb nagyapa”, Kárpáthy Ubul kezdett építtetni valamikor még a tatárjárás előtt, nemzedékek sorának hagyva azt örökül (a regénybeli család fiktív történetére, genealógiájára lásd EMN. 1: 256–8). „Tudja-e, mit tesz az: egy Kárpáthynak neveztetni? — kérdezi büszkén Jancsi úr idegenből érkező unokaöccsétől — Viselni olyan nevet, melyet harminckét ős hagyott hátra, kik mind főispánok, zászlós urak voltak, melynél különben hangzó név nincs a magyar hazában?” (EMN. 1: 27).

1.2. Történeti csengésű név valóban — ám nem leljük nyomát a természetes módon alakult történeti magyar családnévanyagban. Ennek kifformálódása gyakorlatilag még a XIV–XVI. század folyamán végbement; a nevek változásának s így újabb nevek keletkezésének megtiltására, illetve hivatalos engedélyhez kötésére viszont csak II. József alatt (1786-ban), illetve Ferenc császár korában (1814-ben) került sor. A „Régi magyar családnevek szótára”-nak (CsnSz.) XIV–XVII. századi állományából és az 1772-ig terjedően több tízezres személynévanyagot feldolgozó munkákból (HAJDÚ 1994, ÖRDÖG 1991–1998) egyaránt hiányzik a név. A „Magyar nemes családok” között egyetlen adatát azonban sajátos módon mégis megtaláljuk: egy korábban a *Juhász* családnevet viselő nagykárolyi familia változtatta meg nevét 1883-ban *Kárpáti*-ra (KEMPELEN 1913: 293, 382).¹

A magyar nábob, Kárpáthy János — ahogyan a mű elemzői is írják — „a régi Magyarország típusa”, „a magyar úrnak (...) minden időkre szóló megtestesülése” (EMN. 1: 319, 334), ám Jókai több más hősével együtt rá is igaz: „Kárpáthy Zoltánnak, Garanvölgyi Aladárnak vagy a *Mire megvénülünk* Tátray Bálintjának (...) nem élhettek még ősei a XVIII. században” (NAGY 1999b: 297).

* Készült az OTKA T49095 számú pályázatához kapcsolódóan és a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai ösztöndíjának támogatásával.

¹ NAGY IVÁN ismertebb, bő félszázaddal korábbi, pótkötetével együtt is 1868-ig megjelent genealógiai munkájából értelemszerűen hiányzik még ez a név. A család névváltoztatásának rögzítése a korszak eseteit összegyűjtő, SZENTIVÁNYI-féle „Századunk névváltoztatásai. 1800–1893” című kötetből pedig feltehetőleg azért hiányzik, mert nemesi család lévén névváltoztatásuk nem a belügyminisztérium illetékességi körében intézhető.

1.3. Magyar családnév természetes módon, közösségi névadással eleve alig született hegyek, hegységek nevéből.² Az egyes családok földrajzi névvel való megkülönböztetésének reális szemléleti alapja a lakó-, birtok- vagy származási hely megjelölése lehetett. Ennek megfelelően lettek táj-, megye-, település- és településrésznevek nagy számban családnevekké. Hegységek esetében ez a motiváció azonban kevésbé jöhetett szóba, különösen nem a magashegységek esetében. A családnévszótárunkban is megtalálható hasonló nevek többsége (*Bakonnyi, Börzsönyi ~ Berzsényi, Pilisi, Vértesi* stb.) más — főleg településnévi — eredetre is visszavezethető, a bizonyosan hegységnevi eredetű *Mátrai* viszont éppen csak mutatóban adatható a történeti anyagból (vö. CsnSz.).

A *Kárpáthy* név — ahogyan a *Tátray* is — mindezen általánosabb okok mellett más, még nyilvánvalóbb okból sem lehetett történeti magyar családnévvé: e hegységeknek egykor nem ez volt a neve nyelvünkben. A *Kárpát, Kárpátok* nevek (és szorosabban vett változataik) a magyar nyelvből csak a XVIII. század végétől adathatók (1532: *Carpatus mons*, 1789: *Kárpátusok*, 1787–92: *A Kárpátnak*, 1819: *Kárpátok* stb.). Bár az elnevezés ókori eredetre vezet vissza, a magyarba nem korábban s nem élőnyelvi közvetítéssel, hanem csak ekkoriban, irodalmi úton, a latin *Carpatus* révén került át. A Tatra nevének szláv közvetítésű mai magyar formája (régi magyar neve az ugyanazon preszláv etimonra visszavezethető *Turtur* volt) ugyancsak ekkoriban vált használatossá nyelvünkben. (TörtSztár, FNESz., KISS L. 1997: 154–5.)

A *Kárpáti* névcsaládjába sorolható a képző nélküli *Kárpát(h)*, valamint azok a nevek, melyek a névmagyarosítások tipikus, képzőszerűen használt utótagjait viselik: *Kárpátfalvi* (!), *Kárpáthegyi*, *Kárpátvölgyi*. Megjegyzem, a *Tátrai* névcsaládja jellemzően kissé szegényesebb: *Tátrai, Tátray; Tátraaljai, Tátravölgyi*. A *Mátrai* családnévé azonban legalább ennyire változatos: *Mátra, Mátrai, Mátray; Mátraházi; Mátrahegyi, Mátravölgyi, Mátraszéki*.³ Ezeket a neveket többnyire ugyanígy nem találhatnánk meg történeti családnévkincsünkben.

Mindezekhez mellékesen fűzöm hozzá: hasonlóképpen — névtipológiai és névtörténeti okokból — nem létezhetett *Kárpátfalva* sem a történeti Magyarországon. A *-falva* utótagú történeti helységnevek előtagja lehet helynévi eredetű, hegynévet azonban nem találunk köztük (KÁZMÉR 1970: 105–18). A történeti

² Hasonló a helyzet a víznevekből képzett családnevekkel is: a történeti anyagból ugyan teljesen nem hiányoznak (vö. CsnSz.), ám elég ritkák — a névmagyarosítások divatja azonban igen-csak felkapta ezeket is. Ebből adódik, hogy nyelvművelő irodalmunk rendszeresen a hegy(ség)névi eredetű magyarosított nevekkel együtt emlegette, s utasíthatta el határozottan ezek használatát (vö. BENKÓ 1948: 66–7).

³ Földrajzi nevekből hasonló utótagokkal új családnevek egész sorát hozták létre a névmagyarosítások történetében; sokuk feltűnően mesterséges alakulat (mint a fentebbi példák közt is, legkülönbözőbb itt a *Mátraszéki*). Hasonló nevek felvételét egykor még tanácsadó kiadványok is ajánlhatták, különböző közszoí és helynévi eredetű nevek körében egyaránt (lásd VERBÉNYI é. n. 25–7).

Magyarországnak egyébként egyetlen *Kárpát*- előtagú településneve volt, s persze az is hivatalos névadás eredményeként lett azzá: 1909-ben a Pozsony megyei *Vistuk*-ból *Kárpáthalas* (LELKES 1998: 294, MEZŐ 1999: 416).

2. Jókai névvilágában

2.1. Az irodalmi műveknek, s így természetesen névadásuknak sem kell közvetlenül a valódit adniuk. Nem is ez a céljuk. „Jókainál a nevek nagyon jól betöltik alapvető funkciójukat, utalnak a szereplő nemzetiségére, szűkebb közösségi és társadalmi hovatartozásukra, s a korra, amelyben élnek. Neveinek ezen kívül sajátos hangulatuk, varázsuk van, alkalmasak asszociációk ébresztésére” — írja Jókai műveiről írói névadásának egy elemzője (KUTASI 1991: 54). Ez különösen fontos lehet egy olyan műben, amelyet maga szerzője is irányregénynek, példázatnak tekintett (EMN. 2: 255–7). Jókai első próbálkozásának, a „Hétköznepok”-nak a hősei még kevésbé valószínű neveket viselnek, az „Egy magyar nábob” és a „Kárpáthy Zoltán” alkotta „Dilógia” alakjai viszont már hihetőbbek, neveik — esetleg az író által kreált voltak ellenére is — valóságosabbnak hangzanak (vö. NAGY 1999a: 36).

2.2. A *Kárpáthy* név asszociációs körének vizsgálatában elsőként, a regény és írója szempontjából is, érdemes összevetni a magyar nábob előkelő nevét szűkebb környezetének neveivel. „A környék legelső arszlánai”: *Darvay Jenő*, *Csendey Rezső*, br. *Berky Tivadar* és *Csepcsí Aladár*; a főrangú urak és hölgyek pedig: gr. *Szépkesdi Imre*, br. *Málnay George*, gr. *Erdey Gergely*, gr. *Louis Karvay*, gr. *Sárosdy főispán*, gr. *Kereszthyné* és *nagyságos Körtvélyiné* (EMN. 2: 97, 127–9, 133). Nagyobb részük valóságosan is létezett magyar családnevet visel, s jellemző módon mind a leginkább nemesinek tartott *-i* (*-y*) képzős, helynévi eredetű nevek típusát képviselik. A *Kárpáthy* név patinájával azonban egyikük sem — tán még a *gróf Szentirmay* sem — bír.

Még inkább ezt érezzük akkor, ha a nábob alakjához elsődleges mintául szolgáló nagy csínytevő, *Józsa Gyuri* nevét nézzük, vagy akár Jókainak egy ugyanerről a valós személyről mintázott későbbi regényfigurájának, *Csollán Berti*-nek (És mégis mozog a föld) a nevét — igaz, ők a köznemességből származtak. A magyar nábob neve csak a becézőnévi *Jancsi úr* formában mérhető össze velük.

Ha viszont csak a nábob alakjához állítólag ugyancsak mintát adó korabeli arisztokraták nevére fordítjuk figyelmünket, eszünkbe juthat: valódi történelmi nevet (br. *Balassa*, gr. *Karácsonyi*) nyilván nem is akarhatott használni az író; főleg pedig nem idegen hangzásút (gr. *Keglevich*), hiszen Jókainál a negatív figurák szoktak idegen család-, illetve keresztnévet viselni. Az irodalmi mintaként számontartott *Bélteky Mátyás* neve pedig a *Kárpáthy*-hoz képest inkább mesterkéntnek hat — bár Fáy András regényalakja (A *Bélteky-ház*) történetileg létező (vö. CsnSz.) magyar családnevet visel. (*Kárpáthy János* alakjának mintáihoz lásd EMN. 1: 318–24.)

Végezetül pedig vessük még össze *Kárpátfalva* nevét a regénybeli *Kutyfalvi Bandi* (aki jellemző módon végig megmarad nevében is *Bandi*-nak a regényben) vezetéknevével — harsányabb szinte nem is lehetne az ellentét.

2.3. Jókai névadásának fentebb említett környezetfelidéző, asszociációs erejéről talán ezek az „ellenpróbák” is elég tanulságos képet adnak. Mindezeket itt csupán egy szemponttal: a név írásmódjának kérdésével egészíteném ki. Az alapszövegben, illetve Jókai írásaiban többféle változatban is előkerült e név (*Kárpáthy*, *Kárpáthi* stb., még *Kárpáti* is — lásd EMN. 1: 344, 355; KZ. 1: 301, 353), melyeket azonban az újabb kiadásokban egyértelműen a *Kárpáthy* formában lehetett egységesíteni. Ahogyan főrangú környezetének legtöbb szereplője, természetesen a magyar nábob is -y-os nevet visel, mely a korban már általános — bár valójában téves — közhiedelem szerint az előkelő származás jele. Tudjuk, ezt maga Jókai is így gondolta: örökölt családnevének -y-ját demokratikus érzelmeinek kifejezéséként maga változtatta -i-s végződésre.⁴

3. Jókai névadásának hatása

3.1. Jókai névadásáról és írói hatásáról sokat elárul az is, ha a magyar személynévadásra gyakorolt befolyását tanulmányozzuk. A keresztnév körében ezt tapasztalhatjuk a reformkorban felújított *Zoltán* név esetében (*Kárpáthy Zoltán*), melynek divatjára — a szakirodalom egyöntetű álláspontja szerint — Jókai is számottevő hatást gyakorolt; és Jókai saját névalkotásainak, elsősorban a *Tímeá*-nak (Az aranyember) a későbbi népszerűségében (vö. pl. FERCSIK–RAÁTZ 1997).

3.2. Még tanulságosabb azonban, ha a romantikus irodalomnak, s benne a Jókai által kitalált családneveknek a hivatalos családnév-változtatásokban — kevésbé szakszerű, de a korszakra általában kifejezőbb és ismertebb névén: a névmagyarosításokban⁵ — megnyilvánuló utóéletére fordítjuk figyelmünket. Jókai alkotta meg a *Szentirmay* nevet, mely a valóságban természetesen nem létező — bár a két regényben megjelenő — helynévből lenne származtatható.⁶ A névmagyarosítók által egykor szívesen választott *Szent*- előtagú családnevek közt több „álhelynévi” alapút (*Szenethegyi*, *Szentillai*) is találhatunk. Ezek közül azonban a bizonyosan Jókaitól kölcsönzött *Szentirmai* (a *Szentirmay* formával együtt) bizonyult a legnépszerűbbnek (első adata: 1871-ből), a valós helynévből képzett hasonló nevek nagy többségét — gyakorlatilag a *Szentgyörgyi* és a *Szentiványi* kivételével — is megelőzve ezzel (vö. SZENTIVÁNYI 1895: 216, Tel2006.). A Mo-

⁴ A helynévi eredetű nevek típusának, illetve a régies írásmódnak a kultuszában természetesen Jókai regényalakjai is osztoznak; így például a „Kárpáthy Zoltán” *Kőcserepy Dániel*-je eredetileg csak *Cserép Dániel*, bár már egyenesen *Keőcherepy*-nek írja nevét (KZ. 2: 11).

⁵ A terminushasználatra lásd BENKŐ 1948: 40, FARKAS 2001: 24–33.

⁶ A *Szentirmay* családnév a megfelelő helynév, a helynév egy templomcím, az pedig egy, a katolikus egyházban szentként tisztelt *Irma* létét feltételezné — ilyen azonban nem létezett.

narchia korának legjellemzőbb tanácsadó könyve, a „Hogy magyarosítsuk a vezetéckneveket?” a *Kárpáti* és a *Szentirmai* nevet egyaránt számon is tartja a magyar írók műveiben előforduló, jóhangzású s így felvételre ajánlott magyar nevek között (TELKES 1897: 9, 1906: 15).

3.3. Jókainak valóban igaza lett, mikor Kárpáthy Zoltán születésekor atyja, az öreg nábob nevében így gondolkodott (EMN. 2: 216): „Mi legyen a fiú neve? Egyike azon fejedelmek nevének, kik a legelső Kárpáthy össel áldomást ittak a szép Hunnia földjén. [Bekezdés.] Legyen Zoltán. Kárpáthy Zoltán! Milyen szépen fog az hangzani!”⁷

A *Kárpáti* név (és írás)változatai napjainkban a magyar családnévanyag közismert, többezres számban létező tagjait jelentik, a *Zoltán* pedig legnépszerűbb férfinévünk egyike. Egy 1966-ban — történetesen a „Dilógia” megfilmesítésének évében — végzett névesztétikai felmérés szerint a *Kárpáti Zoltán* egyenesen a legszebb magyar név (ez a teljes személynévre és annak elemeire külön-külön is értelmezhető lehet), de az 1978-as újabb vizsgálat szerint is e családnév legalábbis egyike a legszebbeknek (TÓTH I. 1967, 1981; ekkoriban a *Zoltán* a tényleges keresztnévadás-gyakorisági listák egyik első helyezettje is). E felmérések eredményeit bizonyos kritikával kell ugyan fogadnunk, viszont a *Kárpáti* név értékét jelzi az is, hogy ezekben — bár felismerhető volt az irodalmi és történeti nevek hatása — a legszebbnek ítélt magyar családnévnek döntő többsége ugyanekkor a legegyszerűbb, leggyakoribb magyar vezetécknevekből (*Magyar, Kovács, Nagy, Molnár* stb.) állt össze. Érdekes idéznünk a tanulmányok szerzőjének értékelését is: „A *Kárpáti* név senkit nem lep meg. Hangzásában kellemes, jelentésében is szép. (...) a Kárpátok szépségével és irodalmi élményekkel is indokolták a *Kárpáti* név »győzelmét«”; közöttük feltűnő volt az értelmiségi válszadók felülreprezentáltsága (TÓTH I. 1967: 130).⁸

Hogy pedig még egyszer összevevessük Jókai képzeletének hatását az utókor valóságával — példaképpen a budapesti–Pest megyei telefonkönyv neveivel: a *Kárpáti* családnév (és változatai) leggyakrabban ma is a *Zoltán* keresztnévet vonzzák. A *Zoltán* az első helyen ugyan a *József*-fel osztozik, ami viszont egyébként — azaz a teljes magyarországi népességen belül — másfélszer gyakoribb a *Zoltán*-nál; a többi keresztnév ezeket jól érzékelhető lemaradással követi

⁷ Megjegyezhető, hogy eredetileg Abellino is hasonló nevet, a *Béla*-t viselte. Nevének cseréje magyarsága megtagadásának s egyúttal hitványságának a kifejezése a regényben. Ezt egyébként Jókai a számára választott név idegensége mellett azzal is jelzi, hogy azt egy a korban sokat játszott német zsványdrámából kölcsönözte (lásd KOVALOVSKY 1934: 43–4).

⁸ Tegyük viszont hozzá: ez a tetszési arány napjainkra már nem feltétlenül érvényes. Legalábbis erre enged következtetni egy hasonló kérdésfeltevésen alapuló 2006. évi, egyelőre feldolgozatlan névesztétikai felmérésem is, melyben a háromszáznál több középiskolás válaszadó közül (bár számottevő részük nem adott e szempontból értékelhető választ) a *Kárpáti* nevet egyikük sem írta le mint a legszebb családnévet.

csupán.⁹ A *Kárpáti Zoltán* névegyüttes szépségének részben példája, részben alakítója lehetett Jókai hőse. (Az utóbbi évtizedekben pedig akár még a rádió „Szabó család”-jának azonos nevű, Zenthe Ferenc alakításában népszerűvé vált alakja, a Szabó Icu férje is.) Jókai „Negyven év visszahangja” című önéletrajzából azt is tudjuk, hogy nemcsak magának a szerzőnek a két legkedvesebb művéről van szó, hanem egykor az író legnagyobb példányszámban megjelent regénye volt a „Kárpáthy Zoltán” és (azt követően) az „Egy magyar nábob” (KZ. 1: 300–1).

Jókai sajátos módon a családnév, a keresztnév és a teljes személynév népszerűségét egyszerre segítette megalapozni.

4. A *Kárpáti* típusú nevek és gyakoriságuk napjainkban

4.1. A családnév, amelyre a továbbiakban összpontosítom figyelmemet, többféle változatban is jelen van a magyar névanyagban. Alaptípusának több régies írásképi változata létezik: *Kárpáthi*, *Kárpáty*, *Kárpáthy*; a kezdetektől a leggyakoribb azonban az egyszerű *Kárpáti* forma. A továbbiakban ezen forma alatt összevonva tárgyalom írásváltozatait is.

4.2. A név a jelenkori magyar családnévanyag ismert eleme. A teljes hazai népességre vonatkozó adat, sajnos, nem áll rendelkezésemre, az országos telefonkönyv adatai alapján azonban a 170. (1414 találattal; BOGÁRDI é. n.), az ELTE hallgatói névsoraiból származó (kb. 75 ezres) minta szerint becsülve pedig körülbelül a 160. leggyakoribb családnév lenne Magyarországon (0,07% alatt; utóbbi anyag rendelkezésemre bocsátásáért Hajdú Mihályt illeti köszönet). Ha ezek adatait országos viszonylatban is reprezentatívnak fogadhatnánk el, körülbelül hétezer *Kárpáti* típusú nevet viselő honfitársunkkal számolhatnánk.

A vizsgált családnév viselői azonban ennél mindenképpen kevesebben vannak, mert az itt hivatkozott mintákban — azok jellege szerint — bizonyosan felülreprezentálva szerepelnek. Ha összevetjük ugyanis az itt megadott számokat példaképpen ÖRDÖG FERENCnek Göcsej és Hetés, illetve MURÁDIN LÁSZLÓnak Erdély területén végzett legújabb kori — s kellően reprezentatív anyagon, egyaránt körülbelül 50 ezres mintán alapuló — vizsgálataival, ott azt találjuk: a *Kárpáti* — s hasonlóképpen a *Tátrai* családnév — ezeken a területeken gyakorlatilag vagy teljességgel hiányzik a családnévanyagból. Göcsej és Hetés területén (82, túlnyomó részt a mai Magyarország területén fekvő faluban) a *Kárpáti* nevet egyetlen család viselte csupán, az erdélyi névmintában (a magyar tannyelvű középiskolákban végzett diákok névanyagában) pedig egyáltalán nem fordult elő. A *Tátrai* névvel összességében hasonló a helyzet: az előbbi anyagából hi-

⁹ A hivatkozott arányok: 35–35 *Kárpáti Zoltán(né)* és *Kárpáti József(né)*, 32 *Kárpáti László(né)*, 27 *Kárpáti István(né)*, 22 *Kárpáti György(né)* stb., a *János(né)* például csupán 18 esetben fordul elő (Tel2006., vö. ERDÉSZNÉ 2005. Függelék: A legalább 5000 esetben előforduló férfi utónevek, előfordulásuk sorrendjében).

ányzik, utóbbiban 2 esettel szerepel (ÖRDÖG 1973: 499, vö. még 507; MURÁDIN 2005: 59, vö. még 167).

Mindezek magyarázatát e nevek keletkezésének háttere, azaz a névmagyarosítások története adja: elsősorban urbánus, illetve polgári jelenség volt, mely a mindenkori magyar állam területére volt jellemző. Előbbi tényező ÖRDÖG FERENC, utóbbi pedig — a név divatjának később tárgyalandó, különösen a trianoni Magyarországon való felfutásával együtt — MURÁDIN LÁSZLÓ vizsgálati eredményeit segít megmagyarázni. Rávilágít azonban ez a tényező arra is, hogy a vizsgált családnév feltételezhető viselőinek köre — a fentebbiekből következően, összességében, még napjainkban is — bizonyos társadalmi sajátosságokat mutathat. Természetesen ennek még inkább így kellett lennie a korábbi időkben, a névmagyarosítások nagy korszakának idején.

5. A név népszerűsége a családnév-változtatások körében

5.1. A *Kárpáti* nemcsak általában ismert, de a névmagyarosítások történetének legsikeresebb alkotása: mesterséges úton keletkezett családnéveink között messze a legtöbbször előforduló név. Az országos telefonkönyv adatai szerinti leggyakoribb 250 magyarországi családnév közt több olyan akad ugyan, amelynek gyakoriságát a névmagyarosítások is jelentősen növelték (mint például a *Kárpáti*-val együttesen azonos gyakoriságú *Havas* és *Havasi* nevekét), ám egyedül az itt 170. helyen álló *Kárpáti* az (természetesen írásváltozataival együtt), amely valóban egyéni névváltoztatások révén született és terjedt el a magyar beszélőközösségben (BOGÁRDI é. n.).

Gyakoriságának hátterében — névváltoztatással felvett névről lévén szó — elsősorban a névben rejlő pozitív konnotációkat kell látnunk, melynek révén a kérvényező elérheti névváltoztatásának alapvető célját: korábbi nevénél előnyösebb — szép, igazi magyar, jól csengő, előkelő hangzású stb. — nevet használhat (vö. FARKAS 2003: 150–1, 2004). A név ismert viselőjeként ott állt és hatást gyakorolhatott eleve Jókainak — egykor különösen népszerű, de jellemző módon napjainkban is a legmagyarabbnak tekintett prózaírónk (lásd KAPITÁNY–KAPITÁNY 2002: 153–4) — minden szempontból ideális hőse. A név nyelvi karaktere azonban önmagában is legalább ilyen vonzó lehetett.

5.2. Mint *-i* képzős alakulatot a magyar nyelvre s egyúttal a névmagyarosítások fénykorában társadalmi mintaképnek tekintett nemességre leginkább jellemző névtípusnak tarthatták a névváltoztatók. Jellemző az, ahogyan az egyik ismert, korabeli, névmagyarosítóknak készült tanácsadó könyvben is ezt olvashatjuk: „az *-i* végű nevek óriási többségben vannak. Kétségtelen tehát, hogy ez a magyar név sajátos nemzeti tulajdonsága” (kiemelés az eredetiben; LENGYEL 1917: 17). A helynévi eredetű *-i* képzős családnevek a névmagyarosítások legnépszerűbb típusát jelentették, s — a már említett névesztétikai felmérések (TÓTH I. 1967, 1981) tanúsága szerint — az újabb időkben is különösen tetszetősnek számíthatnak. Fontosságukat azonban mi sem jelzi jobban, mint hogy

hangsúlyos jelenlétük a magyar családnévanyagban (elsődleges mintaadóként, a hasonló végződésű, de jóval kisebb számú apanévi nevek mellett) a névváltoztatások egészen újszerű névtípusát segítette életre: a közszoí eredetű *-i* képzős neveket (*Áldásy, Ballagi, Reményi, Rózsai* stb.).

5.3. A *Kárpáti* név hangzását talán értékelhetjük tetszetősnek (vö. a fentebb idézett névesztétikai felmérés értékelésével), a név esetleges régies írásmódja pedig fokozhatja a pozitív hatást, mely így a név különlegesebb voltából és társadalmi csoportfelidéző erejéből egyszerre eredeztethető már. (A régies írásmódú, különösen az *-y*-os nevek felvételének igénye közismert módon kísérté végig a névmagyarosítások történetét.)

5.4. A név szemantikai típusa, mely a Kárpátok nevéből való származását jelöli, ugyancsak vonzónak bizonyult. Ha nem is olyan hangsúlyosan, mint egykor a finn nemzeti családnévanyag hasonló kialakításában (lásd PAIKKALA 2004), de a névmagyarosításokban is fontos szerepet kapott a nemzeti tájromantika. Tudjuk, a hegyek eleve különleges szerepet tölthetnek be az emberek gondolatvilágában (lásd KISS L. 2001). A „Rousseau óta hagyományos hegyromantika” pedig a magyar világképben is erőteljesebb volt egykor, mint a kevésbé érdekesnek tűnő alföldi tájak iránti vonzódás és megbecsülés. (Az irodalmi, illetve nemzeti tájsejtelmet XIX. századi alakulásáról lásd HORVÁTH 1927: 239–46, idézett hely: 240.) Sajátos, indirekt módon erről tanúskodnak Petőfi nevezetes sorai is: „Mit nekem te zordon Kárpátoknak / Fenyvesekkel vadregényes tája!” (Petőfi egyébként, bár ritkán, de más műveinek költői képeibe is beleszötte a Kárpátok valóban vadregényesnek megjelenített tájait, s felvidéki úti jegyzeteiben is őszinte elragadtatással ír róla; vö. PetőfiSz., Petőfi 1987: 13.)

A hegynevekből (s velük párhuzamosan a víznevekből) képzett családnevek a természetes névanyaghoz képest feltűnően nagy arányban jelennek meg az új nevek körében. Még az újonnan létrehozott családnevekben feltűnő földrajzi köznevek (mint *bérc, kő, szikla*) is elsősorban a hegyvidéki tájakat idézik (lásd JUHÁSZ 2005: 201). A hegyek korabeli és hazai népszerűségét a szépirodalom s a tájfestészet is képviselte és tovább erősíthette. Mindezek mellett pedig természetesen vajmi keveset számított az, hogy az — olykor korabeli cikkekben is a névváltoztatók figyelmébe ajánlott — névtörténeti szempontok szerint ezeket a neveket inkább kerülni lehetett volna (BENKŐ 1948: 67, vö. FARKAS 2002). A családnév választásához mintákat kínált a korabeli irodalom is, de nem csupán és önmagában. Valójában ugyanis ezt az irodalmat is az a korszellem és névztlés — a nemzeti romantikáé — táplálta, ami a korabeli névmagyarosítók később szintén mintává váló névválasztásait.¹⁰

¹⁰ Kis kitérével és napjainkra előretéktve megjegyzem, hogy a jellegzetesen „magyar” hegynevek azóta már keresztnévanyagunkban is helyet kérnek maguknak: a *Hargita* néhány éve anya-

A XIX. század névmagyarosításainak hegynévi eredetű nevei körében a *Mátrai*, s azt követően a *Kárpáti* tűnnek listavezetőknek (lásd JUHÁSZ 2005: 201 is), a későbbiekben azonban ez a sorrend határozottan megfordult. A további ilyen jellegű nevek — köztük a *Tátrai* is — jóval ritkábbak már ezeknél (utóbbinak első adata 1863-ból való a névváltoztatások körében, Jókai „Mire megvénülünk”-jében pedig 1865-ben jelent meg). A *Lomniczy* első adata még 1848-ból való, ám nem vált különösebben kedvelt névvé. Hasonló típusú családnevek később is keletkeztek (*Vereckei*), némelyikük pedig (*Hargitai*) még viszonylag népszerűvé is válhatott. (A XIX. századi névmagyarosítások átfogó adattáraként legalábbis 1893-ig, bár a tapasztalatok szerint nem teljes körűen használható SZENTIVÁNYI-féle „Századunk névváltoztatásai”-ban az utóbb említett két név mindenesetre még nem található meg.)

A Kárpátokat méretei és a Kárpát-medencét, azaz a történeti Magyarország határait körülölelő és azt jelképező volta egyaránt kiemeli a magyarországi hegy-ségek közül. A XIX. századi ember számára — a szakirodalomban nagyjából a századfordulóig, a műveltebb közgondolkodásban nyilván tovább is — a *Kárpátok* név alatt minden, a Dunától balra fekvő hegységet értettek (vö. pl. RévaiLex. *Kárpátok*); tehát a magyar címer hármashalmának — s a korabeli nemzeti hegyromantikát feltehetőleg tovább erősítő (vö. JUHÁSZ 2005: 201, KAPITÁNY–KAPITÁNY 2002: 19 is) — vélt szimbolikájában megjelenő Tátrát, Fátrát és a Mátrát, s persze a mai Magyarország középhegységeinek is minden tagját egyaránt.¹¹ A Kárpátok neve ekkorra már a haza és a nemzet jelképes értékű utalószavának is számít. Lásd például Petőfi: „A Kárpátoktól le az Al-Dunáig / Egy bösz üvöltés, egy vad zivatar! / Szétszórt hajával, véres homlokával / Áll a viharban maga a magyar.” (Élet vagy halál); Ady: „Szabad-e sírni a Kárpátok alatt?” (Góg és Magóg) stb. Később, 1920 után a Kárpátok képzete a feldarabolt és visszaállítani vágyott Nagy-Magyarország szimbólumaként még inkább felértékelődhetett. A Himnusz sorai is — a honszerzéshez kapcsolva — ugyancsak kitüntetett helyzetben jelenítik meg („Őseinket felhozád / Karpát szent bérczére”), a nemzeti szimbolikában ezzel ugyancsak erősítve helyzetét. A példákat pedig lehetne sorolni tovább.¹²

Egy néhány évvel ezelőtt készült nagyszabású, a magyarság szimbólumait kutató felmérés szerint a Kárpátok egésze napjainkban is „mint az ország termé-

könyvezhető, némely szerző vagy szülő pedig a *Tátra* vagy a *Kárpátia* nevet is adná már az újszülötteknek (vö. LADÓ–BÍRÓ 1998; SZEGEDI 2002, SERFŐZŐ 2002).

¹¹ A Tátra és a Mátra neve a korábban elmondottaknak megfelelően ismert eleme a névmagyarosítók névalkotásainak, míg a három hegység közül legkevésbé (s általában is alig) ismert Fátra a névváltoztatások, s ezáltal is a magyar családnévanyag köréből alig adatolható.

¹² A Kárpátok nemzeti szimbolikus értékét napjainkban s más tulajdonnévtípusok körében is megtapasztalhatjuk, pl. egyértelműen a *Kárpátia* folyóiratcím és zenekarnév, a *Kárpáti krónika* műsorcím stb. esetében.

szetes védőve, s különösen maga a Kárpát-medence (...) mozgósítja az érzelme-
ket” (KAPITÁNY–KAPITÁNY 2002: 20). Érdekes kiemelni ebből a vizsgálat-
ból azt is, hogy a Kárpátokat különösen jellegzetesen magyarnak érzők aránya a
budapestiek, a férfiak, illetve a magasabb végzettségű válaszadók körében, azaz
az ő gondolkodásmódjuk szerint volt kiemelkedő (KAPITÁNY–KAPITÁNY 2002:
48, 104–8). Ez pedig azért fontos, mert tudjuk: a névmagyarosítók meghatározó
csoportjait éppen az ezekkel a szociológiai változókkal leírható személyek alkot-
ták egykor, így a névváltoztatások során felvett családnevek jelentős részben az
ő névízlésüket tükrözi napjainkig.

5.5. A *Kárpáti* nevek népszerűségét sajátos módon az is elősegítette, hogy az
idegen eredetű nevekben is igen gyakori *K*-val kezdődik: a névváltoztatók kü-
lönböző okokból (lásd FARKAS 2003: 154–5) mindig is előszeretettel kerestek
régii családnevük kezdőbetűjének, illetve -hangjának megfelelően új nevet ma-
guknak (lásd pl. 1975-ből: „elsősorban a Kárpáti nevet szeretném felvenni, mi-
vel monogrammban [sic] továbbra is K. A. szerepelne, így nevelőapám család-
di nevének kezdőbetűje is megmaradna”; 432/1975. BM). Olykor természetesen
a pusztai névízlésen vagy a kezdőbetű megtartásán kívül egyéb motivációk is
szerepet kaphattak a névválasztásban, például a földrajzi vonatkozás egy ugyan-
csak néhány évtizeddel ezelőtt végbement kárpátaljai névváltoztatásban.¹³

5.6. A *Kárpáti* név kedveltsége legalább ennyiféle tényezőtől eredeztethető,
melyeknek erősen pozitív hatását az sem ellensúlyozhatta, hogy éppen ezek mi-
att a név a névmagyarosítások egyik tipikus családnevévé is válhatott — aho-
gyan az egyébként több más felvett névvel is megtörténhetett.¹⁴ A *Kárpáti* név
mindezek alapján egyaránt megfelelt a dualizmus kori és a Trianont követő,
Nagy-Magyarországra emlékező idők névdivatjának, de a későbbi évtizedek
névváltoztatóinak is. A nemcsak időben, de társadalmi szempontok szerint is
változékony névízlés részben nem kedvezett gyakoriságának: a névmagyarosí-
tóknak rendszerint meghatározó részét képező zsidóságon belül viszonylag ritkán

¹³ Som (Beregszászi járás): *Kódus* > *Kárpáti*. A névváltoztató özvegyének visszaemlékezése
szerint a járási központ közjegyzője (?) világosította fel őket a tervezett névváltoztatáshoz kapcsolo-
ló teendőkről. Fontos kitétel volt, hogy a kezdőbetűt nem változtathatják meg; s először ugyan a
Ködöböcz névre gondoltak, mint a faluban leggyakoribb névre, ám épp emiatt vetették is el. Az il-
lető hivatali személy tett ajánlatot a *Kárpáti* név felvételére, mivel Kárpátalján laknak, és a név fa-
lusi környezetben jól identifikál; hozzátéve azt is, hogy ilyen névváltoztatást korábban már enge-
délyeztek. Az eljárás egy évnél is tovább húzódott ugyan, de az államigazgatás nem emelt kifogást
a választott név ellen. (Az itt elmondottak megismertetéséért Kovács Andrásnak tartozom köszö-
nettel. Lásd még MIZSER 2002: 188 is, és vö. Galánta, 1885: *Kódus* > *Kárpáti*; SZENTIVÁNYI
1895: 117.)

¹⁴ A korabeli tanácsadó kiadványok, írások mellett l. erre pl. MIKESY megfogalmazását: egy
Nagyfejeő nevet például „viselői semmi kincsért nem adnának oda egy *Rónai*, *Alföldi* vagy
Kárpáti-féle magyarosításért” (MIKESY 1963: 221).

nak számított (erről lásd még később). A névváltoztatók — eszerint: egyéb csoportjai — körében meglévő kiemelkedő népszerűségét azonban különösen jól jelzi, hogy azok a *Kárpáti*-t még így is a legsikeresebb mesterséges családnévvé tudták tenni. Ilyen keletkezésű névként pedig eleve sokféle módon és okból különbözhet a természetes módon kialakult magyar családnévrendszer jellemzőitől, illetve elemeitől (erre részletesen lásd FARKAS 2003).

Az itt tárgyalt tényezőknek a következménye tehát a *Kárpáti* típusú családnévek keletkezése és gyakorivá válása, melyet a családnév-változtatások folyamatában a következőkben kísérek figyelemmel.¹⁵

6. A név a családnév-változtatások történetében

6.1. Az első *Kárpáti*-t valójában *Schmidt Endré*-nek hívták (lásd WALTHER 1872: 88). Névváltoztatását több tucatnyi társával együtt 1848. június 8-án hivatalos napilapjának, a *Közlöny*nek a legelső számában tette közzé a felelős magyar kormány. Korábbi kérvény és engedélyezés lehetett; erre enged következtetni a közzétételnek — a későbbiektől eltérő — szövegezése s az a tény, hogy nem találjuk azon 674 név között, melyeket a szabadságharc bukása után arra hivatkozva érvénytelenített a császári kormányzat, hogy azok „minden legfelsőbb szankció nélkül (...) következtek be” (*Közlöny* 1848. 1. sz. 2; vö. még SZENTIVÁNYI 1895: 14–22, KARÁDY–KOZMA 2002: 34–5).¹⁶

Alig néhány hónappal később — azaz ugyancsak a névmagyarosítások első konjunkturális időszakában, a forradalom és szabadságharc idején —, 1848 szeptemberében hagyta jóvá ugyanezt a családnévet egy *Kalabusz István* nevű kérelmezőnek a magyar belügyminisztérium. Az illető kérvényét Komárom város tanácsa terjesztette fel a minisztériumnak 1848. augusztus 31-én, s szeptember 15-én bocsátották ki az engedélyezésről szóló okiratot. (Hogy a komáromi kötődésű Jókai hallott-e ekkoriban vagy később az esetről, természetesen nem tudhatjuk.) Az eljárás díja 3 pengő forint volt, melyet a városi sóhivatalban annak rendje szerint le is rótt a kérelmező. Névváltoztatását egy évre rá hatálytala-

¹⁵ A továbbiakban közöltek a realizálódott névváltoztatásokra, a ténylegesen felvett *Kárpáti* családnévekre vonatkoznak. Mindezek mellett a névízlés alakulásának jellemzésére valójában figyelembe veendő lennének azok a névváltoztatási kérvények is, melyekben ez a név megjelent mint új, potenciális családnév, de valamilyen okból — általában azért, mert ezt a nevet csak másod- vagy harmadsorban tüntette fel a kérelmező — mégsem erre a névre történt a változtatás. Ezeket a nyilván nem kisszámú eseteket az eredeti kérvényanyag alapos feldolgozása nélkül természetesen nem lehetséges számba venni, a minket érdeklő változások pedig ezek ismeretének hiányában is jól nyomon követhetők.

¹⁶ Az eset az „eredeti okmányok alapján összeállított” SZENTIVÁNYI-féle „Századunk névváltoztatásai”-nak az adatai közül hiányzik is, csupán WALTHER IMRE „hírlapi hivatalos közlésekből összeállított” kéziratos adattárának anyagában akadhatunk rá. (Utóbbinak egyébként az elsődlegesen fontos, új nevek szerint rendezett részéből *Kalabusz István* névváltoztatása maradt ki valahogy; a régi nevek szerinti mutatóban ugyanakkor megtalálható.)

nította a győztes abszolutizmus (8878–48. BM: OL. H14. 69. kútfő; lásd még SZENTIVÁNYI 1895: 18).

A következő *Kárpáti*-kra mintegy két évtizedet kellett várni. 1866-ban Hauch Endre felsőbányai tanító, ekkor már pedagógiai cikkek szerzője (SZINNYEI 1897: 1111–4), 1870-ben Kalina Kamil pesti lakos, az 1870-es évek második felétől azután többen is felvették a *Kárpáti* nevet (SZENTIVÁNYI 1895: 117–8). A névmagyarosítási mozgalom felfutásával párhuzamosan — a SZENTIVÁNYI-féle „Századunk névváltoztatásai”-nak az összeállítása szerint — 1893-ig összesen 42 személy kérelmezte maga és családtagjai számára ugyanezt a nevet.¹⁷ Ugyanabban az időszakban — ugyanezen forrás szerint — a névcsaládból csupán egyetlen *Kárpát* családnev született még: 1884-ben egy zsidó származású hírlapíró, Friedmann Lajos vette fel.¹⁸ A Monarchia korabeli tanácsadó könyvek a *Kárpáti*-t egyaránt a névmagyarosításokban ismert, de nem túlzottan sokszor felvett, jóhangzású — tehát a felvételre ajánlható nevek között tartják számon (TELKES SIMON többször bővített, 4 kiadást megért köteteiben: 1897: 9, 26, 67–8, s ugyanígy 1906: 14, 43, 83–4; valamint a korszak másik fontos, egyúttal utolsó hasonló művében: LENGYEL 1917: 104, vö. még 175).

A *Kárpáti* családnevek megszorodása — mintaképpen — a „Budapesti Czim- és Lakjegyzék”-ek alapján is nyomon követhető. Ezek adatai szerint az 1880-as évek közepén a névmagyarosítások terén mindig élen járó fővárosban még csupán egyetlen tanár viselte ezt a nevet, pár év múlva egy vaskereskedő és egy vasúti hivatalnok is, az 1890-es évek közepétől pedig már csaknem tízen (segédraktárostól a háztulajdonosig). Az 1910-es évek közepén negyvennél, bő évtizeddel később pedig hatvannál többen éltek *Kárpáti* nevűek Budapesten. (A családtagok ezekhez az adatokhoz természetesen hozzászámítandók, ugyanakkor viszont mások is kimaradhattak ebből a forrásból.) Ez a gyarapodás jócskán meghaladta a nagyváros növekedésének ütemét, amit a nagyvárosba költözés és a természetes népszaporulat önmagában messze nem magyarázhat.¹⁹ Ennek hátterét is a névmagyarosítások és a korabeli névízlés jelentik, valamint az a tényező, hogy a névváltoztatók általában a fiatal generációkból kerültek ki, tehát az elhalálózások csak jelentős késéssel csökkenthették az általuk viselt családnevek arányát a nyilvántartott lakosság körében.

¹⁷ A gyűjtemény bizonyosan nem teljes. A már említett *Schmidt > Kárpáti* eset mellett lásd pl. még Kapuvár, 1890: *Kohn > Kárpáti* (VARGÁNÉ 2006: 135).

¹⁸ A magyarosítás szempontjából ugyanakkor talán megjegyezhetjük, hogy ezt írói névként az illető később *Kárpáti Ludwig* formában is használta (GULYÁS 1956: 244).

¹⁹ A hivatkozott adatok: *Kárpáti* típusú nevek viselői a székesfővárosban: 1883–4: 1 fő, 1888: 3 fő, 1894: 9 fő, 1900–1: 11 fő, 1907: 22 fő, 1912: 36 fő, 1916: 44 fő, 1928: 63 fő. Budapest lakossága eközben: 1880: 370 ezer fő, 1890: 500 ezer fő, 1900: 730 ezer fő, 1910: 880 ezer fő, 1920: 930 ezer fő, 1930: 1 millió. (Források: „Budapesti Czim- és Lakjegyzék”-ek a hivatkozott évekből, ill. BUZIÁSSY 1944: 30.)

6.2. Az első világháborút követő időkből kevesebb összegyűjtött adat és feldolgozás áll a rendelkezésünkre, ám ezekből is következtethetünk arra, hogy a *Kárpáti* családnév különösen népszerűvé a trianoni traumát követő időszakban vált. Ha elsőként csak a „Magyar írók élete és munkái” területén vizsgálódunk: SZINNYEI azonos című művének 1897-ben megjelent kötete 10–11 *Kárpáti* nevű személyt tart számon, akik közül 7 még maga változtatta meg nevét (mind huszonéves korában); GULYÁS PÁL fél évszázaddal később összeállított hasonló című és témájú művében — nagyrészt a korábbiakat is tartalmazva — viszont már 60 *Kárpáti* típusú nevet viselő személy szerepel (közülük 14-ről tudjuk biztosan, hogy maga változtatta meg nevét; igaz, ez az itt nem jelzettek egy részére is igaz lehet még). A két munka közötti aránykülönbséget az életrajzi lexikonok alapvetően kumulatív jellege önmagában nem indokolhatja — ennek magyarázataként is komolyan kell számításba vennünk tehát a jellemzően polgári jellegű névmagyarosítási mozgalom megerősödését. (Az adatokat lásd SZINNYEI 1897: 1111–9, GULYÁS 1995: 302–15.)

A névváltoztatások ügyét egységes módon elsőként szabályozó miniszteri rendelet kiadásának évében, 1933-ban a *Kárpáti* név a nem zsidó névváltoztatók körében mindenesetre messze a leggyakoribb volt a felvett nevek közt: egy felmérés (FORGÁCS 1990) szerint a nem zsidó kérvényezők 2,2%-a választotta (500 névváltoztató közül 11-en), míg a népszerűségi lista következő neveit alig feleannyian (*Galambos, Kővári, Pataki, Szabados*: 6-6 fő, azaz 1,2%). A zsidók körében ez a név ugyanakkor összehasonlíthatatlanul ritkább volt: részben korábbi névanyag alapján számítva, de csupán a 129. a névgyakorisági listájukon (jóval bővebb, de XIX. századi esetekkel együtt számított anyagban: 0,43%, összesen is csupán 4 eset). Ez kevésbé meglepő, ha tudjuk, hogy a zsidóság — a nem zsidó származású névváltoztatókkal ellentétben — elsősorban a közszói eredetű, egyszerűbb és hétköznapi nevet kedvelte, helynévi alapú családneveket pedig eleve kisebb arányban választott magának. (A hivatkozott vizsgálatokat lásd FORGÁCS 1990: 28, ill. 67, 90.)

Egy más vizsgálat szerint — a bajai születésű névváltoztatók körében, 1895 és 1945 között — ugyancsak magas volt a *Kárpáti* családnevűek aránya: a helyi vonatkozású névválasztásokat (*Bajai, Bácskai*) az alföldi város népszerűségi listáján a *Kárpáti* és a (korábban már nem véletlenül említett) *Havasi* követik; a további nevek (köztük a *Tátrai* is) csak mindezek után állnak (KÖHEGYI–MERK 1992: 283–92).

Az 1933 körül megjelent, névmagyarosítóknak szóló tanácsadó könyv ugyancsak a már sokszor felvett — s így szándéka szerint a „lezárt”, azaz nem választható — nevek közé sorolja a *Kárpáti*-t. (Mint egyébként is a hegy- és víznevekből képzett családneveket, melyeknek ezért általában — bár a *Kárpáti* esetében éppen nem — utótagokkal való kiegészítését javasolja; VERBÉNYI é. n. 25, 26–7, 43, 45. Arról, hogy a könyvet mennyiben fogadta el iránymutatónak a korabeli engedélyezési gyakorlat, jelenleg nincs megfelelő adatunk.)

A trianoni határokon kívüli magyar helynevek — mint azt az itt hivatkozott bajai felmérés is megállapítja — meglehetősen nagy számban jelentek meg a névmagyarosítások új neveiben (*Kassai, Szalontai, Zentai* stb.), s legtöbbjük éppen a két háború közötti időben — nyilván nem mind tudatosan, de a korabeli közhangulatnak megfelelően (KÖHEGYI–MERK 1992: 257). Mindez egyébként szépen párhuzamba állítható a két háború közti hivatalos utcanévadás hasonló jellegű gyakorlatával, mely városainkban hasonló tartalmú, a történeti Magyarországra emlékeztető utcanéveket és lehetséges utcanévbokrokat eredményezett.²⁰ Ez a korhangulat különösen felértékelhette a *Kárpáti*-t, mert különösen felértékelte a Kárpátokat. Ahogyan azt példaképpen talán SZABÓ ZOLTÁN 1942-ben megjelent „Szerelmes földrajz”-a is kifejezi: „Minket a Kárpátok az otthonba vetett hitre rendel, ha akarjuk, ha nem” (SZABÓ 1999: 46).²¹

6.3. A Kárpáti név népszerűsége a második világháborút követő időszakban sem szűnt meg. A 60-as évek első felében saját vizsgálataim szerint is többen választják még, majd — egy korabeli államigazgatási célú tanulmány szerint — „[r]észben a regény és a belőle készített film hatására [1966 óta — F. T.] napjainkban idealizálták. Száz kérelmezőből 17 a Kárpáti nevet kéri. Felvételét a Belügyminisztérium már négy éve [kb. 1968 óta — F. T.] nem engedélyezi. A névváltoztatás során óvni kell családnév anyagunkat [sic] egy-egy név tömeges elterjedésétől.” (PÁSZTOR 1972: 557). S valóban: sok korabeli *Kárpáti* névkérést a név túlzott gyakoriságára való hivatkozással utasítottak el. Ez feltehetőleg a rendszerváltás körüli időkig lehetett így, s a kérelmek megengedőbb elbírálásának megfelelően szűnhetett meg azóta ez a korlátozás.²²

²⁰ Ezen időszakból lásd pl. Kecskeméten a *Kárpát, Tátra, Vereckei, Hargita* stb., Győrben a *Fogaras, Hargitta* (sic), *Kárpát, Lomnic, Mátra, Tátra, Zemplén* nevű utcákat (ERDÉLYI 2004: 97–102, G. PAPP 2006: 28). A mai Nagy-Budapest területén egykor létezett (7) *Kárpát*, illetve (1) *Kárpáti* nevet viselő utcák legkorábbika (vele együtt 4 napjainkban is megvan) 1872-től viseli nevét, további 2 a dualizmus idején kapja a nevet, többségük azonban a Trianon utáni időszakhoz kapcsolható itt is. Több esetben a történelmi Magyarország (különösen persze az elcsatolt területek) egyes részeiről elnevezett utcák utcanévbokrán találhatók, ahol az elveszett Nagy-Magyarországot reprezentáló, azt szimbolikusán őrző város-, víz- és tájnevek mellett tűnnek fel több esetben — a családnév-magyarosítások történetéből is jól ismert — *Kárpát, Hargita, Lomnic, Tátra* hegynevek is (vö. RÁDAY–MÉSZÁROS–BÚZA 1998: 212 és a hivatkozott helyek).

²¹ Az itt tárgyaltak szempontjából tanulságosak egyébként már a teljes kötet kezdő mondatai is: „Magyarországot Európa hegy- és vízrajzi térképén könnyű megtalálni. Könnyebben leli meg ezen az ember, mint a földrészt politikai térképén.” (SZABÓ 1999: 6).

²² A túl gyakori családnevek felvételének tiltása az engedélyezési gyakorlatban már az 1933. évi, névváltoztatásokat szabályozó rendelet óta létező és valóban célszerű alapelv volt, az engedélyezési gyakorlat pedig a gyakoriságot a teljes magyar családnévanyagban és a felvett nevek körében egyaránt értelmezhetette. A „különös méltánylást érdemlő körülmények” figyelembevételére azonban emellett is nyílhatott lehetőség (saját vizsgálataim alapján is, lásd még FARKAS 2002: 159–60). Megjegyzem ugyanakkor, ezért nem teljesen érthető, hogy más alapelvek megtartása

6.4. Mindezek mellett úgy tűnik, a *Kárpáti* nemcsak itthon, de a nagyvilágban is ma is kellően „jó magyar név”-nek számíthat. Egy Kanadában élő hazánkfia például ezt a nevet kezdte használni eredeti, angol nyelvi környezetben használati nehézségeket okozó magyar családnéve helyett. (Az Amerikában is legjellemzőbb, s a hasonló problémákat nem okozó legegyszerűbb, *Kárpáti* írásváltozatban; keresztnévét egyébiránt már korábban angolos formára cserélve használva; 7223/1964. BM, vö. Ancestry.com.) Más szempontból pedig még érdekesebb, hogy az a magyar szélhámos, aki G. B. Shaw „Pygmalion”-jában *Nepomuk* néven szerepel, az ennek alapján készült musicalben, a „My Fair Lady”-ben már *Zoltan Karpathy*-ként jelenik meg előttünk.

7. Összegzés

A *Kárpáti* (*Kárpáthy* stb.) családnév keletkezése és élettörténete a XIX–XX. századi magyar művelődés- és mentalitástörténet jellemző fejezetét képezi. A történeti magyar családnévanyagból névtörténeti és tipológiai okokból hiányzó név 1848-ban, a névmagyarosítások első igazi hullámának idején születik meg, s válik történetének folyamán a magyar családnévanyag szerves részévé. Az irodalmi hatások s általában a nemzeti romantika alapvetésével, mentalitástörténeti és nyelvi tényezőknek a következményeképpen válik ez — és éppen ez — a családnév a névmagyarosítások történetének legeredményesebb — leggyakoribb, tehát legnépszerűbb — alkotásává. Ennek háttere, szűkebb és tágabb értelemben vett összefüggései a legkülönbözőbb módokon vizsgálhatók és igazolhatók.

A *Kárpáti* típusú családnevek esettanulmányának szánt vizsgálatával a családnév-változtatások — ismertebb néven: a névmagyarosítások — témakörének szerteágazó összefüggéseit, számos tudományterülethez való kapcsolódását, a legkülönbözőbb források felhasználásával történő együttes megközelítésének indokoltágát és vizsgálatának lehetséges módszertani sokszínűségét is szerettem volna példázni. Remélhetőleg abból is felvillanthattam valamit, hogy miért nemcsak érdekes, de további vizsgálatokra is érdemes témája ez a magyarországi társadalomtudományi kutatásoknak.

mellett miért maradt ki a legújabb szabályozásból ez a megszorítás (vö. At. 28. § 6. bek.). — A *Kárpáti* név elutasítására persze máskor, korábban is kerülhetett sor, ám ezt nem feltétlenül az új név jellege, hanem más ok indokolhatta. Egy még 1881. évi *Horváth > Kárpáti* névváltoztatási kérvényt például sejtethetően mint nem idegen hangzású név megváltoztatására irányulót utasítottak el (NAGY 1992: 295). Több kérelmet tapasztalataim szerint pedig a kérvényező személye — a háború utáni években akár német származása, máskor pedig büntetett előélete — miatt.

Irodalom

- Ancestry.com = *Ancestry.com. Discover Your Family Story*. <http://www.ancestry.com>
- At. = 2002. évi XLV. törvény az anyakönyvekről, a házasságkötési eljárásról és a névviselésről szóló 1982. évi 17. törvényerejű rendelet [At.] módosításáról. *Magyar Közlöny* 2002/144. [nov. 22.].
- BENKŐ LORÁND (1948–1949), A családnév-változtatás kérdései. *Magyarosan* 1948: 40–5, 65–72; 1949: 1–6.
- BM = A Belügyminisztérium korábbi Állampolgársági Főosztályának Irattára, jelenleg átszervezés alatt.
- BOGÁRDI JÁNOS (é. n.), *The most frequent Hungarian Surnames*. <http://www.bogardi.com/gen/g022.htm>
- BUZIÁSSY KÁROLY (szerk.) (1944), *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. Bp.
- Budapesti Czim- és Lakjegyzék*. Több évből, 1881 és 1928 között. Bp.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Bp., 1993.
- EMN. = Jókai Mór, *Egy magyar nábob*. 1–2. kötet. Jókai Mór összes művei. Szerk. NAGY MIKLÓS. Bp., 1962. [1853–4.].
- ERDÉLYI ERZSÉBET (2004), *Kecskeméti utcanévek története*. Kecskeméti Füzetek 14. Kecskemét.
- ERDÉSZ TIBORNÉ (2005), *A személyiadat- és lakcímnyilvántartás, okmánykiadás összesített adatai*. Népeségnyilvántartási Füzetek 15. Bp. <http://www.nyilvantarto.hu/new/fixhtml/nepessegfuzet/2005/nepesseg2005/index.html>
- FARKAS TAMÁS (2001), *A magyar hivatalos család- és asszonynév-változtatások (különös tekintettel a 20. század második felére)*. Doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK. Bp.
- FARKAS TAMÁS (2002), Nyelvművelés és családnév-változtatás. In: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Szerk. BALÁZS GÉZA–A. JÁSZÓ ANNA–KOLTÓI ÁDÁM. Bp. 159–63.
- FARKAS TAMÁS (2003), A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *MNy.* 99: 144–63.
- FARKAS TAMÁS (2004), A családnevek konnotációjáról. *NÉ.* 26: 49–57.
- FERCSIK ERZSÉBET–RAÁTZ JUDIT (1997), *Hogy hívnak? Könyv a keresztnévekről*. Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. 4., bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- FORGÁCS KRISZTINA (1990), *Zsidó névmagyarosítás*. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK. Bp.
- GULYÁS PÁL (1956), *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*. Bp.

- GULYÁS PÁL (1995), *Magyar írók élete és munkái. Új sorozat.* 16. kötet. Sajtó alá rendezte VICZIÁN JÁNOS. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (1994), *A középmagyar kor személynévtörténete (1526–1772) I–II.* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. MTA. Bp.
- HORVÁTH JÁNOS (1927), *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig.* Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2005), Névmagyarosítás és nemzeti romantika. *MNy.* 101: 196–202.
- KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR (2002), *Magyarságszimbólumok.* 3., bővített kiadás. Bp.
- KARÁDY VIKTOR–KOZMA ISTVÁN (2003), *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A „falu” a magyar helynevekben (XIII–XIX. század).* Bp.
- KEMPELEN BÉLA (1913), *Magyar nemes családok.* 5. kötet. Bp.
- KISS LAJOS (1997), Hegynevek a történelmi Magyarországon. *MNy.* 93: 154–68.
- KISS LAJOS (2001), *A hegyek és hegységek nevei.* Akadémiai székfoglaló. Bp.
- KOVALOVSKY MIKLÓS (1934), *Az irodalmi névadás.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 34. sz. Bp.
- KŐHEGYI MIHÁLY–MERK ZSUZSANNA (1992), Bajai születésűek névváltozásai (1895–1945). In: *Bács–Kiskun megye múltjából XI.* Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR. Kecskemét. 218–96.
- KUTASI ZSUZSANNA (1991), Jókai Mór, Egy az Isten. In: *Dolgozatok az írói névadásról I.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY. MND. 93. sz. Bp. 47–56.
- KZ. = Jókai Mór, *Kárpáthy Zoltán.* 1–2. kötet. Jókai Mór összes művei. Szerk. NAGY MIKLÓS. Bp., 1963. [1853.].
- LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES (1998), *Magyar utónévkönyv.* Bp.
- LELKES GYÖRGY (szerk.) (1998), *Magyar helységnév-azonosító szótár.* 2., bővített és javított kiadás. Baja.
- LENGYEL ZOLTÁN (1917), *Magyar névkönyv.* Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz.* Nyíregyháza.
- MIKESY SÁNDOR (1963), A névszépítésről. *MNy.* 59: 216–21.
- MIZSER LAJOS (2002), Családnevek Kárpátaljáról. *MNyj.* 40: 182–92.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (2005), *Erdélyi magyar családnevek.* Nagyvárad.
- NAGY IVÁN (1857–68), *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* Pest.
- NAGY IMRE GÁBOR (1992), Névmagyarosítási akciók a dualizmus-kori Pécsen és Baranyában. In: *Baranyai Történetírás 1990–91.* Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs. 275–308.
- NAGY MIKLÓS (1999a), *Jókai Mór.* Bp.
- NAGY MIKLÓS (1999b), Kárpáthy Zoltántól Topándi Samuig. (Egy fejezet Jókai írói névadásának történetéből). *NÉ.* 21: 293–9.
- OL. = Magyar Országos Levéltár.
- ÖRDÖG FERENC (1973), *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén.* Bp.

- ÖRDÖG FERENC (1991–1998), *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1745–1771. I–IV.* Bp.–Zalaegerszeg.
- PAIKKALA, SIRKKA (2004), *Se tavallinen Virtanen. Suomalaisen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921.* Helsinki.
- G. PAPP KATALIN (2006), *Győr utcanevei.* Győr.
- PÁSZTOR GYÖRGY (1972), A családnevek változtatásáról. *Állam és Igazgatás* 555–8.
- PETŐFI SÁNDOR (1987), *Útirajzok.* Bp., [1845].
- PetőfiSz. = *Petőfi-szótár I–IV.* Szerk. J. SOLTÉSZ KATALIN–SZABÓ DÉNES–WACHA IMRE. Bp., 1973–1987.
- RÁDAY MIHÁLY–MÉSZÁROS GYÖRGY–BUZA PÉTER (1998), *Budapest teljes utca-névlexikona.* Bp.
- RévaiLex. = *Révai Nagy Lexikona.* Bp., é. n.
- SERFŐZŐ MELINDA (2002), Robinok és Dzsesszikák. *Népszabadság* 2002. október 24.
- SZABÓ ZOLTÁN (1999) *Szerelmes földrajz.* Bp. [1942.].
- SZEGEDI CSANÁD (2002), *Magyar eredetű keresztnévek teljes tára.* Bp.
- SZENTIVÁNYI MÁRTON (1895), *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893.* Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja [SZENTIVÁNYI MÁRTON]. Bp.
- SZINNYEI JÓZSEF (1897), *Magyar írók élete és munkái.* 5. kötet. Bp.
- Tel2006. = *Telefonkönyv 2006. Budapest és Pest megye.* CD változat. Bp.
- TELKES SIMON (1897), *Hogy magyarosítsuk a vezetékeveket?* 1. kiadás. Bp.
- TELKES SIMON (1906), *Hogy magyarosítsuk a vezetékeveket?* 4., javított és bővített kiadás. Bp.
- TÓTH IMRE (1967), A legszebb magyar név. *Nyr.* 91: 122–32.
- TÓTH IMRE (1981), Még egyszer a legszebb magyar nevekről. *Nyr.* 105: 10–26.
- TörtSztár = A Magyar Irodalmi és Köznyelv Nagyszótárának korpusza. Magyar Történeti Korpusz. <http://www.nytud.hu/hhc/>
- VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA (2006) *Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895).* Győr.
- VERBÉNYI ERNŐ (é. n. [1933 u.]), *A névmagyarosítás kézikönyve. A névváltoztatásról szóló szabályok és legújabb tudnivalók.* 2., javított kiadás. Bp.
- WALTHER IMRE (1872), *Névváltoztatások 1817–1871.* Kézirat. Magyar Országos Levéltár könyvtára. Bp.

JUHÁSZ DEZSŐ (Budapest)

A magyarosított családnevek morfológiájának és szemantikájának konnotációs megközelítéséhez*

1. A 19. századi névmagyarosítások — tágabb kört érintve: családnév-változtatások — több százezer magyarországi lakos névhasználatában hoztak változást. A folyamat természetesen a 20. században sem szakadt meg, tanulmányozása napjainkig tartó kihívást jelent a nyelvészek és társadalomkutatók számára. Olyan terepről van szó, ahol a dimenzionális nyelvvizsgálat látványosan kibontakozhat, ahol a térbeliségnek, időbeliségnek és az emberi tényezőknek legkülönbözőbb szempontjai együtt, egymást erősítve lehetnek jelen. Ahhoz azonban, hogy az együttthatás minél kiegyensúlyozottabban működjön, korszerű adatbázisokra és olyan kutatócsoportokra, kutatói közösségekre van szükség, amelyek nemcsak nyitottak a tudományközi módszerekre, hanem személyi összetételükben és munkamegosztásban is képesek — vagy képessé válnak — a komplex elemzésekre. Nagy örömmre szolgál, hogy én is bábáskodhattam annak a kutatócsoportnak a létrejöttében, amelyben nyelvészeken kívül történész és jogász is van, és kreatívan együtt dolgozik egy izgalmas korszak, a 19. század utolsó évtizedeinek speciális feltérképezésében. A nyelvész megmarad ugyan nyelvésznek, a történész pedig történésznek, de a közös munka során megismeri a szomszédos tudományterület idevágó főbb eredményeit, módszereit, és tudatosan törekszik azok szerves integrálására, vagy legalább a saját mozaikkockáinak minél finomabb illesztésére.

2. Kutatócsoportunk jó ütemben halad a névváltoztatási esetek levéltári feldolgozásával, de még nem tart a statisztikai elemzésnél. Úgy gondoltuk azonban, hogy a Hungarológiai Kongresszus jó alkalom egyrészt a közös bemutatkozásra, másrészt olyan témák felvillantására, amelyek belefértnek egy húszperces előadás kereteibe, és korlátozott hatókörű anyaggyűjtés alapján is képesek önmagukon túlmutató eredmények közvetítésére. Így esett a választás — Fodor János magyar családnévtörténeti és Kozma István társadalomtörténeti, társadalomlélektani expozíciója után — egy művelődéstörténeti, lexiko-szemantikai alapú esettanulmányra Farkas Tamástól és egy morfoszemantikai súlypontú eszmefuttatásra tőlem (a többi előadást is lásd jelen kötetünkben).

3. Bizonyára sokak számára jelentett gondolatébresztő olvasmányt a klasszikussá vált „Miért szép?” esszéssorozat, amelyben jeles irodalmárok mondják el

* Készült az OTKA T49095 számú pályázatának támogatásával.

véleményüket egy-egy vers vagy prózai alkotás szépségeiről, az eszmei és esztétikai hatás mechanizmusáról. De ahogy a műalkotások elemzésének létezik sajátos metodikája, hasonlóképpen kidolgozható a névválasztás, névhasználat lélektanának, pragmatikájának és szociolingvisztikájának nyelvészeti szempontú megközelítése.

Számos figyelemre méltó vizsgálat született már például a keresztnévdívat hatóerőiről, területi, társadalmi, időbeli, vallási vagy esztétikai motívumairól vagy a beczés morfológiájának a változásáról. Annál kevesebb figyelem esett viszont a családnév-változtatások mozgatórugóira. Ezen belül is tisztább és határozottabb kép alkotható az elhagyott családnevekről, hiszen gyakran a névváltoztatók nyilatkoznak régi nevük negatívnak ítélt tulajdonságairól: az idegenszerűségről, a kellemetlen hangzásról, az egyént nevetségessé tevő jelentéstartalomról stb. vagy egyéb olyan — egyébként semlegesnek tekinthető — okról, mint a családi-rokoni viszonyok átalakulása, amelyek jól megvilágítják a névváltoztatás „bemeneti” oldalát.

Sokkal bonyolultabb, egyszersmind talán izgalmasabb is a névváltoztatási aktus másik oldalának, az új név kiválasztásának a tanulmányozása. Jóllehet a kutató itt is találhat olyan levéltári vagy élőszóbeli megnyilatkozásokat, amelyek a „Miért szép?”-re reflektálnak, azaz röviden megindokolják az új név pozitívumát, de a névtanos ezek birtokában sem lehet teljesen nyugodt (vö. MIKESY 1963). Tudja ugyanis, hogy a kérvények indoklása általában egyoldalú, vagy külső társadalmi elvárásoknak akar — jóhiszeműen vagy épp kényszer hatása alatt — megfelelni. Sokat segíthet ugyanakkor a neveknek rendszerszerű, egy-egy jelentésmezőt vagy morfológiai típust átfogó komplex elemzése. Magam a nemzeti romantikának mint a 19. századot meghatározó egyik fontos eszmei-kulturális tényezőnek az elemeit és hatását próbáltam meg hasonló keretben áttekinteni a névmagyarosítások kapcsán (vö. JUHÁSZ 2005).

4. A „Miért szép?”, „Miért vonzó egy családnév?” általános kérdése tehát a névtanos és társadalompszichológus prizmáján további színekre bomlik szét, például így: „Miért magyarosabb?”, „Miért hazafiasabb?”, „Miért férfiasabb?”, „Miért hősiebb?”, „Miért keresztényebb?”, „Miért ősi”, „Miért költőibb?”, „Miért szebb zengésű?” stb. Az is érdekes, hogyan rangsorolódnak egyes kategóriák elemei, pl. miért előzi meg a *Kárpáti* a *Tátrai*-t, *Mátrai*-t, *Bakonyi*-t (ennek okairól lásd FARKAS 2007), illetve egyes elő- és utótagok milyen szerepet játszanak — mondjuk — a *Bánhegyi*, *Bánhalmi*, *Bánvölgyi*, *Bánréti*, *Bánfalvi*, *Bánrévi* stb. típusú nevek gyakoriságában. Tanulságos a divatokban megfigyelhető hatás–ellenhatás nyomon követése. Például annak, hogy a dicső-harcos-nemzeti vonulat mellett mikor, kiknél jelenik meg a szelídebb-semlegesebb mel-lékág, azaz — mondjuk — az *Erdélyi*, *Bérci*, *Havas*, *Székely* vagy a *Pusztai*, *Alföldi*, *Rónai*, *Lovas*, *Kardos*, *Huszár*, *Hajdú* mellett mikor és kiknél lép színre a *Nyíró*, *Vágó*, *Faragó*, *Kertész*, *Jámbor*, *Polgár*.

5. Mindezek a kérdések zömmel a lexika és a szójelentéstan síkján dőlnek el, és kiemelt szerepet játszik bennük a konnotációs tartalmak kibomlása, együtthajtása (a családneveket érintő konnotációs típusokról és az asszociációk, konnotációk névmagyarosításbeli szerepéről lásd bővebben FARKAS 2004, itt további irodalom is). A korabeli névmagyarosító kiadványok, névjegyzékek olykor meg is fogalmazzák a névkutatók utólagos motívumrajzát. Akár mi magunk is elgondolkodhatunk azon, hogy mitől rangos, ősi, nemzeti, régies stb. például a *Szentkirályi* vagy a *Szentirmay* név. Nyilván a legfontosabb szerepet a névalkotó közszők és tulajdonnevek elemi konnotációi játsszák, sőt ezek részleges hatása össze is adódhat. (Például a *szentkirály* szóösszetétel emlékeztethet akár Szent Lászlóra is, de mindenekelőtt az államalapító István királyt idézi fel a beszélők tudatában.)

Vajon a lexikális névelemeken kívül van-e a többi lehetséges nyelvi szintnek konnotációs „hírértéke”? Kisebb mértékben ugyan, de valószínűleg igen. Ha valaki például olyan létező vagy fiktív hangsor felhasználásával alkot/választ új családnevet, amely mássalhangzó-torlódással indul, a névváltoztatás sokat vesz a magyaros jellegéből. A szintagmatikában is a nevekre elsősorban jellemző minőség- és birtokos jelzős szerkezeteket szokás követni, kerülve a ritkább típusokat, például ikerítéses mellérendelés vagy szervetlen alárendelés.

Ennyi bevezető után fordítsuk figyelmünket a családnevek morfológiájára, ezen belül pedig a toldalékolásra! Mielőtt egy konkrét toldalékcsoportot esettanulmányyszerűen megvizsgálunk, néhány általános névmorfológiai megjegyzést teszünk.

6. A névmagyarosítók zöme ösztönösen vagy tudatosan követi a legáltalánosabb szabályt: „Keresd a tipikusát!”, azaz „Válassz olyan végződést a neved végére, amely gyakori!”. Ez a törekvés hozzájárul ahhoz, hogy az új névalakulat ne sértse a „magyaros”, „ősi-eredeti” kritériumokat. — Általánosságban megjegyezhető, hogy a morfológiai jelöltség előnyt élvez a jelöletlenséggel szemben, azaz például egy *Mező*, *Erdő*, *Kőszeg* vagy *Kasza*, *Rosta*, *Daru* családnev kevésbé „kifejező”, kevésbé „hagyományos”, mint a *Mezei*, *Erdei*, *Kőszegi*, illetőleg *Kaszás*, *Rostás*, *Darvas*, jóllehet a toldalékolatlan formák is régiek és szabályosak. A toldalékolási „hajlamot” jól jelzi, hogy még a tő és képző közötti társítási szabályok áthágása árán is születtek derivátumok, ha maga a képző általában nagy produktivitású. Az említett *Darvas*-féle nevek példáján szemlélítve, SZENTIVÁNYI MÁRTON 19. századi gyűjteményében, a „Századunk névváltoztatásai... 1800–1893”-ban a következő sorrend áll elő: 27 *Darvas*, 9 *Darvai* (amely fiktív helynévtől van képezve), 3 *Darvasi* (~ *Darvassy*) és 1-1 *Daru*, illetve *Daruváry* — összetétellel kombinálva (lásd SZENTIVÁNYI 1895: 56–7). Természetesen a szó morfológiai alkatát a szótő szemantikája és a névadás rendszerében játszott szerepe határozza meg elsősorban. Ennek megfelelően a foglalkozásnévi eredetű családnevek nagyobb részben képzősek vagy összetett szavak, a méltó-

ságnéviak viszont inkább tagolatlanok. Természetes tehát, hogy a *Király* családnév 19 zéró morfémás előfordulásával szemben csak 2 *Királyi* és egy *Kirányi* áll (az összetett *Királyhegyi*, *Királymezei*-ről most nem szólva). A tükörfordításokban is a morfológiailag tagolt formákat részesítik előnyben, hogy jobban belesimuljanak a magyar családnévek alaki rendszerébe, lásd pl. *Kleinhaus* 'Kisház' > *Kisházi*, *Schönberg* 'Széphegy' > *Széphegyi*, *Fried* 'Béke' > *Békés*, *Békési*, *Békesi*, *Spiegel* 'Tükör' > *Tüköri* stb. (vö. FARKAS 2003: 153).

7. Azt hiszem, nem lenne nehéz egy jó adatbázis birtokában a családnévekben szereplő képzők és képzőszerű utótagok gyakorisági listájának az összeállítása. Az élmezőnyben mindenképpen ott találnánk az *-i* képzőt, amely helynévi alapú családnéveken lakó- vagy származási helyre utalt, személynévi alaphoz csatlakozva pedig apai ősre vagy az apai névben megjelenő deminutív formára. Az elsők között lenne az *-s* képző is, amely személynéveken betölthette a kicsinyítő funkciót, közszavakon pedig a valamivel való ellátottságot, valamihez való kapcsolódást jelentette. A gyakoriak között kereshetnénk a *-fi* képzőszerű utótagot is.

Előadásomban mégsem a leggyakoribbakkal kívánok foglalkozni, hanem egy olyan végződéscsoporttal, amely ugyan nem kerülne az élmezőnybe, mégis meglepően népszerűvé vált a 19. századi névmagyarosítók körében. Ez az *-ányi*, *-ényi* végződéspár, amelynek palatális és veláris magánhangzós tagja különböző eredete ellenére egyre szorosabban összefonódva az idők folyamán virtuális képzőbokorra alakult, és a névmagyarosítás közegében önálló életre kelve fiktív, történeti előzmény nélküli új családnévek alkotására vált alkalmassá. Gyakorisága, kedveltsége több tényezőre vezethető vissza. Közöttük ismét fontos szerepet játszanak a grammatikai analógiák és a jelentéstani konnotációk. Ezekről kívánok időm hátralevő részében beszélni. Példáimat két nagyobb gyűjteményből merítem: SZENTIVÁNYI idézett könyvéből (*Századunk névváltoztatásai... 1800–1893*), amely szinte az egész 19. századot átfogja, valamint a KARÁDY VIKTOR és KOZMA ISTVÁN által készített, CD-re írt, dualizmus kori mintavételből, amely 32700 névmagyarosítást dolgoz fel.¹

8. A névváltoztató szemszögéből közelítve így tehető fel korábbi kérdésünk: „Miért kedvező *-ányi*, *-ényi* végű családnévet választani, vagy újat ilyen végződéssel alkotni? Milyen szavakat vagy fogalmakat idézhet fel, milyen asszociációkat vált ki az új név?”

a) Az asszociációs kör szempontjából nem elhanyagolható tényező, hogy vannak-e ilyen nevű híres emberek, és ha igen, pozitív személyiségként vonultak-e be a történelembe. A kérdésre a tárgyalt végződés kapcsán igennel válaszolhatunk: a 18. századból pl. *Bercsényi*, *Batsányi*, a 19.-ből *Batthyány*, vala-

¹ A CD rendelkezésre bocsátásáért a szerzőknek, a névlisták a tergo változatáért MARTONFI ATTILÁNAK tartozom köszönőnettel.

mint *Széchenyi* (~ *Széchenyi*) és *Wesselényi* fémjelzik ezt a kört. Népszerűségüket mutatja, hogy mindegyik felsorolt név szerepel — változó helyesírással — a század utolsó harmadának magyarosított családnevei között (még a kisebb méretű KARÁDY–KOZMA-féle mintavételben is). Egy idő után a történelmi személyek, családok nevei jogi védelemben részesültek, de pozitív konnotációs hatásuk természetesen tovább él.

b) A magyarosított családnév konnotációi szempontjából kulcskérdés a morfológiai típusjegyek üzenete is. Az *-ányi*, *-ényi* végződés világosan két részre tagolható: egy *-i* képzőre és egy többféleképpen dekódolható *-ány*, *-ény* egységre. Mivel az *-i* előtti szótest túlnyomórészt helynévként jelenik meg a beszélők tudatában, a képző által létrehozott családnév az egyik leggyakoribb magyar típust jeleníti meg, tudniillik a lakó- vagy származási helyre utaló nagy csoportot. A típus gyakorisága és ősisége olyan erős magyaros jelleget ad a családnévnek, amely mintegy kiegyensúlyozza a szótöből gyakran kivilágló idegenszerűséget. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az *-ány*, *-ény* végű helynévi tövek etimológiailag, morfológiailag többnyire nem elemezhetők tovább az újkori magyar nyelvi kompetencia számára.

c) Ha ilyen szavakkal találkozunk, mint *Dubicsány*, *Dolcsány*, *Tapolcsány*, *Trócsány*, *Gadány*, *Padány*, *Zsadány*, *Pordány*, *Polány*, *Rigmány*, *Zimány*, illetve *Csebény*, *Szebény*, *Lébény*, *Nemcsény*, *Möcsény*, *Csömény*, *Mucsény*, *Szőcsény*, *Namény*, *Nemény*, *Pamlény*, *Lemény* — hogy csak néhány példát idézzek az 1873-as helységnévtár gazdag anyagából (a tergo formában kiadta HAJDÚ 1989), arra gondolunk, hogy idegen gyökerű, leginkább szláv eredetű helynevekről van szó, amelyek elsősorban a történelmi Felvidékre lokalizálhatók. Az efféle laikus megérzések esetünkben nem is alaptalanok. Az *-ány* végű idegen etimonú helynevek nagy része olyan szláv toldalékegyüttest tartalmaz, melynek az első, *n* köré szerveződő része az emberek csoportjára utaló szuffixum, a második eleme pedig egy palatális vokális (*i*) formájában megjelenő többesjel, amely palatalizálja a megelőző *n*-et, és nyelvünkben asszimilálódik is hozzá (> *ny*). A *Tapolcsány* helynév például azt jelenti, hogy 'Toplica, azaz meleg víz [vö. Tapolca] mellett lakók', a *Szécsény* pedig azt, hogy 'erdőirtáson, vágáson megtelepült emberek' (vö. FNESz.). Ide kívánczik, hogy van egy nagyon hasonló felépítésű, etimológiailag is megfeleltethető román helynévcsoport, amelynek példányai a magyarban *-ény*, *-ány* végződéssel honosodnak meg, lásd pl. *Lupény* (< *Lupeni* 'Farkasék'), *Valény* (< *Valeni* 'völgylakók') stb., hasonlóképp: *Kalugarény*, *Petrozsény*, *Volkány*, *Lunkány*, *Potingány* stb. Még ritkábban német eredetű helynevek is felbukkannak ilyen végződéssel, pl. *Herlány*. — Az *-ány*, *-ény* végű helynevek gyakran foglalnak magukba különféle eredetű személynéveket, pl. *Tomcsány*, *Nemcsény*, *Szebedény*.

d) A személynévek — mint közismert — még a környező nyelvekben tapasztalhatóanál is nagyobb szerepet játszottak a régi magyar helynévadásban. Az Ár-

pád-kor legproduktívabb helységnévadási módja a puszta személynévek helynévvé válása; *-ány*, *-ény* végű településnevek tehát magyar nyelvi közegben is kialakulhattak *n*-re végződő személynévekből, amelyek vagy még személynévként, vagy helynévvé válva palatalizálódáson mentek át, lásd pl. a *Bogdány*, *Gadány*, *Padány*, *Zsadány*, *Zimány*, *Gledény*, *Velény* szláv eredetű, *Hermány*, *Vilány* német eredetű személynévekből lett magyar helyneveket (vö. FNESz., egyéb etimológiai lehetőségekkel is). — A két utóbbi, tehát az idegen helynévadásból származó, illetőleg a magyar névadásra visszavezethető, de idegen eredetű személynévet tartalmazó településnevek az újkori névhasználó számára élőnyelvi kompetenciával már szétválaszthatatlanok. Nyelvi támpontként tehát marad az etimológiai átláthatóság hiánya, a jelnévszerűség, a régiesség képzetével társulva.

e) De vannak-e az *-ány*, *-ény* végű helynevek népes táborában olyanok, amelyek jelenléte még „vonzóbbá” teszi ezt a lexikális kört a névmagyarosítók számára? A válasz ismét igenlő. Nézzük meg tehát a következő alpontban azt a helynévcsoportot, amelyet őstörténeti kötődésűnek nevezhetünk. Ezek között a törzs- és népcsoportnevekből keletkezetteknek van a legnagyobb presztízse. Ősi, honfoglalás kori törzsneveink közül a *Tarján* az, amelynek *ny*-es változatait is számon tartjuk, különösen pedig az *-i* képzős családnévi származékában gyakori a palatalizált változat (*Tarjányi*). Hangrendi átcsapás útján a *Tarján* helynévnek *Terjény* ~ *Terény* variánsai is kialakultak, ezzel is szaporítván az *-ény* végű szavak számát.

Messze kiugró névmagyarosítási gyakoriságra mégsem e törzsnévi alakváltozatok, hanem a törzsnévszerű tulajdonsággal bíró *Berény* népcsoportnév tett szert, amely a magyar nyelvterületen sokfelé megtalálható. A *Berényi* családnév a KARÁDY–KOZMA-féle mintavételben például 116 esettel vezeti az *-ányi*, *-ényi* végűek csoportját. A népnév etimológiája bizonytalan, talán ótörök eredetű. Hasonló szó még a *Varsány*, amely honfoglalás előtti átvételnek látszik. A *Varsányi* családnév 20 névmagyarosítási esettel az előbb említett mintavételi lista középmezőnyében helyezhető el.

A *Tétény* helynévben ótörök személynév, illetve régi magyar nemzetségnév van. A középkori krónikák, geszták szerint így hívták a hét vezér egyikét is, de a magyar történeti irodalomban és ennek nyomán a közbeszédben *Töhötöm* formában újították föl. A két változat közti asszociatív kapcsolat nem tekinthető erősnek, az átlagos beszélő számára gyakorlatilag megszűnt.

Léteznek *Koppány* és *Tárkány* helyneveink is, ezek szintén a korai magyar történelmet idézik, így közvetve a belőlük képzett családnevek is. — Itt említem meg a *Gyulányi* magyarosított családnevet is, amely egy fiktív **Gyulány* helynévből van képezve, de elvitathatatlan asszociatív kapcsolatban áll a *Gyula* hely- és személynévvél, távolabbról pedig a benne található török eredetű méltóságnévvél.

f) Milyen többé-kevésbé motivált *-ány*, *-ény* végű helynevek kerülhettek még a névmagyarosítók érdeklődési körébe? Talán azok számíthattak átlagosnál nagyobb figyelemre, amelyek valós vagy népetimológiás alapon egy-egy közsőzra emlékeztettek. Egy részük ténylegesen megjelent a névmagyarosítás folyamatában, mások csak közvetett indukálóként, a csoportot erősítő asszociatív elemként vehetők számba. Családnévi folytatása is van például a *Harsány* (<: *hárs*), *Őcsény* (<: *öcs*), *Szederkény* (<: *szeder*), *Örmény* (népetimológiás), *Görény* ~ *Gerény* helyneveknek, de nincs még névmagyarosítási példám *Ormányi*, *Ösvényi*, *Öttevényi* (<: *ött* ~ *önt*), *Sajtényi* (<: *só*) családnevekre.

g) Különleges elbírálást kívánnak a *Virányi*, *Rényi*, illetőleg az *Erényi*, *Reményi*, *Merényi* családnevek. — Ha nem léteznének *Virány* és *Rény* helynevek, nyugodtan kijelenthetnénk, hogy a *Virányi* családnév egyedüli alapja a 'virág' jelentésű nyelvújítási *virány*, a *Rényi*-é pedig az 'erény' jelentésű, szintén nyelvújítási *rény* szó. (Ez utóbbi Szemere Páltól származik, aki az *erény*-ből vonta el, vö. NyÚSz., TESz.) Mivel azonban az 1873. évi helynévtár tartalmaz *Virány* nevű pusztát Sopron megyében, KÁZMÉR családnévszótára pedig egy Pozsony megyei *Rény* helységnévre is utalva *Rényi* családnevet, ezért az idevágó névmagyarosításokat is inkább többforrásúaknak kell tekinteni. — A *Szerényi* családnevet némi meglepetéssel felleltem KÁZMÉR családnévszótárában, de ennek nincs köze a *szerény* melléknévhez: a *Szörényi* név illabiális alakváltozatáról van szó. A *Reményi*, *Erényi* családnevek viszont nélkülözik a helynévi alapot, de ez a tény sem akadályozza meg átlagon felüli népszerűségüket: a KARÁDY-KOZMA-féle mintavételben az előbbi 53, az utóbbi 25 esettel van képviselve. Divatjuk nyilván összefügg pozitív szemantikai tartalmukkal, akárcsak a *Merényi* családneveknek (30 eset).

A magyarosított *Merényi* családnevekkel az a speciális eset áll elő, hogy létezik ugyan *Merény* helységnév, de ez maga is a nyelvújítás, a helynév-magyarosítás eredménye. Erről a FNESz. így tudósít: „helység Szlovákiában (...) A helység elsődleges nevének, a *Wagendrüssel*-nek (...) az alapján alkották meg a m. *merény* 'bátorság, bátor cselekedet' (<: *mer* 'merészel') felhasználásával abban a hiszemben, hogy a ném. *Wagendrüssel* hn. a ném. *wagen* 'mer, merészkedik' igével függ össze. Valójában a ném. *Wagendrüssel* előtagjában talán a kfn. *wâge* 'hullámozó víz' (...) rejlik”. „Név és nemzet” című monográfiájukban KARÁDY és KOZMA így utalnak erre a történetre: „Thaly Kálmán a képviselőházban két ízben is példaként hozta fel a wagendrüsseli (Szepes vm., Iglói járás) polgárok esetét. A derék cipszerek először 1849-ben vonták magukra a közvélemény figyelmét a magyar haza és a magyar nemzet iránt érzett elkötelezettségük látványos kinyilvánításával. Történt ekkor, hogy településük nevét az akkor Debrecenben székelő kormány engedélyével *Kis-Debrecen*-re változtatták, miért is Haynau később kegyetlenül megsarcolta a községet, egyszersmind visszaállította a bányavároska eredeti nevét. A helybeliek ebbe nem nyugodtak bele: a kiegész-

zés után, 1867-ben, ismét kérelmezték a városka nevének megmagyarosítását, de immár *Merény-re*, amihez meg is kapták a magyar kormány hozzájárulását.” (i. m. 32).

h) Az *-ányi*, *-ényi* végű magyarosított családnevek alaki indukálói közé sorolhatjuk még az *-ány*, *-ény* végű régi közszavainkat, legyenek azok tőszók vagy képzettek, pl. *leány*, *cigány*, *pogány*, *buzogány*, *dohány*, *csákány*, *mokány*, *tokány*, *párkány*, *sárkány*, *boszorkány*, *bárány*, *ártány*, *sovány*, *zsivány*, *bálvány*, *márvány*; *edény*, *gödény*, *legény*, *szegény*, *kemény*, *kémény*, *lepény*, *cserény*, *sőrény*, *erszény*, *fősvény*, *nőstény*, *ösvény*, *kelevény*, *televény*, *eresztvény*, *törvény* stb. (lásd VégSz.). A nyelvújítás megtöbbszörözte ezek számát az *-ny*, *-ány/-ény*, *-vány/-vény*, *-mány/-mény* képzők produktív alkalmazásával. Közülük csak néhány *-ny*, *-ány/-ény* képzős származékot sorolok föl: *lény*, *tény*, *vény*, *főlény*, *mellény*, *kötény*, *töltény*, *idény*, *igény* *regény* (lásd NyÚSz., TESz.). Hogy a 19. század nyelvújítói az *-ány*, *-ény* végű szavakat kifejezetten szépnek találták, illetve „szószépítésre” is felhasználták a palatális nazálist, TOLNAI VILMOS klaszszikus összefoglalásából (1929) idézek néhány sort: „A költők és szépírók keresték a »szép« szavakat; ilyenek *borág*, *szerény*, *csalogány*, *hölgy*, *enyhe* (...) szépítik is a szavakat, *kedvély*-ből *kedély*, *botránk*-ből *botrány* lesz” (212). Az említett *erény*-en, *merény*-en kívül kevés új keletű szó vett részt a névújításban, a szavak igen speciális jelentése miatt. Ellenpéldaként csupán a SZENTIVÁNYI-féle gyűjteményben talált 6 *Regényi*-t,² valamint a KARÁDY-KOZMA-féle mintavételből származó 6 *Talányi*-t, 3 *Arányi*-t és 19 *Irányi*-t említem. Az *Irányi* családnevek viszonylag nagy száma arra enged következtetni, hogy a magyarosítók nem a ’Richtung’ jelentésű szóra asszociáltak, hanem az *ír* ige deverbális nomenképzős származékát alkották meg.

Az *-ányi/-ényi* képzőbokr a névmagyarosításban úgy folytatta diadalútját, hogy a létező helyneveken kívül közszókból (*Hadányi*) és számos fiktív töből is generált *-ányi*, *-ényi* végű új családnevet. Feltűnő, hogy a fiktív alakok némelyike csupán egy-két hangban, illetve betűben tér el valódi szavaktól. Hogy milyen szoros lehetett közöttük az asszociatív kapcsolat (vagy megvolt-e egyáltalán), nehéz megmondani. Következzen néhány példa: *Hortoványi*, *Bertányi*, *Berlányi*, *Ragányi*, *Rományi*, *Kuzmányi*, *Korányi*, *Urányi*, *Noványi*; *Kölcsényi*, *Herencsényi*, *Mekényi*, *Korényi*, *Derényi*, *Zerényi*, *Feltényi*, *Lejtényi*. — Egy érdekesség: az irodalmi névadásban megjelenő fiktív helynevek tárgyalása során J. SOLTÉSZ KATALIN utal Mikszáth regényére, a „Noszty fiú...”-ra, ahol a képzeletbeli Bontó vármegye egyik kitalált helységneve *Voglány* (J. SOLTÉSZ 1979: 172; egyéb szépirodalmi példákat lásd BÉNYEI 2007-ben).

² Az első *Romancsik*-ből magyarítva!

9. Végezetül néhány szó a témában rejlő további kutatási lehetőségekről. Vizsgálatra érdemes még az *-any*, *-eny*, *-ony*, *-öny* végű helynevek és az ezekből *-i* képzővel alkotott családnevek ügye is, sőt általában a magyarosított nevek morfológiája. — Előadásom elején említettem a dimenzionális kiterjesztés szükségességét is. Az időbeli horizont tágítása magától értetődik: természetes igény lenne eljutni a 20. század végéig. Ennek sajnos elég szigorú korlátai vannak, melyek közül a hatalmas anyagon túl a kutathatóság törvényi szabályozása említendő első helyen. A 20. század elejéig azonban van esély belátható időn belül kimerítő anyaggyűjtést folytatni. Az adatlapok feldolgozása után nemcsak a kronológia, hanem számos szociológiai, társadalomlélektani, vallási, területi és nyelvi szempont statisztikailag is értékelhető lesz, beleértve a nevek morfológiáját, lexikáját, szemantikáját és írásmódját.

Irodalom

- BÉNYEI ÁGNES (2007), Helynévképzők a fiktív nevek körében. *NÉ.* 29. Megjelenés alatt.
- FARKAS TAMÁS (2003), A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *MNy.* 99: 144–63.
- FARKAS TAMÁS (2004), A családnevek konnotációjáról. *NÉ.* 26: 49–57.
- FARKAS TAMÁS (2007), *Kárpáti, Kárpáthy és a Kárpáti-k.* Egy újkeletű magyar családnév művelődéstörténete. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen. 147–64.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* 4., bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- HAJDÚ MIHÁLY (1989), *Az 1873. évi helységnévtár névvégmutató szótára.* MND. 81. sz. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2005), Névmagyarosítás és nemzeti romantika. *MNy.* 101: 196–202.
- KARÁDY VIKTOR–KOZMA ISTVÁN (2002), *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1993), *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század.* Bp.
- MIKESY SÁNDOR (1963), A névszépítésről. *MNy.* 59: 216–21.
- NyÚSz. = SZILY KÁLMÁN, *A magyar nyelvújítás szótára I–II.* Bp., 1902–1908.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
- SZENTIVÁNYI MÁRTON (1895), *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893.* Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja [SZENTIVÁNYI MÁRTON]. Bp.
- TOLNAI VILMOS (1929), *A nyelvújítás. A magyar nyelvtudomány kézikönyve.* Bp.
- VégSz. = *A magyar nyelv szóvégműtató szótára.* Szerk. PAPP FERENC. Bp., 1969.

ÖRDÖG FERENC (Nagykanizsa)

A keresztnévdívat településtörténeti, tisztelettörténeti és szociológiai motivációi a XVII–XVIII. században

A 309 településre kiterjedő, teljes sűrűségű forrás (vö. ÖRDÖG 1991–1998) az első és mindmáig az egyetlen közzétett név szerinti összeírásnak a részeredménye az ún. II. József-féle (1787) népszámlálástól kezdve a nem hivatalos (KORABINSKY 1786, VÁLYI 1796–1799, NAGY 1828–1829, FÉNYES 1851 stb.), majd a hivatalos népszámlálásokon át mind a mai napig.¹ Az 1970-es évektől HAJDÚ MIHÁLY tanár úr több ízben is szorgalmazta a kormányhivatalokban a jelen kori népszámlálások névanyagának a tudomány rendelkezésére bocsátását, de törekvése sajnos, eredménytelen maradt, és csak irigykedve forgathatjuk horvátországi kollégáink nagyszerű munkáját, a „Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske”-t (Zagreb, 1976), noha címének megfelelően ez is csak a családneveket közli.² Forrásaimból az 1745 és 1771 között készült 789 névsorból három év (1745–1750, 1757, 1771) 646 lajstromát dolgoztam fel. Ezek ugyan lefedik mind a 309 települést, jóllehet három összeírás mindössze 126 helységről készült (40,77%), illetőleg csak ennyiről maradt fenn, 89-ről (28,8%) kettő, 91-ről (29,44%) pedig csak egy. Három település (Alsóapáti, Felsőkál, Középapáti) községgyejesítés révén beolvadt az anyatelepülésbe, Nemesapátiba, illetőleg Alsókálba.

1. Előadásomban csak az első időszaknak (1745–1750) a címbe foglalt eredményeivel foglalkozom, amelynek a legidősebbjei még a XVII. században születtek, amikor a török uralom végén, illetőleg közvetlenül utána, a kuruc-labanc háború alatt, majd Rabutin császári tábornok pusztításai következtében szinte elnéptelenedik Zala megye háromnegyed része, amit csak tetéz az 1711. évi pestisjárvány. Szentgyörgyvár például 1700-ban már üres prédiüm, [Balaton]arács népessége 1696-ban elköltözött, [Balaton]kövesd pusztá még 1716-ban is, [Balaton]szepezd 1670-től 1711-ig szintén lakatlan (vö. ILA-KOVACSICS 1988), akárcsak az egész Balaton-felvidék. De nyugatabbra sem jobb a helyzet: Vas-

¹ Meg kell jegyezmem, sem történészeink, sem a történeti statisztika kutatói nem idézik az 1842–43. évben Budán kiadott universalis schematismust (UnivSchem. 1842–1843), amely pedig a római katolikusokon kívül valamennyi egyházhoz (görög katolikus, ortodox, evangélikus, református, zsidó) tartozók lélekszámát is megadja plébániánként, illetőleg filiánként és természetesen összesítve is.

² Az adózók nevét tartalmazó különböző korú dikális összeírásokról, valamint az 1715. évi, illetőleg az 1720. évi országos összeírásról most nem szólok, tartalmuk, felhasználhatóságuk korlátai ebben a körben közismertek.

pörön egy féltelkes nemes él, egy egész telken osztatlanul öt nemes gazdálkodik, velük együtt csak kilenc zsellér lakja a falut, [Zala]lövön nyolc negyedtelken él csak jobbágy két zsellérral stb. Jól példázza a mérhetetlen pusztítást Kaszó István kapornaki apát, belgrádi püspök telepítőlevele 1711-ből, amelyben azt írja, „ahol ennek előtte értékesen épült faluk voltak, a prédiók és puszták közé számláltatnak, ugymint Kallos, Balya, Malomföld, Lak, Szent Márton és Duznak (...), a többinek még a helét is alig találhatni” (ZMHtLex. *Kallosd*). Nagy Ferenc gróf Batthyány Ádámhoz 1687. április 12-én írt levelében azt jelenti, hogy a zalavári kapitány behívatta a falu népét, és közölte velük, hogy távozzanak lakóhelyükről, mert a király parancsára Kanizsa környékét felégeti. „Gelséről elraboltatta a házi eszközöket, sertéseiket, 10 ökröt s 4 lovat, Bottfáról 4-6 lovat, Újudvarról is mindent (...), amit csak elértek” (ZMHtLex. *Gelse*), illetőleg ami megmaradt a súlyos török sarc után, amikor is a kanizsai pasának adóztak együttesen évi 17 Ft-tal és 1 kas méhvel, a szultánnak pedig 8 Ft-tal és különböző terméshozzávalókkal. Falvaikba a nincstelen, fedél nélkül maradt magyarok csak 1690, Kanizsa visszavétele után térhettek vissza.

Erre a korszakra esnek a nagyobb számú jobbágyszökések, jobbára a szomszédos Vas megyéből. Pankaszról [Zala]mindszentre szökött át Galambos György, Varga János Alsóbagodra, Bajánházáról Dobronföldre Bayán Pál, Kustánszegre Baracska Mihály, Szattáról Teskándra Bölcsházi István (1714. évi adatok). De megyebeli is szöktek egyik településről a másikba: [Zala]szombatfáról Pölöskekre szökött Harics György, [Zala]hosszúfaluból Sényére 1720-ban Illyés Miklós stb.

Ekkor kezdődik meg „részint hivatalos támogatással, részint a nép természetes ösztönének kifolyásaként a török elől a Felvidékre és Erdélybe szorult népesség leözönlése a Dunántúlra és az Alföldre” (KOVÁCS é. n. 2). Ez utóbbi folyamatról szinte semmit sem tudunk, egyedül a családnevekből lehet bizonyos konkrét következtetéseket levonni: *Bajnai* (Bajna hn. Esztergom m., Nyitra m.), *Banoczi* (Bánóc hn., Ugocsa m.), *Berekszászi* (Beregszász hn., Bereg m.), *Illovay* (Illava hn., Trencsén m.), *Lonai* (Lona hn., Doboka m., Kolozs m., Torda m.) stb. (bővebben lásd ÖRDÖG 1997a). Mindezek mellett a török nyomás elől felszoruló szerbeknek és horvátoknak a letelepedése is jelentékeny volt, ez utóbbiaknak különösen a Dunántúlon maradt mindmáig meglévő nyoma, természetesen a zalai névanyagban is. A németek jórészt hivatalos, illetőleg földesúri telepítéssel kerültek hazánkba. Zala megyében 31 telepés község jött létre, amelyből 14 faluba telepítettek németeket, magyarokkal vegyesen pedig 4 falu létesült. Szlovákok mindössze egy faluba kerültek (vö. ILA–KOVACSICS 1988).

2. Az 1745–1750 között készült generális vizitáció 201 névsorából 44 236 személy keresztnévét jegyeztem ki (22 522 férfit és 21 714 nőt), illetőleg dolgoztam fel. Ezeknek a településtörténeti hátterét itt most éppen hogy csak felvázoltam, de annyi már most megállapítható, hogy sem a szláv telepés Nyavaládon

(ma Zalaerdőd), Dabroncon, [Csab]rendeken, Csáfordon, Döbröcén, [Zala]udvarnokon, sem pedig a nagyobb számú német telepest számláló Egregyen, Hosztóton, Szócön, Bazsiban, Pulában, Sármelléken stb.) nincs lényeges eltérés a divatos nevek vonatkozásában, de még a közepes gyakoriságú, ún. jellemző nevek esetében sem. Ami említésre méltó, hogy Döbröcén az *Ádám* és a *Borbála* az 5. helyen áll, továbbá hogy Bazsiban a *Jakab* és a *Mátyás* a leggyakoribbak közé tartozik (mindkettő a 3.), valamint hogy a német telepesek között Bazsiban és Pulában jelentkezik először a *Mária* és az *Anna* mellett az *Anna Mária* kettős keresztnév.

Az első tíz helyen álló keresztnévek földrajzi (horizontális) és a névviselők száma szerinti (vertikális) gyakoriságának pozíciói csaknem minden esetben megegyeznek.

A) A leggyakoribb férfinevek

a) területi elterjedésük sorrendjében				b) a névviselők száma szerint			
1.	János	197 tel.	98,01%	1.	János	4138	18,38%
2.	István	194	96,52%	2.	István	2903	12,89%
3.	Ferenc	193	96,02%	3.	Ferenc	2535	11,27%
3.	Mihály	193	96,02%	4.	György	2476	10,99%
5.	György	190	94,53%	5.	Mihály	2398	10,66%
6.	András	171	85,08%	6.	József	1147	5,10%
7.	József	170	84,58%	7.	András	965	4,28%
8.	Márton	160	79,60%	8.	Márton	877	3,89%
9.	Pál	152	75,62%	9.	Pál	758	3,37%
10.	Péter	151	75,12%	10.	Péter	600	2,66%

B) Lényegében véve ugyanez vonatkozik a női nevekre is, noha közöttük több a sorrendi eltérés.

a) területi elterjedésük sorrendjében				b) a névviselők száma szerint			
1.	Erzsébet	195 tel.	97,01%	1.	Katalin	4977	22,93%
2.	Judit	191	95,02%	2.	Erzsébet	3561	16,40%
3.	Anna	190	94,53%	3.	Éva	2625	12,09%
4.	Mária	188	93,53%	4.	Judit	2225	10,26%
5.	Katalin	187	93,03%	5.	Anna	2165	9,97%
6.	Éva	186	92,54%	6.	Ilona	1558	7,18%
7.	Ilona	181	90,05%	7.	Mária	1223	5,63%
8.	Zsuzsanna	153	76,12%	8.	Julianna	672	3,10%
9.	Julianna	141	70,15%	9.	Zsuzsanna	585	2,70%
10.	Rozália	110	54,73%	10.	Borbála	366	1,69%

A gyakori és a közepesen gyakori neveket vizsgálva szembetűnő ugyanez a megfelelés (pl. *Imre*, *Mátyás*, *Gergely*, *Farkas* stb., illetőleg *Magdolna*, *Dorothy*, *Orsolya*, *Terézia* stb.). Bemutatásuktól és részletes vizsgálatuktól most elte-

kintek, igazából akkor válnak ezek a statisztikák beszédessé, ha majd összeve-tem őket az 1757. és az 1771. év gyakorisági listáival.

3. Legdivatosabb keresztnelveink közvetett kapcsolatba hozhatók a névadó szentek korábbi és XVII–XVIII. századi egyházi tiszteletével. De sietek megjegyezni, az egyházi tisztelet nem mindig vagy csak későn, esetleg alig-alig vagy egyáltalán nem csapódik le egyes keresztnelvek elterjedésében. Más nevek széles körű elterjedése mögött viszont mérsékelt az egyházi tisztelet. Ilyen például a *Judit*, amelyik anyagomban a 2. helyen áll. Ez a név már az Árpád-korban divatba jött, elsősorban előkelő dominák viselték (vö. ÁSz.), a XVII. században szállt alá, azaz a nép körében is igencsak elterjedt. Kiskomárom református anyakönyveinek tanúsága szerint 1623-tól 1664-ig 12 előfordulással a 9. helyen áll, Csesztregen 1665 és 1699 között 25 előfordulással az 5. leggyakoribb, [Alsó]-lendván a XVII. század végén már a 3. helyen áll, Keszthelyen a 4-en, [Nagy]kanizsán a 8-on (az utóbbi négy település lakossága római katolikus). Ezt a nevet a Judit könyve ószövetségi irat őrizte meg, amelyben az a közismert történet olvasható, hogy a hazájáért páratlanul vakmerő zsidó özvegyasszony levágta Holofernes fejét, aminek következtében Bethulia védőserege könnyen visszaverte az asszírok támadását. Judit Szűz Mária ószövetségi előképévé vált, a Judit könyvét „a Septuaginta révén a keresztény egyház a legősibb időkől kezdve átvette és sugalmazott könyvnek fogadta el” (KatLex. *Judit*). Tisztelete azonban megrekedt a személynéadásban, alakja sohasem került oltárra, templomot, mellékoltárt, kápolnát nem címeztek hozzá sem a középkori Magyarországon (vö. MEZŐ 2003), sem később (vö. ÖRDÖG 1992). (A nagyhöflányi Keresztelő Szent János templomának Judit szűz és mártír oltárát annak a Szent Juditnak szentelték, aki több más társával együtt a III–IV. század fordulóján áldozta fel életét Krisztusért. Ünnepe május 6., vö. FEKETE 1974.) A keresztnévanyagból a XVIII. századi tetőzése után a XX. századra Zalában szinte kiszorult, 1900 előtt és 1919 között született nők közül Göcsejben és Hetésben csupán egyetlen nő viseli (vö. ÖRDÖG 1973). Újbóli divatja majd csak az 1940-es évektől növekszik meg igen jelentős mértékben olyannyira, hogy országosan az élbolyba kerül (vö. LADÓ–BÍRÓ 1998).

Nem kívánok most bővebben foglalkozni a meglehetősen és érthetően nagy hagiográfiai és névtani irodalmat felvonultató *Mária* névvel, de azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy többekkel ellentétben a *Marian(n)a*, *Marina* neveket továbbra is a *Mária* név alakváltozatának tekintem, akárcsak BERRÁR JOLÁN (vö. 1952), amelyek elsősorban a generális vizitációkat lejegyző papok kezéhez köthetők, és mivel ezek a névváltozatok már a korai Árpád-korban is éltek (vö. ÁSz.), nálunk semmi közük sincs sem a Mária Anna összevonásához, sem Quito liliomához, Ecuador XVII. híres szentjéhez, sem pedig ahhoz a Szent Marínához, aki Kr. u. a III. században halt mártírhalált, és akit különösen szülőha-

zájában, Spanyolországban részesítenek megkülönböztetett tiszteletben (vö. BRITSCHGI 1974). A generális vizitációkban közölt névsorokban csak 226 esetben (1,4%) írták le a *Mária* nevet, 992-szer (4,57%) *Marian(n)á*-t, 5-ször *Mariáná*-t írtak. A három korszakban pedig a 90 780 lejegyzett női név közül 3610 a *Marian(n)á*-k, 1476 a *Máriá*-k és 254 a *Mariná*-k száma. 30 településen azt vizsgáltam meg, hogy a különböző korú (I–III.) összeírásokban hányszor vették számba ugyanazt a személyt *Mária*-ként, *Marian(n)a*-ként, illetőleg *Marina*-ként. Mind a 30 településen legalább egy, de inkább két adatot találtam a *Mária* név változatára. Rendek: *Marina* Walkowszky ~ *Mariána* Valkoczy, *Marina* Polácska ~ *Mariana* Polácskó, *Marina* Csöndes ~ *Marianna* Csöndes stb.; Sümeg: *Marianna* Komjáthj ~ *Maria* Komiáti, *Marianna* Fördös ~ *Marina* Fördös. Kiszegvárban Stephanus Gyarmathy 7 éves leányát 1746-ban *Maria*-ként írták össze, rá egy évre a canonica visitációba *Marianna*-ként került be, 1757-ben viszont már *Marina*-ként szerepel. Más példa: Kiskanizsa 1748. évi névsorában *Mária* nevű egy sincs az 50 *Marianná*-val szemben. A *Marianná*-k száma a II. korszakban (1757) már 100-ra emelkedik (*Mária* itt sincs még egy sem), a III. korszakra (1771) viszont eltűnnek a *Marianná*-k, és átadják helyüket a *Máriá*-knak. Mindebből az következik, hogy a szóbeliségben valamennyien *Máriá*-k voltak. De tisztelettörténetileg is elképzelhetetlen a *Mária* név kiszorulása falvaink névanyagából éppen a XVIII. században, az igen felerősödő *Mária*-tisztelet korában.

4. Mind a magam, mind kartársaim korábbi vélekedését kiigazítva bizton állíthatjuk, hogy a nyelvtudományban a szociológiai szempont érvényesítése először a keresztnévek felekezeti szerinti vizsgálatakor jelentkezett anélkül, hogy ezen a néven neveztük volna. A zömében katolikus Zala megyében a vizsgált időszakban csak szórvány, vegyes településekről beszélhetünk még Kiskomárom vonatkozásában is (vö. ÖRDÖG 1997b), ami nem a legkedvezőbb anyagot kínálja, mivel egy-egy település névdivatja óhatatlanul magához hasonítja a nemkatolikusok névválasztási szokásait is (vö. HAJDÚ 2003). Mindettől függetlenül nem mondtam le a nemkatolikusok neveinek vizsgálatáról, de most csak azt jelzem, hogy az első korszakban a protestánsokra általában jellemző ószövetségi nevek sem köthetők egyértelműen hozzájuk. Néhány példa: kizárólag katolikus gyermeknek adták a *Dániel*-t (12 település 13 személy), a *Dávid*-ot (8 település 8 személy), az *Illés*-t (4 település 5 személy), az *Izsák*-ot (2 település 2 személy), továbbá a *Mártá*-t (7 település 8 személy) és az *Eszter*-t (1 település 1 személy). De a 9 településen feltűnő 12 *Sámuel* közül is csak egy a református. A *Jónás* 3 helyen fordul elő 4 családban, közülük is csak egy az evangélikus. Hasonló a helyzet a *Tóbiás*-sal. A 8 *Mózes* között azonban már van egy református, egy evangélikus és egy kikeresztelkedett zsidó is. De mindkét *Salamon* zsidó. Hogy a korábbi századokban divatos név volt, arról a 124 *Salamon*, *Sala* családnév ta-

núskodik. Az egyszer feltűnő *Jeremiás* református. A két helyen élő két *Zakariás* egyike katolikus, másika konvertita, aki korábban evangélikus volt. A 16 *Sára* közül 3 a református, a többi katolikus, a 18 helyről adatolható *Rebeka* között is csak 2 az evangélikus, 30 katolikus. Az egyetlen *Ráchel* viselője is katolikus. A *Zsuzsanna* 153 településen 585 esetben fordul elő, sok evangélikus viseli, és csaknem mindegyik német telepes faluban találkozunk vele.

5. A névdivat szociológiai vizsgálatához a népességösszeírások azért nem elégségesek, mert nem tartalmazzák sem a keresztszülők nevét, sem a születés/keresztelés napját. Ezért kiegészítő gyűjtést kellett végezni néhány nagyobb mezőváros keresztelési anyakönyveiből (Nagykanizsa 1700, 1720, 1740, Keszthely 1700, 1720, 1740, Sümeg 1718, 1740, Tapolca 1726, 1741, Zalaegerszeg 1709, 1720, 1740). Ezekből az évekből egybegyűlt 1655 névadat (859 fiú, 796 leány) tanulságait a következőkben foglalom össze.

a) A 859 fiú közül 99 (11,52%), a 796 leány közül pedig 148 (19%) viseli keresztszülője nevét. Ez az arány körülbelül megegyezik a későbbi, a XIX–XX. századi gyakorlattal, akárcsak az a tapasztalat, hogy a fiúk többször viselik apjuk keresztnévét (129: 15,1%), mint a leányok anyjukét (107: 13,4%).

b) A szent névünnepek a neve vonódott át 76 fiúra (8,84%) és 42 leányra (5,27%). Most is csak néhány példát idézek: [Nagy]kanizsán *Sebestyén*-re keresztelték 1700. jan. 20-án Georgius Scharamb gyermekét; 1720. aug. 12-én Joannes Clarich leányát *Klára*-ra, József-napon (márc. 19.) pedig Thomas Morgovich fiát *József*-re, aki ezáltal a templom titulusát is viselte. 1740. febr. 14-én tartották keresztvíz alá ugyancsak Kanizsán Joannes Long fiát, aki a *Bálint* és a *Lőrinc* nevet kapta. Ez utóbbi a keresztapja neve. 1740. dec. 5-én egy miháldi Georgius nevű férfi *Borbála*-ra kereszteltette leányát. Nem folytatom tovább, csak azt jegyzem meg, hogy feltűnően magas 1740-ben Sümegen (9 leány: 14%) és Tapolcán (14 fiú: 21%) az így kiválasztott nevek száma, akik a *Borbála*, *Erzsébet*, *Katalin*, *Krisztina*, *Mária*, *Zsuzsanna*, illetőleg a *Ferenc*, *György*, *Ignác*, *József*, *Mihály*, *Simon*, *Judás* nevet kapták. Ez utóbbiak ikrek, akik október 28-án, Simon-Judás Thaddeus napján születtek. A *Judás* jelző nélkül Jézus áruló apostolát, Iskarióti Judást jelöli. A keresztelő pap ezt nyilvánvalóan tudta, föltehetően Zalában a ma is Simon-Judásként emlegetett jeles nap („Simon Judás, jaj téneköt pőre gatyás” [’Simon Judástól, október 28-tól már fázik gatyában az ember’]; vö. MARKÓ 1981 *pőre*) hatására maradt le az anyakönyvben a *Thaddeus* (*Tádé*).

6. a) Keresztneveink társadalmi rétegződésének vizsgálata forrásaimban azért nem ütközik akadályba, mert az összeírók a dominus, domina, dominus spectabilis, illustrissimus dominus stb. címmel jelzik, nem földet művelő armalista, kismemes, hanem földbirtokos vagy tisztsége révén a felsőbb társadalmi rétegbe tartozik a névviselő. Az első összeíráskor (1745–1750) 111 esetben találkozunk

efféle megjelöléssel. (Akiknek a neve előtt csak a „nobilis” áll, azokat nem soroltam ide.) Leggyakoribb közöttük (a 17 főnemes család, Batthyány, Esterházy, Festetics, Inkey, Nádasdy, Széchenyi egy vagy két tagjának a nevét is ide számítva) a *György* (10), *Ferenc* (9), *József* (8), *István* (7), *László*, 36%-uk ezeket a neveket viseli, amelyek tehát az egyszerű emberek (jobbágyok, zsellérek, szolgák) körében is a legdivatosabbak. De a többi nevet (4 *János*, *Pál*, *Sándor*, 3 *Boldizsár*, 1 *Péter*) is szép számmal megtaláljuk a nép körében. A kevés számú (18) domina között is a leggyakoribb az *Erzsébet* (3), ezt követi 2 előfordulással az *Anna*, *Borbála*, *Éva*, *Judit*, *Katalin* és a *Mária*. De az egyszeri előfordulása *Krisztina*, *Orsolya*, *Zsófia* név sem utal magasabb társadalmi helyzetre, akárcsak a főnemesek körében az ugyancsak egyszer vagy kétszer feltűnő *Ádám*, *Ignác*, *Imre*, *Kristóf*, *Zsigmond* viselőik arisztokrata voltára.

b) Az egyháziak (püspökök, kanonokok, esperesek, plébánosok) száma 56. Többségük a kor legdivatosabb neveit (12 *János*, 8 *István*, 6 *Pál*, 4 *Ferenc*, *György*, *József*) viselik. Ebben persze nincs semmi rendkívüli, mert a kánoni jegyzőkönyvekben említett különböző rangú főpapjaink és petrinusaink, azaz egyházmegyes (világi) papjaink kettő kivételével (a Bécsben született Otto Joannes Baptista Volkra és Esterházy Imre galántai gróf) magyar köz-, illetőleg birtokos nemes vagy éppenséggel egyszerű iparos családban látta meg a napvilágot (vö. PFEIFFER 1987). A kalocsai érsek, Széchenyi Pál — aki érseki széke mellett pápai engedéllyel haláláig megtarthatta a veszprémi egyházmegye kormányzását is — sem volt főnemes, csak György testvére kapott 1697-ben grófi rangot.

A szerzetesek (franciskánusok) annyiféle nevet viselnek, ahányan éltek a zalai rendházakban, illetőleg adminisztrátorként az egyes plébániákon: *Adrianus*, *Aemilianus*, *Apollinarius*, *Benignus*, *Gerardus*, *Jacobus*, *Mansvetus*, *Martinus*, *Modestus*, *Richardus*, *Urbanus*, *Venceslaus*. Valamennyi fölvelt, szerzetesi név. Ezeknek a kiválasztásakor a legfőbb szempont az volt, hogy egyazon időben ne legyen két vagy több rendtársnak ugyanaz a neve (bővebben lásd NÉMETH-ÁBRAHÁM 1988, BANGÓ 1997).

7. A névvel szereplő 49 katolikus és 25 nemkatolikus tanító, illetőleg prédikátor vagy lévita többsége (13, illetve 8) a *János* nevet viseli. A *Mihály* mind a katolikus, mind a protestáns tanítók körében a 2., illetőleg a 3. helyen áll, akárcsak az *István*. A kevés adatból végső következtetésként csak azt lehet levonni, hogy nyilvánvalóan az egyszerű nép közül tanulással kiemelkedők neve is szüleik névzítését tükrözi, akárcsak a katolikus papokéi.

8. A valamilyen ipart (is) űző mesterember 79 segédét és inasát írták össze, többségüket (54) Sümegen és Tapolcán. Közöttük is leggyakoribb a *György* (11), *Mihály* (8), *Ferenc* (7), *András* (6) és a *József* (5). Egyetlen ritka név fordul elő közöttük, az *Udalricus* (helyesen *Uldaricus*, vö. MartRom.), aki Sümegen, apja, Josephus Lechner házában tanulja a mesterséget. Családnevük alapján német telepesek lehetnek.

Mindent egybevetve úgy tűnik, az 1600-as évek végétől 1745-ig a középkorban is gyakori nevek uralják a névdivatot nemzetiségtől, társadalmi helyzettől, foglalkozástól és felekezettől csaknem függetlenül. Föltehető, hogy ekkor élt eleinknek kisebb gondjuk is nagyobb volt annál, mintsem hogy azon tanakodtak volna, milyen nevet válasszanak gyermekeiknek, következésképpen legfőbb motiváló erő a hagyomány és a megszokás volt.

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
- BANGÓ BEÁTA (1997), *Névadási szokások vizsgálata a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai iskolánővérek Társulatának kongregációjában 1860–1996.* MND. 152. sz. Bp.
- BERRÁR JOLÁN (1952), *Női neveink 1400-ig.* MNyTK. 80. sz. Bp.
- BRITSCHGI, EZECHIEL (1974), *Name verpflichtet.* Stein am Rhein.
- FEKETE ANTAL (1974), *Keresztneveink, védőszentjeink.* Bp.
- FÉNYES ELEK (1851), *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik I–IV.* Pest.
- Hnt. 1863 = *Magyarország helynévtára.* Pest, 1863.
- ILA BÁLINT–KOVACSICS JÓZSEF (1964), *Veszprém megye helytörténeti lexikona.* Bp.
- KatLex. = *Katolikus lexikon I–IV.* Szerkesztette BANGHA BÉLA. Bp., 1931.
- KORABINSKY, JOHANN MATTHIAS (1786), *Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn.* Pressburg.
- KOVÁCS ALAJOS (é. n.), *Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszünte óta.* Hely és év nélkül.
- LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES (1998), *Magyar utónévkönyv.* Bp.
- MARKÓ IMRE LEHEL (1981), *Kiskanisai szótár.* Bp.
- MartRom. = *Martyrologium Romanum.* Róma, 1944.
- MEZŐ ANDRÁS (2003), *Patrocíniumok a középkori Magyarországon.* Bp.
- NAGY, LUDOVICUS (1828–1829), *Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum I–II.* Budae.
- NÉMETH K. BÓDOG–ÁBRAHÁM IMRE (1988), *Névadás a magyar bencés rendben.* Nyr. 112: 1–21.
- ÖRDÖG FERENC (1973), *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén.* Bp.
- ÖRDÖG FERENC (1991–1998), *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1745–1771. I–IV.* Bp.–Zalaegerszeg.
- ÖRDÖG FERENC (1992), *A Magyar Szent Korona Országainak (Magyarország, Horvát-Szlavónország, Fiume és kerülete) templom- és kápolnatitulusai 1900–1920.* NÉ. 14: 36–45, valamint Kézirat.
- ÖRDÖG FERENC (1997a), *Helynevekből keletkezett családnevek -i képzővel és anélkül.* MNyTK. 209: 77–83.

- ÖRDÖG FERENC (1997b), Az első magyarországi református anyakönyv családnevei, ragadványnevei és név-helyettesítői. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Bp. 270–82.
- PFEIFFER JÁNOS (1987), *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950), püspökei, kanonokjai, papjai*. München. Index. Kiadja a Püspöki Levéltár. Veszprém, 1989.
- UnivSchem. = *Schematismus ecclesiasticus ...* Budán, 1842–1843.
- VÁLYI ANDRÁS (1796–1799), *Magyar Országának leírása I–III*. Budán.
- ZMHtLex. = *Zala megye helytörténeti lexikona*. Kézirat a Zala Megyei Levéltárban.

VÖRÖS FERENC (Szombathely)

Névfordítás és névváltogatás kétnyelvű környezetben

A történelmi Magyarország feldarabolása óta mintegy három emberöltőnyi idő telt el. A határainkon túl rekedt magyarság névélettanáról azonban jószerével alig tudunk valamit, holott nyilvánvaló, hogy időközben az ottani magyar névállományt számos államnyelvi hatás érte. Ezek az interferenciajelenségek a közelmúlt egyetemes magyar névtörténetének több szempontból is érdekesek. Általuk közösségi szinten számtalan, anyaországitól eltérő jelenség integrációjának folyamata figyelhető meg és/vagy követhető nyomon. A szinkrón változatok vizsgálata közvetett úton lehetővé teszi, hogy támpontokat adjunk más történeti folyamatokra vonatkozó hipotézisek megfogalmazásához, amelyek hajdan lényegileg azonos vagy hasonló módon zajlottak le.

A határainkon túli magyar kontaktusváltozatok vizsgálata megkerülhetetlenül magával hozza a kisebbségi neveket érintő kontaktushatások számbavételét. Tanulmányomban ehhez a kérdéskörhöz kívánok újabb, eddig nem publikált adalékokkal szolgálni. A munka tartalmilag három fő részre tagolódik. Az első egységben röviden indokolni kívánom a téma aktualitását. Ezt követően azt próbálom tisztázni, mit ért névfordításon a hazai szakirodalom, s hogyan kapcsolódik a témához a magyar és a csehszlovák történészeknek a magyar nevek átírásáról folytatott rendszerváltozás előtti vitája. A második egységben szót ejtek azokról a felvidéki névkontaktusokról, amelyek közvetetten vagy közvetlenül kapcsolatba hozhatók az általam ismertetendő jelenséggel. A tanulmány harmadik részében bemutatom az új terminussal illetett kontaktusjelenséget, indoklom a fogalomhasználatot. Ezen túl számba veszem a névfordítás és névváltogatás kapcsolódási pontjait és különbségeit.

1. Manapság SOLTÉSZ KATALIN 1967-es és 1979-es megállapításai nyomán általánosnak tekinthető a hazai szakirodalomban az a vélekedés, hogy az idegen keresztneveket néhány konvencionális kivételtől eltekintve nem szabad lefordítani (vö. J SOLTÉSZ 1967, 1979: 118–23). Sőt azokat nem is helyettesíthetjük magyar metanyelvi párjukkal. „Általános és magyar névtan”-ában lényegileg HAJDÚ MIHÁLY is így foglal állást (2003: 143–5). Ezt a „szabályt” a Kárpát-medencében határainkon kívül élő magyarok — úgy tűnik — a maguk gyakorlatában nap mint nap fölülírják, amikor az anyakönyvekbe hivatalosan bejegyzett keresztnévüket beszédhelyezettől függően annak anyanyelvű párjával váltogatják. Ez alapján egyebek mellett joggal vetődik fel a kérdés, nem tekinthető-e az államnyelvi változat (is) a regionális dialektusnak számító magyar névkincs integrálódott részének.

A téma részletesebb kifejtése előtt tisztában kell lennünk azzal, hogy a szakirodalmi előzmények milyen tartalommal töltötték meg terminusként a névfordítás fogalmát. J. SOLTÉSZ KATALIN ezzel kapcsolatban a következő meghatározást adja: „A tulajdonnév lefordítása voltaképpen ugyanannak az egyedi denotatumnak megjelölése más nyelv eszközeivel” (1979: 118). Majd így folytatja: „Szoros értelemben »lefordítani« csak olyan tulajdonneveket lehet, amelyeknek közszoói jelentésük is van, tehát a szóneveket” (i. h.). HAJDÚ MIHÁLY egyetlen általam ismert munkájában sem ad a névfordításhoz fogalommeghatározást, csupán körülírja a jelenséget (2003: 143, 2006: 258). Ezekből mégis egyértelműen kikövetkeztethető, hogy az átváltást ő is mindig két nyelv viszonylatában feltételezi. A Pusztai Ferenc tiszteletére megjelentetett kötetben még egy fontos szemponttal toldja meg korábbi megállapításait, amikor így fogalmaz: „További névváltoztatások a korból: Filippo Buonaccorsi > *Callimachus Experiens*, Schwarzerd > *Melanchton*, Köppernik > *Copernicus*, Chauvin > *Johannes Calvinus* (Kálvin János), a magyaroknál *Janus Pannonius* stb. Ezek végleges névvé váltak, de nem az eredetiek, így az álnevek névfordítások és névkiegészítések kategóriájába tartoznak” (HAJDÚ 2006: 258–9, a kiemelés tőlem: V. F.). Eszerint névfordításkor a párhuzamosan élő alakok között van egy olyan, amelyet eredetinek tekintünk, s ehhez a forrásnyelvi névhez képest jön létre a másodlagos, célnyelvi onoma.

Nem kívánok hosszadalmasan időzni a névfordítás tárgyában publikált hazai előzményeknél. A részletesebb taglalást azért sem tartom szükségesnek, mert ezzel kapcsolatban két széles körben ismert, fentebb már hivatkozott általános munkában is találunk tudománytörténeti áttekintést (J. SOLTÉSZ 1979: 118–23, HAJDÚ 2003: 143–5). Mégis fontosnak tartom az időben egymást követő főbb álláspontok és esetleges polémiák legalább említés szintjén történő felidézését, hogy az általunk megvizsgálandó jelenség régóta időszerű voltát ezzel is alátámasszam.

Eszerint elsőként KRAJNÍK GYULA tárgyalta a tulajdonnevek lefordíthatóságát a „Magyar Nyelvőr” hasábjain (1874). Tanulmánya akkor azért volt aktuális, mert a millenniumhoz közeledve a névmagyarosítások kapcsán középpontba került a nevek fordításának kérdése. HUGO SCHUCHARDTnak a kisebbségek keresztneveinek lefordításával kapcsolatos 1896-os megállapítását J. SOLTÉSZ (1979: 120) és HAJDÚ (2003: 144) egyaránt kiemeli. SCHUCHARDT álláspontjából a minket leginkább érintő rész így hangzik: „A keresztnevek egyszersmind a nemzetiségnek is ismertető jelei, amelyhez mindenki ugyanazzal a teljes joggal ragaszkodik” (1896: 105). Az 1930-as években NAGY J. BÉLA a „Magyarosan” hasábjain újból feleleveníti a témát. Ő is arra az álláspontra jut, hogy az idegen keresztneveket nem célszerű lefordítani (1936). Eközben tőlünk északabbra a (cseh)szlovák hatóságok a Felvidéken éppen ebben az időszakban teljesítették

be a hivatalos okmányokban az 1922 elejétől megkezdett programjukat (vö. VÖRÖS F. 1999), vagyis a magyar keresztnéveket fordítással csehszlovákosították.

A névfordítás kapcsán sem J. SOLTÉSZ, sem pedig HAJDÚ nem szól a határainkon túl rekedt kisebbségek sajátos helyzetéről. Pedig megítélésem szerint már J. SOLTÉSZ 1979-es könyvének megjelenésekor is indokolt lett volna a témát látótérbe emelni. Időközben csehszlovák és magyar történészek között komoly vita zajlott a nevek magyarról szlovákra fordításának kérdésében. Ebben magyar részről nyelvészek is megszólaltak (vö. FÁBIÁN 1988, GREGOR 1988, KIRÁLY 1988, KIRÁLY–SZARKA 1988, TILKOVSKY–KIRÁLY–SZARKA 1988). A vita lényegét korábban két munkámban is ismertettem (vö. VÖRÖS F. 2003: 25, 2004a: 38–41), ezért arra itt nem kívánok kitérni. A polémia fókuszában a történelmi nevek álltak, ahogy az PAVOL HORVÁTH állításaiból kiolvasható. Szlovák részről mindvégig hangsúlyozták, hogy problémát csak az 1918 előtti közös államiság nemesi és egyéb családneveinek írása jelenthet (HORVÁTH 1988). Más kérdés, hogy eközben szóba sem került, mi történt 1922 után a Csehszlovákia területén rekedt magyar kisebbség család- és keresztnévállományával. Az 1980-as évek csehszlovák közállapotait mindenképpen jól jellemzi, miféle közéleti viták folytak arról, szabad-e, s ha igen, akkor miféle magyar keresztnéveket szabad anyanyelvi alakjukban anyakönyveztetni (vö. GYÖNYÖR 1987: 60). E tények említése már most előrevetíti, hogy Trianon után a felvidéki magyarság körében tömegesen találkozhatunk a névfordítás jelenségével. Nyitva marad viszont három kérdés. 1. Leírhatók-e adekvát módon az említett folyamatok a névfordítás fogalmának keretein belül? 2. Beilleszthetők-e az ezredfordulót jellemző állapotok a névfordítás klasszikusnak mondható esetei közé? 3. Névfordításnak számít-e minden olyan eset, amelyet a szakirodalom ennek a fogalomnak rendelt alá? A harmadik kérdés megválaszolására jelen tanulmányban nem vállalkozhatom, mert az szétfeszítené az itteni kereteket. A továbbiakban tehát az első két kérdésre keresem a választ, amely azonban reményeim szerint a későbbiekben támpontul szolgál(hat) a harmadik kérdés újragondolásához, egyes, klasszikusnak mondható esetek minősítésének felülbírálásához, árnyaltabb megközelítéséhez. Egyszóval: filológiai alaposabb körüljárásához.

2. Előadásomnak ebben a fejezetében a rendelkezésemre álló idő rövidege miatt csupán a felvidéki interferenciajelenségekkel foglalkozom. Azok közül is kitüntetett helyet kap az ott járatos kisebbségi személynevek „fordításának” kérdése. Szándékom szerint azt a folyamatot is bemutatom, amely Trianon óta ehhez — az anyaországi gyakorlattól merőben eltérő — „kétnevűséghez/kettősnevűséghez” vezetett, s a maga ambivalens volta ellenére egyre általánosabbnak számít a szlovákiai magyar nyelvhasználatban (vö. VÖRÖS O.–SIMON 2006: 346–7, 350–2).

2.1. A szlovákiai magyarság anyaországától eltérő névtani arculatának rövid bemutatását a családnevek körében megmutatkozó egyik fő sajátossággal kezdem. Közismert tény, hogy a különféle népességmozgások és/vagy asszimilációs folyamatok következtében a családnevek viselőikkel együtt könnyen átlépnek egyik nyelvből a másikba. Nem kíván különösebb bizonyítást, hogy a kezdetben alkalminak számító interferenciajelenségnek viszonylag gyorsan bekövetkezik az integrálódása az átvevő nyelvben. Eközben a családnév ejtésében és írásában is gyakran igazodik a befogadó nyelv hangtani, morfonológiai és egyéb szabályaihoz.

Eddigi vizsgálataim arra engednek következtetni, hogy a felvidéki magyarság családnévállományában összességében magasabb arányban képviseltetik magukat a szláv eredetű elemek, mint az anyaországban (vö. VÖRÖS F. 2005a: 132). Ezen belül értelemszerűen legtöbb a szlovák, de cseh eredetű családnevekkel is gyakrabban találkozhatunk, mint Magyarországon. Ennek kapcsán érdekességeként említhető, hogy az etnikailag erősen vegyesnek mondható területeken a szlávos családnevek részesedése megsokszorozódik a magyar ajkú lakosság körében. További sajátosság, hogy a kompaktnak számító nyugat-szlovákiai magyar nyelvterületen délről északra haladva a nyelvhatárhoz közeledve esetenként jelentősen magasabb a szláv eredetű családnevek részaránya, mint a magyar-szlovák államhatár közelében.

2.2. Nyelvészek körében ugyancsak ismert tény, hogy a standard magyarban (továbbiakban MM) nincsenek szlovákból kölcsönzött keresztnév. Az egyetlen szlovákból (továbbiakban SzSz) átvett keresztnév a *Mikulás* (< szlk. *Mikuláš*). Ez azonban Magyarországon hivatalos anyakönyvezési eljárás során csak szlovák nemzetiségű személyeknek adható. Kevésbé ismert, hogy a regionálisnak számító felvidéki magyar dialektusban (továbbiakban SzM) az utóbbi 30–40 évben több olyan keresztnév is fellelhető, amely egyértelműen a standard szlovák névkincsből származik, de a szlovákiai magyarok körében is járatos. A keresztnév-kölcsönzés szlovákiai specifikuma, hogy az adott névegyednek van ugyan magyar metanyelvi párja, ám a névviselő és a vele diskurzust folytatók kivétel nélkül minden beszédhelyzetben annak szlovák(os) alakját használják. A SzSz > SzM irányú kontaktushatás jellegzetes példáiként említhetjük a női nevek közül: *Adela* (SzM) 'Adél', vö. *Adela* (SzSz), de *Adél* (MM); *Alena* (SzM) 'Heléna ~ Ilona', vö. *Alena* (SzSz), de *Ilona* ~ *Heléna* (MM); *Alica* (SzM) 'Alíz', vö. *Alica* (SzSz), de *Alíz* (MM); *Denisza* (SzM) 'Döníz', vö. *Denisa* (SzSz), de *Döníz* (MM); *Lucia* (SzM) 'Luca ~ Lúcia', vö. *Lucia* (SzSz), de *Luca* ~ *Lúcia* (MM) stb.; a férfinevek közül: *Dusan* (SzM) 'Dusán', vö. *Dušan* (SzSz), de *Dusán* (MM); *Eduard* (SzM) 'Edvárd', vö. *Eduard* (SzSz), de *Edvárd* (MM); *Marcel* (SzM) 'Marcell', vö. *Marcel* (SzSz), de *Marcell* (MM); *Martin* (SzM) 'Márton ~ Martin', vö. *Martin* (SzSz), de *Márton* ~ *Martin* (MM); *Milan*

(SzM) 'Milán', vö. *Milan* (SzSz), de *Milán* (MM); *Roman* (SzM) 'Román', vö. *Roman* (SzSz), de *Román* (MM) stb. (vö. VÖRÖS F. 2005b: 285–6)

Magát a SzSz > SzM irányú kölcsönzést nem a nyelvi hiány generálja, hiszen ahogy azt a példákból is láthatjuk, a SzSz névnek megvannak a standard magyar megfelelői. Az átvétel mögött számtalan, itt bővebben ki nem fejthető okcsoport együttese húzódik meg.

A példák kapcsán hangsúlyozni kell, hogy ezek éppen sajátos jellegükből és helyzetükből fakadóan nem lépik át a magyar nyelvterületet fizikailag kettéosztó északi országhatárt. Hosszabb távon is minden bizonnyal felvidéki regionalizmusok maradnak.

2.3. A keresztnévkölcsonzéshez köthető harmadik főbb sajátosságként említhetjük a SzM névrendszer ún. kvázinyitott jellegét. Magát a kvázinyitott fogalmat jobb híján alkalmazom a jelenségre. Alatta azt értem, hogy a szlovákiai magyar közösség elvileg egyidejűleg két — pontosabban három —, alapvetően zártnak mondható névrendszerből meríthet: a szlovákból vagy a csehből, illetőleg a magyarból. Természetesen ettől a SzM névkincs sem válik nyitottá. Ebből fakadóan ezt a jellegzetességét viszonylagosnak mondhatjuk. Ugyanakkor megjegyzendő: a keresztnévkincs kvázinyitott jellegével hozható összefüggésbe az a tény, hogy a magyar ajkúak jelentős része anyanyelvű beszédhelyzetekben (is) gyakorta szlovák(os) keresztnévformákat használ, illetőleg az előadásom témáját adó névváltogatás is ebbe a jelenségekörbe vonható.

2.4. Bízvást állítható, hogy a kontaktológiai szakirodalom figyelmét az utóbbi időkhöz elkerülte egy olyan jelenségcsoport megfigyelése, amelynek létrejöttét pragmatikai okokkal magyarázzuk, de a SzM-ban egyúttal lexikai kölcsönzéseknek számítanak. Ezek a névtan érdeklődésére is számot tarthatnak, hiszen szinte mindig a névvel együtt használjuk őket. A szlovákból kölcsönzött névkiegészítőkkel 2005-ös somorjai előadásomban foglalkoztam először (vö. VÖRÖS F. 2005a: 139). Már ott megállapítottam, hogy a különféle beszédhelyzetek közül csak írott változatban találkozhatunk velük. Funkciójukról behatóbb elemzés nélkül is megállapítható, hogy tisztuk a közlés hivatalos, formális jellegének hangsúlyozása. A kontaktusjelenség illusztrálására álljon itt egymás mellé téve mindenféle kommentár és a lehetséges variációk árnyalt bemutatása nélkül a mai SzSz, a SzM és a MM úzus szerinti gyakorlat.

SzSz	SzM	MM
Doc. PhDr. Juraj Vanko CSc.	Doc. PhDr. Vanko György CSc.	Dr. Vankó György kandidátus egyetemi docens
Mgr. František Horváth	Mgr. Horváth Ferenc	Horváth Ferenc
Ing. Ľudovít Tóth	Ing. Tóth Lajos	Tóth Lajos okleveles (villamos)mérnök

A (cseh)szlovákból kölcsönzött SzM névkiegészítők elfogadottságát jelzi, hogy azok nemcsak névjegykártyákon, kétnyelvű hivatali feliratokban stb. jelennek meg, hanem magyar kódú temetői sírfeliratokon is szép számmal találkozhatunk velük.

2.5. A SzM keresztnévek számának vizsgálata további, a Trianon utáni regionális nyelvi változásokkal összefüggésbe hozható kontaktusjelenségre irányítja rá a figyelmet. Ám ez a MM-hoz képest jelentkező hiányban ölt testet.

Több keresztnév a névegyüttesben		
CsCs/SzSz	SzM	MM
Ø	Ø (de: ±)	+

A szakirodalom állásfoglalása szerint kettős (többes) keresztnévvel a XVIII. század óta találkozhatunk a magyarországi anyakönyvekben. Mai ismereteink szerint ez a névforma a társadalom felsőbb csoportjaiból terjedt el más néprétegekben. A XIX. század első harmadában a korábbiakhoz képest az ilyen névegyütteseknek a száma látványosan megszorodik, de általánossá mégsem válik. Az I. világháború idején kisebb településeken szintúgy a jelenség rohamos terjedésének lehetünk tanúi. Trianon után a magyar nyelvterület Csehszlovákiához átcsatolt részén divatja azonban fokozatosan visszaszorult. Ennek pontos okát nem tudjuk, de gyanítható, hogy nagy szerepet játszott benne a hivatalnokoknak az új hatalomhoz való kényszeres igazodása. Saját kutatásaim arról tanúskodnak, hogy az 1938–45 közötti években a visszatért területeken az új magyar adminisztráció alatt már csak az idő rövidsége miatt sem tudott feléledni a jelenség. A II. világháború után adminisztratív korlátok álltak útjában a névegyüttesnek magyaros jegyet kölcsönző kettős keresztnévadásnak és -használatnak. A jelenséggel elvélve sem lehet találkozni az akkori hivatalos iratokban. Az 1948-as februári kommunista hatalomátvétellel de jure megszűnt a (cseh)szlovákiai magyarság hontalansága és jogfosztottsága, ám a lelkek mélyén megbúvó félelem, a kollektív történelmi tapasztalatok, valamint a hatóságok által erőltetett szlávos minta együttesen azt eredményezték, hogy az akkor születő nemzedék néválloományában egyértelmű paradigmaváltás következett be. Innentől már közösségi szintű hiátusként jelentkezik a szlovákiai magyarban a többes keresztnév hiánya. A végeredmény szempontjából mindezt szláv kontaktushatásnak tekinthetjük. A kérdés alaposabb vizsgálatának mellőzése ellenére állítható, hogy a szlovákiai magyar névegyütteseknek korunkban az 1990-es évek törvényi szabályozásának megengedő volta ellenére is jellegzetes jegye a kettős keresztnévek hiánya.

Magyarázatra szorul a fentebbi táblázatban a ± jel. Ennek felvételére azért volt szükség, mert Szlovákiában a névjogi kérdések legutóbbi rendezésekor lehetővé vált maximum két keresztnév bejegyzése. Ez eddigi kutatásaim tanúsága szerint, ha mégoly szűk körben is, de újfent elindította a kettős keresztnévek divatját. A jelenségre a Galánta környékén található Alsó- és Felsőszeliben vég-

zett anyaggyűjtésem során figyeltem fel. Ám ez mit sem változtat azon a tényen, hogy a magyar ajkú szlovákiai népesség jelentős része továbbra is csak egy keresztnevet visel.

2.6. A névkölcsönzések számbavétele kapcsán az ún. kvázimetanyelvi keresztnévpárokról is feltétlenül szólnunk kell. Magát a fogalmat jobb megnevezés híján a visszakölcsönzéshez kapcsolódóan használtam egy megjelenőben lévő tanulmányomban (VÖRÖS F. 2006a). Az alapját — mint minden visszakölcsönzésnek — ennek is az adja, hogy a folyamat előzményeként a régiségben a szlovák nyelvnek a magyarból keresztneveket kellett átvennie, majd ezek a visszavételkor már jellegzetes szlovák nevekként jelentek meg a SzM-ban. Az oda-vissza kölcsönzések természetes módon feltételezik a regionális kultúrhatások kölcsönösségét. Időbeli lefolyásukat tekintve elmondhatjuk: az átadás-átvétel két állomása között legalább annyi időnek kell eltelnie, hogy a visszavételkor a befogadó nyelvi közösség már ne érezze az adott nyelvi elem valódi eredetét. Ennek a bonyolult folyamatnak árnyaltabb bemutatására jelen tanulmányban nem vállalkozhatom. Az integráció első fázisáról annyit mégis feltétlenül szükségesnek tartok megemlíteni, hogy a visszakölcsönzés előfeltételének mondható alaki és/vagy jelentésbeli változás nem feltétlenül a befogadó nyelvhez köthető. Erre kiváló példaként említhetjük a *Gejza* magyar > szlovák, majd szlovák > szlovákiai magyar irányú nyelvi életrajzát. A szlovákság a szóban forgó nevet még a XIX. században vette át a magyarból. Akkor, amikor közös állam keretén belül éltünk, s nem történt meg a magyarban a *Gejza* és a belőle alakilag később leváló *Géza* két külön névként való önállósodása. Időközben a magyarban az utóbbi vált népszerűbbé, s szinte teljesen háttérbe szorította a Széchenyi által felújításra javasolt eredetibb alakot. 1922-től Csehszlovákiában a *Géza* nevű magyar személyeket a hatalom kényszerűen *Gejzá*-ra változtatta. Ennek két, szempontunkból nagyon fontos, egymással is ok-okozati viszonyban lévő következménye lett: 1. az ottani magyarok körében megbomlott a névviselés és névhasználat összhangja; 2. formális és informális beszédhelyzetekben funkcióelkülönülést kezdett mutatni a *Gejza* és *Géza* használata. Ez a gyakorlat a szlovákiai magyar nyelvhasználókban egyre inkább azt az érzetet keltette, mintha a *Gejza* lenne a szlovák, a *Géza* pedig magyar név. Ennek pedig további következményei lettek: 1. A szlovákiai magyar beszélőközösség nyelvtudata úgy kezdte párosítani a két alakot, mintha azok metanyelvi párok lennének, vagyis csak az egyik lenne a standard magyar névkincs része. Viszont a MM névkönyvek máig mindkét alakot külön magyar névegyedként tartják nyilván. 2. A Trianon utáni évtizedek SzM-jában az így keletkezett kvázimetanyelvi párból kódváltáskor értelemszerűen az adott nyelvhez tartozónak gondolt alakot használták. Szlovák kódú közlésben a *Gejzá*-t, magyar kódúban a *Gézá*-t. Manapság ennél is összetettebb a helyzet, hiszen bizonyos beszédhelyzetek anyanyelvű megnyilvánulásaiban bázistartó kódváltásként a szlovák névalak is megjelenhet. Példaként említhetjük azt az egyre gya-

koribb esetet, amikor magyar nyelven hivatalhoz benyújtott kérvényben a hivatalosság/hitelesség fenntartásának pragmatikai okára vezethető vissza a kódváltás. A gyakorlatban ez akár azt is eredményezheti, hogy a szlovákos alakban feltüntetett név fölött magyaros aláírást találunk, pl. a hivatalos formában megadott *Jozef Kinčes* fölött *Kincses József* típusú magyaros aláírást szerepel.

A fentebb kifejtettek azt mutatják, hogy a felvidéki magyarság nyelvhasználatát névtani szempontból is ún. kontaktusváltozatként jellemezhetjük. Mindezekből logikusan következik, hogy a körülmények megváltozása nemcsak a múltbeli folyamatokra volt hatással, hanem az élőnyelvben is változások sorozatát indukálja.

3. Abból a megállapításból kell kiindulni, hogy az az állapot, ami napjainkat jellemzi, nem egyik napról a másikra következett be. Létrejöttéhez több nemzedékváltásnyi időre volt szükség. Vagyis diszkrét változások egymásutánját feltételezi. Ezeket külső, a nyelv életébe történő erőszakos beavatkozásokra, illetőleg a megváltozott helyzethez való „spontán” igazodások együttesére vezethetjük vissza.

Annyit előljáróban leszögezhetünk, hogy a tanulmány címében jelzett két felvidéki jelenség kialakulásának előfeltétele a magyar névviselés és névhasználat összhangjának 1922 utáni megbomlása. Ennek természetesen úgyszintén különböző fázisairól szólhatunk. A folyamat kezdőpontját nem véletlenül jelöltem meg 1922-ben, hiszen ekkortól a csehszlovák adminisztráció egyre erőteljesebben törekedett arra, hogy a szlovákiai magyarság névállományának nyelvi alkatát megváltoztassa: ami adott körülmények között egyet jelentett az ún. (cseh)szlovákosítással. A folyamatot a Kalligram Kiadónál 2004-ben megjelent monográfiában alaposabban körüljártam. Itt csak címszavakban említem a legfontosabb tényezőket. Elsőként a keresztnévek államnyelvi formában történő anyakönyvezésére került sor. Mindez persze nemcsak az újszülötteket, hanem a korabeli felnőtt népességet is érintette. Mégpedig úgy, hogy az 1918 előtt magyar adminisztráció idején még magyarosan anyakönyvezett keresztnéveket a hatósági eljárások során önkényesen „átváltják” ún. (cseh)szlovákra. Időben ezt követi a szláv hangzású magyar családnevek mellékjeles átírása. Később ez utóbbi gyakorlatot egyéb, jellegzetesen magyar etimológiájú családnevekre is kiterjesztették. Így lett már a kezdet kezdetén a *Bugyinszky*-ből (cs)szlk. *Budinský*, a *Presinszky*-ből (cs)szlk. *Prešinský*, illetőleg később a *Garai*-ből (cs)szlk. *Garaj*, a *Magyar*-ból (cs)szlk. *Maďar*, a *Veres*-ből (cs)szlk. *Vereš* stb., hogy csak néhány jellegzetes példát említsünk a sok közül. 1925-től a női neveket elkezdtek *-ová-zni*, valamint egyéb módokon (cseh)szlovákosítani, pl. a *Horváth Kálmánné* (szül. *Papp Gizella*) típust (cs)szlk. *Gizela Horváthová-ra*, a *Varga Hajnalka* típust (cs)szlk. *Zora Vargaová-ra*, majd később *Vargová-ra* stb. változtatták. A magyar névegyüttesek anyanyelvi jellegét más módon is igyekeztek szlávos jegyekkel felruházni: magyaros névsorrendből latinus névsorrendre váltottak; a kettős (többes) keresztné-

vekből önkényesen csak egy keresztnévet jegyeztek be stb. Tehát már ekkor megvolt az a kettősség, amelyet fentebb a névviselés és névhasználat összhangjának meg bomlásaként említettem. 1922 és 1938 között így állt elő a SzM-ban az a helyzet, hogy a (cseh)szlovákos névviseléshez lényegileg minden nyelvhasználati szintéren magyaros névhasználat társult. A folyamatot fékeztek az 1938–39-es területrendezések, legalábbis azokban a régiókban, amelyeket az I. bécsi döntés, illetőleg az 1939-es határkiigazítások után visszacsatoltak Magyarországhoz. A magyarlakta csehszlovák (1939 márciusától szlovák) területeken azonban a már korábban bevezetett rend érvényesült. A csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti hontalansága és jogfosztottsága felgyorsította és a mai állapotok irányába terelte a változásokat. 1945 után a Trianon utáni harmadik nemzedék egyre több (cseh)szlovákos jegyet vett át. Egyebeken túl azt is, hogy bizonyos keresztnévű magyar–szlovák metanyelvi párpárjait beszédhelyzettől függően váltogatja.

A szlovák–magyar viszonylatban párosítható nevek és a *Gejza* ~ *Géza* típusú kettősség kapcsán már utalásszerűen szoltam arról, hogy merőben új, a szakirodalom által mind ez ideig le nem írt jelenséggel van dolgunk. Az ún. kvázimetanyelvi SzM névpárok kialakulását tanulmányomnak abban a részében a közönség nyelvtudatában bekövetkezett változásokkal és a visszakölcsönzés tényével magyaráztam. Az előadásnak abban a részében már jeleztem, hogy a neveknek ez a fajta váltogatása egy idő múlva nemcsak akkor történt meg, ha a két nyelvből (sődő) személy kódolt — tehát szlovákról magyarra, illetőleg fordítva: magyarról szlovákra tért át —, hanem különféle, anyanyelven folyó beszédhelyzetek diskurzusaiban is.

A keresztnév fordítását a változás kezdetétől hosszú ideig egyértelműen az informális és formális tengely mentén helyezhetjük el. Az első Csehszlovák Köztársaság idején (1918 és 1938–39 között) lényegileg minden informális és formális beszédhelyzetben az anyanyelv szabályai szerinti névalak volt járatos. Ez kutatásaim tanúságai szerint az esetek döntő többségében annak ellenére így lehetett, hogy a hatóságok erőszakos beavatkozása következtében a névviselés formális beszédhelyzetekben (cseh)szlovákos formában történ(het)et.

Eszerint a magyar nemzetiségű személyek többsége saját nevét magyarul és (cseh)szlovákul vagy (cseh)szlovák kontextusban is — ha erre nagyritkán sor került — mindig magyaros alakban használ(hat)ta (vö. VÖRÖS F. 2002b: 139–53, 2004b: 225–58, 2004c: 247–55). 1945-től e tekintetben is alapvető fordulat állt be: a szociolingvisztikából ismert megfélemlített nyelvhasználat következtében a beszédhelyzetek függvényében hol a magyar, hol meg a (cseh)szlovákos névalak vált használatossá. Hogy mikor melyik, az a kódváltás tényével hozható kapcsolatba. Szlovákul a metanyelvi pár szlovák, magyarul annak anyanyelvű változata volt használatos. Egyéb tényezők figyelmen kívül hagyásával ezt a jelenséget a névfordítás klasszikus esetének nevezhetnék. Hogy ezt mégsem tehet-

jük, annak oka abban keresendő, hogy viszonylagos, melyik névalakot tekintjük a SzM-ban elsődlegesnek: a magyart vagy a szlovákot. A névadás aktusa felől mindenképpen az anyanyelvű változatot, hiszen szinte elképzelhetetlen, hogy magyar gyökerű, magyarul szocializálódó családok második generációs gyermekei szülővé érve újszülöttjeiknek tömegesen válasszanak szlovák neveket. De ha az érzelmi tényezők felől közelítünk, akkor is ennek az elsődlegességét kell hangsúlyoznunk. Erre enged következtetni, hogy megfigyelésem szerint a SzM temetői sírfeliratokon — még szlovák környezetben is — az anyanyelvű formát tüntetik fel. Az autográf aláírások egy része is az anyanyelvű forma elsődlegességét igazolja. Erre vonatkozóan VÖRÖS OTTÓ és SIMON SZABOLCS végzett kutatásokat (vö. VÖRÖS O.–SIMON 2006). Saját kutatási tapasztalataim alapján persze nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, hiszen korpuszom csak az 1950-es évek elejéig tette lehetővé a probléma vizsgálatát (vö. VÖRÖS F. 2002b, 2003, 2004a). Jogi szempontból azonban mindenképpen a név államnyelvű változata élvez primátust.

Az egyszerűség kedvéért tekintsünk el ettől a dilemmától, s mondjuk azt, hogy egyéb feltételek teljesülése esetén a kódváltás az 1950-es évek elejéig általában névfordítással járt együtt.

A Trianon utáni harmadik nemzedék már szinte minden tekintetben egyértelműen a csehszlovák éra szülöttjének számít. Szocializációja ugyancsak a magyarországitól eltérő nyelvi és kulturális kontextusban történik. Ez és még itt számba nem vehető egyéb körülmények együttesen azt eredményezik, hogy a keresztnév metanyelvi párjainak váltogatása már nem minden nyelvhasználati szintén társul kódváltással. Lássunk példaként néhány olyan helyzetet, amikor magyar nyelvű diskurzusban szlovákos, tehát hivatalosnak számító névalak szerepel! Ilyennek számít, amikor magyarul megírt diploma magyar nyelvű becsületbeli nyilatkozata alatt az illető szlovákul tünteti fel a nevét. Ennek persze pragmatikai okai vannak, hiszen így válik igazából hivatalossá, hitelessé a közlés. Megjegyzendő, hogy Nyitrán az 1960-as évektől lehetett magyar nyelven felsőfokú pedagógiai tanulmányokat folytatni. Az oda járó tanító és tanárjelöltek számtalan magyar nyelven írt diplomamunkát, az 1990-es évek közepétől pedig doktori disszertációt nyújtottak be. Ezt nem csak magyar szakosok tehették (vö. DOLNÍK 1997, LÁSZLÓ 1998, 2000, VÖRÖS F. 2002a: 16, 2006a). Ugyanitt említhetjük az ezredforduló tájéka óta hivatalosan magyar nyelven hatóságokhoz benyújtható kérvények, egyéb hivatalos iratok ügyét.

Korántsem állítom, hogy minden tekintetben a leírtakhoz hasonló egységes gyakorlatról lenne szó, de tény, hogy a jelenség nyelven kívüli okok miatt manapság terjedőben van. Minden bizonnyal ez a felismerés inspirálta a VÖRÖS OTTÓ–SIMON SZABOLCS szerzőpárost fentebb már hivatkozott tanulmányának megírására (2006).

Ezek után választ kell adnunk többek között arra, hány keresztnév van a szlovákiai magyaroknak. Azt mondhatjuk, hogy metanyelvi szinten egy, de az többnyire két alakváltozatban él: az egyik a (cseh)szlovákos államnyelvi, a másik, ennek megfeleltethető forma az anyanyelvi névalak. Ezeket döntően helyzettől, beszédpartnertől, kódtól stb. függően változtatják. Szlovák beszédpartnerrel szlovákul folyó diskurzusban szinte kivétel nélkül a név szlovák metanyelvi párját (ha van metanyelvi pár), magyar beszédpartnerrel magyarul realizált beszédhelyzetekben többnyire a név magyar metanyelvi párját, esetenként (pl. magyarul megírt hivatalos kérvényben) a név szlovák metanyelvi párját használják. Ez alól kivételnek számító esetek:

a) ha a név magyar–szlovák viszonylatban neutrális (pl. *Adriána*, de szlk. *Adriena* is, *Alexandra*, *Alojzia*; *Adalbert*, *Adolf*, *Adrián*, *Albert*, *Alex*, *Alfonz*, *Alfréd* stb.),

b) vagy ha a keresztnévnek nincs szlovák metanyelvi párja (pl. *Anikó*, *Boglárka*, *Csilla*, *Enikő*, *Ildikó*, *Réka*; *Attila*, *Csaba*, *Szabolcs*, *Zsolt* stb.).

c) Nem érvényes a névváltoztatás szabálya azokra a keresztnévekre, amelyeket a rendszerváltozás utáni szabályozást követően hivatalos eljárással visszamagyarosítottak. Ezek alakját általában soha nem érinti a kódváltás: szlovákul is magyarosan használatosak. Példaként említhetjük a Magyar Koalíció Pártjához tartozó politikusok nevét, akikkel az írott és elektronikus szlovák sajtóban egyaránt visszamagyarosított nevükön találkozhatunk: *Béla Bugár*, *Pál Csáky*, *László Szigeti* stb. Érdekes adalékként említem, hogy 1998-ban az MKP saját parlamenti képviselőjelöltjeit maga kötelezte arra, hogy hivatalos eljárásban magyarosítsák (vissza) a nevüket (vö. LANSTYÁK 2000: 266).

d) A névváltoztatás alól azok a nevek is kivételeknek számítanak, amelyek sajátos regionalizmusokként a szlovákból kölcsönzéssel kerültek át a felvidéki magyar dialektusba. Ezeknél azért nem következik be a névváltoztatás, mert a szlovákos névalakok időközben integrálódtak a SzM-ba, pl. *Alena*, *Alica*, *Denisza*, *Lucia* stb.

e) A kivételek között utolsóként említem azokat a keresztnéveket, amelyeket főként az utóbbi 20-30 évben magyarosan anyakönyveztek.

Fentebb hét pontban összefoglaltam, hogy milyen típusú keresztnévek változtatására nem kerül sor. Megválaszolásra vár azonban, hogy magyar–szlovák viszonylatban mely típusok esetében jöhet létre névváltoztatás.

a) Mindenek előtt az ún. valódi metanyelvi párok esetében. Ezek magyar és szlovák viszonylatban egymáshoz képest kisebb-nagyobb alaki különbséget mutatnak. Etimológiai általában közös forrásnyelvi alakra mennek vissza, amely egy harmadik nyelv nevének számít. Alaki eltéréseiket különféle hangváltozásokkal magyarázzuk, amelyek a két nyelv esetenként nagyon eltérő fonetikai, fonotaktikai szabályainak engedelmességgel következtek be a régiségben. Például

szlk. *Adam* ~ m. *Ádám*, szlk. *Jozef* ~ m. *József*; szlk. *Alžbeta* ~ m. *Erzsébet*, szlk. *Helena* ~ m. *Ilona* stb.

b) Ugyanitt említhetjük az ún. kvázimetanyelvi párokat, amelyekről fentebb megállapítottuk, hogy létük a visszakölcsönzés tényével hozható kapcsolatba. Ezek a nevek abból a körből kerülhetnek ki, amelyeket a szlovák nyelv a magyarból vett át, s a magyarban etimológiailag a két név önállósodása, valamint az egyik archaikussá válása következett be. Például szlk. *Gejza* ~ m. *Géza* (és *Gejza*).

c) További, a névváltoztatás szempontjából szóba jöhető csoportként említhetjük a magyar–szlovák viszonylatban mesterségesen párosított neveket, pl. szlk. *Július* ~ m. *Gyula*,

d) valamint az ún. kvázikalkokat, pl. szlk. *Hilár* ~ m. *Vidor*, szlk.–m. *Viktor* ~ m. *Győző*; szlk. *Zlatica* ~ m. *Aranka* stb. Megjegyzendő, hogy a közkeletűen csak „tükörpárokként” emlegetett nevek a szlovákban és a magyarban valójában nem egymás hatására keletkeznek, hanem közös forrásnyelvből történő párhuzamos kölcsönzések. Ezért jobb híján kvázikalkoknak nevezem őket (vö. VÖRÖS F. 2006b).

Válaszra vár még a kérdés, miért alakult ki a kettősség. Ennek szinkrón szempontból elsősorban nyelvi és pragmatikai okai vannak: az anyanyelv elsőlegességéből fakadó kényszer a név anyanyelvi változatát hívja elő. Bizonyos beszédhelyzetekben azonban az államnyelvű változatra van szükség, mivel pragmatikailag ezzel biztosítható a hitelesítés, a beszédhelyzet formális és/vagy hivatalos jellegének jelzése, kiemelése. Másodlagos okként említhető a kisebbségi léhelyzet és annak következtében a „megfélemlített” nyelvhasználat stb., bár történetileg ezt tekintjük a jelenség egyik kiváltó okának.

Kérdésként vetődik fel, hogy a bemutatott jelenség milyen hasonlatosságot mutat az ún. *alias*-os nevekkal. A kettőt az rokonítja, hogy nem hirtelen bekövetkező fordulatról, hanem folyamatszerű változásról van szó: itt is, ott is egymás mellett él a két név (vö. az aliasos nevekről: HAJDÚ 2003: 756). Ellenben lényeges különbség közöttük, hogy az első esetben az *alias*, *aliter* közbevetése két különböző név összekapcsolásának célzatával történik; a másodikban közös forrásnyelvre visszavezethető (többnyire latin), ám különböző nyelvekben hangváltozásokon átesett metanyelvi párok váltogatásával van dolgunk. Névváltoztatáskor csak autográf aláírások mellett találjuk meg együtt a jogilag hivatalosnak számító államnyelvi formát és annak anyanyelvi változatát, máskor nem. A névváltoztatás ennyiben tehát rokon vonást mutat a névfordítással.

4. Összefoglalásként a következők állapíthatók meg. a) A névfordítások klasszikus példáiban magának a fordításnak a művelete nyelvfüggő. Vagyis a névfordítás szinte kivétel nélkül mindig együtt jár a kódváltással. A dolog érdekessége az, hogy a szlovákiai magyarban a metanyelvi párok váltogatása a folya-

mat kezdetén — tehát 1922 és 1938 között — valóban döntően nyelvfüggő volt (lehetett). Közvetlenül 1945 után, sőt napjainkban ugyancsak összefüggésbe hozható a kódváltással. Azonban nem mindig és nem szükségszerűen. A névfordítás nyelvfüggősége éppen a vegyeskódúság elkerülését szolgálja. b) A névváltoztatás a SzM-ban egyes esetekben nyelvfüggő, máskor meg nem az. A beszédhelyzetek egy részében vegyeskódúságot idéz elő. c) Bizonyos keresztnévek magyar–szlovák metanyelvi párait beszédhelyzettől függően anyanyelvű diskurzuson belül is váltogatják. d) A bemutatott példák egy része azt mutatja, hogy pragmatikai és egyéb okból akár együtt is megjelenhetnek a névpárok (lásd a hivatalos szlovákos névváltozat fölötti magyaros kódú autográf aláírásokat).

A fentiek alapján indokoltnak tartom a jelenség megnevezésére a névváltoztatásnak mint terminusnak a bevezetését.

Irodalom

- DOLNÍK ERZSÉBET (1997), Sorsunk — iskoláink. A magyar anyanyelvű oktatás Szlovákiában. *Magyar Tudomány* 1997: 438–48.
- FÁBIÁN PÁL (1988), Magyar helységnevek külföldön, idegen helységnevek Magyarországon. In: *Magyar és csehszlovák történészek eszmecseréje a régi magyar család- és személynevek, valamint a helynevek írásmódjáról*. Hungaro-Bohemicoslovica 1. Szerk. SZARKA LÁSZLÓ. Bp. 82–96.
- GREGOR FERENC (1988), A történelmi jelentőségű magyar személynevek szlovák helyesírásáról. In: *Magyar és csehszlovák történészek eszmecseréje a régi magyar család- és személynevek, valamint a helynevek írásmódjáról*. Hungaro-Bohemicoslovica 1. Szerk. SZARKA LÁSZLÓ. Bp. 78–81. Első közlése: *Kortárs* 31 (1987): 120–3.
- GYÖNYÖR JÓZSEF (1987), A személynevek anyanyelvi változatainak anyakönyvi bejegyzéséről. In: *A hűség nyelve. Cseh-szlovákiai magyar írók az anyanyelvről*. 2., bővített kiadás. 60–75.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan*. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY 2006. *Álnév — fedőnév — jelige — internetnév. 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Szerk. MÁRTONFI ATTILA–PAPP KORNÉLIA–SLÍZ MARIANN. Bp. 257–66.
- HORVÁTH, PAVOL (1988), A történelmi család- és vezetéknévek szlovák átírásának irányelveiről és szükségességéről. In: *Magyar és csehszlovák történészek eszmecseréje a régi magyar család- és személynevek, valamint a helynevek írásmódjáról*. Hungaro-Bohemicoslovica 1. Szerk. SZARKA LÁSZLÓ. Bp. 99–111. Első közlése: *Slovenská archivistika* 15 (1980): 199–210.
- KIRÁLY PÉTER (1988), Vélemény a történelmi Magyarország nemesi és egyéb családnévei szlovákos írásmódjának szabályozásáról. In: *Magyar és csehszlovák történészek eszmecseréje a régi magyar család- és személynevek, valamint a*

- helynevek írásmódjáról.* Hungaro-Bohemicoslovica 1. Szerk. SZARKA LÁSZLÓ. Bp. 31–67. Rövidebb változatának közlése: *Kortárs* 31 (1987): 114–20.
- KIRÁLY PÉTER–SZARKA LÁSZLÓ (1988) Megjegyzések a vegyesbizottság csehszlovák tagozatának két állásfoglalása kapcsán. In: *Magyar és csehszlovák történeszek eszmecsereje a régi magyar család- és személynevek, valamint a helynevek írásmódjáról.* Hungaro-Bohemicoslovica 1. Szerk. SZARKA LÁSZLÓ. Bp. 26–8.
- KRAJNÍK GYULA (1874), A tulajdon nevekről. *Nyr.* 3: 337–9.
- LANSTYÁK ISTVÁN (2000), *A magyar nyelv Szlovákiában.* Bp.–Pozsony
- LÁSZLÓ BÉLA (1998), A (cseh)szlovákiai oktatásügy szervezete, valamint közigazgatási és jogi keretei 1945 után. In: *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998.* Szerk. TÓTH LÁSZLÓ. Bp. II, 94–167.
- LÁSZLÓ BÉLA (2000), A szlovákiai oktatásügy a kilencvenes években. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2000/2: 3–29.
- NAGY J. BÉLA (1936), A személynevek kérdése. *Magyarosan* 5: 1–22.
- SCHUCHARDT, HUGO (1896), A keresztnévek „fordítása”. *Nyr.* 25: 97–107.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1967), A tulajdonnevek lefordíthatósága. *Nyr.* 91: 280–92.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
- TILKOVSKY LORÁNT–KIRÁLY PÉTER–SZARKA LÁSZLÓ (1988), A magyar–csehszlovák történész vegyes bizottság magyar tagozatának állásfoglalása a magyar történelmi személynevek szlovák átírására irányuló törekvés tárgyában. In: *Magyar és csehszlovák történészek eszmecsereje a régi magyar család- és személynevek, valamint a helynevek írásmódjáról.* Hungaro-Bohemicoslovica 1. Szerk. SZARKA LÁSZLÓ. Bp. 7–10. Első közlése: *Kortárs* 31 (1987): 98–100.
- VÖRÖS FERENC (1999), Anyakönyvi adalékok a csehszlovákiai és szlovákiai magyarság jogfosztottságához 1918-tól napjainkig. In: *NÉ.* 21: 204–12.
- VÖRÖS FERENC (2002a), Magyar nyelvű oktatás Szlovákiában az ezredfordulón. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2002/2: 3–16.
- VÖRÖS FERENC (2002b), Nyelvváltás és -tartás a keresztnévhasználat tükrében két Nyitra környéki községben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 139–53.
- VÖRÖS FERENC (2003), Felvidéki magyar neveink sorsa a XX. században. In: *Szőrös Kő* 8/1: 24–40.
- VÖRÖS FERENC (2004a), *Családnév kutatások Szlovákiában.* Pozsony
- VÖRÖS FERENC (2004b), Névpolitika a Felvidéken. Nyelvpolitika a Kárpát-medencében. In: *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője I.* Szerk. BALÁZS GÉZA. Bp. 367–81.
- VÖRÖS FERENC (2004c), Nyelvcseré — névcseré a Zobor-vidéken. In: *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré.* Szerk. P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányához 29. sz. Bp. 247–55.
- VÖRÖS FERENC (2005a), Adalékok a felvidéki személynevek areális névtanához. In: *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat.* Szerk. VÖRÖS FERENC. MNyTK. 224. sz. Somorja–Bp. 129–41.

- VÖRÖS FERENC (2005b), Hely- és személynévi neologizmusok a Felvidéken Trianon után. *NÉ.* 27: 197–213.
- VÖRÖS FERENC (2006a), Negyvenöt éves a magyar nyelvű pedagógusképzés Nyitrán. In: *Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről. Magyar névtani kutatások (Cseh)Szlovákiában.* Szerk. VÖRÖS FERENC. MNyTK. 225 sz. Bp.–Nyitra. 11–8.
- VÖRÖS FERENC (2006b), Adalékok a kétnyelvűség névtanához. Elhangzott 2005. dec. 9-én Nyitrán a „Magyar tudományosság a Felvidéken” című konferencián. Megjelenés alatt.
- VÖRÖS OTTÓ–SIMON SZABOLCS (2006), Nyelvtervezés — névtervezés. Személynévhasználat és a szlovákiai magyarok. In: *Nyelvhasználat és nyelvi jogok.* Szerk. PÉNTÉK JÁNOS–BENŐ ATTILA. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 3. sz. Kolozsvár. 343–59.

Divatnevek és gyakori nevek a jelentésváltozás tükrében

1. A magyar névtani szakirodalomban régóta foglalkoznak a tulajdonnevek meghatározásával, és kedvelt téma a köznevesülés vizsgálata is. Sokan sokféle szempontból próbálták definiálni a tulajdonnevet, meghatározni a jelentését és azt a változást, ami elvezet addig, hogy a tulajdonnevet már egyértelműen közszóként értelmezhetjük. Legtöbbször általában egyetlen tényezőt kiemelve értelmezik ezt a folyamatot, például azzal magyarázzák, hogy a tulajdonnév denotátum helyett jelentést kap, vagy megváltozik a szociokulturális háttér, a névhasználat helye, és sokan emelik ki a konnotatív jelentés megváltozásának fontosságát is.

A továbbiakban a tulajdonnevek jelentésváltozásáról kialakított elképzeléseimet mutatom be, mely szerint számos tényező együttes megváltozása magyarázza a tulajdonnevek jelentésváltozását. A köznevesülés folyamatának leírására két olyan névcsoportot választottam ki, melyek vizsgálata során értékes megfigyeléseket tehetünk az összes tulajdonnévtípus jelentésváltozásával kapcsolatban is, azaz a divatnevekkel és a gyakori nevekkel kapcsolatos tapasztalatok segítenek megérteni a tulajdonnévi jelentésszerkezet megváltozásának általános tendenciáit is.

2. Igen fontos mindenekelőtt azt meghatározni, hogy mi alapján beszélhetünk gyakori nevekről és divatnevekről. Az egész népességben sokak által viselt, nagy megterheltségű neveket említi a szakirodalom gyakori névként, melyek száma, sorrendje a statisztikák szerint hosszú idő alatt sem változik jelentősen. A divatnevek viszont csak rövid ideig, néhány évig vannak divatban, abban az időben sok újszülött kapja az adott nevet, de ahogy a mindenkori névlistákon is láthatjuk, hosszabb időszakot vizsgálva a divatnevekre elnevezettek aránya csekély.

Azok a hivatalos névadási statisztikák, amelyek közül a tavalyi évre vonatkozókat én is használtam, a Központi Adatfeldolgozó, Nyilvántartó és Választási Hivatal honlapjáról tölthetők le (http://www.nyilvantarto.hu/new/kozos/index.php?k=statisztikai_adatok_lakossagi_legutonevek_hu). A 2005-ös adatok szerint tavaly Magyarországon a legtöbb újszülött kislány az *Anna* nevet kapta, ezt követik a *Réká*-k, *Viktória*-k, *Zsófia*-k és *Dorin*-k, a kisfiúknál pedig a *Bence*, *Máté*, *Levente*, *Dániel* és a *Dávid* a leggyakoribb keresztnemek.

A névdivat kapcsán érdemes megjegyezni, hogy bár sokan féltik a magyar névállományt az új nevek betörésétől, ám csalódnuk kell azoknak, akik a jövőben a *Dzszenifer*-ek és *Eszmeralda*-k nemzedékére számítanak, ugyanis az e neveket viselők száma és aránya a magyar népesség körében igen csekély — vagyis

nem jönnek az egy-egy filmsorozat szereplőinek nevéhez köthető „szappanopera-generációk”. A tavalyi évben csupán 918 *Dominik*, 431 *Kevin*, 247 *Krisztofer*, 112 *Szebasztián*, 105 *Renátó* és 97 *Brendon* jött a világra. Nem kell félnünk a névlista frissítésétől tehát, hiszen (ha öt millió magyar férfivel számolunk) közülük minden 15.-et hívják *László*-nak, de csupán minden 5446. kisfiú neve lesz *Dominik*.

Hasonló a helyzet a női nevek esetében is. A tavalyi évben csupán 375 *Vanessa*, 305 *Dzszenifer*, 301 *Amanda* és 241 *Dominika* született. Ezek a ritka, különleges neveket viselő lányok pedig jól megférnek a csaknem minden tizedik *Mária*-nak nevezett magyar nő között. A köznevesülés szempontjából is elhanyagolható ezeknek a neveknek a fontossága, hiszen a jelentésszerkezet-változás a divatnevek esetében igen ritkán történik meg.

Ha a Magyarországon élő összes embert vizsgáljuk, akkor viszont azt láthatjuk, hogy a leggyakoribb nevek listáján régóta olyan utónevek vezetnek, amelyek nem szerepelnek a mostanában legdivatosabbnak számító nevek között. Ezek a nevek statisztikák szerint évszázadok óta a leggyakrabbanak között vannak (lásd pl. KÁLMÁN 1989: 48–54). A nőknél jelentős fölénnnyel a *Mária* vezet, ezt követi az *Erzsébet*, majd az *Ilona*, *Katalin* és az *Éva* következik, a férfiaknál a *László*, az *István*, a *József*, *János* és a *Zoltán* a leggyakoribb utónév.

Megfigyelhető tehát egyfajta generációs váltás a névadásban. Míg az összalakosságban a legtöbb nőt *Mária*-nak és *Erzsébet*-nek hívnak, ezek a nevek az utóbbi években kimentek a divatból. Hasonló tendencia kisebb mértékben a férfineveknél is mutatkozik, ezzel együtt azonban a fiúgyermek névadása konzervatívabb: a *László*, *Gábor*, *Péter* és az *Attila* még mindig viszonylag gyakori az újszülötteknél.

3. A továbbiakban a keresztnévek jelentésváltozásáról a leggyakoribb és legdivatosabb férfi- és női nevek kapcsán és általuk (azaz elképzeléseimet egy-két, ezekhez a nevekhez kapcsolódó példa által bemutatva) kívánok szólni. Mivel azonban korábban az *István* nevet és az ebből kialakuló közszoí alakokat már elemeztem egy írásomban (TAKÁCS J. 2003), a leggyakoribb férfinevek közül a *László*-t és a harmadik helyen álló *József*-et vizsgálom meg. A tavalyi évben a második legdivatosabb *Réka* névnek viszont nem találtam olyan származékát, amely a közszoí használat felé akár átmenetet is mutatott volna, ezért ezt a nevet nem elemeztem. Ez a jelenség (a közszoí alakok hiánya) egyébként igen ritka mind a gyakori, mind a divatos nevek körében.

A jelentésváltozás szempontjából a névváltozatok döntő fontosságúak, mert ezekhez néha erősebb asszociációk, konnotációk kapcsolódnak a beszélők tudatában, mint az alapnevekhez, s a konnotációk döntő jelentőségűek ebben a változásban. Szinte bizonyos, hogy mindenkinek más és valószínűleg sokkal erőteljesebb hangulatok, emlékek, asszociációk kapcsolhatók a *Maris* vagy a *Mariska* nevekhez, mint a *Mária* vagy esetleg a *Mari* alakhoz. Ezért az elemzés során

minden esetben vizsgáltam az egyes alapnevekhez kapcsolódó névváltozatokat is.

Az elemzés tárgyául tehát a következő nevek szolgáltak:

Mária	Erzsébet	László	József	Anna	(Réka)	Bence	Máté
Maca	Böske	Laca	Jocó	Ancsa			Móci
Manyi	Bözse	Laci	Jóska	Ancsurka			
Mányi	Bözsi	Lackó	Józsi	Annus			
Marcsa	Bözsike		Pepi	Náni			
Marcsi	Erzsi			Nusi			
Maresz	Erzsike			Panka			
Mari	Liza			Panna			
Mári	Lizi			Panni			
Marika	Lizike			Panyóka			
Marinka	Örzse						
Maris	Pendzsi						
Mariska	Perzsi						
Máriska	Pörke						
Máriskó	Zsóka						
Masa							

4. A névtanban egységes vélemény a tulajdonnevek jelentésváltozásáról, azaz köznevesüléséről eddig nem született. A számos definíció (és definíciókísérlet) közül csupán két megközelítést emelek ki. HAJDÚ MIHÁLY köznevesülésnek azt a folyamatot nevezi, melyben a tulajdonnév átkerül az identifikáció szintjéről a kommunikáció szintjére, és a hangsor vagy a betűsor denotátum helyett jelentést kap. Ennek pedig szerinte társadalmi és lélektani oka van (2003: 72). Ezzel azonban a jelenséget kívül helyezi a tisztán nyelvészeti eszközökkel megközelíthető problémák körén.

J. SOLTÉSZ KATALIN a köznevesülés mint jelentésváltozás okát a tulajdonnév konnotatív jelentésének előtérbe kerülésével magyarázza, illetve azzal, hogy a metaforikus és metonimikus értelemben használt tulajdonnév jelentésében az asszociatív mozzanatok háttérbe szorítják az elsődleges névviselő képét (1979: 30).

Megítélésem szerint a köznevesülés legjobban akkor értelmezhető, ha elfogadjuk a J. SOLTÉSZ által megrajzolt sok elemből álló jelentésszerkezet-modellt, és figyelmet fordítunk a HAJDÚ által hangsúlyozott társadalmi és lélektani okokra is: a tulajdonnév jelentését tehát rendkívül összetettnek és egyéntől is függőnek képzeljük el. Így egy-egy tulajdonnév jelentése akár a nyelvhasználó előismereteitől vagy attól függően is változhat, hogy az adott nyelvi elem milyen kontextusban és szituációban jelenik meg.

Úgy vélem, hogy a tulajdonnevek esetében számos tényező megváltozása indíthatja el azt a folyamatot, melynek eredményeként a jelentésszerkezet elemei-

nek egymáshoz való viszonya megváltozik, és egy-egy nevet bizonyos használati körökben, meghatározott szituációban már nem feltétlenül értékelünk tulajdonnévnek. Ennek a folyamatnak a végeredményeként ez az eredetileg alkalmi jelentés lexikalizálódhat is.

Vizsgáljuk meg a kiemelt nevek segítségével mindazokat a tényezőket, amelyek szerepet játszhatnak a tulajdonnév jelentésének megváltozásában!

a) A keresztnemek jelentésváltozását befolyásoló tényezők közül talán a leglényegesebb a név konnotációjának megváltozása.

Egy név konnotációja a név asszociatív képessége, képzetfelidéző ereje, vagyis az a tulajdonsága, hogy asszociációkat, emlékeket, véleményt fűzünk hozzá, ez pedig esetenként és személyenként igen változó lehet. Ezeket elsősorban a néviselő szokásai, mindenki által ismert tulajdonságai határozzák meg. Az egyes névhez fűzött asszociációk állandósulhatnak, vagyis a konnotatív jelentések közül egy uralkodóvá válhat, s ezzel a név kikerül a tulajdonnévi csoportból. Sőt, ha a konnotatív jelentés erőteljesen megváltozik, a név tulajdonnévi, keresztnévi azonosíthatósága is megszűnhet. Ezt mutatja a *Riska* becézőnév esete. Talán ma már kevesen tudják, hogy ez a *Mária Mariska* alakjának csonkult változata, ami — mivel gyakran használták tehenek nevéként — a személynévi körből mára szinte teljesen kiszorult, keresztnévi azonosíthatósága is csaknem teljesen megszűnt. Minden névtípus rendelkezik ezzel a tulajdonsággal — a családnevek konnotációjának elemeit vizsgálta is korábban már FARKAS TAMÁS (2004) —, de a keresztnemek esetében a legerőteljesebbek és legszínesebbek ezek a hozzáfűzött asszociációk.

A konnotáció egyik fontos összetevője a névhangulat, mely jórészt a nevek hangalakjából fakad. Bizonyos neveket a használók (jelentésüktől gyakran függetlenül) hangzásuk alapján szépnek tartanak úgy, hogy semmi mást nem is tudnak a névről, tehát sem etimológiai jelentés, sem konnotáció nem kapcsolódik számukra hozzá. A nevek hangulatának megítélése természetesen szintén egyénileg változhat. Ezzel a hangalakból fakadó konnotációval találkozhatunk vizsgált neveink közül például a *Panyóka* 'nőiesen elpuhult férfi', a *Husi-Nusi* 'kővér nő' kifejezések esetében is. Az *Ancsurka* névnek már a hangzása is utal viselőjének (vagy elnevezőjének) szláv eredetére, a *Mári* pedig olyan (a *Máriá*-ból csonkulással alakult) becézőnév-típust képvisel, ami elsősorban a magyarországi németek között volt divatos, vagyis már a hangalakból is lehet következtetni a nevet viselő nemzetiségére.

b) A keresztnemek jelentésváltozásának vizsgálatakor figyelembe kell venni a szituáció és a kontextus befolyásoló hatását is.

Az általában tulajdonnévként használt nyelvi elem konkrét szituációban előforduló közszói jelentésére vonatkozó többletinformációk fakadhatnak a szöveggel közlő környezetből és a szituációból is. A tulajdonnév lexikai-szemantikai és stílári-

átalakulása mindig a kommunikáció szintjén történik, a beszédben rakódnak a jelentésére olyan elemek, amelyek az eredeti jelentésstruktúra megváltozásához vezetnek. Ha a nagy megterheltségű keresztnéveket egyéb funkcióban is használjuk (pl. frazémákban, lásd P. CSIGE 1996), a változatos beszédkörnyezetben és szituációban szereplő nevekhez igen hamar tapadhat olyan konnotáció, mely a jelentésváltozás elindulását eredményezi. Abban az esetben viszont, ha a kifejezés értelmezéséhez szükségünk van a szituációból vagy kontextusból fakadó információkra, már nem beszélhetünk tulajdonnévről.

Annak, hogy a szöveggörnyezet jelentősen befolyásolhatja a nevek konnotációját, sok példáját találhatjuk meg a szólásokban, pl. *Jankónak mondják, János is értsen belőle* ('nemcsak annak szól a figyelmeztetés, akihez nyíltan intézik a szót, értsen belőle más is!'), *Ahogy szokik Pali, úgy cselekszi Pál* ('úgy jár el az ember, ahogy fiatal korában megszokta'), *Mihez Pörke szokott, Örzsi el nem hagyja* ('amihez fiatalon nem szokik hozzá az ember, azt idősebb korában sem szokja meg') (O. NAGY 1966).

Az ezekben a szólásokban szereplő keresztnévek jelentése általában 'ember' (bárki, akárki, senki, valaki), 'férfi' vagy 'nő', 'fiú' vagy 'lány', és jellemző a nevek alap- és becézett alakjával a fiatal és felnőtt ember (nő vagy férfi) szembeállítása is. Mivel a keresztnévek a kifejezésekben nem konkrét személyt jelölnek, hanem bárkire vonatkoztathatók, kitágítják a frazémák érvényességi körét, általánosító funkciójuk van. Érdekes megvizsgálni a gyakran együtt szereplő névpárokat: a *Péter — Pál, János — Jancsi(ka/kó), Pörke — Örzsi* „értelmezési mintát” adnak, szinte rávezetik a nyelvhasználót arra, hogy nem szó szerint, hanem átvitt értelemben, általánosabban kell magukat a neveket is értelmezni. Az ilyen típusú használat alapján alakulhattak ki (csak a vizsgált nevek közül véve a példákat) a *böske* 'szerető', *bözsi* 'nagydarab nő', *maca* 'szerető', *mari* 'nő', *mári* 'vidékről jött új prostituált', *marinka* 'kikapós nő', *józsi* 'fiú, férfi' jelentésű alakok is.

c) A névhez kapcsolódó többlettudás és előismeret is befolyásolhatja a jelentésváltozást.

Előfordul, hogy egy keresztnévi eredetű elemet tartalmazó közszó megértéséhez valamilyen előismeret szükséges, pl. a *rodamári, milimári* elnevezések megértéséhez ismernünk kell a *rodázik* ige 'prostituált ügyfelet keresve sétálgat, strihel' jelentését, illetve tudnunk kell azt, hogy a *milimári* elnevezés előtagja a német *Milch* 'tej' szó, és hogy a német eredetű lakosság körében pedig gyakori volt a *Mári* becealak. A *smacilaci* 'barát' kifejezés megértéséhez is vissza kell nyúlnunk az alapszóig: a diáknyelvben a *smaci* pusztit vagy csókot jelent, ennek ismerete nélkül a szó nehezen vagy csak alig értelmezhető.

d) Kiemelendő a jelentésváltozásban a szociokulturális háttér szerepe.

Közismert, hogy a nevek megítélését sokszor társadalmi, névhasználati szempontok is befolyásolják, fontos tehát kiemelnünk a szociokulturális háttér szere-

pét is, hiszen attól függően, hogy mikor és kik körében válik egy név gyakorivá, jellemző lesz egy csoportra, kialakulnak a sajátos, egyes vallásokra, vidékekre, társadalmi rétegekre utaló nevek. HAJDÚ MIHÁLY szerint ez a változás elsősorban a keresztnévvel kapcsolatban figyelhető meg (2003: 115). Így jöttek létre az egy-egy vidékre jellemző típusjelölők, amelyek később gyakran válnak gúnynévvé is, pl. ilyen Hetésben a *piku*, és bár gúnyos árnyalatát elveszítette, de hasonló módon jött létre a *matyó* és valószínűleg a *barkó* is.

A magyar női lakosság körében második leggyakoribb névnek, az *Erzsébet*-nek kialakult számos becézője, melyet akár használati kör szerint is könnyen elkülöníthetünk. Az *Erzsi*, *Erzsike* konnotáció szempontjából semleges, vagy akár ténylegesen becéző, kedveskedő alaknak is tekinthető. A *Zsóka* egyértelműen kedveskedő hangulatú, talán inkább a fiatalabb *Erzsébet*-ek becézése. Ahogy azonban haladunk a *Böské*-től a *Pörké*-ig (*Böske*, *Bözse*, *Bözsi*, *Bözsike*, *Örzse*, *Pendzsi*, *Perzsi*, *Pörke*), úgy gondolom, egyre régiesebb, népiesebb az alakváltozatok hangulata. Sőt, talán az átlagember számára az utolsó néhány névváltozat alapnévhez köthetősége sem egyértelmű már.

Nemcsak az életkor, hanem egyéb tulajdonság is lehet a típusnévvé alakulás alapja: Szlavóniában például *Jóska bácsi* a katolikus bevándoroltak elnevezése, ami a körükben gyakori *József* keresztnévre utal. Az tehát, hogy milyen életkorú, életmódú emberre használják az adott nevet, nagyban hozzájárul a névhez kapcsolódó asszociációk kialakulásához és névhez kötődéséhez.

e) A keresztnév alaktani jellemzőinek megváltozása segít a nyelvhasználónak közszóként értelmezni a nevet.

A beszélőközösségnek néha formális segítségei is vannak a nyelvi elemnek a közszói vagy tulajdonnévi rendszerbe helyezéséhez. A szón előfordulhatnak olyan morfológiai jelzések, amelyek a névhasználó tudatában a közszavakkal vagy igékkel (de semmiképpen nem a tulajdonnevekkel) kapcsolódnak össze, pl. igeképző: *marokmarcsázik*, *kézimarcászik* 'önkielégítést végez', *mátézik* 'veszekedik', *mátékodek* 'bolondozik', igeképző és igekötő: *lélacibetyároz* 'lacibetyárnak szidalmaz', *lácisodik* 'lustává válik, ellustul', melléknévképző: *máriás* (pl. huncut) 'gazember', *máriátlan* 'neveletlen, vásott gyerek'.

f) A köznevesülésben fontos az analógia, a minták szerepe.

A modellek igen fontosak például a katonai szlengben is, elég csak a *kopasz* 'újonc' jelentésű sokelemű szócsalád kialakulásának menetét megfigyelnünk: *kopasz*, *kopár-koparevics-koparov*, *kopasznyakú*, *kopci ágyú*, *kopcsi*, *kopcsikovó*, *kopcsó*, *kopedár*, *koperda*, *koperta*, *kopi*, *kopinger*, *kopirnyó*, *kopoltyú*, *kopper*, *kopperfild*, *kopré*, *kopri*, *kopszi*, *kopter* (ágyú), *kopterfilddávid*, *kopterfilter*, *kopteriván*; *gyík*, *gyíkfing*, *gyíkhús*, *gyiku*, *gyikulátor*, *gyikulusz variánusz*, *gyikus* (*hungarikusz maximusz*), *gyikversenyző*, *gyipa*, *gyoha*, *gyohaberci*, *gyohár*, *gyohinger*, *gyopár*, *gyopi*, *gyökér*, *gyökszi*, *variánusz gyikus* stb. (KIS T. 1992). Ez a kialakulási sor alátámasztja az analógia fontosságát, hiszen nagyon jól nyo-

mon követhető egyrészt az a folyamat, melynek során az egyes már meglévő alakok hatására jönnek létre az újabb, esetleg továbbképzett változatok, másrészt pedig a fent idézett szlengkötet egészéből az is látható, hogy ez a fajta változás mintát is ad más szócsaládok kialakulására.

A nyelvhasználó névkompetenciája azonban nemcsak arra terjed ki, hogy értelmezze az aktuálisan közszóként való használatot, elkülöníthesse a keresztnéveket a közszavaktól, hanem arra is, hogy — mint az előbbi példák mutatják — az elsajátított minták alapján maga is képes legyen kialakítani hasonló alakokat, melyek a régebbi tulajdonnévi eredetű közszavak szemantikai és szerkezeti csoportjainak mintájára alakulnak ki, a hasonló jelentésű vagy szerkezetű alakok ugyanis modellként szolgálnak a nyelvi közösség számára. Vizsgált neveink körében a katicabogár (*Coccinella septempunctata*) vagy ritkábban a poloska nevéként alakult ki analógiával kiterjedt szócsoporthoz: *bence*, *bödebence*, *büdöspanna*, *büdöspanni*, *büdösbence*, *mariskóbogár*, *máriskóbogár*, *bencebogár*, *jóskabogár*, virágfajta neve a *bűzösliza*, *büdösliza*, *büdöslizi*, *szorgalmas lizike*, *szorgalmas erzsike*, *kukorörzse*, *boglyasperzsi*, *máriavirág*, *józsefvirág*, *máriagyertyája*, *máriabalsamfa*, *máriabogáncs*, *máriafü*, *máriotövis*, babfajta a *böskébab*, *erzshipaszuly*, *erzshipab*, *erzsikebab*. Ezek az alakok szerkezetük tekintetében is nagy hasonlóságokat mutatnak. Hasonló szócsoporthoz alakultak ki például a nőies férfi (*panyóka*, *panna*, *tulipánpanna*), nagy mellű nő (*csöcsös panka*, *csöcsös marcsa*, *cicis böske*, *bögyös maca*), szeleburdi, kapkodó ember (*hetrepanna*, *kókispanna*, *szélpanna*, *vihar jóska*) megjelölésére.

5. A tulajdonnév lexikális-szemantikai szerkezetének megváltozása mindig a kommunikáció szintjén történik, elindítója a név jelentésszerkezetén belül a konnotáció megváltozása, és igen erőteljesen érvényesül ebben a folyamatban a szituáció és a kontextus hatása is, amelyet az egyén vagy a közösség szociokulturális előismerete és többlettudása is befolyásol. Mindezek összefüggenek és együttesen alakítják ki a tulajdonnév eredetileg másodlagosnak számító közszói jelentését, mely igen gyakran állandósul, lexikalizálódik.

Mivel a tulajdonnevek jelentésváltozását befolyásoló és meghatározó tényezők mindegyikét jellemezni tudtuk a divatos és gyakori nevek közül egy-egy példával, ezért úgy gondolom, ez a modell a jelentésszerkezet komponenseit érintő változások bemutatására a tulajdonnévi csoport bármely típusán belül jól alkalmazható.

Irodalom

- P. CSIGE KATALIN (1996), Személyneves szólások és közmondások a magyar nyelvben. *MNyTK.* 207: 202–6.
FARKAS TAMÁS (2004), A családnevek konnotációjáról. *NÉ.* 26: 49–57.
HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan.* Bp.

- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. 4., átdolgozott kiadás. Debrecen.
KIS TAMÁS (1992), *Bakaduma. A mai magyar katonai szleng szótára*. Debrecen.
O. NAGY GÁBOR (1966), *Magyar szólások és közmondások*. Bp.
J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
TAKÁCS JUDIT (2003), *Istvánok, Istik, Pistik. Egy keresztnév községi származékainak vizsgálata*. MNy. 41: 603–8.

„Nemzeti nevek” és a nemzeti öntudatra ébredés nevei

Előadásom témájának kiválasztásakor igyekeztem követni azt a kettősséget, amelyet a „Névtörténet — magyarságtörténet” cím sugallt számomra. Így gondolataim első egysége névelméleti, mondhatni definíciós kérdést boncolgat a „nemzeti nevek” kapcsán; majd egy általam gyűjtött XIX. századi anyagon keresztül mutatom be, hogy a nemzeti öntudatra ébredés nemcsak a „nemzeti neveket” élesztette újjá az etnikailag sokszínű közösségekben. Választott témám a névtörténet és a magyarságtörténet egyik fontos időszakához, a reformkorhoz kötődik.

1. HAJDÚ MIHÁLY az „Általános és magyar névtan” című könyvében „nemzeti nevek” kifejezéssel illeti a XIX. század elején megjelenő és a század közepén népszerűvé váló (*Gyula, Jenő, Kálmán; Etelka, Piroska* stb.) neveket, amelyek a nyelvújítás és a nemzeti megújulás hatását mutatják, azaz elterjedésük hátterében egy szellemi irányzat áll (vö. HAJDÚ 2003: 528–9, 532–3). A kifejezés a terminus technikussá válás felé vezető úton halad. Széleskörű elterjedését támogatja, hogy a könyvet szakirodalomként és tankönyvként is alkalmazzuk a felsőoktatásban. A „nemzeti nevek” műszószerű használatával már jómagam is találkoztam olyan névtani szemináriumi dolgozatokban, amelyek XIX. századi névanyagot mutatnak be. Továbbá 2003-tól a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékére benyújtott történeti keresztnév kutatással foglalkozó szakdolgozatok mindegyike (RUSVAI 2003, GYALAI 2004, TINTA 2006) alkalmazta e megnevezést a reformkor, majd a kiegyezés környékén megjelenő, HAJDÚ által is felsorolt keresztnevekre.

2. Azért, hogy a kifejezés műszószerű használatát elvetni vagy támogatni tudjam, áttekintettem a Magyar Névtani Dolgozatok, Névtani Értesítő, Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványainak 2003 előtt megjelent, XIX. századi keresztneveket elemző számait. Elsődlegesen a korszakra jellemző női és férfi-nevekkel összefüggésben használt kifejezéseket, műszavakat gyűjtöttem össze. Másodsorban arra kerestem a választ, mely névegyedeket kötötték a szerzők a fent említett szellemi áramlathoz.

A legtöbb kutató „új nevekként” mutatta be a korábban felsorolt *Gyula, Jenő, Kálmán; Etelka, Piroska* keresztneveket (SZABÓ 1990, TÁSKAI 1992, BINDER 1994). Megegyeznek abban is a tanulmányok, hogy e nevek első képviselői a XIX. század első harmadában jelentkeztek. Az új nevek leírását FÜLÖP LÁSZLÓ „A Somogy megyei vízmente személynevei” című művében (1990) a névegyedek gyakoriságával és elterjedésük vizsgálatával egészítette ki. Megjegyezte,

hogy e nevek többsége a XIX. század vége felé vált gyakorivá, valamint az *Aladár*, *Árpád*, *Dezső*, *Géza* példákkal gazdagította a sort (vö. FÜLÖP 1990: 90).

RAÁTZ JUDIT gödöllői névanyagának táblázataiból e nevek gyakorivá válásának nagyon érdekes tulajdonságáról kaphatunk képet. A fenti névegyedeket megjelenésükkor csak egy-egy személy viselte, s gyakorivá válásukat nem segítette sem a névöröklés, sem a naptári névadás. Így például a gödöllői névanyagban 1825–50 között elsőként megjelenő *Gyula* keresztnév 9 előfordulásából egynél sem volt kimutatható az öröklés vagy naptári névadás indítéka (vö. RAÁTZ 1996: 310). S a következő huszonöt éves szakasz (1851–75-ig) férfinevei közt megjelenő további „nemzeti nevek” is hasonló jelenségeket tükröztek (vö. i. m. 315–20); lásd 1. táblázat.

Felekezet	Név	Előford.	Névadási indíték
Római katolikus	<i>Gyula</i>	17	4 öröklés / 1 névnap / 12 nincs
	<i>Béla</i>	12	2 öröklés / 2 névnap / 8 nincs
	<i>Kálmán</i>	5	1 névnap / 1 öröklés / 3 nincs
	<i>Géza</i>	3	3 nincs
	<i>Ákos</i>	1	1 nincs
	<i>Árpád</i>	1	1 nincs
	<i>Jenő</i>	1	1 nincs
Református	<i>Gyula</i>	5	5 nincs
	<i>Béla</i>	3	3 nincs
	<i>Kálmán</i>	3	1 öröklés / 2 nincs
	<i>Árpád</i>	1	1 nincs
	<i>Géza</i>	1	1 névnap
	<i>Jenő</i>	1	1 névnap
	<i>Zoltán</i>	1	1 nincs
Izraelita	<i>Béla</i>	2	2 nincs
	<i>Gyula</i>	2	2 nincs
	<i>Kálmán</i>	1	1 nincs

1. táblázat. A „nemzeti nevek” előfordulása a gödöllői férfinevek körében (1851–75)

RAÁTZ JUDIT vizsgálatai nemcsak a névadási indítékokra vonatkozóan tartalmaztak értékes információt, hanem arra is következtetni lehetett belőlük, hogy az új nevek felekezeteiktől függetlenül terjedtek el. E feltevésemet alátámasztotta az a kutatás, amelyet szélesebb körű felekezeti névanyagon, Miskolc XIX. századi férfinevein végzettem el (lásd 2. táblázat).

Név	Felekezet					
	reform.	evang.	róm. kat.	gör. kat.	gör.kel.	izrael.
1.	<i>Gyula</i>	<i>Gyula</i>	<i>Kálmán</i>	<i>Julius ~ Julianus</i>	<i>Julianus</i>	<i>Gyula</i>
2.	<i>Kálmán</i>	<i>Béla</i>	<i>Géza</i>	<i>Geisa</i>	<i>Béla</i>	<i>Kálmán</i>
3.	<i>Béla</i>	<i>Géza</i>	<i>Gyula ~ Julius</i>	<i>Colomanus</i>		<i>Soma</i>
4.	<i>Géza</i>	<i>Kálmán</i>	<i>Béla</i>	<i>Soltan</i>		<i>Géza</i>
5.	<i>Árpád</i>		<i>Elemér</i>	<i>Elemer</i>		<i>Béla</i>
6.	<i>Aladár</i>		<i>Nándor</i>			<i>Jenő</i>
7.	<i>Zoltán</i>		<i>Zoltán</i>			<i>Nándor</i>
8.			<i>Jenő</i>			<i>Árpád</i>
9.						<i>Aladár</i>
10.						<i>Zoltán</i>
11.						<i>Elemér</i>

2. táblázat. A „nemzeti nevek” előfordulása a miskolci férfinevek körében a XIX. században

A miskolci református, evangélikus, római katolikus, görög katolikus, görög-keleti és izraelita anyakönyvek szerint a férfinevek körében a reformátusoknál jelentek meg legkorábban (1827-ben) a „nemzeti nevek”. Ez magyarázható azzal is, hogy a református volt az egyetlen tisztán magyar anyanyelvű közösség, másfelől tagjai közt találtam a legtöbb elszegényedett, polgári életmódú nemest, akik — mint azt HAJDÚ is írja — az első használói voltak e keresztnévnek (2003: 540). A XIX. században a reformátusoknál hét névegyed fordult elő, ezek megjelenésük sorrendjében az alábbiak: *Gyula*, *Kálmán*, *Béla*, *Géza*, *Árpád*, *Aladár*, *Zoltán*. A következő évtizedben (1837-ben) jelentkezett e névcsoport az evangélikusoknál. Ők összesen négy névegyedet (*Gyula*, *Béla*, *Géza*, *Kálmán*) vettek használatba. Ebben az etnikailag és társadalmilag is heterogén, német–szlovák–magyar ajkú közösségben előszeretettel választották a fiúknak a *Gyula* keresztnévet, amely a megjelenésekor a negyedik leggyakoribb név volt, majd az 1880-as években a legnépszerűbb névvé vált. A római katolikusoknál 1842-től találtam példát a magyar nemzeti nevekre, de az előző két felekezet adataitól eltérően az első névegyed náluk a *Kálmán* volt, s a század végéig még további hét névegyed társult hozzá (*Géza*, *Gyula ~ Julius*, *Béla*, *Elemér*, *Nándor*, *Zoltán*, *Jenő*). A római katolikusok főként szlovák és magyar nemzetiségűek voltak, földműveléssel és ipari tevékenységgel foglalkoztak. Lélekszámát tekintve a legkisebb vallási közösséget a XIX. századi Miskolcon a görög katolikusok alkották. A ruszin és magyar ajkú, főként földműveléssel foglalkozó lakosok mindössze öt „nemzeti nevet” használtak (*Julianus ~ Julius*, *Geisa*, *Colomanus*, *Soltan*, *Elemer*). A leg-

korábbi *Julianus* formát 1869-ben jegyezték be az anyakönyvükbe. A görögkeletiek zárt névrendszerét alig érintette e névdivat. Csak a *Julianus*-t (1833) és a *Béla*-t választották gyermekeiknek. E közösség azonban nem törekedett az asszimilációra, mindvégig őrizte görög anyanyelvét, és inkább a saját nemzeti függetlenségi mozgalmát támogatta. Így az 1830-as években sok család visszaköltözött az óhazába, tehát csak az itt maradók asszimilációjának vagy a névdivatnak köszönhető e két név megjelenése.

Több vallási közösségben a felsorolt névegyedek között a *Gyula* név nem mindig magyaros alakváltozatában jelentkezett, hanem a *Julius* ~ *Julianus* formák is megtalálhatóak voltak. Akkor tekintettem e formákat a *Gyula*-hoz kapcsolhatónak, ha valamely nem magyar etnikumú közösségben, más latin névváltozatok mellett s előzmények nélkül, tehát a XIX. század új neveként jelentkeztek. A görög katolikusok cirillka anyakönyveiben azonos évben a szláv nevek mellett szereplő *Julianus*, *Geisa* és *Colomanus* véleményem szerint így a magyar nemzeti nevek hatását tükrözte.

A görögkeletivel ellentétes folyamatot tapasztaltam az izraelitáknál, noha az izraelita névrendszer is zárt. A legtöbb névegyedet, összesen tizenegyet (megjelenési sorrendben, 1843-tól kezdődően: *Gyula* (1843), *Kálmán*, *Soma*, *Géza*, *Béla*, *Jenő*, *Nándor*, *Árpád*, *Aladár*, *Zoltán*, *Elemér*) náluk találtam. E jelenséget a névdivat és az erős asszimilációs szándék konvergens hatásaként értékeltem. Feltehetően hozzájárult széleskörű megjelenésükhöz az is, hogy éppen a miskolci Szemere Bertalanhoz fűződött az az 1849-ben beterjesztett törvényjavaslat, amely politikai és polgári jogokkal ruházta fel az izraelitákat (vö. GERŐ 1993: 301), s hogy a reformátusokat követően az izraeliták váltak a legnagyobb mértékben magyar anyanyelvűvé a XIX. században. Továbbá az is befolyásolhatta mind a nyelv, mind a névválasztásukat, hogy kulcspozíciót szereztek a város gazdasági életében (CSÍKI 1999: 53).

A miskolci névanyag tehát alátámasztotta azt a feltevésemet, mely szerint a „nemzeti nevek” felekezetektől függetlenül terjedtek el, és egyben azt is megmutatta, hogy e nevek használatának az etnikai különbözőség sem szabott határt.

Visszatérve a 2003 előtti megnevezések, műszavak áttekintéséhez kiemelném TURGULYNÉ GERGELY KATALIN munkáját, aki Martos keresztnéveit vizsgálta (1992). Eredet szerinti csoportjainak 6. kategóriáját „magyar eredetű neveknek” címkézte, amelybe a *Kálmán*, *Gyula*, *Géza*, *Jenő*, *Zoltán*, *Árpád*, *Elek* keresztnéveket sorolta (1992: 32). A „magyar eredetű nevek” kifejezést nem tartom szerencsésnek, mivel azt sugallja, hogy e nevek végső etimonja magyar. A felsorolt nevek közül több etimonja vitatott, így éppen az *Árpád*-ról írta MIZSER LAJOS, hogy eredetét illetően kétségtelenül a legvitatottabb és legvitathatóbb keresztnévünk (1997: 140). Fontos megfigyelést tett viszont TURGULYNÉ GERGELY KATALIN a női nevek vonatkozásán. „A magyar eredetű nevek az 1800-as évektől kezdenek elterjedni. E nevek feltűnésének nagyobb számát a nyelvújító mozga-

lom hozta magával. A nyelvújítás mozgalmának hatása különösen a női nevek-nél tapasztalható. Ilyen nevek pl. az *Etelka, Jolán, Janka*” (i. m. 33). A női nevek elemzésekor ennek megfelelően bevezetett egy újabb kategóriát „nyelvújítási nevek”-ként. Az elnevezés használatát támogathatja, hogy korábbi nyelvtörténeti tankönyvünk (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1989: 552) szintén a nyelvújításról szóló részében tárgyalta a felújított neveket.

CEGLÉDI ZOLTÁN a szegedi neológ zsidók névhasználatának elemzésekor, TURGULYNÉHOZ hasonlóan a „magyar eredetű” címkével illette az 1860–70 között megjelenő *Gyula, Kálmán, Soma, Nándor, Jenő* neveket, bár a női nevek felsorolásakor (*Sarolt, Etel, Ilona, Aranka*) már csak a „magyar nevek” kifejezést használta (1997: 160–1). Véleményem szerint ez utóbbi kifejezés jobban rávilágít arra, hogy e nevek többsége a magyar történelem hőskorához vagy nagy alakjaihoz köthető, tehát a névhordozó a magyar, ugyanakkor a nevek végső etimonja nem szükségszerűen az.

FERENCZY ÁGOTA a XIX. századi Pápán használatos keresztnévek csoportosításakor a „divatnevek” közé sorolta (népszerűségi indexük alakulása és társadalmi, történelmi meghatározottságuk alapján) a már említett keresztnéveket. Továbbá megjegyezte, hogy a XIX. század közepén indult meg az úgynevezett „eredeti nevek” széleskörű elterjedése (2000: 42). BÜKY BÉLÁRA hivatkozva kifejtette, hogy magyar közszoói eredetű és török etimonú neveket sorolt ide, amelyeket a magyar nemzeti múlt tett valamilyen módon jellegzetesen magyarrá (i. m. 42). A „divatnév” kategóriába sorolást teljesen elfogadhatónak tartom, azonban az „eredeti nevek” kifejezés használatát nem, különös tekintettel arra, hogy BERRÁR JOLÁN definiálásában már más névtörténeti korszakra nézve és más jelentéstartalommal lefoglalódott ez a műszó (1951: 156). A XIX. században legfeljebb csak néhány „eredeti név” felújításáról beszélhetünk.

A tanulmányokat, cikkeket áttekintve a legkomplexebbnek a „nemzeti nevek” kifejezést tartom, mert a korábbi megnevezések csupán egy-egy tulajdonságát emelik ki ennek a névcsoportnak, s így azok mind a „nemzeti nevek” alá foglalhatók. Olyan névegyedek tehát, amelyek a XIX. század elejétől megjelenő új nevek, megterheltségükre a divatnevek szinuszgörbéje a jellemző. A névegyedek első megjelenését és gyakorivá válását a magyar nemzeti öntudat kifejeződése támogatta, így a névcsoport elterjedését kevésbé befolyásolták földrajzi vagy felekezeti különbségek. Saját kutatásaimból azzal gyarapíthatom ezt a jellemzést, hogy e névcsoport az etnikailag vegyes közösségek névválasztásában is megjelent, használatba vételüket az asszimilációs szándék és a magyar közösségekből áttérjedő névdivat segítette.

3. A „nemzeti nevek”-hez tartozó névegyedeket véleményem szerint tovább differenciálhatjuk. A csoportok megalkotásához JUHÁSZ DEZSŐNEK a „Névma-gyarosítás és nemzeti romantika” című cikkében a családnevekre kidolgozott

rendszerét vettem alapul, mivel ugyanannak a szellemi áramlatnak — amely a reformkortól a Monarchia bukásáig a „szimbolikus nemzetépítés” háttéréül szolgált — a keresztnévek használatban előidézett változásait kutattam (vö. JUHÁSZ 2005). Így a következő lehetséges csoportokat javaslom, amelyekhez a példákat a fentebb idézett cikkek, tanulmányok, valamint Miskolc XIX. századi névanyagából válogattam.

A „nemzeti nevek” csoportosítása:

1. A nemzeti múltidézéshez kapcsolható krónikák, gesták, honfoglalás kori vagy még korábbi figuráinak felújított nevei: *Aladár, Árpád, Csaba, Elemér, Géza, Gyula, Jenő, Nándor, Vazul; Sarolt*.

2. Az ősi magyar mitológia ragadozó madarai: *Ákos*.

3. Honalapítók, nagy magyar királyok nevei: *Béla, Endre, István, Kálmán; Gizella*.

4.1. Irodalmi alkotások által népszerűvé váló felújított név: *Dezső, Zoltán; Aranka, Etelka, Ilona, Piroska, Rózsa*.

4.2. A reformkor íróinak, költőinek névalkotása: *Csilla, Enikő, Hajna, Jolán, Tünde*.

A negyedik csoport belső tagolása talán egy kisebb névanyag vizsgálatokor nem szükségszerű, hiszen a 4.1. és 4.2. csoportot is a reformkori irodalom tette népszerűvé. Nagyobb névanyagon viszont indokoltá válhat a megkülönböztetésük, mivel nemcsak a névegyed létrejöttének módjában mutatnak eltérést: felújítások és új névalkotások, hanem elterjedésükben is tapasztalható fáziskülönbség. A miskolci női nevek körében például előbb jelentkeztek a felújított nevek, mint a névalkotások.

4. A szakirodalom mellett azonban a hétköznapi nyelvhasználatban is alkalmazzuk a „nemzeti nevek” kifejezést olyan névegyedekre, amelyekhez a névhasználók valamely nemzetre való utalást, nemzeti jelleget társítanak másodlagos információként. A magyarok számára például a *Ludmilla* keresztnév a XX. századra oroszos névvé vált (vö. MIZSER 1997: 141), saját felmérésem szerint a mai finnek számára az *Ilona* „kifejezetten magyaros név”, s szintén ezzel az indokkal választotta gyermekének a *Gyula* keresztnévet egy Miskolcra települő kínai házaspár (vö. KECSKÉS 1999: 254).

Vajon ellentétben áll-e a „nemzeti nevek” kifejezés kettős értelmezése egymással? Véleményem szerint nem, mert vélhetően a XIX. században nemzeti névként megjelenő keresztnévek közül kerülnek ki azok a névegyedek, amelyek egy külföldi számára ma a magyar név másodlagos információt hordozzák.

5. A HAJDÚ által megfogalmazott „nemzeti nevek” kifejezés használatba vétele előtt érdemes még egy gondolatot körbejárni. A fent említett szerzők is megjegyezték, hogy a nemzeti öntudatra ébredés, a nemzeti megújulás, a reformkor szelleme támogatta e keresztnévek elterjedését. De a XVII–XVIII. századi

betelepítések vagy áttelepülések nyomán oly sokszínűvé vált etnikailag az ország szinte minden régiója, települése, hogy aligha lehet figyelmen kívül hagyni azt a jelenséget, hogy a nemzeti öntudatra ébredés a különböző etnikumok saját nemzeti neveit is újjáélesztette. Miskolci anyagom is szolgáltatott erre néhány példát. A ruszin-magyar görög katolikusoknál 1850-től mutatkozott az *Andrej, Georgij, Nyikolaj, Sztefán; Varvara* keresztnévek újbóli használata; a görög és szerb görögkeletiekénél az *Emiliosz, Maximosz, Theofilosz; Bojána, Epifánia, Vidoszáva* első előfordulása. Az izraeliták — mindamellett, hogy erős asszimilációs szándék befolyásolta névhasználatukat — a XIX. században sem szakadtak el sajátos neveiktől, mindvégig megőrizték az *Arje, Hibél, Juda, Mendl, Pinkus, Sélig; Chaja, Hindl, Malke* férfi és női neveket.

6. A fenti kérdésköröket áttekintve a nemzeti nevek műszószerű használatát kettős értelmezésben tudom elfogadni. Tágabb értelemben azokra a névegyedekre vonatkoztatva, amelyekhez a névhasználók valamely nemzetre való utalást, nemzeti jelleget társítanak másodlagos információként. Szűkebb értelemben pedig azokra a nevekre vonatkozóan, amelyekre érvényesek az alábbi jellemzők: a XIX. század első harmadában újonnan megjelenő, a divatnevek körébe tartozó névegyedek, amelyek a nemzeti öntudatra ébredés hatását mutatják. S megszorító jelzővel beszélhetünk például magyar „nemzeti nevekről” (megkülönböztetve más etnikumok nemzeti neveitől), amelyek a magyar nemzeti öntudatra ébredés vagy a magyarsághoz való tartozás kifejezésének, valamint a nyelvújításnak a hatását tükrözik.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1989), *A magyar nyelv története*. 6. kiadás. Bp.
- BERRÁR JOLÁN (1951), Női neveink 1400-ig. *MNy.* 47: 154–214.
- BINDER PÁL (1994), *Beszterce és Radna-völgy történelmi személy- és helynevei (1698–1865)*. MND. 136. sz. Bp.
- CEGLÉDI ZOLTÁN (1997), Keresztnévvizsgálat a szegedi születésű neológ zsidóknál (1810–1944). *MNyTK.* 209: 158–67.
- CSÍKI TAMÁS (1999) *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon*. Bp.
- FERENCZY ÁGOTA (2000), Személynévadás Pápán a XIX. században. *NÉ.* 22: 37–45.
- FÜLÖP LÁSZLÓ (1990), *A Somogy megyei Vízmente személynevei 1722–1900*. MND. 86. sz. Bp.
- GERŐ ANDRÁS (1993), *Magyar polgárosodás*. Bp.
- GYALAI ZSUZSANNA (2004), *Sajószentpéter keresztnéveinek történeti vizsgálata*. Szakdolgozat. Kézirat. Miskolc.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan*. Bp.

- JUHÁSZ DEZSŐ (2005), Névmagyarosítás és nemzeti romantika. *MNy.* 101: 196–201.
- KECSKÉS JUDIT (1999), A miskolci óvodák névanyaga. *MNyj.* 37: 249–61.
- MIZSER LAJOS (1997), Keresztnév-vizsgálatok. *MNyTK.* 209: 139–43.
- RAÁTZ JUDIT (1996), *Gödöllő személynevei 1772–1895.* MND. 144. sz. Bp.
- RUSVAI MAGDOLNA (2003), *Jászkisér történeti keresztnévei.* Szakdolgozat. Kézirat. Miskolc.
- SZABÓ LÁSZLÓ (1990), *Az Őrség személynevei.* MND. 92. sz. Bp.
- TÁSKAI ANDREA (1992), *Alsórákos (Racosul de Jos) személynevei 1600–1980.* MND. 111. sz. Bp.
- TINTA MARIANN (2006), *Szirmabesenyő 18–19. századi keresztnéveinek felekezetek szerinti vizsgálata.* Szakdolgozat. Kézirat. Miskolc.
- TURGULYNÉ GERGELY KATALIN (1992), *Martos (Martovice) keresztnévei 1731–1982.* MND. 109. sz. Bp.

*Területi és társadalmi nyelvváltozatok
a történetiség fényében*

Nyelvi változások nyelvatlaszok tükrében

A nyelvi adatok térképre vitele és az adatok egymásmellettségéből időbeli egymásutánosságukra való következtetés nem új felfedezés a nyelvtudományban. Az ebből kiinduló diakrón vizsgálatok alapján következtetni lehet egy jelenség fejlődésének állomásaira, példázva a nyelvi változások többvonalúságát, kimutatható a településtörténeti okokból egymástól távolra került népcsoportok közös nyelvi gyökere, vagy a tárgytörténettel összefüggésben a lehetséges etimológiákat világítják meg.

A nyelvatlaszok első nemzedékének elkészülte óta eltelt idő a történeti jellegű vizsgálatok újabb lehetőségeit teszi megvalósíthatóvá. A vizsgálatok irányulhatnak egy vagy több kutatópont nyelvi változásainak a korábbi nyelvatlasz-kérdések megismétlésével való felderítésére is. Módszertanilag legáltalánosabb és a leginkább lehetséges a kérdéseknek új adatközlőktől való kikérdezése. Szerencsés esetben azonban még található olyan személy, aki a korábbi gyűjtés során is adatközlő volt. Az ő ismételt megkérdezésével egyetlen személy nyelvhasználatának változásai: nyelvének archaizmusai és neologizmusai deríthetők fel. A település lakóinak nyelvhasználatával egybevetve az egyéni és kollektív változások is felderíthetők.

Nemzetközi példák mellett magyar kutatókat is foglalkoztat ez a kérdés. A közelmúltban például a csángókkal kapcsolatban a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemről Fodor Katalin és csoportja vállalkozott a csángó atlasz gyűjtésének részleges megismétlésére, egy doktorandusz hallgatónk, Csíkány Andrea pedig a felvidéki Bolykon kérdezte újra egy egykori nyelvatlasz-adatközlőtől a valamikor elhangzott kérdéseket. (Munkája során emellett természetesen újabb adatközlőket is bevont a kutatásaiba.)

A nyelvterület szélein, ahol a trianoni államhatárok következtében az idegen államnyelvi hatások fokozottan érvényesülnek, és ahol emellett a regionális nyelvváltozat és a magyar standard szerepét változó mértékben lehet megbecsülni, különféle megoldásokat várhatunk. Előfeltevésem az volt, hogy a nyelvjárásban erős egyszerűsödés ment végbe a standard, illetőleg a regionális változat irányában. A két említett kutatás során keletkezett benyomások előfeltevéseimet erősítették.

Vizsgálódásaimhoz most a Nyitra-vidék három településének nyelvi adatait veszem számba. A három település: Nyitragerencsér, Barslédec és Nagyhind nyelvatlasz-kutatópont. Mindhárom egyúttal „A nyitravidéki nyelvjárások atlasza”-nak is kutatópontja. A tájegység kiválasztásában több szempont játszott szerepet. A nagyatlasz és a SÁNDOR ANNA szerkesztette regionális atlasz adatai kö-

zött van akkora időbeli távolság, hogy az a diakrón vizsgálat követelményeit ki-elégíti. Emellett régebben, amikor Kupusztina nyelvjárásának gyökereit kerestem „A magyar nyelvjárások atlasza” adatainak felhasználásával, a Vág és a Zsitva közötti terület emelkedett ki szókincsbeli egyezéseivel. A nyitravidéki atlasz ennek a nagyobb tájnak a keleti részét fedi le, azt a területet, amelybe Nagyhind is tartozik, amelyet hangtani sajátosságai folytán BENKŐ LORÁND közvetlenül a kupusztinai nyelvjárás „ősének” tekintett (1961).

IMRE SAMU felosztása szerint a terület az északnyugati palóc nyelvjárástípus része (1971). A MNyA. alapján arra a következtetésre jut, hogy Nagyhind nyelvjárásziget, Barslédec más típust képvisel, Nyitragerencsér pedig fekvése folytán túlságosan beletartozik a város kulturális vonzásába. Ezeknek a tényeknek a figyelembevételével „nem dönthető el, hogy a kisebb-nagyobb eltérések típusbeli különbséget takarnak-e, vagy a fenti tényezők számlájára írandók” (IMRE 1971: 353). SÁNDOR ANNA a NyvA. adatai kapcsán a területet több alcsoportra osztja. Nyitragerencsért a középső, Nagyhindet a délkeleti alcsoportba sorolja, Barslédecet pedig részint az északi, részint a középső csoport némely településével rokonítja (2004: 66–7). Ezekből a megállapításokból az következik, hogy a vizsgálatra kiválasztott települések adatait külön-külön érdemes elemezni a változások irányát tekintve.

A mostani vizsgálatomhoz morfológiai és fonetikai szempontokat választottam — a valamikori kupusztinai gyűjtésem tárgyához visszatérve.

A vizsgálatához 22 térképlap adatait elemeztem. Ezek a következők (a címszavak után található első szám a MNyA., a második a NyvA. térképlapjaira utal):

554/54 füttyül	810/35 viszel
593/55 térdel	821/36 hívsz
594/56 gyónik	822/37 meghív
769/27 megyek	843/38 sepersz
771/28 megy	852/39 mondasz
780/29 jövök	879/40 énekel
781/30 jössz	880/41 emel
782/31 jön	884/42 folyik
797/32 ivott	885/43 gondolkodik
801/33 eszel	900/44 felvette
804/34 evett	917/45 inni

Az elemzett kérdéskörök: az *-l* igeképző, az E/2. *-l* és *-sz* igerag, a *v-s*, (távolabbról ide véve a *jön* adatait is), továbbá az *-sz* ~ *-v* változatú ige-tövek, és a *megy*. Végül néhány, a szókincs alakulását érintő kérdésre térek ki. — Az *-l* igeképzőt négy ige: a *füttyül* (554/54), *térdel* (593/55), *énekel* (879/40) és *emel* (880/41) adatai szemléltetik. Ezekben az egyes települések mai nyelvjárásának hangtani sajátosságai alapján az *-l* pótlónyúlásos kiesésével, illetőleg máshol a

megőrződésével számolhatunk a következőképpen. A zárt szótagi *-l* megmaradása Barslédec nyelvjárására jellemző. SÁNDOR ANNA összesítése szerint a NyvA. teljes anyaga alapján szó belsejében 6 adatban kiesik, 5-ben megmarad, szó végén ez az arány 7 : 13, azaz szó végén erőteljesebb az *l* megmaradása (2004: 56–8). Kiemelve ebből a körből az igeképzőt fő tendenciaként is ez jelentkezik, csupán a MNyA.-ban fordul elő a *térbityöl*, *tértyel* mellett (de első változatként) *térbityő*. Barslédecen a *fütyül* kérdésre *sühöjt* választ adtak mindkét gyűjtés során, így ebben a vonatkozásban az adat nem használható. — A másik két település nyelvét az *l* pótlónyúlásos kiesése jellemzi. Nyitragerencsén szó belsejében 9 : 2, illetőleg 19 : 1 arányban (SÁNDOR i. h.); a képzőt illetően ugyancsak a MNyA.-ban fordul elő az *l* megmaradása: az elvárható *emē* mellett *emel* is szerepel. Nagyhinden bár szintén megvan a polifonémikus *ē*, az igeképzővel kapcsolatban azonban a négy ige esetén mégis más-más megoldásokkal találkozunk ezen a kutatóponton. Az *énekel*, *térdel* és az *emel* hosszú magánhangzóval használatos: *íněkő*, *térbetyő*, *ömē*. A *fütyül* kérdésre adott két válasz kétféle megoldást mutat: az *l*-hiányos *sípó* mellett *fityül* adat fordul elő. A nyelvatlasz adatai ennél jóval nagyobb tarkaságot mutatnak. A *fütyül* és a *térdepel* csak *l*-es adattal szerepelt, az *emel*-nek az *l* hiányos alakja, ami ma kizárólagos, akkor „ritka” minősítést kapott. Az *énekel* esetén viszont már akkor sem hangzott az *l*: *íněkő*, illetőleg az „öregek nyelvében”: *ínéké*. A NyvA. teljes anyagában szó belsejében 7 : 4, szó végén 19 : 1 arányban jelentkezik az *l* kiesése a megmaradással szemben. Az adatok tehát azt mutatják, hogy a zárt szótagi *l* viselkedésével kapcsolatos korábbi tendenciák a MNyA. gyűjtésének ideje óta mindhárom kutatóponton fölerősödtek. Ez a megállapítás egyúttal azt is jelenti, hogy a nyelvtörténeti változások egyik jellemzője, hogy tudniillik a funkció megakadályozhatja a hangtani változás végbemenetelét, itt nem érvényesül.

Az *-l* igeképző hangtani alakulását a következő táblázat szemlélteti:

kutatópont	ige	magánhangzó-nyúlás		<i>l</i> megmaradása	
		MNyA.	NyvA.	MNyA.	NyvA.
Nyitragerencsér	fütyül	+	+		
	térdel	+	+		
	énekel	+	+		
	emel	+	+	+	
Barslédec	fütyül	0	0	0	0
	térdel	+		+	+
	énekel			+	+
	emel			+	+

Nagyhind	fütyül		+	+	+
	térdel	+		+	
	énekel	+	+		
	emel	<+>	+	+	

1. ábra. Az -l képző alakulása

Az E/2. alanyi (határozatlan) ragozás személyragjai közül az -l fonetikai természetét tekintve meg kellene, hogy egyezzen az igeképzővel. A két nyelvtaszban az *eszel* (801/33) és a *viszel* (810/35) térképlapjai mutatják az erre vonatkozó adatokat. Az igerag viselkedése az elvárthoz képest jóval egységesebb: mindhárom kutatóponton a hosszú magánhangzós változat a jellemző, az *l*-es változat csupán Barslédecen a *viszel* esetén fordul elő. Az *l* megőrződését mutató *viszél* alakot viszont mindkét atlasz rögzítette. A funkció tehát itt sem állt a hangtani változás útjába.

Nyelvjárásaink egy részére, köztük az északnyugati palóc típusra is jellemző, hogy a standard nyelvváltozat -sz igeragja helyén is az -l-et használják. Az E/2. -sz ~ -l váltakozást a *jössz* (781/30), *hívsz* (821/36), *sepersz* (843/38) és *mondasz* (852/39) térképlapok mutatják. A négy térképlap közül kettő egységes — de egymástól eltérő raghasználatot mutat. A *jössz* -sz ragja a hosszú magánhangzós tőhöz járul, a rag röviden hangzik: *gyűsz*. Nagyhinden a MNyA. idősektől adatolt *gyűsz* igealakja morfológiailag ugyanebbe a típusba tartozik. (Csupán Barslédecről tüntet fel „ritka” megjelöléssel hosszú *sz*-szel hangzó *gyűssz* alakot a MNyA.) A *mondasz* mindkét gyűjtésben egységesen *mondó* alakú.

Az -sz igerag használatát bemutató *hívsz* és *söpörsz* térképlapjai szerint a raghasználat Nagyhinden a másik két kutatóponttól eltérő irányba fejlődött. A *hívsz* kérdésre adott válaszok mindkét atlasz egységes *hísz* formájától a NyvA. Nagyhindről adatolt *hívó* változata üt el. A *sepersz* kérdésre a kutatópontokról (ugyan csak mindkét atlaszban) az -sz és az -l ragos alakok egyenrangú használata derül ki. Nagyhinden azonban a NyvA. szerint a *söpörsz* vált kizárólagossá. A két igerag közti választást és az -l hangtani realizációját a következő táblázat mutatja be:

kutatópont	ige	-l igerag				-sz igerag	
		magánhangzó-nyúlás		l megmaradása			
		MNyA.	NyvA.	MNyA.	NyvA.	MNyA.	NyvA.
Nyttragerencsér	eszel	+	+				
	viszel	+	+				
	jössz					+	+
	hívsz					+	+
	sepersz	+	+			+	+
	mondasz	+	+				

Barslédec	eszel	+	+				
	viszel	+	+	+	+		
	jössz					+	+
	hívsz					+	+
	sepersz	+	+				
	mondasz	+	+				
Nagyhind	eszel	+	+				
	viszel	+	+				
	jössz					+	+
	hívsz		+			+	+
	sepersz	+				+	+
	mondasz	+	+				

2. ábra. Az E/2. személyragok használata

A kiválasztott térképlapok néhány egyéb jelenség vizsgálatára is lehetőséget adnak. Az ige-tövek közül az egy példaszóval képviselt *seper-* ~ *sepr-* töváltakozás (843/38), valamint az *sz* ~ *v* változatú tövek — ezeket az *ivott* (797/32), *eszel* (801/33), *evett* (804/34), *viszel* (810/35), *felvette* (900/44) címszavak adatai képviselik — tótani tekintetben a két gyűjtés közötti időben nem változtak, a barslédeci *ëtt*, *itt* múlt idejű igealakokat leszámítva a standard változattal is megegyeznek. — A *jön* igenek *j-s* és *v-s* töve alaki változatként használatos Nagyhinden: a nagyatlaszban (780) *gyűjök* ~ *gyűvök*, a NyvA-ban (29) hasonlóképpen. Változás tehát itt sem ment végbe. A *v-s* változatú tövek — a *hívsz* (821/36) és a *meghív* (822/37) adatai alapján — Nagyhinden mutatnak némi változást. A „ritkán használt alak” minősítésű *mëghí* kiszorult a használatból, a második személyben az *-sz* igerag mellett változatként jelentkező *-l* (*hívó*) a *v-s* töváltozatot hívja elő.

A *megy* alakjai — *megyek* (769/27), *megy* (771/28) — körében több változás is bekövetkezett. Az E/1. alak nyelvjárási *mëk* formáját Nyitragerencsén mára a standard változattal megegyező *mëgyëk* kiszorította. Ugyanitt a *mën* fő változat mellett a nagyatlaszban közölt „ritka” minősítésű *mén* és *mëgy* változatok közül mára a *mén* eltűnt, a *mëgy* azonban teljes értékű változattá lépett elő. Barslédecen a MNyA. gyűjtése idején csak fiataloktól rögzített (a standard formával megegyező) *mëgy* mára kizárólagossá vált.

Az ige-tövek esetén jelentős a változás elmaradása. A megállapítás a nyelvtörténeti változások általános jellemzői közül azt igazolja, hogy az erősen strukturált nyelvi rendszerek kevésbé érzékenyek a változásra. Ha ez mégis bekövetkezett, akkor adataim alapján a standard irányába történt az elmozdulás.

Mivel az általam kiválasztott térképlapok morfológiai jelenségekre kérdeztek, a lexémák szintjén bekövetkezett változásokra kevés adattal szolgálnak. Az atlaszlapok azonban variánsokat is közölnek, így mégis elem került néhány ilyen adat. A szókincs terén bekövetkezett — a továbbiakban tárgyalandó — változások csak részint jelentenek valódi lexikai módosulást, például a szinonimák te-

rén. Részben ugyanis a szavak hangalaki változására vonatkoznak. Ezeket azonban az előzőekben elemzett egyik csoportba se lehet besorolni.

A *fityül* nagyatlaszbeli fő alakja Nyitragerencsén *sípó* volt, mellette „a fiataloktól használt alak” minősítéssel szerepelt a *fityő* (554/54). A Nyitravidéki atlaszban már egyenrangú lexikai variánsok. — Ugyanezen térképlap szerint Nagyhindről a MNyA. csak *fityöl* adatot ismer, az újabb regionális atlasz szerint *sípó* és *fityül* szavakat adtak válaszul.

A *térdel* (593/55) változatai a korábbi gyűjtés során Nyitragerencsén *térbityő* és „a fiataloktól használt alak”-ként *térge*, Barslédecen *térbityő*, *térbityöl* és *térgeyel*, Nagyhinden *térbityül*, ritkán *térdepül* volt. Mára mindhárom településen változás következett be: Nyitragerencsén a korábban fiataloktól használt alak, Barslédecen a *térgeyel*, Nagyhinden egy újabb változat, a *térbityő* lett kizárólagos.

Egyes igék hangalaki változataiban is történt változás: a *gyónik* (594/56) korábbi *gyún*, *gyúny*, *gyóny*, *gyón* változatai helyére egységesen *gyún* lépett, az *emel* (880/41) *emē*, *emel* változatai közül Nyitragerencsén a nyelvjárásiabb *emē* kerekedett felül, Barslédecen változatlanul megmaradt az *ömel*, Nagyhinden viszont a korábban ott nem használatos *ömē* változat kiszorította az összes korábbi (*emēl*, *emel*, és ritka *emē*) alakot.

A térképlapok áttekintő vizsgálata a változatok számának feltűnő csökkenését mutatja: átlagosan 4,95 változat áll 3,68-cal szemben.

kutatópont	a változás iránya					változatl.
	nyelvjárási alak		region.	stand.	egyik se	
	megőrz.	neol.felerős.				
Nyitragerencsér -l képző E/2. rag tövek szavak	 x x	 x xx	 x	 x	 x	 xxxxxxx xxxxxxxxx x
Barslédec -l képző E/2. rag tövek szavak	 x xxx	 x	 	 	 x	 xx xxxx xxxxxxxxx x
Nagyhind -l képző E/2. rag tövek szavak	 x	 x x xx xx	 x	 	 x xxx xx	 x xxxxx x

3. ábra. A változások jellege

A változások iránya jól mutatja azt a belső összefüggést, ami a megváltozott és a változatlanul maradt nyelvjárási elemek között van: a leginkább archaikus Barslédec őrizte meg a legtöbb, a MNyA.-ban is meglevő sajátosságot, és itt maradt a legtöbb adat változatlan. Nyitragerencsér ezeket az arányokat tekintve hasonlónak bizonyult. Nagyhind a leginkább változó: ez nemcsak az archaizmusok csekély voltában nyilvánul meg, hanem abban is, hogy a nyelvjárás korábbi jellegétől elütő, nem a standard és nem is a regionális változat felé mutató jelenségek felé fejlődik. A nyelvjárás régi, illabiális jellege, ami a kupuszinaival való szoros kapcsolat alapját jelentette, már a MNyA. idején is gyakran az archaikus, őregek nyelvében élő adatokban jelentkezett. Az újabb változások labiális irányú elmozdulásokról szólnak: az idézett példákon túl vö. *viszé* > *visző* 'viszel', *fělvětte* > *fölvětte*. A nyelvi változásoknak ez az iránya sajátosan a szórványhelyezettel függ össze: az anyanyelvhasználat beszűkült lehetőségeivel, azzal, hogy a standard nyelvváltozat nehezen hozzáférhető a közösség számára, ugyanakkor anyanyelvjárásuknak csekély presztízse folytán szeretnék egy választékosabb vagy annak vélt változattal fölcserélni. Nagyhind ugyanis valóban a nyelvterület szélén van. Közte és a szomszédos Kishind között van a nyelvhatár, így a bécsi döntés (1938) során az országhatárt is a két település között húzták meg. 1976-ban *Chyndice* néven a két községet közigazgatásilag összevonták, és csak 1992-ben vált külön a két település (SÁNDOR 2004: 86).

A vizsgálatok megkezdésekor megfogalmazott előzetes elvárásaim csak részben igazolódtak: a kutatópontok nyelvében jelentős egyszerűsödés következett be, Nyitragerencsén és Barslédecen részint a standard irányában, de a nyelvjárásiasság felerősödését is érzékelni lehet. Nagyhind esete nem illik ebbe a képbe. Az itt jelentkező változások a Felsőőrön és a csángóknál tapasztalható nyelvcsere felé mutató változási folyamat első lépéseként értékelhetők.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1961), Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. *MNy.* 57: 401–13.
- IMRE SAMU (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Szerk. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU. Bp., 1968–1977.
- NyvA. = SÁNDOR ANNA, *A nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Pozsony, 2004.

A nyelvi változás vizsgálata családok generációinak összevetésében

A Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének dialektológiai kutatócsoportja közel egy évtizede vizsgálja a hármashatár mentén folyó nyelvi változásokat. Az elmúlt években különböző konferenciákon ismertettük a kutatás célját, több alkalommal beszámoltunk részeredményeinkről. A nyelvi változások lefolyásának mikéntjét mikroelemzésekkel tárjuk fel, „a változást az apró eseményeken keresztül, különböző eljárásokban, vizsgálati anyagokon részletekben” tanulmányozzuk, ugyanis „a változás színtereinek aprólékos vizsgálata adhatja meg az összképről kifejtett általánosítások tudományos háttérét” (HEGEDŰS 2005: 9). A mikroelemzések dimenziói közül e referátum keretében a humán körül a fókuszba, a nyelvhasználat társadalmi színterét az elsődleges mikroközösségre, a családra szűkítjük le, hiszen ebben a közösségben sajátítja el az egyén azt az alapváltozatot, amely aztán egész élete folyamán kijelöli nyelvi horizontját. E közösségnek fontos szerepe lehet az attitűd formálásában is, itt ragadható meg igazán, hogy miért és hogyan indul meg a nyelvi változás.

„Az anyanyelvi beszélő nem anyanyelvét sajátítja el általában, hanem annak mindig egy adott változatát, azt, amelyikbe normális esetben beleszületik” (HALLIDAY 1968). „Ezt a nyelvváltozatot beszéli a család, a közvetlen környezet, az a környezet, amely alapvetően meghatározza a közösség új tagjának szocializációját nyelvi tekintetben is. Ez lesz az anyanyelvi beszélő anyanyelvjárása” (TOLCSVAI 1996: 34). Az elsődleges nyelvi bázis később más változatokkal bővül. A szocializációs szakaszokban a nyelvjárási elsődleges nyelvre ideális esetben ráépül a köznyelv, melyet a közoktatás folyamatában sajátít el az egyén, de anyanyelvi repertoárja gazdagodik más, az életkorának, foglalkozásának, szabadidős tevékenységének, szociális kapcsolati hálójának megfelelő különböző változatokkal, illetve regiszterekkel is (lásd KISS J. 1995: 92–6, CHAMBERS 2003).

Noha az egyén bizonyos életkori szakaszokban, kommunikációs szituációkban a kortárs-, illetőleg a különböző referenciacsoportok nyelvhasználatát tekintti mintának, ahhoz igazodik (vö. CHAMBERS 2003: 175), egész életét végigkíséri, sarkított esetekben (pl. nyelvi hátrányos helyzet) determinálja az elsődleges nyelvváltozat. „Mivel ez a legteljesebben elsajátított változat, a későbbiekben elsajátított változatokat is ehhez viszonyítja” (TOLCSVAI 1996: 36), sőt feltételezhetjük, hogy a családban kialakult nyelvi attitűd is készítheti arra a fiatalt, hogy őrizz meg ezt a változatot, vagy éppen próbálja meg elfedni, titkolni, hogy nyelvjárási elsődleges nyelvű.

A fentiekből következően a nyelvi változások lefolyásának kutatásában tehát hasznos tanulságokkal szolgálhat annak feltárása is, hogy a családnak mint a legszűkebb és legösszeshozottabb közösségnek, milyen szerepe lehet a változások indukálásban és a hagyományörzésben. A magyar kutatók ennek ellenére — kivételnek számít a szombathelyi dialektológiai iskola — szinte alig végeztek a témához kapcsolódó direkt kutatásokat (lásd BOKOR 1990: 163–7, 1995: 37, lásd még SZABÓ G. 1985: 72). A családon belüli nyelvhasználat a G. VARGA GYÖRGYI vezette regionális köznyelvi kutatásokban is szerepelt szempontként, de a gyűjtött anyag részletes feldolgozása elmaradt. A téma kiterjedt nemzetközi szakirodalmából lásd pl. CHAMBERS (2003: 175), LABOV (2001: 415–41).

A címben megfogalmazott mikroelemzésünkhöz öt településről — négy magyarországi és egy határon túli — nyolc család két, illetve egy esetben három generációja nőtagjainak (összesen 18 fő) aktív indirekt kérdőíves módszerrel gyűjtött korpuszát választottuk. A tizennyolc személy között különböző rokonsági kapcsolat mutatható ki: szülő – gyerek, nagyszülő – szülő – unoka, testvér (lásd 2. táblázat). A különböző generációk együtt vagy egymás mellett élnek, ezért rendszeresen és gyakran kommunikálnak egymással. A vizsgált mintába a nyelvi szocializációban betöltött szerepük miatt csak nők kerültek, természetesen azt is figyelembe véve, hogy többek között éppen e szerepük miatt is innovatívabbak, nagyobb a hajlamuk a változásra (lásd KISS J. 2001: 183). Mindegyik családban bizonyítható a nyelvjárási elsőnyelvűség. A minta életkor és iskolai végzettség szempontjából megfelelően tagolódik, jól reprezentálja az elmúlt fél évszázadra jellemző intergenerációs mobilitást: az idős nagymamák vagy anyák alacsony iskolai végzettségű háztartásbeliek, a középkorúak már inkább középfokú végzettséggel rendelkeznek és alkalmazottként dolgoznak, a fiatalok viszont — ha már nem tanulók — felsőfokú végzettségűek. Az 5. számú család három generációja a tipikus példa az intergenerációs mobilitásra. A tőlük gyűjtött részkorpusz természetesen arra is lehetőséget biztosít, hogy tanulmányozzuk a nemzedékeken átnyúló változásokat vagy éppen az intergenerációs hagyományozódást.

Az adatgyűjtés aktív módszerrel, indirekt kérdéseket tartalmazó kérdőívekkel történt, a tesztek főiskolai hallgatók segítségével kérdeztük ki. A vizsgált korpuszba 36 nyelvjárási alaktani változat és 17 lexémavariáns került be. A nyelvjárási alaktani jelenségek közül a következőket vizsgáljuk: az E/2. személyű *-sz ~ -l* igei személyragvariánsok váltakozását, a *megy ~ megyen* típusú E/3. személyű igealakokat, a tövégi *-n ~ -l* variánsokat az *itthon* lexémában, a családi helyhatározóragokat, illetve a nyelvjárási tőtípusokat, pontosabban az *ó ~ a, ő ~ e, á ~ a, é ~ e* váltakozást a szótövekben. A nyelvjárási szókincs elemzésünkbe bevont elemei a hagyományos paraszti, illetve falusi életformához kapcsolódnak (*köpi, zsírosbödön, bögre, nudli, sárgarépa, burgonya, csalán, sündisznó, abóra, szövszék* stb.).

Az adatok értékelésekor figyelembe vesszük a kérdőíves gyűjtés esetleges gátjait, azaz azt, hogy a kérdőíves gyűjtési szituáció egy olyan alkalmi interakció, ahol a gyűjtő és/vagy az adatközlő alkalmazkodik a másik fél nyelvhasználatához. Jelen esetben inkább az adatközlők nagyobb fokú alkalmazkodása feltételezhető, hiszen ők jobban ismerik a közös változatot, a standardot, mint a gyűjtő a helyi dialektust (vö. TRUDGILL 1998: 313–4), ezért a vizsgált korpusz lényegesen több standard elemet tartalmazhat, mint a tényleges spontán beszédhelyzetek. Ugyanakkor azt is tekintetbe kell venni, hogy az adott szituáció arra is lehetőséget biztosított, hogy az adatközlők a mentális lexikonban rendelkezésre álló variánsok közül választásukkal szimbolizálják a családhoz való tartozásukat, hiszen mindnyájan tudtak arról, hogy családjuknak egy másik tagját is kikérdezzük.

Az ilyen jellegű kérdőíves gyűjtések a jelzett problémák ellenére azért alkalmazhatók eredményesen a nyelvjárási változásvizsgálatokban, mert „A változás folyamatában a nyelv(járás)t használó egyén a kommunikáció számos pillanatában dönt, hogy az egyidejűleg rendelkezésre álló nyelvi készletből melyik változatot aktualizálja a nyelvi helyzet (szituáció) és a téma szerint. Az egyének folyamatos és állandó választásainak adott irányban történő eltolódása eredőjeként beszélhetünk az adott nyelvjárás változásáról” (HEGEDŰS 2005: 136).

Abból a feltételezésből kiindulva, hogy a fiatalabbak, illetve a magasabb iskolai végzettségűek a rendelkezésükre álló dialektális és standard változatok közül a szociális szerepüknek, azaz a szociokulturális normának megfelelő (presztízs)variánst választják, úgy véljük, több tanulsággal szolgál, ha behatóbban inkább a szociális normával nem korreláló adatokat elemezzük, hiszen az ezekből származó megfigyelések, általánosítások új adalékokat szolgáltathatnak a nyelvi változások lefolyásának megértéséhez. Rávilágíthatnak a mozgások szinkrón dinamizmusára, arra, hogy miért változik az a jelenség, ami változik, illetve mi az oka annak, hogy bizonyos dialektális sajátságok viszonylag stabilan tartják magukat. Mint cseppben a tenger, a kisközösségben végbemenő változások is tükrözhetik az adott beszélőközösségre jellemző változási tendenciákat. Ezek a részeredmények is megerősíthetik eddig vizsgálati eredményeinket, vagy éppen új irányba terelhetik a vizsgálódásokat.

Vizsgálatunk is igazolta a következőket:

- a) Az életkor és az iskolai végzettség egy családon belül is meghatározó tényező; a szociolingvisztikában már igazolt tendenciák érvényesülnek.
- b) Az országhatár nyelvhasználatot befolyásoló szerepű: az ún. fáziskésés jellemző; a határon túl a dialektális jelenségek száma nagyobb, mind az alaktani jelenségeket, mind a szókészlet elemeit tekintve (vö. BOKOR 1990: 164).
- c) Ebből következően: a standard irányába való elmozdulás a magyarországi családok esetében markánsabb.

d) A különböző nyelvi szinteken a változások nem azonos ütemben mennek végbe: a határon túl a szókészlet lexémái hajlamosak legkevésbé a változásra, a valódi tájszavak státusa erősebb, mint a magyarországi beszélőközösségekben (*murok, paszuly, csonár, málé*; 1. táblázat).

e) Mikrovizsgálatunk eredménye volt az is, hogy a szókincs vizsgálatával jobban megragadható az intergenerációs megőrzés, mint a morfológiai adatok elemzésével.

f) A köztes, átmeneti formák vagy több változat egymásmellettiisége a közép-nemzedék nyelvhasználatát jellemzi (vö. P. LAKATOS 2002: 48–9).

g) A nyolc család különböző tagjainak vizsgálata azt mutatta, hogy a szülő–gyermek és a nagyszülő–unoka viszonylat nem különbözik nagymértékben egymástól. A továbbvívés, a megőrzés motivációi azonban különbözők is lehetnek. BOKOR JÓZSEF már idézett munkájában ír arról, hogy a szülő–gyermek viszonylatban a „családi nyelv hagyományörző szerepe”, a nagyszülő–unoka viszonylatban pedig emellett még „az egyéni érzékenység, érdeklődés” őriztetheti meg az archaikusabb formákat (1990: 164–5). Saját adataink közül ez utóbbira példa lehet az ötödik család két legfiatalabb tagjának *bádog* szava a köznyelvi *bögré*-re akkor, amikor a nagyszülő és az édesanya is a köznyelvi variánst adja meg az adott beszédhelyzetben. Az 1. sz. család, az előbbi két adatközlőhöz hasonlóan fiatal, felsőfokú végzettségű, magyartanár tagja pedig az *angyalbögyörő*-t az édesanyja által használt *nudli*-val szemben.

h) Mindezek mellett a határon túli családnál (6. sz. család) a nyelvi attitűd sajátos, korábbi munkáinkban már szintén vizsgált jellemzői is megragadhatók: a magyar nyelv megőrzésének szükségessége, az archaikus formák magas presztízse, a nyelvhasználat identitásjelző voltának tudata (P. LAKATOS–T. KÁROLYI 2003). Minden bizonnyal ez hívja elő a középkorú, egyetemi végzettségű, magyar szakos tanárnőből a *hecse*, a *tota* és az *esztováta* tájszót, miközben édesanyja a köznyelvi alakváltozatot adja meg. (Lásd 1. táblázat.)

Munkánk során tapasztalhattuk a kérdőíves gyűjtés előnyét, azt, hogy lehetőséget ad az adatközlőknek arra, hogy kommunikatív kompetenciájuk alapján az adott helyzetnek és a számukra fontos tényezőknek megfelelően válasszanak a tudatukban meglévő változatok között (vö. HEGEDŰS 2005: 14, 69). Ugyanakkor a kérdőíves módszer jellegéből adódó és már többször megfogalmazott ellentmondásaival is szembesülnünk kellett. Az eddigi vizsgálataink alapján is a nyelvjárási szókincs normatív elemének számító *paszuly* adatainak értékelésekor figyelhettük meg azt a jelenséget, hogy a legidősebb nemzedék tagjai az adott formális helyzetben a köznyelvi változattal felelnek a hívómondatra. Valószínű, hogy szerepet játszhat ebben a nyelvjárást szégyenlő attitűd, de a szituációnak való megfelelési szándék is motiválhatja azt. A fiatalabbaknál és a magasabb képzettségűeknél ezek a szempontok már kevésbé meghatározók, ők ebben a gyűjtési szituációban is inkább természetes nyelvhasználatukat adják vissza.

Összefügghet ez azzal, hogy a közép- és a fiatal generáció tagjainak erősebb a lokális beágyazottsága, kiterjedtebb a szociális kapcsolati hálójuk; életük, munkájuk során gyakori kódváltásra kényszerülnek. Ugyanakkor rájuk jellemző az is, hogy viszonylag gyakran használják a regionális variánsokat (vö. CHAMBERS 2003: 86).

Az 1. táblázatban rendszereztük a fenti megállapításaink mellett is érvényesülő, a család nyelvhasználatot befolyásoló szerepéből kiolvasható, a nyelvi változásokat meghatározó, irányító tendenciákat. A táblázat első egysége a dialektális, a második a standard, a harmadik (részletesebb) az egymás mellett élő standard és dialektális változatokat mutatja.

Minden vizsgált településen, minden vizsgált családban nyelvjárási norma a *köszméte* és ahol létezik a denotátum, az *abora*. Az alaktani jelenségek közül általános szociális érvényű dialektális változat mindössze egy van: a *vet* ige egyes szám második személyű, általános ragozású alakja: *vetel*. Az ikes–iktelen ragozás kölcsönhatása az északkeleti nyelvjárástípus jellemzője; korábbi kutatásaink is igazolták, hogy — bár elsősorban az életkor és az iskolai végzettség függvényében — például az *adol*, *kapol*, *tudol* stb. ma is élő változatok. Fontos megfigyelésünk volt azonban az, hogy az igék szemantikai alkata is befolyásolhatja az *-l* személyrag megterheltségét. Nem lehet véletlen, hogy éppen az elavulóban lévő, hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsébe tartozó *vet* alaplexéma *-l* ragos alakja őrződött meg: minden család minden tagja nyelvjárási normatív nyelvhasználatának része (vö. P. LAKATOS–T. KÁROLYI 1993: 104).

Jelen kutatásunk eredményeként — legalábbis a vizsgált családok tagjainál — befejeződött a standardizáció folyamata a nyelvjárásban korábban *é-e* váltóhangot mutató *tehén*, *veréb*, *szekér* névszótövekben. A *krumpli*, *csipkebogyó* köznyelvi változat is kiszorította a korábbi valódi tájszavakat. Természetesen az egész határon inneni és túli nyelvjárási területet vizsgálva ennél összetettebb a kép (korábbi munkáink tanúskodnak is erről), a lezajlott intergenerációs változás azonban jelzi, előlegezi a nyelvjárási struktúra részrendszereiben végbemenő folyamat végeredményét.

Az 1. táblázat másik nagy egysége azokat az adatokat rendszerezi, ahol a kérdőív hívómondataira a nyelvjárási múltat tükröző dialektális és a jelen köznyelvi alakváltozatait is megkaptuk. Láthatjuk, hogy melyek azok az alaktani jelenségek — a kijelentő módú, jelen idejű, egyes szám harmadik személyű, általános ragozású *-n* személyrag (*veszen* típus); a latívuszi *-nál/-nél* (*Ferencnél* megyek); több lexémában egyes szám második személyben, általános ragozásban az *-l* eredetileg ikes személyrag (*adol*, *tudol*) —, amelyek használata az életkor és az iskolai végzettség függvénye. A *veszen*, *viszen* például csak a legidősebb adatközlőknél jelenik meg, már a középnemzedék lányai, anyái sem viszik tovább egy családon belül sem. A latívuszi *-nál/-nél* szintén erősen kiszorulóban lévő ragozóváltozat — legalábbis formális beszédhelyzetben. A fiatalabb és magasabb vég-

zettségük körében stigmatizáltak tekinthető. A nyelvjárási szókészlet egységei közül a középnemzedék szintén nem viszi tovább a *zűr*ből 'köpül', *zabora* 'abóra', *töviseskutya* 'sündisznó' tájszavakat. A denotátum kiszorulásával eltűnt a fiatalok nyelvhasználatából az *esztováta* is.

A *murok* 'sárgarépa', a *csonár* 'csalán' és a *málé* 'kukorica' csak a határon túli Tiszaújlakon általános érvényű (fáziskésés). A határon inneni települések családjában csak a legidősebbek nyelvhasználatát jellemzi; a fiatalok formális beszédhelyzetben már a standard alakokat vagy az ahhoz hangzásában közelebb álló változatokat, illetve a standardabbnak vélt alakokat adják meg (pl. a *málé* helyett a *tengeri*-t).

A gyűjtött korpusz feldolgozásakor elsősorban arra a kérdésre szerettünk volna választ kapni, hogy a nyelvi változás, a változás iránya megragadható-e egy család, illetve családok több generációja nyelvhasználatának összevetésében, és melyek azok a nyelvjárási jelenségek, amelyek továbbvitelében, megőrzésében a családi összetartozásnak szerepe van. El kell mondanunk, hogy a vártnál több és érdekesebb adalékot kaptunk, a korábban már említett tényezők mellett számos jelenségnél számolnunk kell az ún. intergenerációs megőrzés szempontjával (lásd 1. táblázat). Nézzünk ezek közül néhányat!

Említettük, hogy a *tehen* típus nominatívuszában megszűntnek tekinthető a töváltakozás. A *tehenen*, *szeke*ren, *vere*ben azonban ma is nyelvjárási normatív változat. Adataink szerint a dialektális–standard variánsok használatában az ismert szociológiai tényezők mellett szerepe van a családi köteléknek is. A Tisza-becsen élő 3. sz. család mindkét tagja a *szeke*ren változatot adja meg, míg a szintén tiszabecsi 4. sz. család hasonló szociológiai jellemzőkkel bíró hölgyei a standard formával válaszolnak. Hasonlóan: *adol* (3. sz. család), *látol* (5. sz. család), *mondol* (1. sz. család).

A legérdekesebb az 5. sz. család, ahol három nemzedék nyelvhasználatát figyelhettük meg, s amelyben az egyik felsőfokú végzettségű harmadik nemzedéki lány érettségizett édesanyjával, a másik pedig háztartásbeli nagymamájával él. Az együtt élő anya és lánya a *látsz* standard változatot, az együtt élő nagymama és unoka a *látol* nyelvjárási alakot adja meg (az unoka a *látsz* mellett használja a *látol* formát). Szintén a nyelvhasználat egymásra hatása hívhatja elő náluk a köznyelvi *mondasz* változatait: anya–lánya: *mondsz*, nagymama–unoka: *mondasz*. A *mondsz* a 7. sz. család minden tagjánál is megjelenik.

A hová? kérdésre felelő *Ferencnél* archaikus változat szintén élő a nagymamájával lakó unoka beszédében. Életkora és iskolai végzettsége miatt a nagymama nyelvhasználatához való alkalmazkodás mellett nála a tudatos megőrzési szándékkal is számolhatunk.

Adataink azt is mutatják, hogy az intergenerációs megőrzés jobban megragadható a szókincs vizsgálatakor, mint az alaktani jelenségek elemzésével. A nyelvhasználat egymásra hatása indokolhatja az 1. sz. család beszédében a *málé*,

a 3. sz. család minden nemzedékénél a *tota* és a *bádog* élő voltát. Csak ezzel magyarázható, hogy a 3. sz. család tagjai a *köpiül* (vagy a település nyelvjárását jellemző *ziürből* helyett) a *kotyol* valódi tájszót adták meg. A Tiszabecsen élő 74 éves adatközlő szülei Túrricséről származtak, az ő — a településtől eltérő — szóhasználatukat örököltette tovább lányuk s a ma középkorú, középfokú végzettségű unokájuk is.

Úgy gondoljuk, adataink meggyőzően igazolják, hogy a családnak, a családi közösségeknek nyelvhasználatot befolyásoló szerepe van; ennek vizsgálata számos érdekes tanulással szolgálhat. Szociolingvisztikai vizsgálatainkat a szociálpszichológia megállapításai is alátámasztják. „Szinte minden olyan embercsoportnak, amelyhez valamilyen értelemben tartozunk (legyen az család vagy a társadalom egésze) vannak saját (rejtett vagy hangoztatott) vélekedései és attitűdjei, amelyeket helyesnek tart. A csoport azon tagjai, akik eltérnek ezektől a szociális normáktól, az elszigetelődést és az elutasítást kockáztatják” (ATKINSON 2003: 545).

Irodalom

- ATKINSON, R.–SMITH, E.–BEM, D.–NOLAN–HOEKSEMA (2003), *Pszicholingvisztika*. Bp.
- BOKOR JÓZSEF (1990), A tájszókincsek vizsgálata egy családon belül. In: *II. Dialektológiai szimpózium*. Szerk. SZABÓ GÉZA. Veszprém. 163–7.
- BOKOR JÓZSEF (1995), *Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen*. MNyTK. 203. sz. Bp.
- CHAMBERS, J. K. (2003), *Sociolinguistic Theory*. Oxford.
- HALLIDAY, M. A. K. (1968), The Users and Uses of language. In: *Readings in the Sociology of Language*. Ed. FISHMANN, J. A. The Hague. 139–69.
- HEGEDŰS ATTILA (2005), *A változó nyelvjárás*. Piliscsaba.
- KISS JENŐ (szerk.) (2001), *Magyar dialektológia*. Bp.
- KISS JENŐ (1995), *Társadalom és nyelvhasználat*. Bp.
- LABOV, WILLIAM (2001), *Principles of linguistic change. Social factors*. Oxford.
- P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT (1993), Az igeragozás szociolingvisztikai és szóföldrajzi vizsgálata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. *Hungarológia* 3: 103–14.
- P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT (2003), „Itt és ott”. Identitástudat és nyelvi összetartozás-tudat kapcsolatáról. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 509–12.
- P. LAKATOS ILONA (szerk.) (2002), *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Nyíregyháza.
- SZABÓ GÉZA (1985), Az élőnyelvi dialektológia néhány kérdése. *Nyr.* 109: 69–75.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (1996), *A magyar nyelv stilisztikája*. Bp.
- TRUDGILL, PETER (1998), Accommodation between Dialects. In: *Handbook of Dialects and Language Variation*. Ed. LINN, MICHAEL D. Second edition. San Diego. 307–47.

1. táblázat

Dialektális változat		Standard változat	
Alaktani jelenség	Szókészleti egység	Alaktani jelenség	Szókészleti egység
<i>vetel</i>	<i>kőszméte</i> (<i>abóra</i>)	<i>tehen</i> típus	<i>krumpli</i> <i>csipkebogyó</i>

Dialektális – standard változat		Az országhatár függvényében	
Az életkor (és az iskolai végzettség) függvényében		Alaktani jelenség	Szókészleti egység
Alaktani jelenség	Szókészleti egység	<i>Honnan?</i> <i>birőnől</i> típus	<i>murok</i> <i>csonár</i> <i>mílé</i>

+

Az intergenerációs megőrzés függvényében		Az intergenerációs megőrzés függvényében	
Alaktani jelenség	Szókészleti egység	Alaktani jelenség	Szókészleti egység
<i>Hová?</i> <i>Ferencnél</i> típus <i>tehenen</i> típus <i>adol</i> típus <i>ithol</i> <i>ó ~ a, ő ~ e</i> töváltakozás	<i>zörbiül</i> <i>zabóra</i> <i>tövises kutya</i> <i>esztováta</i> <i>a csalán</i> <i>a kukorica</i> } változatai	<i>Hová?</i> <i>Ferencnél</i> típus <i>tehenen</i> típus <i>adol</i> típus <i>ithol</i> <i>ó ~ a, ő ~ e</i> töváltakozás	<i>kotyol</i> 'köpül' <i>mílé</i> 'kukorica' <i>tota</i> 'selyp' <i>bádóg</i> 'bögre'

+

Attitűd

hecse (*csipkebogyó*)
esztováta

2. táblázat

Család	Adatközlő	Generáció	Iskolai végzettség	Lakhely
1.	1. anya 2. lánya	közép fiatal	alacsony magas (tanár)	Nagyar
2.	1. testvér 2. testvér	közép közép	közép közép	Nagyar
3.	1. anya 2. lánya	idős közép	alacsony közép	Tiszabecs
4.	1. anya 2. lánya	közép fiatal	alacsony közép	Tiszabecs
5.	1. nagymama 2. lánya 3. unoka 4. unoka	idős közép fiatal fiatal	alacsony közép magas magas	Tiszabecs
6.	1. anya 2. lánya	idős közép	alacsony magas (tanár)	Tiszaújlak
7.	1. anya 2. lánya	közép fiatal	magas alacsony	Beregsurány
8.	1. nagymama 2. unoka	idős fiatal	alacsony alacsony	Csengersima

VARGHA FRUZZSINA SÁRA (Budapest)

Állatok kicsinyeinek megnevezése a keleti magyar nyelvjárásokban*

1. Bevezetés

Az állatok kicsinyeinek megnevezésére használt lexémák, szószerkezetek nagyfokú területi változatosságot mutatnak. E sokszínűséget területi szempontból elemző vizsgálatomban a számítógépes dialektológia módszereit használok, ezért dolgozatom első részében vizsgálataim tágabb kontextusát, a számítógépes dialektológiát mutatom be röviden, ezután keríték sort a konkrét nyelvészeti kérdés, hét állat (a bivaly, a kecske, a csirke, a kacska, a lúd, a macska és a nyúl) kicsinyeinek megnevezésére használt lexémák, szószerkezetek vizsgálatára.

2. A számítógépes dialektológiáról

A meglévő nyelvjárási adattárak korszerűsítésének, számítógépen való rögzítésének gondolatát Magyarországon BALOGH LAJOS vetette fel először, amikor még az 1990-es évek elején KISS GÁBORral kidolgozott egy számítógépes lejegyzési eljárást „A magyar nyelvjárások atlasza” adatainak informatizálására (BALOGH–KISS 2002).

A számítógépes dialektológia átfogó nyelvészeti koncepciójának kidolgozása és az ehhez kapcsolódó nyelvészeti technológiák fejlesztése elsősorban VÉKÁS DOMOKOS nevéhez fűződik (1996-tól kezdődően). A koncepcióhoz kapcsolódó fejlesztések *Bihalbocs* néven váltak ismertté, és lehetővé tették többek között különböző adattárakból származó nyelvjárási adatok informatizálását és integrálását, térképezését és elemzését (honlap: <http://www.bihalbocs.hu>) (VÉKÁS 1999, 2000, KISS J. 2001a: 11, 2001b: 142–4, JUHÁSZ–RADVÁNYI–VÉKÁS 2000).

VÉKÁS DOMOKOS nyelvtechnológiai fejlesztéseire épül az az NKFP-projekt is (A magyar nyelvváltozatok geolingvisztikai kutatása, NKFP 5/056/2004. számú pályázata, 2004–2007, vezető: Kiss Jenő, honlap: <http://geolingua.elte.hu>), amelyben egyrészt a régi gyűjtések anyagát hozzuk korszerű formába, másrészt a legújabb technikai lehetőségek kihasználásával új nyelvjárási adattárakat hozunk létre (BODÓ–VARGHA–VÉKÁS 2005).

A Bihalbocs hatékonyan támogatja hanganyag és lejegyzés összekapcsolását is. Ez az újszerű technika teszi lehetővé nyelvjárási hangoskönyvek (HAJDÚ és munkatársai 2005, 2006), illetve (a közeljövőben) megszólaló nyelvatlaszok létrehozását.

* Készült az 5/056/2004. számú NKFP-projekt keretében.

A Bihalbocccsal informatizált nyelvjárási adattárak közül teljesnek mondható „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza” (a továbbiakban MCsNyA.) két, papíron is megjelent kötetének, valamint a kéziratban maradt és nemrég előkerült harmadik kötetének az informatizálása (BODÓ–VARGHA–VÉKÁS 2005). A megfelelő számítógépes feldolgozás tette lehetővé a „Székely nyelvöldrajzi szótár” (a továbbiakban SzNySz.) adatainak térképezését (KRÉMER 2002), és Cs. NAGY LAJOS vezetésével megkezdődött a még kiadatlan székely nyelvöldrajzi atlasz olyan térképlapjainak a rögzítése is, amelyeknek az adatai kimaradtak a szótárból (Cs. NAGY 2004).

A legnagyobb vállalkozás „A magyar nyelvjárások atlasza” (a továbbiakban MNyA.) informatizált változatának elkészítése. Az első két kötetet és a harmadik kötetet nagyrészt BALOGH LAJOS és KISS GÁBOR módszerével rögzítették a Nyelvtudományi Intézetben, még az 1990-es évek elején (BALOGH–KISS 2002). A harmadik kötet második felét, valamint a 4. és 5. kötetet BALOGH LAJOS, BODÓ CSANÁD és VÉKÁS DOMOKOS irányításával vitték számítógépre a Bihalboccsban. Folyamatban van a 6. kötet informatizálása is, a feladat 2007 végére teljesül.

Második legjelentősebb nyelvjárási atlaszunk, „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” (a továbbiakban RMNyA.) anyagából eddig az 5., a 6. és a 7. kötet informatizált változata készült el, JUHÁSZ DEZSŐ szakmai támogatásával, a korábban említett NKFP-projektben.

A Bihalboccsban informatizált adattárakat (vagy azok nagyobb részét) a tervek szerint a most zajló NKFP-projekt lezártával (2007. október 31.) a világhálón elektronikus formában adjuk közre.

3. Az állatok kicsinyeinek megnevezésére használt lexémák a keleti magyar nyelvjárásokban

Vizsgálataimban a fent említett adattárak közül a SzNySz., a MCsNyA. és a RMNyA. *bivalyborjú, kecskegida, csirke, kiskacsa, kisliba, macskakölyök, nyúlfióka* térképlapjait, illetve szócikkeit elemeztem. A SzNySz. és a MCsNyA. esetében a már meglévő informatizált adatokat használtam, a RMNyA. adatait pedig a papírváltozat alapján a Bihalboccsban rögzítettem. Azért választottam éppen ezt a hét térképet, mert ezek az összes felsorolt adattárban megvannak, ennél fogva lehetőség nyílik az integrálásukra. Az integrált nyelvjárási térképek adatait összevettem az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” (a továbbiakban SzT.) vonatkozó szócikkeivel, valamint más vizsgálatok eredményeivel.

Az 1. táblázat az elemzett térképlapok (szócikkek) nyelvjárási adatait mutatja az egyes térképlapok szerint, az adatok előfordulási gyakoriságának csökkenő sorrendjében.

A táblázat alapján feltűnő, hogy a *fiú ~ fióka* utótagú (ritkábban előtagú) szóösszetétel valamennyi állat kicsinyének a megnevezésére használatos. A továbbiakban ezeknek az összetett szavaknak a földrajzi elterjedtségét vizsgálom részletesebben.

címszó	nyelvjárási adatok (az adatok előfordulási gyakoriságának sorrendjében)
bivalyborjú	(bihal)bocs, bivalyborjú, kicsi bivaly, bivalyfiú, fiúbivaly, (bivaly)puj, puju, purdē, puró, (bivaly)botóka
kecskegida	(kecske)olló, (kecske)gidó, kecskefiú, kecskefióka, kicsi kecske, kiskecske, jéd, jédocska, kecskebárány, gödölye, cega, cegello, cicuja
csirke	csirke, pisleny, kicsi csirke, kiscsirke, csirkefiú, piri, csibike,
kiskacsa	récefiú, récefióka, (réce)pipe, kicsi réce, kistréce, kicsi ruca, (kis)ruca, rucuka, récécske, kiskacsa, récekölyök, kácsafiú, kistasi
kisliba	(lúd)pipe, pipécske, kicsipipe, libuska, kisliba, lúdfiú, pipefiú, kicsi lúd
macskakölyök	macskakölyök, macskafiú, (macska)fióka, fiúmacska, kismacska, kicsi macska, cica, kiscica, cicafiú
nyúlfióka	nyúlfióka, fióknýúl, nyúlfiú, kisnyúl, kicsinyúl, (nyúl)kölyök, filesfiú, fiúfiles, süldő(nyúl), nyúlsüldő, nyulacska, nyuszika

1. táblázat. Az elemzett térképlapok (szócikkek) adatai gyakorisági sorrendben

4. A fiú ~ fióka lexikai elemet tartalmazó megnevezések földrajzi elterjedtsége

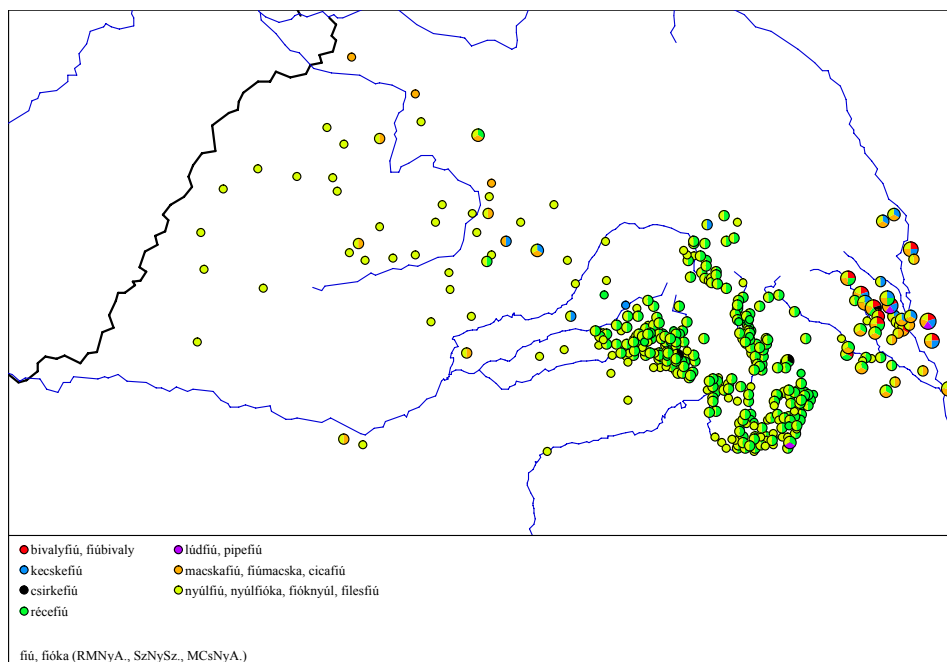
Az első térképen azt láthatjuk, hogy hány állat kicsinyének a megnevezésében fordulhat elő *fiú* ~ *fióka* egy adott kutatóponton.¹ A térkép alapján a vizsgált lexikai szerkezet használata leginkább Moldvában és néhány mezőszéki kutatóponton gyakori, több állat kicsinyének a megnevezésére is alkalmazható.

Az elemzett térképlapok adataiból készített integrált térkép nehezen értelmezhető ott, ahol sűrűbben vannak kutatópontok, jellemzően a SzNySz. abszolút sűrűségű kutatóponthálózata esetében. Az még így is jól látszik, hogy a *récefiú* és a *nyúlfióka* adatok szinte az egész Székelyföldön általánosak. A többi állat kicsinyének megnevezésében viszont csak nyomokban fordul elő a vizsgált lexikai szerkezet a SzNySz. adataiban (az egyes adatok előfordulásáról lásd a mellékletet).

Az [állat]-*fiú*, *-fióka* szerkezet Moldvában a leggyakoribb, mind a hét állat kicsinyének a megnevezésére találunk ilyen példát. A vizsgált lexikai szerkezet nagyobb moldvai gyakorisága esetleg összefügghet MURÁDIN LÁSZLÓ azon megállapításával, hogy Szabófalván a *fiadzik* ige — más nyelvjárásoktól eltérően — nagyobb állatok, pl. kecske, ló ellését is jelöli (1976: 27). Elképzelhető, hogy a

¹ A közzétételt megkönnyítendő, dolgozatomban csak fekete-fehér térképeket tartalmaz. Az eredeti, színes illusztrációkat a http://varghafr.web.elte.hu/VarghaF_kicsinyek3.ppt.htm címen lehet megtekinteni.

fiadzik igehez hasonlóan, azzal összefüggésben a jellemzően kisebb méretű állatok (nyúl, macska, réce) kicsinyének a megnevezésére használt szerkezet nagyobb állatok (kecske, bivaly) esetében is alkalmazhatóvá válik. A kapcsolat a két jelenség között azonban korántsem szükségszerű, hiszen JUHÁSZ DEZSŐ vizsgálatai alapján a *fiadzik* ige használata a kecske ellésére eléggé általános a Székelyföld nagyobbik (jellemzően északi) részén, *kecskefiú* adatot azonban csak egyet találunk az egész SzNySz.-ban, és azt sem egyedül jellemző lexikai változatként (2006: 171).

1. térkép. Az [állat] + fiú ~ fióka szerkezet előfordulása az elemzett térképlapok adataiban

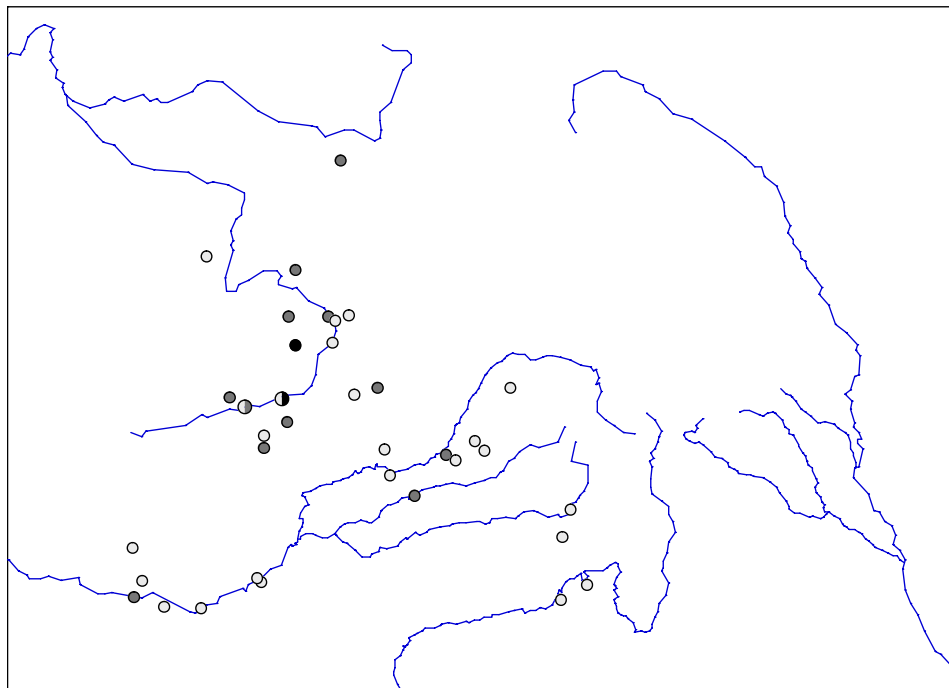
5. Hipotézisek az [állat]-fiú, -fióka típusú szerkezetek moldvai előfordulásának gyakoriságáról

Feltehetjük, hogy a vizsgált lexikai szerkezet Moldvában megőrzött régiség. Ezen felvetés alapján azt a hipotézist fogalmazhatjuk meg, hogy a történeti adatokban gyakrabban fordul elő a szerkezet az állatok kicsinyeinek megnevezésére, mint napjainkban.

Más megközelítés szerint a -fiú, -fióka utótagú (ritkábban előtagú) megnevezésformák nagyobb moldvai elterjedtségét az ezen a területen fokozottan jelentkező román nyelvi hatás is indukálhatja, és így együtt jár más, a román nyelvi hatást mutató jelenségekkel.

6. A vizsgált lexikai szerkezet előfordulása nyelvtörténeti adatokban

A SzT. adatai alapján két állat kicsinyének a megnevezéséből találtam annyi adatot, amennyiből érdemes volt a forrásdokumentumok helye alapján történeti térképet készíteni. Mivel a történeti adatok nyelvjárási relevanciájában nem lehetünk biztosak, ezért legfőljebb a térképen rendkívül markánsan kirajzolódó tendenciákat érdemes figyelembe venni.

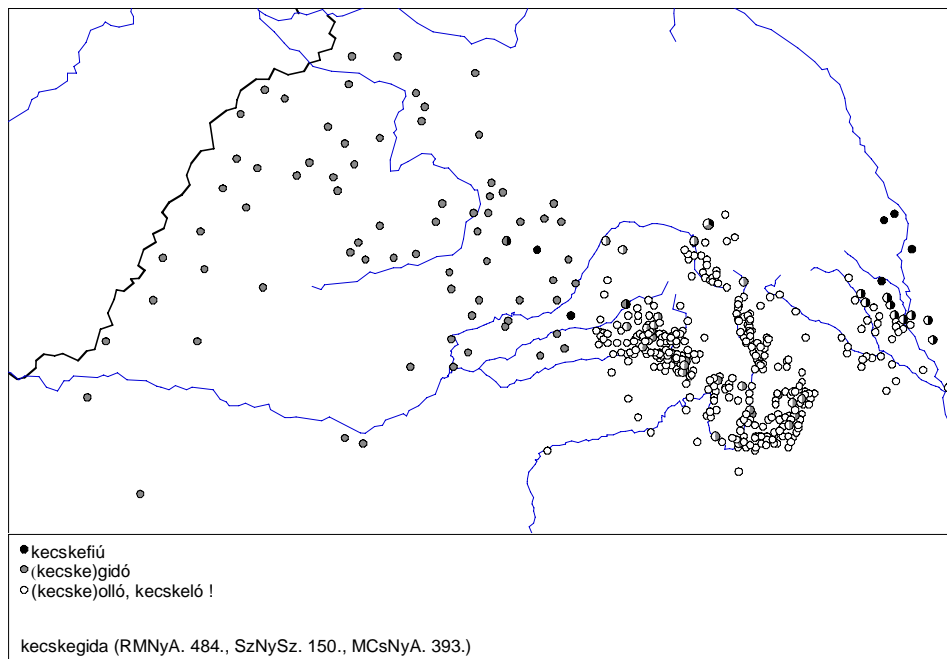

2. térkép. A 'kecske kicsinye' a SzT. adataiban (• kecskefiú, • gidó, • olló)

A 2. térképen a 'kecske kicsinye' jelentésű történeti adatokat láthatjuk. Előzetes hipotézisem az volt, hogy a jellemzően 17–18. századi adatokban nagyobb arányban fordul elő a *kecskefiú*, mint a nyelvjárási adattárakban. Ez az elvárás azonban nem igazolódott be. A 20. századi adatokban jóval gyakrabban fordul elő a *kecskefiú*, mint a SzT. adataiból készített térképen (lásd a 3. térképet).

A történeti adatok alapján érdekes összevetés adódik a *(kecske)olló* elterjedtségét illetően. A nyelvjárási adattárak szerint tipikusan a Székelyföldön, illetve Moldva délnyugati részén jellemző, a történeti térkép alapján viszont lehetséges, hogy korábban egész Erdély területén általános volt a használata, és mára a Székelyföldet és Moldvát kivéve mindenhol kiszorította a *gida* lexikai változat.

Az *olló* korábbi nagyobb elterjedtségére utalhat az 'ellik a kecske' jelentésű *ollózik* ige megjelenése olyan kutatópontokon, ahol a RMNyA. **kecskegida** térképén csak *gidó* adatot találunk. Az említett jelenségre JUHÁSZ DEZSŐ is felhívja a figyelmet egy közelmúltban megjelent tanulmányában (2006: 171).

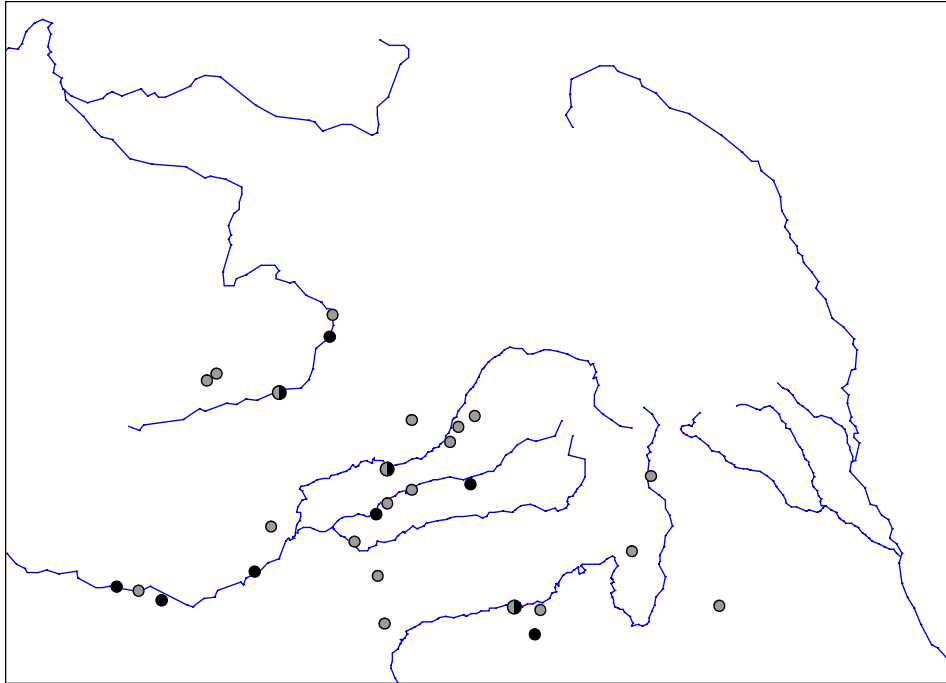
3. térkép. *Kecskefiú, (kecske)gida, (kecske)olló adatok előfordulása a nyelvjárási adattárakban*

A SzT. adataiból készített másik térkép a *lúdfiú* és a *pipe* elterjedtségét mutatja a zömében 17–18. századi adatok alapján (4. térkép). A térképen jól látszik, hogy a *lúdfiú* eléggé nagy földrajzi elterjedtséget mutat, bár a Székelyföldön már a történeti adatokban is csak a *pipe* lexikai változat fordul elő.

A nyelvjárási adatok alapján a 20. század közepére a *pipe* szinte teljesen kiszorította a *lúdfiú* alakot, míg a *pipefiú*, amelyre nincsen történeti adat, valószínűleg újabb fejlemény, és más állatok kicsinyeinek *-fiú* utótagú megnevezésének analógiás hatására jelenhet meg a rendszerben (a *lúdfiú*, *pipefiú* adatok földrajzi elterjedtségéről lásd a mellékletet). (Esetleg az is elképzelhető, hogy a *pipe* jelentésmezője bővül, és egyes helyeken már nem csak a fiókat jelenti, vö. *pisleny* 'jérce'.)

Az itt bemutatott történeti térképek és a nyelvjárási térképek összevetése alapján elmondhatjuk, hogy nincsen közvetlen kapcsolat a vizsgált szerkezet 20. századi moldvai, illetve erdélyi történeti elterjedtsége között.

Tovább vizsgálva a SzT.-ban előforduló 'állat kicsinye' jelentésű lexémákat, *-fiú* utótagú alakok főleg a szárnyasok megnevezésében fordulnak elő: *lúdfiú*, *tyúkfíú*, *récefiú*. A *récefiú* kivételével használatuk a 20. században már nem jellemző.

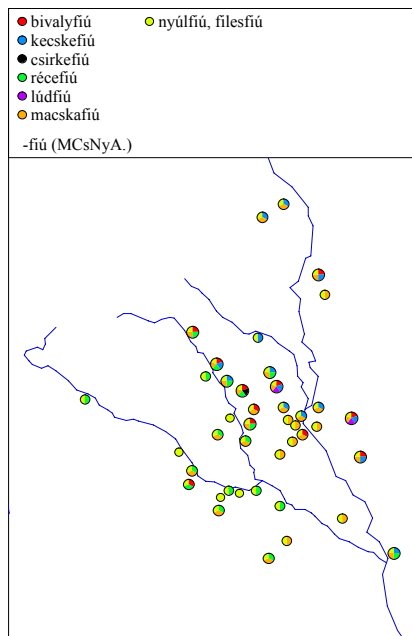
4. térkép. A • lúdfiú és a • pipe földrajzi elterjedtsége a 17–18. században a SzT. adatai alapján

7. A román nyelvi hatás szerepe a vizsgált szerkezet moldvai elterjedtségében

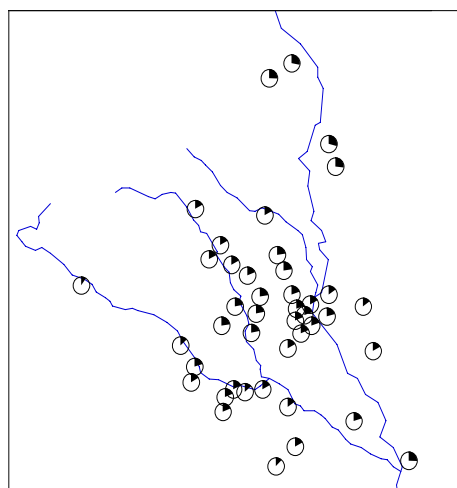
A történeti adatokkal való összevetés alapján a *fiú* ~ *fióka* elő-, illetve utótagú szerkezetek moldvai elterjedtsége regionális fejlemény. Felmerül a kérdés, hogy kapcsolatban áll-e a jelenség esetleg az ezen a területen fokozottan jelentkező román nyelvi hatással. Vagyis az [állat] + *fiú* ~ *fióka* szerkezet gyakoribb használatában esetleg szerepet játszik a román *pui de* szerkezet hatása (*pui de rață*, *pui de bivoliță*, *pui de pisică* stb.).

Ennek a kérdésnek a megválaszolásához összevető vizsgálatokat végeztem más, a román nyelvi hatást mutató jelenségekkel. Feltételezhetjük, hogy ahol más vizsgálatok alapján erősebb román nyelvi hatást mutatunk ki, ott általánosan fordul elő a vizsgált lexikai szerkezet is.

Az 5. térképen az általam vizsgált nyelvi jelenség moldvai elterjedtségét ábrázoló térképet láthatjuk a MCsNyA. adatai alapján, a 6. térképen pedig VORNICU FLORENTINÁNAK a román kölcsönszavak moldvai arányát mutató térképét, amelyet a MCsNyA. I. kötetének adatai alapján készített (VORNICU 2006; a dolgozat rövid összefoglalását lásd a következő címen: http://geolingua.elte.hu/maps/mcsnya/kolcsonszok_terk/terk_frames.htm).

5. térkép. A vizsgált szerkezet előfordulása Moldvában

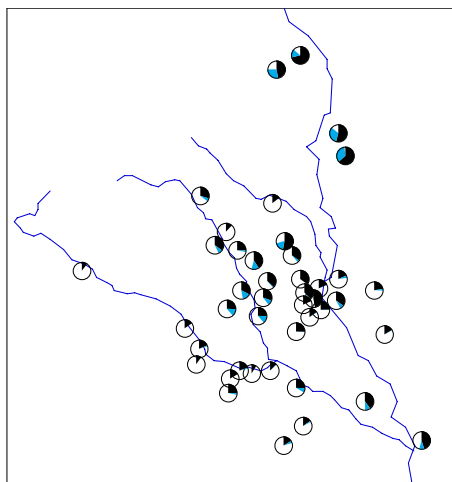
6. térkép. A román kölcsönszavak aránya a MCsNyA. I. kötetében

Az általam fölvetett hipotézist leginkább néhány Tatros menti település adatai támasztják alá, mivel ezeken a kutatópontokon sem a kölcsönszók, sem az [állat] + *fiú* szerkezet általánosabb használata nem jellemző. Böven találunk azonban olyan településeket, ahol egyáltalán nem látszik összefüggés a két jelenség között. Pusztinában például más településekhez képest kisebb a román kölcsönszók aránya az atlasz adataiban, az [állat] + *fiú* szerkezet mégis több állat kicsinyének a megnevezésében előfordul. Kalugarény esetében pedig a kölcsönszavak aránya jelentősebb, míg a vizsgált lexikai szerkezet általánosabb használata nem jellemző.

Az általam vizsgált lexikai szerkezet földrajzi elterjedtségét összevetettem egy másik, szintén a román nyelvi hatással kapcsolatos jelenséggel is. A 7. térképen az illabiális velárisok előfordulását láthatjuk a MCsNyA. első két kötetének adatai alapján. (Minél telítettebb egy adott kutatóponthon a kördiagram, annál nagyobb arányban fordulnak elő illabiális velárisok az adott kutatópont adataiban, a kutatóponthoz tartozó adatok számához és más kutatópontokhoz viszonyítva.) A kölcsönszavakhoz hasonlóan itt sem látszik, hogy a román nyelvi hatást mutató jelenség összefüggne az [állat] + *fiú* ~ *fióka* szerkezet használatával.

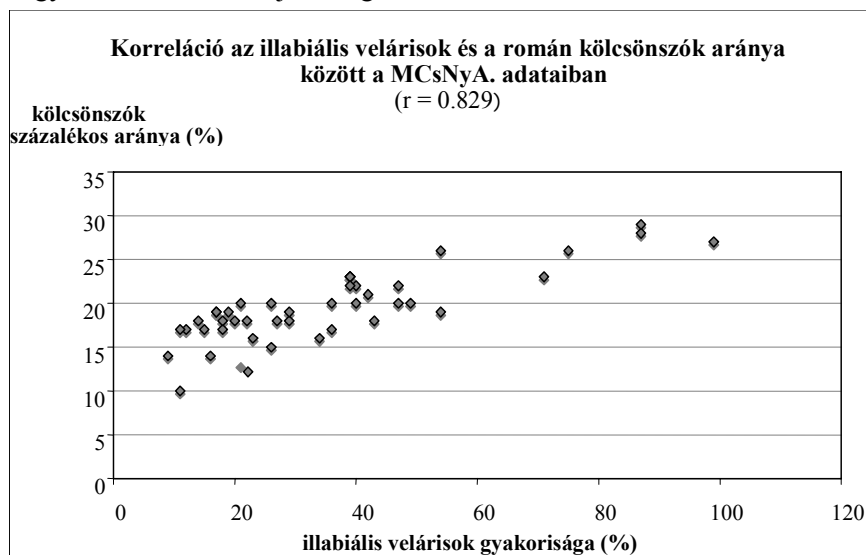
A térképen ábrázolt jelenségekről korrelációs elemzést is készítettem. Megnéztem, van-e együttjárás a román kölcsönszók gyakorisága, illetve az illabiális velárisok gyakorisága között. A két jelenség között igen erős a korreláció ($r = 0.829$), vagyis valószínű, hogy azokon a kutatópontokon, ahol a kölcsönszavak

aránya jelentős, ott az illabiális velárisok aránya is az (lásd az 1. ábrát). Ezek szerint a kölcsönszók és az illabiális velárisok aránya hasonlóan alkalmas a román nyelvi hatás kimutatására.

7. térkép. A •veláris e és a •veláris i gyakorisága Moldvában a MCsNyA. I–II. alapján

Nincs azonban korreláció a román kölcsönszók előfordulása és aközött, hány állat kicsinyének a megnevezésére használatos az általam vizsgált lexikai szerkezet egy adott kutatóponton. Természetesen ugyanez jellemző az illabiális velárisok és az általam vizsgált jelenség közti együttjárásra is, vagyis az [állat] + *fiú* ~ *fióka* szerkezet előfordulásának gyakorisága nem jár együtt a román nyelvi hatást egyértelműen mutató jelenségekkel.

1. ábra. Korreláció az illabiális velárisok és a román kölcsönszók között

8. Az [állat] + *fiú* ~ *fióka* szerkezet moldvai elterjedtségéről a nyelvjárási adattárak alapján

Az elemzett nyelvjárási térképek (szócikkek) alapján a *macskafiú*, *kecskefiú* adatok gyakoribb előfordulása Moldvában leginkább mezőségi kapcsolatra utalhat; a *récefiú* feltételezhetően székelyföldi hatást mutat (de nem fordul elő a legkeletibb székely kutatópontokon, például Magyarfaluban); a *nyúlfióka* ~ *nyúlfiú* adatok a vizsgált területen általánosan elterjedtek (lásd a mellékletet). A négy állat kicsinyének a megnevezésében is használatos lexikai szerkezet analógiásan alkalmazhatóvá válhat más állatok, például a bivaly kicsinyének a megnevezésére is.

9. Következtetés és kitekintés

A *fiú* ~ *fióka* utó-, illetve előtagú szerkezetek általánosabb moldvai használata az állatok kicsinyeinek megnevezésében a történeti adatokkal való összevetés alapján nem megőrzött archaizmus, és nem jár együtt a román nyelvi hatást mutató jelenségekkel sem.

A vizsgált szerkezet nagyobb moldvai elterjedtsége olyan regionális fejleménynek látszik, amelynek okát leginkább a különböző földrajzi és településtörténeti háttérű, de azonos szerkezetű adatok kölcsönhatásában kereshetjük.

Tanulásként leszögezhetjük, hogy a sűrűbb kutatópont-hálózatu regionális nyelvjárási adattárak az adatok integrálása révén jelentősen megkönnyíthetik az összefüggések feltárását. Az itt bemutatott adatelemzési eljárásokra például nem lett volna mód csak a RMNyA. adatainak felhasználásával. Megkerülhetetlen feladatnak látszik nagyatlaszaink mellett a kisebb, regionális nyelvjárási atlaszok, szótárak informatizálása is. Az újabb gyűjtéseket pedig célszerű úgy tervezni, hogy azok ne még későbbi munkafázisokban informatizálандó, hanem már rögtön informatizált adatokat eredményezzenek.

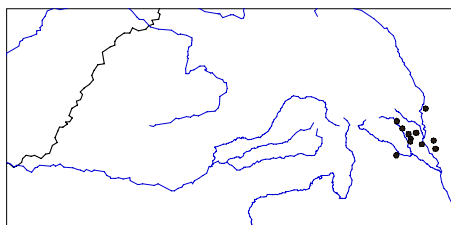
Célul tűzhető ki továbbá a nyelvföldrajzi adattárak mellett nyelvtörténeti adattárak területi alapú számítógépes feldolgozása is.

Irodalom

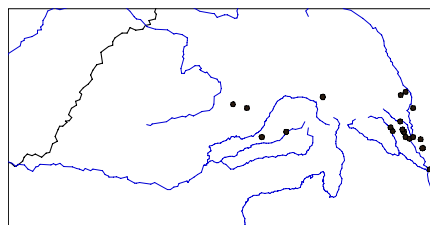
- BALOGH LAJOS–KISS GÁBOR (2002), Analitikus elemzési lehetőségek A magyar nyelvjárási atlaszának számítógépre vitt anyagán. In: *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely. 41–54.
- BODÓ CSANÁD–VARGHA FRUZZSINA SÁRA–VÉKÁS DOMOKOS (2005), Régi nyelvtalaszok — új módszerek. Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2005. október 25-i felolvasóülésén.
- HAJDÚ MIHÁLY és munkatársai (2005), *Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv I.* ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. Bp.

- HAJDÚ MIHÁLY és munkatársai (2006), *Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv II.* ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2006), Adalékok a történeti nyelvföldrajzhoz. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára.* Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 164–72.
- JUHÁSZ DEZSŐ–RADVÁNYI PÉTER–VÉKÁS DOMOKOS (2000), Egy dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer alapvetése. *MNy.* 96: 47–58.
- KISS JENŐ (2001a), *Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség.* Bp.
- KISS JENŐ (szerk.) (2001b), *Magyar dialektológia.* Bp.
- KRÉMER ZSÓFIA (2002), *A Székely nyelvföldrajzi szótár informatizálása.* Szakdolgozat. Bp. ELTE BTK.
- MCsNyA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II.* Szerk. GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA–SZABÓ T. ATTILA. A kiadás előkészítői MURÁDIN LÁSZLÓ és PÉNTÉK JÁNOS. *MNyTK.* 193. sz. Bp., 1991.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (1976), Az *ellik* és rokon értelmű társainak jelentésköre. *NyIrK.* 20: 21–30.
- CS. NAGY LAJOS (2004), Szóföldrajzi térképlapok a kolozsvári archívumban. Elhangzott a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson. <http://www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/csnagy-ea.rtf>
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–.* Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Gyűjtötte MURÁDIN LÁSZLÓ. Bp., 1995–.
- SzNySz. = GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA, *Székely nyelvföldrajzi szótár.* Bp., 1987.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–.* Szerk. SZABÓ T. ATTILA–VÁMSZER MÁRTA–KÓSA FERENC. Bp.–Kolozsvár, 1975–.
- VÉKÁS DOMOKOS (1999), *Informatikai lehetőségek a dialektológiában, különös tekintettel a fonetikai szempontokra.* Bp. <http://www.btk.elte.hu/fonetika/p/s/fon-szem.html>
- VÉKÁS DOMOKOS (2000), Magánhangzó-rendszerek elemzése informatizált nyelvjárási korpuszon. In: *Beszéd kutatás 2000. Beszéd és társadalom.* Bp. 75–86.
- VORNICU FLORENTINA (2006), *A csángó nyelvjárás román kölcsönszavai.* Szakdolgozat. Bp. KGRE BTK.

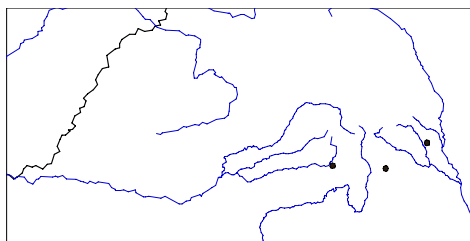
Melléklet

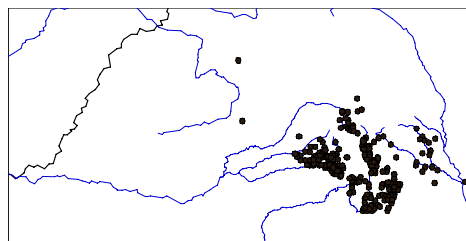
bivalyfiú, fiúbivaly (RMNyA. 581., SzNySz. 23., MCsNyA. 375.)

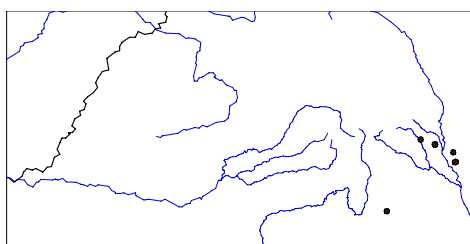
kecskefiú, kecskefióka (RMNyA. 484., SzNySz. 150., MCsNyA. 393.)

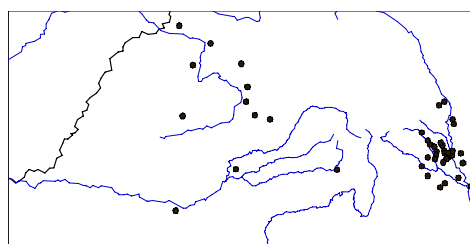
csirkefiú (RMNyA. 400., SzNySz. 45., MCsNyA. 410.)

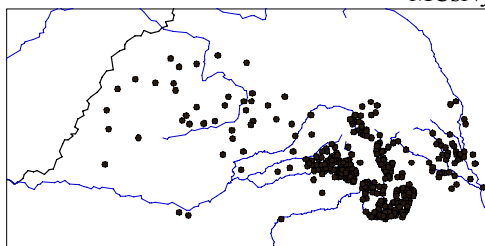
récefiú (RMNyA. 408., SzNySz. 144., MCsNyA. 414.)

lúdfiú, pipefiú (RMNyA. 405., SzNySz. 161., MCsNyA. 417.)

macskafiú, fiúmacska, (macska)fióka, cicafiú (RMNyA. 708., SzNySz. 199., MCsNyA. 428.)

nyúlfiú, (nyúl)fióka, fiók(nyúl), filesfiú, fiúfiles (RMNyA. 783., SzNySz. 222., MCsNyA. 541.)

Kicsinyító képzők földrajzi elterjedése az erdélyi régiségben

1. Bevezetés

Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” (SzT.) egyik előnye, hogy — ahol csak lehet — az adalékok után szögletes zárójelben feltünteti az idézett nyelvi adat keletkezési helyét, amely lehetővé teszi ezek nyelvföldrajzi vizsgálatát. A SzT. másik előnye, hogy a kicsinyítő képzős származékokat külön címszóként közli, függetlenül attól, hogy ezek már lexikalizálódott származékok (pl. *szipka*, *rabka* stb.) vagy nem (pl. *asztalka*, *legényke* stb.).

A szűkebb értelemben vett Erdélyen kívül — a partiumi részek nélkül — Szatmár és Máramaros megyéből származó levéltári adalékok is bekerültek a SzT.-ba. Olyan változatos forrásokból származnak, mint például birtok- és szolgáltatás-összeírások, végrendeletek, osztálylevelek, kelengye- és tárgylajstromok, az élet legkülönbözőbb kérdéseiben tartott vallatások jegyzőkönyvi anyaga, cse-re- és adásvételi iratok, nyugták, költségjegyzékek, körlevelek, egyházlátogatási, törvénykezési, valamint városi tanácsi, falusi meg széki jegyzőkönyvek, anyakönyvek, jobbágykezeslevelek, naplók, elmélkedések, misszilisek stb., vagyis a SzT. nagyjából minden regisztert lefed (egyes szövegek a beszélt nyelvhez állnak közelebb, mások formális szövegek), és ezeknek nagy része helyhez is köthető, így átfogó képet kaphatunk különböző nyelvi jelenségek, jelen esetben a kicsinyítő képzők nyelvföldrajzi állapotáról.

Dolgozatomban a SzT.-ban szereplő kicsinyítő képzők földrajzi elterjedését vizsgálom a 16–19. századi adatok alapján.

2. Nyelvföldrajz — történeti nyelvföldrajz

A történeti nyelvföldrajz a nyelvtörténet különböző korszakai nyelvi jelenségeinek földrajzi megoszlását kutatja. Szemben a mai nyelvállapot nyelvföldrajzi vizsgálatával, a történeti anyag esetén különböző nehézségekbe ütközünk. Elsősorban azzal kell szembesülnünk, hogy írott nyelvi anyag áll rendelkezésünkre, amely tükrözi ugyan a beszélt nyelvet, de az írott betű nem adja vissza minden esetben pontosan a hangzó beszédet. Tehát annak ellenére, hogy a SzT. adatai változatos forrásokból származnak, csak kellő óvatossággal kezelhetők.

Másik problémát jelenthet, hogy az adat keletkezési helye nem egyezik meg az író születési helyével, akár misszilisről, akár magánjellegű vagy hivatalos okiratról van szó. Ennek értelmében az iratok keletkezési helye írójának tartózkodási helyéről, nem feltétlenül s nem mindig lakóhelyéről tanúskodik (PAPP 1961: 18). Előfordulhat például, hogy Székelyföldről a mezőszéki nyelvjárás jel-

legzetességeit mutató nyelvi adat kerül elő, vagy a szövegen belül keveredik az író anyanyelvjárása tartózkodási helyének nyelvjárásával.

A hivatalos iratokkal azért is kell óvatosan bánnunk, mert adott sablonok alapján készültek. A végrendeletek például nem minden esetben megbízhatóak — hasonlóan más hivatalos irattípushoz —, hiszen kialakult kezdő- és záróformulákat tartalmaznak, amelyeket az íródeákok készen kaptak, így ez az egyéni/helyi nyelvhasználat vizsgálhatóságát gátolja. Ehhez társul az a nehézség is, hogy gyakran bonyodalmat okozhat az író személyének azonosítása, mert sokszor — tanúvallomási jegyzőkönyvek esetén — a számos aláíró tanú közül nehéz eldönteni, hogy ki volt a szövegező. Tehát egy szöveg nyelvjárásának helyéhez kötésekor fontos az író származási helyének meghatározása, amelyre gyakran a nemzetiségére/szülőhelyére utaló nevéből is lehet következtetni. Magán- és hivatalos levelek esetén DEME LÁSZLÓ terminológiáját alkalmazva el kell választanunk a fejet, aki a fogalmazó, diktáló személy, a kéztől, aki a diktálás után író vagy másoló személy. A kettő lehet azonos, de különbözhetnek is egymástól, és ilyenkor kérdés, hogy a levélben a fej vagy a kéz nyelvjárása jelenik meg (DEME 1959: 7). Még akkor is, ha sikerül megállapítani az író személyét, előfordulnak olyan esetek, amikor egy szövegen belül is nyelvjárási ingadozások vannak. Ennek oka lehet, hogy a szövegek írói nem beszéltek teljesen tisztán egy bizonyos nyelvjárást, hiszen nem egy helyen éltek le életüket, így a különböző tartózkodási helyeiken beszélt nyelvjárástípusok nyomot hagytak saját nyelvhasználatukban. Az egy szövegen belüli nyelvi ingadozásnak másik oka lehet az író nyelvjárásának és a normatív változatnak a keveredése. Az is előfordulhat, hogy egy szövegen belül különböző egyének nyelvéllapota keveredik, mert a kéziratok gyakran nem eredeti nyelvi szerzőjüktől valók, hanem más egyénektől származók, esetleg többrendbeli másolatok. Ilyenkor minden másoló valamilyen mértékben saját nyelvjárásán szűrte át a szöveget.

A végrendeletekkel szemben a tanúvallomási jegyzőkönyvek hitelesebb forrásnak bizonyulnak, ugyanis a tanúvallomásokat rögzítő jegyzőkönyvek követelménye volt, hogy a tanúk vallomását híven, szó szerint rögzítsék (MIKLÓS 2002: 128). Tulajdonképpen ezek a szövegek állnak legközelebb a beszélt nyelvhez.

A fenti problémák mellett a SzT. esetében még egyet figyelembe kell vennünk. Mégpedig azt, hogy — a hatalmas adatmennyiség ellenére — az adalékok nem oszlanak meg arányosan. Jóllehet a szerkesztői elvek között szerepel, hogy egy címszó alá lehetőleg olyan adalékokat kell besorolni, amelyek a teljes nyelvet területet lefedik, többségük mégis Kolozs, Szolnok-Doboka, Maros-Torda és Udvarhely megyei levéltárakból került elő, és sokkal kevesebb más megyéből. Tehát világos, hogy nyelvföldrajzi kutatásokat történeti anyagon csak kellő óvatossággal lehet végezni. Az egyszerűség kedvéért a kicsinyítő képzők földrajzi elterjedésének vizsgálatakor az adalék után szögletes zárójelben közölt helymegjelölést, pontosabban megyejelzést fogadom el hitelesnek, nem foglalkozom az-

zal, hogy a szöveg közlője valóban a megadott településről származik-e. Azokat az adalékokat, amelyek után nincs feltüntetve a megyejelzés, a *nem lokalizálható* kategóriába sorolom.

A SzT. adatai a Tisza–Körös-vidéki, az északkeleti, a mezőségi és a székely nyelvjárási régióból származnak. Nyugatról keletre haladva a következő megyékből vannak adatok: Szatmár (Szt), Szilágy (Sz), Kolozs (K), Szolnok-Doboka (SzD), Beszterce-Naszód (BN), Torda-Aranyos (TA), Alsó-Fehér (AF), Hunyad (H), Szeben (Szb), Fogaras (F), Nagy-Küküllő (NK), Kis-Küküllő (KK), Maros-Torda (MT), Csík (Cs), Udvarhely (U), Háromszék (Hsz), illetve nagyon szörványosan (csupán egy-két adalék) Máramaros megyéből (Mm). A 16–19. század közti időszakban a megyék felosztása változott, ennek tulajdonítható az a tény, hogy egyes adalékok után nem megyejelzés, hanem székjelzés áll (pl. Csz — Csíkszék, Gysz — Gyergyószék), illetve olyan megyéből származik az adalék, amely a 19. századra a szomszédos megyékbe beolvadt (ilyen például Zaránd megye vagy Belső-Szolnok megye).¹

3. Kicsinyítő képzők százalékos megoszlása a SzT.-ban

A SzT.-ban a következő kicsinyítő képzők szerepelnek (természetesen nem egyforma produktivitással): *-cskA*,² *-kA*, *-ika*, *-őcske*, *-k*, *-ka/-kó*,³ *-i*, *-dkA*, *-uka*, *-óka*, *-d*, *-ja*, *-ó/-kó*, *-ikó*, *-őc*, *-őce*, *-icska*, *-icskó*, *-docska*, *-óca*, *-dAd*, *-uca*, *-ocs*, *-őke*, *-ica*.

Az 5081 kicsinyítő képzős származékot tartalmazó adalék közül 4136 lokalizálható, 945, vagyis közel 20% nem köthető helyhez.

A SzT. legproduktívabb kicsinyítő képzője a maihoz hasonlóan a *-cskA*, amelynek használatára szinte semmilyen blokkoló szabály nincs, bármilyen alapszón előfordulhat. A 4119 lokalizálható adalék közül 3311 (kb. 81%) tartalmaz *-cska* képzős származékot. Földrajzi szempontból pedig kivétel nélkül minden megyéből van rá adalék. Ha egy megyéből csak egy-két adalék származik, az biztosan *-cska* képzős (pl. Máramarosból mindössze két kicsinyítő képzős származék került be a SzT.-ba, 1729: *Szurdokonis az Malomház mellet Csináltattam 3 sertes(ne)k valo oloczkát* [Ruszkova Mm; Zólyomi János Teleki Pálhoz], 1687: *Voltanak az Kamaraháznál... egy nihány igen avasos husas aprolek szalonnácskák* [Sziget Mm; Törzs]). Legnagyobb számban Erdély középső részében elhelyezkedő megyékben adatolt (Kolozs, Szolnok-Doboka, Maros-Torda és Al-

¹ Zaránd megye Arad környékén helyezkedett el, a Partium része, Belső-Szolnok pedig középkori magyar közigazgatási terület, amelynek központja Szamosújvár, Szolnok-Doboka megyébe olvad be.

² A képzőjelölésben a nagy *A* azt jelenti, hogy *a*-s és *e*-s változata egyaránt van a képzőnek.

³ Ez a jelölés azt jelenti, hogy kettős címszóként jelenik meg a SzT.-ban: pl. 1823–1830: *a prussus huszároknak a csákójok is alol széles, a teteje szupujko volt* [FogE 203]; 1792: *a' Széke-lyeknél... szupulyka orru, az az lapos orru* (MNy. 69: 283).

só-Fehér). A határ mentén fekvő megyékből kevés ilyen származék van (Szatmár, Máramaros, Beszterce-Naszód, Brassó), de innen általában kisebb számú adalék került be a SzT.-ba, mint az említett megyékből.

A *-kA* kicsinyítő képző produktivitása sokkal kisebb, mint a *-cskA* képzőé. A SzT. eddig megjelent 12 kötetében összesen 331 (8%, kb. tízszer kevesebb, mint a *-cskA*) olyan adalék van, amely ilyen képzős származékot tartalmaz. Ennek az lehet a magyarázata, hogy több (elsősorban fonetikai, illetve szótagszámmal összefüggő) blokkoló szabály korlátozza a *-kA* használatát. Például *a* és *e* végű szavak az erdélyi régiségben (ahogy a mai nyelvben sem) nem kaphatnak *-kA* képzőt: **almáka*, **kefőke*. A SzT. adatai azt bizonyítják, hogy az erdélyi régiségben a magánhangzóra végződő szavak többnyire a *-cskA*-t kapták. A mai nyelvben kivételnek az *i* végűek számítanak, amelyek inkább *-kA*-t vesznek fel. Ezzel szemben a SzT.-ban nyolc olyan *-cskA* képzős címszót találtam, amelyek alapszava *i*-re végződik, és egy példa sincs arra, hogy *i* végű szóhoz *-kA* képző kapcsolódna (*amicske*, *annyicska*, *holmicska*, *kocsicska*, *lájbicska*, *mántlicska*, *régicske*, *stelázsicska*). A *-kA* előfordulhat ugyan egyszótagú szavakkal, de ezek a származékok már lexikalizálódtak, vagy a lexikalizálódás útján állnak (*szipka*, *rabka*, *szánka*, *tálka*). Zárhangra végződő többszótagú szavakhoz is kapcsolódhat *-kA* az erdélyi régiségben (*darabka*, *árpádka*, *beszédke*, *rövidke*, *csigafalatka*, *falatka*, *huncfutka*), kivéve, ha az illető zárhang *m*, *g* vagy *k*. Ezek a blokkoló szabályok tehát erősen korlátozzák a *-kA* használatát, ami az adatok mennyiségében is tükröződik. Földrajzilag szórt a használata, Máramaros megyén kívül mindenhol adatolható, bár Szilágy megyéből csak egy (1692/1737: *Szen Peteren az Imátkozó Erkelykéb(en)... láttom az Asztalotskáján sok külö m külö m arany műveket* [Szilágycseh; EMLt]), Beszterce-Naszód, Brassó és Szeben megyéből pedig két-két adalék származik. Legtöbb előfordulása Kolozs megyében van (52), ezt követi Maros-Torda (50), valamint Szolnok-Doboka (31) adattal.

A SzT.-ban 14 *-d* kicsinyítő képzős, valamint *-d*-t tartalmazó képzőbokros származék szerepel címszóként: *alábbadka*, *apród* (az *apród*-nak természetesen csak a melléknévi 'aprócska, kicsike' jelentésnél besorolt adatait vettem figyelembe), *jobbad*, *jobbadik*, *jobbadka*, *kevesed*, *kicsid*, *kicsided*, *kicsind*, *kicsinyded*, *közeldeden*, *nagyobbadka*, *nehezdedke*, *szebbedkén*, összesen 139 beszerkesztett és lokalizálható adalékkal.

Bár kevés származék jött létre *-d* kicsinyítő képzővel, tehát az erdélyi régiségben is már az elavulóban lévő képzők közé tartozik, az adatok mennyisége azonban azt mutatja, hogy bizonyos régiókban még használták (sőt használják mind a mai napig). Jelentésének elhomályosulását, illetve improduktívá válását példázza egyrészt az a tény, hogy funkciójának megerősítésére képzőbokor elemévé vált: *-dad/-ded* (*közelded*), *-dka/-dke* (*nagyobbadka*, *nehezdedke*) és *-docska* (*jobbadocska*), másrészt az, hogy a felsorolt alapszavak közül többnek van *-cska/-cske*, illetve *-ka/-ke* képzős származéka is: *alábbacska*, *aprócska*, *job-*

bacska, kevesecske, kevéske, kicsinyecske, kicsinyke, nagyobbacska, nehezsékén, szebbecske. A közeldeden-nek nincs -ka/-ke vagy -cska/-cske képzős párja.

A számadatok azt mutatják, hogy a -d kicsinyítő képző földrajzilag elsősorban a székely megyékben (Udvarhely, Csík, Háromszék), a szomszédos Maros-Torda, valamint Kolozs megyében elterjedt, ezen a viszonylag kompakt tömbön kívül sokkal kisebb arányban jelenik meg. Szatmár, Máramaros és Brassó megyéből egyetlen adat sincs, Szilágy (1804: *Ezen Szőlők... apródonként szereztettek* [Somlyó Sz; CU Aspremont vall.]), Beszterce-Naszód (1658: *az kicsidis az mi közel kedvesebb* [Bszt.; Ks 90 Cseffey László nyil.]) és Torda-Aranyos (1763: *háromon voltunk egy kitsindég az malomb(an)... akkor énis ki fordultam volt egy kisség az Malomházból* [Záh TA; Mk. V. VII/19 Ginga Pásk (54) vall.]) megyéből pedig egy-egy adalék került elő.

A felsorolt képzőkön kívül az -ika, -ikó és -óka fordulnak elő több adalékban. Az -ika és -ikó Erdély-szerte népszerű kicsinyítő képző volt, az előbbi Kolozs (pálcika címszó alatt például a következő adalék található: 1584: *Sos Jstwan... wallia... hallek kialtast... Hatra tekintek es hat Daudid Ianos es Sardi Ianos Ieo vtanna(m) Ez zora kialtasra felele igy Sardi Ianos, Jhol Neste lelek Curwa fy lasd meg Minemeo palczika vagion en Nallam* [Kv; TJK IV/1. 348]), Szolnok-Doboka (1765: *Varga Gyorgy... kezében lévő kis ujjomni pálczikával maga előtt Czivészlett, hogy valamiképpen belé ne szaladgyon Szabaszlai Ur(am) és meg ne foghassa* [Szépkényerüsztmárton SzD; Eszt-Mk Vall. 13]), Hunyad, Nagy-Küküllő, Maros-Torda (1629: *ez az Andras sokat kesek borertt Uram megh uere egj palczikával* [Mv; MvLt 290. 156a]), Csík és Háromszék megyéből adatolt, az utóbbi Kolozs (1774: *Zöld Uram aban az Űdőben a Falun kívül egy oldalban az Uraság fölgyin egy paraszt Hazikot epitetett* [Mocs K; Ks Conscr. 31]), Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Hunyad, Szeben, Fogaras (1640: *vagi(on) ennek felette 19. muntanis Jóveveniek kiknek valami hazikoikis vagio(n) szabadosak el menny vagi ot lakni* [Szevesztrény F; UC 14/48. 78]), Maros-Torda, Csík, Kis-Küküllő, Udvarhely, Háromszék (1840: *a' Solyom kő alá építettett volt egy házikot* [Bikszád Hsz; MkG]) megyéből. Használata földrajzilag szórt, nem korlátozódik egy nyelvjárási területre. Az -óka kicsinyítő képző Torda-Aranyos, Alsó-Fehér (1733: *Edgj Varro ladátskáb(an) recze köteshez valo botokák* [Maros-sztkirály AF; Told. 2]) és Maros-Torda (1636: *ezt az fogoly legent... Nagy Zabo Istvan karon foghta vala, es ugy vonza uāla... nyerges Istvanis utanok ballagh uala az botokaua* [Mv; MvLt 291. 68a]) megyéből került elő.

Három olyan kicsinyítő képző van, amely feltehetőleg román nyelvi hatásra került be az erdélyi nyelvhasználatba: -ja (*butuja*⁴ 'hordócska' jelentésben 1743-

⁴ A *butoi* a románban hordót jelent, a -ja végződést a nyelvérzék képzőnek foghatta fel. A nyelvi adat román nyelvterülettel határos megyéből került elő, ami alátámasztja azt a feltevést, hogy ez a képző a román nyelvvél való kontaktus eredménye a magyarban.

ból: *küldöttem... Egy butuja Tejfelt* [A.árpás F; EMLt Váradi Zsigmond gr. Teleki Ádámhoz]), *-ica* (*pojenica* 'kis erdei tisztás' jelentésben 1782-ből: *azt tudom hogy egy helyyetskét a Gorbai határon in vályá Unguruluj nevezetű völgyben Pojáná Boldizsojének hívják melly Pojenitzát én tudom, hogy olly kitsiny helyly volt tsak az én emlekezetemre is, hogy alig termett meg rajta egy szekeretske széna... de ezen Pojenitzát miért hívják annak, nem tudom* [Paptelke SzD; JHbK VIII/18 Petrán Togyér Senior (72) j b vall.]), valamint *-uca* (*lunkuca* 'rétecske' jelentésben 1765-ből: *ezen Lunkutzát nem emlekezünk reá hogy mikor és ki irtotta légyen ki* [Hosszútelek AF; JHb XXVII. 25. 5]). Az adalékok olyan megyékből vannak, ahol viszonylag nagy számú román lakosság is élt, erőteljes volt a nyelvi kontaktus a két beszélőközösség között.

A többi kicsinyítő képző egy-egy származékban és egy-egy megyében jelenik meg, egyszeri előfordulások. Ez azt is jelentheti, hogy a szövegközlő nyelvi leleménye, bár előfordulhat, hogy a nyelvközösség használta, de elsősorban a beszélt nyelvre jellemző. Az *-icska* és *-icskó* képzők egyaránt Szolnok-Doboka megyei adalékokban jelennek meg (1840: *bátorságosabban bírhasam azon Házitskat* [Dés; DLt 1420]; 1843: *tetzet... admoneáltatni hogy a Tegla vető helyen fel építettett Házatskát es egy kis veteményező Kertetskét elrontsam, holott az a Házitsko az egészség fen tartására... szükséges képpen meg kellett lenni... méltotasson azon Házitskot a maga valóságában meg hagyni* [Dés; DLt 1358]). Alsó-Fejér megyéből egy adalékban szerepel *-docska* kicsinyítő képző (1747: *Samuel Ur(am)... beteges állapotall van, de most Jobbadocskán van* [Buzd AF; Ks 96 Mikó Ferenc feleségéhez]).

Bár az adalékokban sok kicsinyítő képző megjelenik, ezek közül csupán a produktív(abb) képzők használatában mutatható ki területi megoszlás. A *-cska/-cske* és a *-ka/-ke* Erdély teljes területét lefedik, az *-ika* és *-ikó* használatában szintén nincs területi korlátozás, a *-d* viszont leginkább a székelysége jellemző, székely specifikum. A többi kicsinyítő képzőnek — már az adalékok kis száma miatt is — a használata egy-egy megyéhez kötődik.

A SzT. tehát alkalmas nyelvföldrajzi vizsgálatok elvégzésére, még a nyelvi rendszer olyan kis részterületére vonatkoztatva is, mint a kicsinyítő képzők. Természetesen körültekintően kell bánnunk minden adattal, hiszen sok esetben a pontos származási hely meghatározása nehézségekbe ütközik, vagy teljességgel lehetetlen. Emiatt történeti nyelvföldrajzi elemzésbe csak olyan adatok vonhatók be, amelyek pontosan lokalizálhatók.

Irodalom

- DEME LÁSZLÓ (1959), *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. NytudÉrt. 20. sz. Bp.
- LADÁNYI MÁRIA (2004), Szinkrón összefüggések — elméleti, funkcionális és történeti magyarázatok (Megjegyzések a *-ka/-ke* és *-cska/-cske* főnévképzőről). In: „...még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Szerk. LADÁNYI MÁRIA–DÉR CSILLA–HATTYÁR HELGA. Bp. 52–64.
- MIKLÓS GABRIELLA (2002), Nyelvi egységesülés az északkeleti régióban a XVII. század elején. In: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc. 126–29.
- PAPP LÁSZLÓ (1961), *Nyelvjárási és nyelvi norma a XVI. századi deákjainak gyakorlatában*. NytudÉrt. 25. sz. Bp.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA–VÁMSZER MÁRTA–KÓSA FERENC. Bp.–Kolozsvár, 1975–2005.

RÉVAY VALÉRIA (*Veszprém*)

A kialakuló magyar szakszókincs korai nyelvemlékeink tükrében

A mai magyar szaknyelvek szókincse akár az uráli, finnugor és ugor korig nyúlik vissza, hiszen például a halászati vagy vadászati szaknyelv legfontosabb szavai e korokban keletkeztek, s bár nyilván kezdetleges halászatra vagy vadászatra utalnak, de még ma is nélkülözhetetlen elemei e két szakma szókincsének.

A magyarság történetének csaknem három évezrede alatt időről időre újabb és újabb ismereteket sajátított el, amelyek nyomán megváltozott az élet- és gazdálkodási módja, a társadalmi berendezkedése, a hitélete. Olykor egy-egy foglalkozási ágak vagy eljárásnak az alapnyelvi szókincsét egészítették ki idegen nyelvből eredő szavakkal, amelyek aztán együtt alkották egy-egy egyszerűbb vagy bonyolultabb tevékenység, mesterség szakszókincsét, folyamatosan gazdagítva azt újabb belső keletkezésű vagy idegen elemekkel.

Az is előfordult, hogy ősi — alapnyelvi eredetű — szavaink jelentése az évszázadok alatt megváltozott, s e megváltozott jelentésben épültek be valamelyik szakma szókincsébe: *had* (az eredetileg 'nemzetség, nagycsalád' jelentésű, finnugor kori szavunk a rokonságnevek körébe tartozott, később azonban a bekövetkezett jelentésváltozás — a nemzetségek szerinti hadviselés szokása — nyomán alakult ki 'hadsereg' jelentése, s ez a szó már a háborúskodás szókincséhez sorolható), a *menny* szó finnugor kori jelentése 'égbolt, levegőég' (vö. TESz) alapján a szó a természeti jelenségek közé tartozik, később 'a keresztény hitben az ég mint az Isten, az angyalok és az üdvözültek lakóhelye' (vö. ÉKsz) jelentés kialakulása nyomán bekerül az egyházi szókincsbe is.

A földművelés, a szántás, vetés, gyümölcs- és zöldségtermesztés, az állattartás, a különböző kézműves mesterségek, a halászat, vadászat, szövés, fonás, ruházkodás, azok kiegészítői, az ékszerek, az ételkészítés, a ház és tartozékai, berendezése, a ház körül és a konyhában használt szerszámok és eszközök nevei, a feudális társadalmi csoportokkal vagy a keresztény hittel kapcsolatos szakszókincs egyaránt része volt az ómagyar kori nyelvnek. Korai személyneveink híven tükrözik a korabeli foglalkozásneveket: *Chordas*, *Halaz*, *Mezarus*, *Nadwago*, *Pinter*, *Sowago*, *Tymar* (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 382), továbbá *Őriző*, *Pányvádi* (lovász neve), *Szőlős*, *Udvaros*, *Vető* (KÁLMÁN 1973: 42). Hogy a különböző foglalkozások és szakmák szakszókincséről csak szórványosak és hiányosak az adataink, az a korszakból származó írott emlékek kis számával és esetlegességével magyarázható.

A korai ómagyar korból fennmaradt írott források arról tanúskodnak, hogy volt magyar szakszókincs már ebben a korban is, meglehetősen, ez főleg a fent felsorolt szakmák nyelvhasználatára korlátozódott, miközben a tudományok nyelve és szókincse még kiforratlan volt. Ha a Veszprémvölgyi apácák adománylevele nem csupán szórványosan tartalmazott volna magyar szavakat, hanem az egész szöveget magyarul írták volna, akkor ma egyéb — igen korai adataink is — lennének a foglalkozásnevekre, hiszen a kolostor lakóinak eltartásához nemcsak földekre, falvakra volt szükség, hanem mesteremberekre is. Az adománylevél görög, illetve latinra fordított szövegéből kiderül, hogy a király e tekintetben is messzemenően gondoskodott a veszprémvölgyi kolostorról, s adományai között a következő mesterembereket is felsorolja: révészt, halászokat, ácsokat, pohárnokot, esztergályost, sőt a szőlőskertek gondozására vincelléreket. Sajnos, ezeket a foglalkozásneveket nem tartották szükségesnek magyarul is megnevezni, így első magyarországi nyelvemlékünkben ezekre nincs magyar adatunk.

A magyar nyelvű szak- és tudományos szókincs gyarapításában jelentős szerepe volt az iskolai oktatásnak is. A középkor végére Európa-szerte — így nálunk is — már minden jelentősebb városban működött plébániai iskola. A magyar diákok Európa számos városában végeztek egyetemi tanulmányokat, s hazatérve az ott tanultakat adták tovább tanítványaiknak, az ott lemásolt vagy leírt latin jegyzeteiket, „tankönyveiket” használták itthon is.

Az iskolákban latinul előadott tantárgyak anyagát a diákok szójegyzékek segítségével értelmezték. E szójegyzékek, amelyekben a latin szavak megfelelőit egy-egy európai nyelven — az iskolások anyanyelvén — adták meg, egész Európában elterjedtek. Leggyakrabban — többek között a Besztercei Szójegyzékben is — *nominal*-nak vagy *nomenclator*-nak nevezik őket, utalva szófaji jellemzőjükre: a szöszedetekben elsősorban főneveket gyűjtöttek egybe. BALÁZS JÁNOS ennek okát az arisztotelészi filozófiában gyökerező középkori nyelvszemléletben keresi, mely szerint „a szavak a dolgok (*res*) jelei, persze nem közvetlenül, hanem a dolgok lényeges jegyeit sűrítő és jelképező fogalmak közvetítésével”; továbbá „minden ismeretünk végső forrásai a világ dolgai, s a szavak ezeket nevezik meg” (1987: 139). Eszerint a legelsődlegesebb szófajnak a névszót kell tekintenünk.

E középkori szójegyzékek másik fontos jellemzője, hogy bennük a szavakat nem abc-rendbe szedve találjuk meg, hanem fogalomkörökbe sorolva, amit MELICH szerint „csak a főneveknél lehetett végrehajtani, a melléneveket, igéket, határozókat ilyen csoportosításban nemigen lehetett felsorolni” (idézi BALÁZS 1987: 142). GÁLDI egy szótártani tanulmányában úgy véli, hogy a középkori szójegyzékek mintáját Sevillai Isidorus (kb. 560–636) adta meg „*Originum sive Etymologiarum libri XX.*” (Az etimológiák vagy eredetek könyve) című hatalmas és nagy hatású enciklopédikus művében, melyben korának és elődeinek tudományos és szakmai ismereteit összegzi, vizsgálati módjában pedig az antik

gondolkodásmódot követi, keresve az eltéréseket és az analógiákat, miközben magyarázza a hellenisztikus és a római örökséget.

Művének fő egységei a következők: a hét szabad művészet, a jog, az orvostudomány, a szent tudományok, a természettudományok és a technika, ezekben pedig a következő alfejezetek találhatók: 1. grammatika, 2. retorika és dialektika, 3. aritmetika, muzsika, geometria, asztronómia, 4. medicina, 5. jogtudomány és időtan, 6. könyvekről, írásról, irodalomról, egyházi ünnepekről és tisztségekről, 7. Istenről és a szentekről, szentatyákról, vértanúkról, 8. az egyházzal és a szektákról, 9. a nyelvekről, 10. az elnevezésekről, 11. az emberről, 12. az állatokról, 13. az elemekről, a világ részeiről, 14. a földről és részeiről, 15. a városokról, házakról, földbirtokról, 16. a fémekről, kövekről (titkos erejükről), mértékekről, súlyokról, 17. a mezőgazdaságról és a növényekről, 18. a hadügyről és a játékokról, 19. az építészetről, hajózásról és a ruhákról, 20. a táplálékról, bútortartásról, gazdasági eszközökről (vö. KÉRI 2004).

GÁLDI szerint a Besztercei Szójegyzék (1395 k.) szócsoportosítása is erre a műre nyúlik vissza, akárcsak több más, Európában keletkezett középkori szójegyzék (idézi BALÁZS 1987: 144–5). A Schlägli Magyar Szójegyzék (1405 k.) „a Besztercei Szószedet szakasztott mása” — írja róla ismertetésében SZAMOTA ISTVÁN (1894: 3), bár a SchlSzej-ben a fejezetek száma sokkal több, tehát olyanok is vannak benne, amelyek a BesztSzej-ből hiányoznak, és az egyes fejezetek is bővebbek (i. m. 4).

A BesztSzej a fejezetcímeket általában latinul adja meg. Magyarul csak alkalmanként találjuk meg a latin fejezetcím megfelelőjét, ehelyett többnyire az első szó utal a latinul megadott fejezetcímre: 1. ember, 2. „nemseth”, 3. katonai kifejezések, 4. föld, 5. „Kezdehik viznek es haýonak neweý”, 6. halak, 7. növények, 8. ház, 9. ruhák és díszek, 10. szekér, 11. kutya, 12. gyümölcsök, 13. fák, 14. lovak, 15. állatok, 16. vadállatok, 17. férgek, 18. madarak, 19. étkezés, 20. konyha.

A SchlSzej-ben az előbbiben nem szereplő kategóriákat is találunk, például egyház, égitestek, időjárás, időszámítás, napszakok, a hét napjai, számnevek, testrészek nevei, gabonafélék és mérőeszközeik, építmény és tartozékai, színek, fémek, bútor, betegségek, hangszerek, énekesek, játékok, vigasság, szórakozás, szerszámok, mesterségek, szövés-fonás.

A szavaknak a magyar szójegyzékekben is alkalmazott — Sevillai Isidorig visszanyúló — csoportosítása a középkori embernek a világról szerzett ismereteit tükrözi, ahol az egyes témakörök valójában egy-egy mai szakterület vagy tudományág legfontosabb szókincsét foglalják magukba. Ez a kategorizáció — némi módosítással és sorrendi változtatással — egész Európára jellemző volt. Tudjuk azonban, hogy a szemantikai kategorizálás kultúra- és környezetfüggő, tehát e tematikus szócsoportok az európai ember középkori világképét tükrözik a témakörökbe rendezett latin szókincs alapján, majd az egyes vulgáris nyelvekre

való fordításuk közben az adott nép és nyelv kulturális és nyelvi sajátosságainak megfelelően módosítva az eredeti sorrendet, kiemelik a számukra érdekesebb, fontosabb részeket, vagy elnagyolják azokat, amelyek saját kultúrájukban nem jellemzők.

Ha a BesztSzej-ben és a SchlSzej-ben található kategóriákat összevetjük a SZILÁGYI N. SÁNDOR által a szócsoporthoz komplexitásuk foka szerint felállított hierarchikus rendszerével, megállapíthatjuk, hogy szójegyzékeinkben a SZILÁGYI N. által „a ránézésre azonosítható kategóriák”-ba sorolható szavak (állatok és emberek, növények és csinálmányok) szerepelnek a legnagyobb számban. Az Apáczaitól kölcsönzött szóval összefoglalóan megnevezett *csinálmányok* körébe az edényeket és tárolókat, szerszámokat, öltözetdarabokat, bútorokat, épületeket, járműveket és hangszereket sorolja (i. m. IV, 2.c), amelyek — mint a fenti felsorolásban is látható volt — a növény- és állatcsoportok nevei között foglalnak helyet szójegyzékeinkben.

A SZILÁGYINál a „ránézésre nem azonosítható” kategóriába tartozó *rokonság- és funkciónevek* a BesztSzej-ben az első és második csoportban szereplő *ember* és *nemzet* címszó alatt olvashatók. Szójegyzékeinkből teljesen hiányoznak viszont az intézménynevek, az absztraktumok és elvont fogalmak nevei pedig az egyes csoportokban szétszórtan találhatók.

E szójegyzékek témakörei a kognitív szemantika által *alapnevek*-nek tartott kategóriák, amelyek a fölé- és alárendeltségi viszonyban a középső szinten helyezkednek el. Ezek azok a szavak, amelyek megnevezéskor legkönnyebben eszünkbe jutnak, nyelvtanilag egyszerűbbek, mint a velük alárendeltségi viszonyban lévő szint szavai, könnyebben emlékszünk rájuk, mint más szintek szavaira, egységes egészként észleljük őket, nincs szükségünk megkülönböztető jegyekre, mint az alacsonyabb szinthez tartozó szavak esetében, ezek a legkönnyebben megtanulhatók, és az alájuk rendelt nevek prototipikus tulajdonságaival jellemezhetők (vö. KIEFER–GYURIS 2006: 184).

A középkori iskolások számára tehát a szemantika mai fogalmaival élve az *alapnevek* közül válogatták a tanulásra szánt témaköröket (azaz a kor szak- és tudományos szókincsének legjellemzőbb egyedeit), amelyeknek kiindulási pontja az *ember*, majd *közvetlen hozzátartozói*, az őt körülvevő *állatok* (halak, madarak, lovak, kutyák) és *növények* (szőlő, gyümölcs, virágok, fűszernövények), a mindennapi tevékenységéhez szükséges *házi eszközök*, a *földművelés és állattartás szerszámai* és az ezekhez tartozó *mesterségek* nevei. Hogy egy-egy alapnévhez tartozóan több vagy kevesebb alájuk rendelt nevet, *prototípus*-t soroltak-e fel, az bizonyára attól is függött, mennyire volt ismert az alapnév a mindennapi életben. Lássunk néhány példát!

A *kutya* kategóriájához (alapnévéhez) a következő prototípusokat sorolták:¹ *eb, kis eb, agar, camaz, vesnek* (helyesen: *vezér eb*) (B), *nemen yaro* 'nyomon járó', *aga* (B) vagy *horth* (valószínűleg: *agár* vagy *horth*), *visla, chenik* (olv. *czenk* — FINÁLY), *kelk* 'kölyök', *vadaz(o), kep* 'kopja', *keuethe* (S).

A *szőlész*et a honfoglalás óta bizonyítottan ismert volt a Kárpát-medencében, de szakszókincsének első, viszonylag részletesnek mondható felsorolása csak a XIV–XV. század fordulóján keletkezett szójegyzékekben található meg: *zelew, zelews, zelew thew* (B), *zelew vesze* 'szőlővessző', *zelew level, zelew gerezd, zelew few, egrez* 'egres' (valószínűleg 'éretlen szőlőbogyó' jelentésben), *zelew scedeti kor, zelew mege, vad zelew, zelew zedew, zelew mag, zahtho* 'sajtó', *muskath* 'muskotály' (B), *mez virich* (*virics* 'sörcefre' jelentésben) (S), *chemege* ('méhsör' jelentésben), *must, bor, seprew, venerek* 'egy fajta (szesz) ital', *ser, miz ser, zalad* (csíráztatott gabona, maláta), *virich ~ verech* 'virics', *pahar, sahthar* 'sajtár', *medenceu* 'medence', *maza pahar* 'mázsa pohár' (B), *chesew* 'csésze' (B), *phenn pohar* (?) (B) ~ *pohár* (S), *valu* 'vályú' (B), *march* 'márc' ('méhsör', később 'cefre') (S), *bacus* — *bor istene* (S), *capina* 'koponya' (merítőedény) (S), *mazalin pohar* 'mazalin pohár' (S), *cheter* 'csötör' (S).

Ha a latin szavak megfelelőiként megadott magyar szavakat eredetük szerint is megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy közöttük a latin vagy esetleg más idegen szónak változatlanul átvett alakja — ami a prototípusokra, azaz az egyedek megnevezésére gyakran jellemző (vö. KIEFER–GYURIS 2006: 184) —, meglepő módon ritkán fordul elő (ilyen pl. lat. *cedrus* ~ m. *cédrus*). Ez arra vall, hogy az iskolai oktatásban használt tudományos és szakszavak már hosszabb ideje részeivé váltak a magyar szókincsnek, s csak ritka esetben — legtöbbször olyankor, amikor teljesen idegen környezetből vagy kultúrából eredt a szó által jelölt tárgy vagy fogalom — volt ráutalva a tanár az idegen szó használatára. Ilyen esetekben az idegen szó elkerülésének módja lehet a szó vagy fogalom jelentésének anyanyelven való körülírása: lat. *mulier* ~ m. *azon ember*, lat. *auriga* ~ m. *zeker vezethew*, lat. *pyrates* ~ m. *vizi tolvaly*, lat. *aucupeta* (helyesen: *acu picta*, vö. FINÁLY 1892: 38) ~ m. *varoth chepez* 'varottas főkötő', lat. *spiriolina* ~ m. *eueth ber gerezna* 'evet bőr gerezna' (vö. BesztSzj és SchSzj).

Az említett szójegyzékekben megnevezett szakterületek és a hozzájuk tartozó szakszókincs nem magyar kezdeményezésre született, hanem Európa-szerte elterjedt, iskolai oktatásra szánt latin szókincs anyanyelvi megfelelői. A témakörök nem az egyes kultúráknak és a változó európai környezetnek megfelelően alakultak, hanem egy meglehetősen egységes európai oktatási anyag szókincsével terjedt el Spanyolországtól Anglián és francia nyelvterületen át egészen Kö-

¹ A felsorolt nevek után zárójelben B-vel jelölöm a BesztSzj-t, S-sel a Schläglit és nincs jelölés, ha mind a két szójegyzékben előfordul a szó. A szójegyzékek közötti helyesírási különbségektől eltekintek.

zép- és Kelet-Európaig. Ennek köszönhetjük, hogy a kialakuló magyar szakszókincs első írott emlékei teljesen megfelelnek a hasonló szójegyzékekben és szótárakban lejegyzett latin, azaz európai szókincsnek.

Nem véletlen tehát, hogy a középkori iskolák a korabeli tudományok és szakmák latin nyelvű szókincsének elsajátításakor éppen ezeket tanították meg a diákoknak. A cél valójában az alapvető latin szókincs elsajátítása volt, de ezek egyúttal a korabeli tudományok és a különböző szakterületek szakszókincsét jelentették.

Kisebb számban, de szintén a középkori szakszókincshez találunk adalékokat a középkori iskolai oktatás értékes magyar nyelvű emlékében, az 1489 és 1490 között keletkezett Szalkai Kódexbe bejegyzett Szalkai Glosszákbán.

A terjedelmes kódex — a korabeli iskolában oktatott — különféle tudományágakhoz kapcsolódó témaköröket dolgoz fel latinul: csillagászat (amely a csillagjegyek mellett a naptárkészítés módját és az egészséges életmódot is bemutatja), nyelvészet, zenetörténet, orvostörténet, középlatin filológia, jogtudomány (vö. MÉSZÁROS 1972: 12–5).

A Szalkai Glosszákbán előforduló 576 magyar szó különböző témakörökhöz — tudományágakhoz és szakterületekhez —, iskolai tantárgyakhoz kapcsolódik. A szaknyelvek és a szakszókincs kialakulásának vizsgálatához a szójegyzékek-nél kevesebbet ad, mivel az egykori diák csak a számára ismeretlen szavak magyar jelentését írta be a sorok közé vagy a lapszélre, ugyanakkor a szófajok előfordulása változatosabb képet mutat, mert itt nemcsak főnevek és néhány melléknév található, hanem igék és egyéb szófajok is előfordulnak.

A tágabb értelemben vett asztrológia és időjárás szakszókincséből a következők olvashatók a Szalkai Glosszákbán: *eghnek tyzen kettod rezyben, mennek egy yegyben* 'In Cancro solis, in tali signo zodiaci', *menvtysvel, ysak fele valo hulgh heyekre, fenes hold, nedwessegh harmath ess, esti hwgy, esty czyllagh ~ esti csillag, ez yly czillagh nyzyse, mennyey kereksignek helyth* 'Zodiaci loca, illius, circuli situ'. Itt ugyan nem nagy számban fordulnak elő a szakszavak, de jelzős vagy igei szerkezet részeként fontos adalékot szolgáltatnak a korai csillagászati szakszókincs jellemzéséhez.

Ómagyar kori kódexeink magyar nyelvű szövegei héber, görög vagy latin nyelvű szöveg alapján készült fordítások, amelyek eredetije idegen környezet-hez, idegen kultúrákhoz kötődik. Mindez hatalmas erőpróbát jelentett a korabeli fordítóknak, nyelvünk névtelen megújítóinak. Ezeket a fordításokat gyakran olyan írástudók készítették, akik számára a szövegekben megrajzolt társadalmi, földrajzi, etnikai feltételek teljesen idegenek voltak, hiszen ezektől merőben eltérő közösségben éltek, amelynek fogalomalkotási rendszere teljesen más kultúrára épült, más gyökerekre nyúlt vissza. Emiatt nem vagy csak részben támaszkodhattak a meglévő, ősi magyar szókincsre. S hogy e névtelen, az utókor számára ismeretlen nyelvújítók munkája mennyire sikeres volt, azt leginkább a fennma-

radt szövegekből, szövegrészletekből kibontakozó élvezetes magyar prózanyelv és a ma is élő szókincs bizonyítja. Mint fent említettük, legkorábbi magyar nyelvű írott emlékeink szerzőinek főleg az egyházi nyelv szókincsét kellett megalkotniuk és folyamatosan gazdagítaniuk. Emellett azonban számtalan példát találunk más témakörök, szakterületek, így a kereskedelem és a pénz világának, az öltözködés, a betegségek, növény- és állatnevek, az elvont fogalmak kialakuló szókincsére. Példáink a Jókai-kódexből (JK), valamint a Münchener-kódexből (MK) valók.

Egyházi szókincs

ayōjtatoffag (JK), *alamyzna* (JK), *aldozaf* (JK), *appaftal* (JK), *baptista* 'keresztelő' (MK), *egyhaz* (JK), *fopap* (JK), *frater* (JK), *gyounak* (JK), *yduezejtj* (JK), *clastrom* (JK), *malaft* (JK), *mjfe* (JK), *pišpekjeg* (JK), *elegyölet* 'kenet' (MK), *evangelizál* 'evangéliumot hirdet' (MK), *felkelet* 'feltámadás' (MK), *felkölt* 'feltámaszt' (MK), *féltérdre térdepel* 'térdet hajt' (MK), *fővén* 'főpap' (MK), *gazo-filanciom* 'persely' (MK), *gerjedet* 'jó illatozás, tömjénezés' (MK), *hasonlat* 'példabeszéd' (MK), *jelenség* 'jel, csodajel' (MK), *jószág* 'isteni, mennyei erő, javak' (MK), *kárhozat* (MK), *kelyeh* (MK), *kereszttség* 'keresztelés' (MK), *korban* 'templomi ajándék' (MK), *levált* 'farizeus' (MK), *lévita* (MK), *mirra* 'mirha' (MK), *nardipistikos kenet* 'nárdus olaj' (MK), *ostya* 'áldozat' (MK), *papság* 'papi tisztség' (MK), *példabeszéd* 'példázat' (MK), *penitencia* 'megtérés, megkeresztelkedés, vezeklés' (MK), *prédikáció* (MK), *prédikál* (MK), *prófécia* 'jövendölés' (MK), *próféta* (MK), *prófetissza* 'prófétaasszony' (MK), *psalmos* 'zsoltár' (MK).

A kereskedelem és a pénz világa

adós (JK), *adósság* (MK), *adó pénz* (MK), *akcsa* 'fillér' (MK), *aros* 'árus' (MK), *bérel* (MK), *dragma* (MK), *edény* 'holmi, kincs' (MK), *érc* 'pénz' lat. *aes* '(öntvény) érc' (MK), *ércnemő* 'rézedény' (MK), *érdem* 'bér, jutalom' (MK), *erszény* (MK), *esti(pénzbe)* 'tíz pénz', lat. *ex denario diurno* (MK), *etnikos* 'vám-szedő' (MK), *félakcsa* '(fél)fillér' (MK), *félpénz* '(két)fillér' (MK), *font* (MK), *gira* 'talentom, pénzfajta' (MK), *gírla* 'véka, dézsa' (MK), *jargálás* 'zsold' (MK), *kencs* ~ *kéncs* 'kincs, kincstár' (MK), *kencsez* 'gyűjt, halmoz' (MK), *kereskedet* 'kereskedés, foglalatosság' (MK), *komplárság* 'kalmárság' (MK), *kereskedő* (MK), *kölcsön* (MK), *kölcsönöz* (MK), *költség* (MK), *megforbátlat* 'visszafizetés' (MK), *megrobát(ol)* 'meg/visszafizet' (MK), *pénz* 'garas, gazdagság, (napi) bér' (MK), *pénzváltó* (MK), *uzsora* 'kamat' (MK), *uzsorálkod(ik)* 'uzsoráskodik' (MK), *uzsorás* 'hitelező, kölcsönző' (MK).

Mesterségek

fazokas (MK), *gyetrő* 'poroszló' (MK), *nyakvágó* 'hóhér' (MK), *őriző* 'őr' (MK), *pásztor* (MK), *poroszt* 'kínzó, bakó' (MK), *rakó* 'építő(munkás)' (MK), *sáfár*

'gondviselő, felügyelő, gazdatiszt' (MK), *halász* (MK), *szántószolga* (MK), *szőlőműves* (MK).

Jog

hagyománynak levele 'elválásról való levél/írás' (MK), *hamisság* 'gonoszság', *hasonfél* 'az egész vagyron fele része' (MK), *írás* 'törvény' (MK), *irat* 'írás' (MK), *ítélőszék* (MK), *menekedet* 'szabadulás, felmentés' (MK), *patvar* 'veszekedés' (MK), *patvaroz(ik)* 'patvarkodik, veszekedik' (MK), *perel* (MK), *ragadozás* 'rablás' (MK), *ragadozat* 'ragadomány', 'rablás' (MK), *ragadozik* 'rabol' (MK), *tanács* 'tanács, tanácskozás, ítélőszék, törvényszék' (MK), *tanó* 'tanú' (MK), *tanóság* 'tudomány, bizonyosság' (MK), *tömlöc* (MK), *törvény* 'jog' (MK), *törvényt fejt*, *törvénytörés* 'házasságtörés' (MK), *törvénytelenység* (MK), *törvénytöröt* 'házasságtörés' (MK), *törvénytörő* 'házasságtörő' (MK), *törvénytudó* (MK), *ügy* 'ok, hiba, hiányolnivaló' (MK), *tulaydonohad* (JK).

Öltözködés

bársony (MK), *zoknya* (JK), *pozto* (JK), *bíbor* (MK), *előstóla* 'legszebb ruha' (MK), *filateriom* 'homlokszíj' (MK), *gyolcs* (MK), *katrinca* 'kendő, keszkenő' (MK), *ködménruha* 'ködmön' (MK), *köntös* (MK), *menyekző ruha* 'menyegzői ruha' (MK), *palást* (MK), *posztó* (MK), *ruha* (MK), *ruhácska* 'pólya' (MK), *ruház* 'öltöz(köd)ik' (MK), *ruházat* 'öltözet' (MK), *saru* 'szandál, bocskor' (MK), *sollya* 'saru, szandál' (MK), *stóla* 'köntös, talár, palást' (MK), *szoréh* 'övez' (MK), *szorejt* 'övez, borít, takar, szorongat' (MK).

Betegségek

bélpoklos (MK), *be[n]na vjaj* (JK), *gonoszság* 'baj, betegség' (MK), *havas* 'holdkóros' (MK), *hideglelet* (MK), *hidegleli* 'lázás' (MK), *hirtelenkedetbe választatott* 'magán kívül van' (MK), *hoszja lévén az viadalban* 'haláltusában lévén' (MK), *kezemegaszott* (ember) (MK), *köszvényes* (MK), *lelet/ez/ik* 'betegedik, megbetegszik' (MK), *leletezetes* 'beteg' (MK), *nyavalya* 'gond, baj, betegség' (MK), *osztat* 'hasonlás, meghasonlás' (MK), *poclofok* (JK), *seb* (MK), *sebeffek* (JK), *Spital* (JK), *ver* (JK), *verefek* (JK), *urvos* 'orvos' (MK).

Természeti jelenségek

fergeteg (MK), *földinolás* (MK), *földindolat* 'földrengés' (MK), *fuvatag* 'szélvész' (MK), *gördölet* 'mennydörgés' (MK), *háborlat* 'vihar' (MK), *indulat* 'háborgás, vihar' (MK), *jelenet* 'világosság, láthatóság' (MK), *kéneső* (MK).

Elvont fogalmak

állat 'esemény, történet' (MK), *álság* 'hamisság' (MK), *békesség* (MK), *bölcsesség* (MK), *bőség* (MK), *elme* 'ész, józan ész, gondolat' (MK), *értelem* (MK),

felelet 'intés, figyelmeztetés' (MK), *gonoszbolat* 'botránkozás' (MK), *hejtség* 'esztelenség' (MK), *hévség* 'hőség' (MK), *himlet* 'szórvány(népség)' (MK), *igazolat* 'rendelet' (MK), *jámbortalanság* 'tolakodás' (MK), *kéj* 'akarat, hajlandóság' (MK), *kellemetesség* 'szükséglet, igény' (MK), *keményység* 'kegyetlenség' (MK), *képmutatlat* 'képmutatás' (MK), *késa* 'lázadás, viszály' (MK), *késaság* 'lázongás, viszálykodás' (MK), *környölvaló írás* 'körülírás' (MK), *nemzés* 'termés' (MK), *nemzet* 'nem, nemzetség, nép' (MK), *szólat* 'beszéd, szólás' (MK), *szorgalmasság* 'gondozás, ápolás, gond' (MK), *tudomány* '(meg)ismerés' (MK), *tudt(a)* 'tudás, ismerés, ismeret' (MK).

Összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy legkorábbi nyelvemlékeink számtalan adatot őriztek meg a különböző szakmák, foglalkozások és tudományágak kialakuló magyar szakszókincséből. Ezek részletes feltárása hozzájárulhat a különböző szakterületek magyar szakszókincsének megismeréséhez.

Irodalom

- BALÁZS JÁNOS (1987), *Hermész nyomában. A magyar nyelvölcsélet alapkérdései. Elvek és utak.* Bp.
- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1967), *A magyar nyelv története.* Bp.
- FINÁLY HENRIK (1892), *A Besztercei szószeret. Latin–magyar nyelvemlék a XV. századból.* Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1973), *A nevek világa.* Bp.
- KÉRI KATALIN (2004), Átpillantását vágyva az egésznek. Adalékok az enciklopédikus gondolkodás korai történetéhez. Elhangzott az MTA Pedagógiai Bizottság Neveléstörténeti Albizottság, a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék és a Debreceni Akadémiai Bizottság Neveléstudományi Munkabizottságának „Korszellem és felelősség — Neveléstudományi gondolkodás a 20. században” felolvasóülésén. Debrecen, 2004. november 19. <http://kerikata.hu/publikaciok/text/atpillan.htm>
- Jókai Kódex. XIV–XV. század.* Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1981.
- KIEFER FERENC–GYURIS BEÁTA (2006), Szemantika. In: *Magyar nyelv.* Főszerk. KIEFER FERENC. Bp. 175–221.
- MÉSZÁROS ISTVÁN (1972), *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola.* Bp.
- SZABÓ T. ÁDÁM (1977), *Der Münchener Kodex IV. Wortschatz mit vollständigem Wort- und Formeverzeichnis.* Wiesbaden.
- SZAMOTA ISTVÁN (1894), *A Schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből.* Bp.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR, A jelentésvilág szerkezete. Elhangzott a „Mindentudás egyeteme” c. tévéműsor keretében, 2004. november 18. www.mindentudas.hu/szilagy/20041119/szilagy30.html.

Jogi szakterminológia az Erdélyi Fejedelemség korában

Az Erdélyi Fejedelemség jó másfél évszázados fennállása alatt nemcsak a viszonylagos önálló magyar államiság fenntartója volt, hanem a XVI–XVII. században nagyon fontos szerepet töltött be a magyar nyelv történetében is. Elsősorban azért, mert itt és ekkor válhatott a magyar először állami nyelvvé, amelyet már nemcsak a közélet legalsó szintjein, a helybeli közigazgatásban alkalmaztak, hanem a legmagasabb állami intézményekben is: az országos ügyek intézésében, az erdélyi országgyűléseken, az itt hozott határozatokból szerkesztett törvénykönyvekben is „hivatalos nyelv”-ként használták. Ebben a korszakban fejlődik ki a magyar nyelvnek egy közéleti (hivatali, törvénykezési, politikai) változata, hiszen az erdélyi állam magyar és protestáns jellege kedvezett a magyar nyelvű szakterminológia, a magyar jogszabályi-jogi nyelv kialakulásának. Ehhez a teljesség kedvéért azt is hozzá kell tennünk, hogy az Erdélyi Fejedelemség területén lévő szász városok közigazgatási nyelve természetesen a német volt.

Ugyanakkor Magyarországon latin és német nyelven folyt a törvénykezés és közigazgatás. KOVÁCS FERENC írja, hogy a nemzeti nyelvű jogi terminológia hivatalos emancipációjára Magyarország területén 1840-ig kellett várni (1964: 7).

A magyar jogi terminológia természetesen a magyar jogrendszerrel párhuzamosan, egy időben alakult ki, széles körű elismertségének kialakításában viszont vitathatatlanul Erdélynek jutott a vezető szerep. A magyar tudományos szakszókincs megteremtésének igénye a XVII. századtól, Szenczi Molnár Albert óta létezik. A korszak nagy nyelvtanírói, az erdélyi nyelvművelő mozgalom tagjai, különösen Geleji Katona István, elsődlegesnek tartották az új szavak alkotását. A különböző tudományágak magyar nyelven való művelésének megvalósítását szolgálta Apáczai Csere János is a „Magyar Encyclopaedia” és a „Magyar logicska” megjelentetésével, melyekben a legalapvetőbb tudományos szakszókincs magyar megfelelőit alkotta meg.

Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” forrásai között az erdélyi írásbeliség olyan emlékei szerepelnek, amelyeknek zöme valamilyen módon kapcsolódik a jogi és közigazgatási nyelvhez. A levéltári anyagból elsősorban természetesen azon helységekből származó források jöhetnek számításba, ahol a közigazgatás nyelve magyar volt a fejedelemség korában (pl. Dés, Kolozsvár, Torockó). A Szótörténeti tár tartalmazza az Erdélyi Fejedelemség törvénykönyveit a XVII. század derekáról, ezek a „Compillatae Constitutiones Regni Transylvaniae” (1671) és az „Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae” (1677), melyek a hivatalos magyar jogi nyelv első komoly emlékei. Más nyomtatott források is

tartalmazhatnak az e témában kutató számára felhasználható adatokat, hiszen Teleki Mihály levelezésében például hivatali és magánjellegű levelek keverednek. Ugyanígy nem hagyható figyelmen kívül Borsos Tamás naplója sem. Erdély jogi kultúrájának legbecsesebb hozadéka a magyar jogtudomány és jogi praxis számára a magyar nyelvű jogalkotás.

Bízvást állíthatjuk tehát, hogy az erdélyi törvénykezésről és közigazgatásról majdnem teljes eligazítást nyerhetünk a Szótörténeti tár olvasása során. Az adatanyag gondos tanulmányozásával pedig erről az igen széles, átfogó területről igen pontos nyelvi képet is rajzolhatunk.

Már a XVI–XVII. században is sok jogi műszó megtalálható a magyarban, de a szakszókincs tovább alakult. A változások a nyelvnek ezen a területén is megmutatkoznak. Egyrészt találni mára már teljes egészében, vagy jelentésükben elavult kifejezéseket, olyan szavakat, amelyek másokkal helyettesítődtek az évszázadok során. Másrészt a magyar szavak, valamint a nyelvbe már betagolódott jövevényszavak (elsősorban szláv eredetűek) mellett számtalan latin szó meglétét is regisztrálhatjuk. Ezek a latin szavak pontosan a nyelvnek erre a rétegére jellemzőek, különösen az írott változatban terjedtek el. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk azt is, hogy a latin szavak tömege nemcsak a hivatali nyelvben jelent meg, hanem a művelt magyar írástudók írásaiban (magánlevelekben, elmélkedésekben, önéletírásokban) is, nagymértékű terjedése természetesen összefügg ezek latinos műveltségével. A latinból kölcsönzött szavak formailag valamelyest alkalmazkodtak a magyar nyelvhez, de a korszakra jellemző módon számtalan olyan nyelvi szerkezet, formula alkalmazását is indukálták, amely nyelvünknek nem sajátja. Mivel a szótár szerkesztési elvei között szerepel a képzős szavak önálló címszóvá emelése, egyszerűen kideríthető ennek a szókincsrétegnek a jelenléte. Nagyon nagy számú műveltető, de főleg szenvedő képzős latin igével találkozunk. Ezeknek a szavaknak a zöme az *-l* honosító képzővel került a nyelvbe. Ilyen például az *abrogál* 'eltöröl' 1602: *Eo kgmek azért egy voxal tellyessegel ez may naptol fogwa tollalyak az Templomokban valo teme(te)st ... mindazatal az priuata sepultrat nem Abrogaliak* (Kv; TanJk I/1. 408); az *attesztál* 'tanúskodik' 1676: *Nemzetes Szodorai Uram attestal hűti szerint Czelnai Miklos nevű jobbagyia mellett, hogy az melly Aszszonyi állat hűtetlenül tolle ell szökött uolt ... attul Papok szekin diuortialtatot* (SzJk 130); származékban: *attesztáltat* 'tanúsíttat' 1612: *Ertyük az ő Fge Attestatoria paranczolattyat, kiuel az exponens simpl(iciter) attestaltatni keuan előttünk, de ... azban my ne(m) procedalhatunk* (Kv; PLPr 1612–15. I. 3); a *citál* '(perbe/törvénybe) hív/szólít' 1599: *az mely marhat en theölle(m) kewanz, azt te ... mas embernek attad wolt, es aztis ide citaltad, vgia(n) ezen marhaerth* (UszT 15/187). (A *citál* egyébként máig megőrizte hasonló jelentését: 'vkit vhova rendel, (meg)idéz'; ÉKsz.); a *decidál* '(minden jogtól) elesik, (az ügyet mindenestül) elveszíti' 1592: *Si Juris azt*

mo(n)dom hogy az engedetlenségert melliet az vrunk para(n)cziolattiahoz mutatattal in nota Infidelitatis vagy, et ab omni causa *decidaltal* (UszT).

Másik, viszonylag gazdagon adatolható csoport, az *-(u)s* képzős származékoké, mint pl. *artikulus* 1. 'országgyűlési végzés' 1571: Megh Ertettek eo k. az Zaz vram varosul Az *Artichusokat* mellyet vegezet az orzagh. az vasarhely gywlesben az Myes nepeknek feleole (Kv; TanJk V/3. 32b). 2. '(céh)szabályzat' 1665: Hogy ha pedig a' Társaságban uj Legény bé lépik, két hét mulva néki *Articulus* olvastassék (Kv; AsztCArt. 14); az *adverzarius* 'peres fél' 1586: Buday Tamas vram vallia ... Mikor en pert inditottam volna Zechy Istuan ellen, meg fogadam Igyarto Gergyot procatornak eo ellene ... tizen Nioz forintot Adek neky ... De Zechy Istwan Igyarto Georgyeot az zek zinin melleye zolita ... Es ezenkeppen az teorweny vethe el melleollem az en *Aduersariūsom* mellé Igyarto Georgyeöt (Kv; TJK IV/1. 583).

Itt jegyezném meg, hogy megfigyelhető az is, hogy egyes jelentésekre a korszak nyelvének két szava is volt, a latin szó mellett jelen volt a magyar megfelelő is: *peres fél* 1586: Pechy Istwan ... wallja ... hog Nagiob szwksegemnek Jdeyen el alla Melleole(m) Jgarto Georg Hyzem hog' az *peres feleknek* Baratsagokert wag' Adomanyiokert alla El Melleole(m) (Kv; TJK IV/1. 584a).

Olyan latin eredetű szavak is jelen vannak a kor jogi szaknyelvében, amelyeknek jelentése a későbbiekben elavult, pl. a *prókátor*, *prokurátor* 'szószóló' 1671: Az Fejedelem ... senki periben magát ne elegyitse, se írása sem *Prokatoroknak* avagy más rendbélieknek valo parancsolatok által (CC 21). 1677: A' Mely Jobbagyok ... Földes Uroknak földökről, és nevek alol elmentenek ... a' praetendens Vármegyéken Szolga-Biro által kérésse-fel a' jobbagyot ... és hogy ha a' Possessor meg nem adgya, kinek földén lakot a' meg-kérésnek idejéig ... citaltassék a' Vármegye Székire ... és ott mind két fél magok, vagy *Procuratorok* által compareállyanak, minden bizonyosagockal edgyüt (AC 191). Ez manapság csak a *fogadatlan prókátor* 'kéretlen szószóló' szókapcsolatban él.

A latin jövevényszók mellett fontos csoportot alkotnak a szlávból átvett szavak is a terminológiában. Ezeknek egy része máig élő, jelentését megtartotta, ilyen pl. a *per*, mások jelentése beszűkült, mint például a *patvar* esetében.

A *per* két jelentése a 'jogi eljárás' és a 'a per lefolytatása, tárgyalás', gazdagon adatolt, adalékok 1553 és 1817 közötti periódusról lelhetők fel a Tárbán, Kolozsvár, Dés, Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyveiből, a Dobolyi család leveleiből például, hogy csak néhányat említsünk.

A *patvar* szavunk jelentései a SzT.-ban: 1. 'álnok/csalárd okkal/megalapozatlanul indított per', 2. 'perlekedés'.¹

A korszak jogi szaknyelvében találni olyan szavakat, amelyek az élő nyelvből kerültek át a törvénykezés nyelvébe, többnyire jelentésszűküléssel. Egyéb-

¹ A *patvarra* és *perre* vonatkozóan adatokkal együtt lásd bővebben T. SZABÓ 2004: 100–4.

ként a kor általános divatja szerint az Erdélyi Fejedelemség jogi, diplomáciai-politikai nyelvhasználatát sűrűn átszőtték a szó- és töismétlések, szinonimapárok, ellentétes jelentésű szópárok, ikerszók, halmozások és részletezések, valószínűleg azért, mert funkcionálisan is alkalmasak voltak a dolgok részletező, több oldalú megvilágítására (B. GERGELY 2001). Ilyen szinonimapárokból alakult szerkezet például a *hány-vet*, *szedés-vevés*, *húz-von*. A kiszípolozás, zsarolás, népnéyzés érzékeltetésére törvényszövegbe is bekerült a *húz-von* szinonimapár 'szípoloz, zsarol' jelentéssel: 1671: ha afféle Dézmások taláztatnának, kik a' szegénységen szolgálstol, lovastol élödnének, annál inkább ha kik a' szegénység lován vadásznának, madarásznának, vagy őket *huznák vonnák* panaszt tévén ... a' Director az Articularis poenát exequaltassa, az ilyen Dézmásoknak mindenfele javokból, mellynek fele a' meg-bántodott feleké, fele penig az Directoré légyen az executorokkal edgyütt (CC 26).

Ugyanakkor a Szótörténeti tárban olyan tájnyelvi (udvarhelyszéki) szó is fellelhető, amely az Erdélyi Fejedelemség korában fontos jogi, közigazgatási terminusnak számított; ez a *dúló*. A főnévnek két jelentése, az 'adószedő' és a 'szolgabíró' tartozik a jogi nyelvhez közvetlenül: pl. 1. 'adóbehajtó/szedő' 1590: az *dúlok*nak megh haboritasokert Gothart Balast hagia az szek 24 Ghiran (UszT), 1604: magha elegge mo(n)da hogy megh fizetik valami kart tettek, de ne(m) ada kj ozton vgj vitték el az *dúlok* (UszT 18/9 „Stephanus Theorek de Maros Vásar hely nunc in Vduarhely habitans” vall). 2. 'szolgabíró' 1826 k.: Dúlok eskü formája. Én n. n. esküszöm az egy igaz élő Istenre: hogy én ezen nemes Udvarhelyszékben a' t. t. Járásbéli *Dullói* hivatalomat, melyre à nemes szék rendeitől választattam, és rendeltetem hiven és igazán folytatom (UszLt III/48). A 'szolgabíró' jelentésben viszont csak az egykori székel székely közigazgatási tisztségeként jelentkezik.

Erdély sajátos függetlensége a fejedelemség korában befolyásolta a jogalkotást is. Itt sajátos jogrendszer alakult ki, mely beépítette a magyar tradicionális jog, a szokásjog és a korai törvényhozás fenntartott szabályait saját szerkezetébe. DÓSA ELEK szerint a szokás „törvényerejűvé a népnek hallgatag jóváhagyása vagy ellen nem mondással tanusított beleegyezése által válik: a szokás közlött fogalmának értelmében azon szabályt lehet szokásnak nevezni, melynek törvény gyanánt használatbani megegyezését az országgyűlés elnézés, vagyis ellennemmondás által tanusította” (1861: 20). A szokásjogról adataink a Szótörténeti tárban is találhatók, a *szokás*-nak két jogi vonatkozása jelentése van: 1. 'jogszokás, szokásjogban gyökerező joggyakorlat' 1568: kerem ... hogy keged Myngyarasth boczassa althal eoket^a hozzank es az eo fizetesek Naprol Napra Mynt annak *zokasa* meg lezen (Almás^b; BesztLt 67. ^aA bányászokat. ^bValószínűleg Nagymás, H). 2. 'szokásjog, jogforrássá vált közösségi cselekvésmód' 1671: Ez hazának eleitől fogván valo *szokása* volt az Libera Electio, melyre nézve az Választando Fejedelmeknek ... Conditioikat-is szoktak praescribálni (CC 5).

Az Erdélyi Fejedelemség korában bukkan fel a *szolgabíró* összetétel önálló magyar nyelvi képződményként, jelentései a következők: 1. 'a nemesi vármegye hatalmának képviselője egy-egy járás területén (főleg igazságszolgáltatási, eljárási ügyekben)' 1568: My Bartakowyth Janos Zamosfalwarol, Gyroty Janos Zopporwl, Zathmary Balas vice ispan es Ispan gaspar Zenthkiralrol, *Zolgabiro* es Janos Deak Coloswarmege Notariussa (M. valkó K; KP). 1677: Hadakozásnak idején... A' *Szolga-Birákbán*... a' Fő Tisztek, a' Vármegye, Ország és Fejedelmek szolgálattýára hon hagyhatnak. De a' Vice Ispán mellet mind Erdélyben a' Vicék, s' mind a' Partiumban a' *Szolga-Birá*k közzül-is jelen legyenek a' Hadban, illendőképpen, pro arbitrio Comitum (AC 117). 2. '(rendszerint vármegyei alárendeltségű) városban a vármegyei szolgabíró teendőit ellátó tisztségviselő' 1693: Micsoda jussal küldött Hadnagy Uram es a' N. Tanács *szolga-birakat* Bls Praedikatorunk, s Professorunk házaira, nem lévén eő Kglmeknek semmi jurisdictioja a' mi Ecclesiasticusinknak sem házánn, sem személlyénn (Kv; SRE 9).

A Szótörténeti tár nagyon gazdag példaanyagot tartalmaz tehát a jogi nyelvre vonatkozóan, itt mindössze néhányat sorakoztathattam fel belőle. Példáimat úgy igyekeztem kiválogatni, hogy minél változatosabbak legyenek, bemutatva a jogi nyelvet alkotó szókincs minél szélesebb rétegét.

A fejedelemségkori jogi szókincs vizsgálatát összegezve megállapíthatjuk, hogy rendkívül gazdag, több rétegből álló, összetett szaknyelvvé állunk szemben. A szakkifejezések változását figyelemmel kísérve, a következő megállapításokat tehetjük:

1. A szókincs egy része máig fennmaradt (*per*). 2. A szó fennmaradt, de a jelentés beszűkült (*patvar*). 3. Egyes szavaknak megváltozott a jelentése, kihullottak a jogi szakszókincsből, elavultak (*prókátor*). 4. Tájnyelvi szavak jelenléte, amelyek a későbbiekben kihullottak, helyüket más szó vette át (*dúló*). 5. A latin szavak nagyobbik részét szintén magyarították, néhányuk azonban máig megőrződött (*artikulus*, *citál*), természetesen jelentésük ezeknek némileg változott, szűkült vagy éppen bővült, a társadalmi, gazdasági, politikai változásoknak megfelelően. 6. Számos kifejezés magyarul él a kor nyelvében (*peres fél*, *felperes*), sokszor a latinnal párhuzamosan. 7. Összetétellel alkotott új lexémák megjelenése, amelyek aztán esetleg elavulnak a társadalmi változások következtében (*szolgabíró*). 8. Mivel a szakterminológiák sajátja az egy jelentésre való törekvés, a specializáció, a szinonimapárok, amelyek a XVI–XVII. században szaknyelvi szinten is használatosak voltak, kikerültek a jogi és közéleti nyelvből, s a beszélt nyelv szintjén éltek tovább.

Irodalom

BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95–140.

- BENŐ ATTILA–BECZE ORSOLYA–ERDÉLY JUDIT–NAGY ZSUZSANNA–SÁROSI-MÁRDIROSZ KRISZTINA-MÁRIA–ÖRDÖG-GYÁRFÁS ESZTER (2004), *Magyar–román közigazgatási szótár*. Sepsiszentgyörgy.
- BERLÁSZ JENŐ (1974), Közintézményeink a XVI–XVIII. században. In: *Régi könyvek és kéziratok*. Bp. 155–210.
- DÓSA ELEK (1861), *Erdélyhoni jogtudomány I–III*. Kolozsvár.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Második, átdolgozott kiadás. Bp., 2003.
- EMBER GYÖZÖ (1946), *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*. Bp.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp., 1959–1962.
- FÁBIÁN PÁL (1993), Nyelvfejlődés és nyelvfejllesztés. In: *Nyelvművelés*. Szerk. FÁBIÁN PÁL–LÖRINCZE LAJOS. Bp. 18.
- B. GERGELY PIROSKA (2001), Az erdélyi fejedelemség diplomáciai nyelvéből. *FUD*. 8: 163–81.
- B. GERGELY PIROSKA (2002), A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHASZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 187–99.
- B. GERGELY PIROSKA (2003), A jelentésváltozások szerepe az erdélyi fejedelemség közéleti nyelvében. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS. Szeged. 47–56.
- KÁDÁR JÓZSEF–TAGÁNYI KÁROLY–RÉTHY LÁSZLÓ–POKOLY JÓZSEF (1900–1905), *Szolnok-Doboka vármegye monographiája I–VII*. Ds.
- KOVÁCS FERENC (1964), *A XVI. századi jogi nyelvről*. Bp.
- B. KOVÁCS MÁRIA (2002), A középmagyar kori jogi szaknyelv és terminológia főbb jellemzői. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHASZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 225–31.
- KOVÁCS MÁRIA (2003), A jogi nyelv és a nyelvújítás *MNyj*. 41: 367–70.
- T. SZABÓ CSILLA (2004), Az Erdélyi Fejedelemség korának jogi nyelve (az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatanyaga alapján). *Erdélyi Múzeum* 66/3–4: 98–106.
- SZABÓ T. ATTILA (1955), Hivatalos. *MNy*. 51: 232.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA–VÁMSZER MÁRTA–KÓSA FERENC. Bp.–Kolozsvár, 1975–2005.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató*. Bp., 1984.
- TRÓCSÁNYI ZSOLT (2005), *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Bp.

KOVÁCS MÁRIA (Miskolc)

Metainformációs elemek a XVIII. századi jogi nyelvhasználatban

A kommunikációs folyamatot az információs és metainformációs szint együttese alkotja. Az információtovábbítás során ugyanis a beszélő magáról az információról is közöl. Metainformáción az információszerzés módjára vonatkozó ismereteket értjük. A metainformációs elemek (igék és operátorok) tájékoztatnak az információs csatornák fajtáiról, az információ adójának és vevőjének állapotáról, az információ feldolgozásának folyamatáról, a kommunikációs szituáció fázisairól (BAŇCZEROWSKI 2000), a különböző információk értelmezése, összefűzése révén pedig hozzájárulnak a szövegkohézió biztosításához (LÉVAI 2002: 125). Ily módon a nyelvi közlés fontos alkotóelemei.

A pontos, jogilag releváns információnak rendkívül fontos szerepe van a jogi eljárás folyamatában, hiszen az ítékezés részben vagy teljes egészében ennek alapján történik (DOBOS 2004: 109). Feltételezhető, hogy a jogi eljárás során a metainformációs elemek szerepe különösen a tényfeltárás szakaszában jelentős, hisz az információt értékelő, minősítő funkciójuk révén elősegítik a pontos jogi tényállás megállapítását. A napjaink jogi nyelvhasználatára irányuló metainformációs kutatások eddigi eredményei ezen megállapításokat alátámasztják (vö. DOBOS 2004).

Felmerül a kérdés, hogy a történeti jogi nyelvhasználatban milyen mértékben és mely funkcióikban jelennek meg a metainformációs elemek. Ennek megválaszolására a XVIII. századi igazságszolgáltatás nyelvhasználatát rögzítő peres anyagokat vizsgáltam meg. A korpusz egyik csoportját a korszak boszorkányperei alkotják, amelyek egy sajátos pertípust jelentettek hozzávetőleg három évszázadon keresztül a magyar és az európai igazságszolgáltatás folyamatában. A kutatás során a magyarországi boszorkányperek BESSENYEI JÓZSEF szerkesztésében közzétett forrásainak (A magyarországi boszorkányság forrásai I–II, a továbbiakban MBF.) XVIII. századi magyar nyelvű peres aktáiból használtam föl azokat, amelyek a Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén lefolytatott eljárásokat tartalmazzák, és a tanúvallomásokat, vádakat (olykor az ítéletet is) teljes terjedelmükben közlik. A korpusz másik felét Borsod Vármegye Törvényszékének a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltárban Nemesi Közgyűlési Iratok címen (a továbbiakban BAZ. ML.) fellelhető XVIII. századi magyar nyelvű peres aktái alkotják. A kétféle forrás felhasználását a perek eltérő sajátosságai indokolják. A boszorkányperek során az eljárás alá helyezett személyek ellen felhozott bűnök, vádak döntő többsége azok jellege miatt objektív bizonyítékokkal nem

volt alátámasztható. A vádak bizonyítása során ezért kiemelkedő szerepe volt az információnak, mint egyetlen lehetséges bizonyítéknak. Az információ igaznak, hitelesnek vélt volta az ítélelhozatal szempontjából perdöntő jelentőségű volt.

A Borsod Vármegye Törvényszékének igazságszolgáltatási gyakorlatába tartozó XVIII. századi más jellegű perek (birtokperek, lopás és más vagyon elleni bűncselekmények, csavargás, istenkáromlás, súlyos testi sértés vagy gyilkosság miatt lefolytatott eljárások) esetén ugyanis a bizonyítási eljárás során kézzelfogható (objektív) bizonyítékokra is támaszkodhatott a törvényszék. Ennek következtében állítottam fel azt a hipotézist, hogy a metainformációs elemek gyakorisága, funkciói eltérőek lehetnek a kétféle pertípus során.

1. A peres akták vizsgálata során megállapítható, hogy a lejegyzést végzők igyekeztek az eljárás során elhangzottakat minél pontosabban, lehetőleg szóról-szóra leírni. Erre utalnak az olykor mentegetőző formulákkal kísért káromkodások, indulatszók. Ennek alapján joggal feltehető, hogy az információátadást kísérelő metainformációs elemek lejegyzése éppúgy megtörtént.

2. Mindkét pertípusra jellemző, hogy a XVIII. századi igazságszolgáltatás és joggyakorlat során alkalmazott iratszerkesztési formuláknak megfelelően foglalták írásba az eljárás során elhangzottakat. Ennek eredményeként a peres akták szövegei metainformációs keretben jelennek meg. A szövegkezdő metainformációs szakasz tájékoztat az információszerzés okairól, körülményeiről, az eljárásban részt vevő hivatalos személyekről. A záró szakasz az eljárást lefolytató hivatalos személyek aláírásait tartalmazza, melynek funkciója a hitelesítés. A szövegkezdő és -záró metainformációs keret a XVIII. században az akták többségében latinul íródott. Ennek oka, hogy a jog nyelve ebben a korban még a latin volt, ezért a jogban valamennyire járatos lejegyző és az eljárást lefolytató hivatalos személyek magától értetődően használták a vizsgálat során.

A boszorkányperek között találhatók olyan iratok is, amelyeknek metainformációs kerete részben vagy egészben magyar nyelvű. Egy 1718-as boszorkánypere szövegkezdő szakasza: „Én alább is megírt Dobay Márton tekintetes nemes Abauj ordinarius szolgabírája magam mellé adjungált nemzetes és vitézlő Hangárty György eskütt urammal tekintetes nemzetes és vitézlő melczér János ordinarius viceispán úr generális commissiója mellett instantiam fisci domini Stephani Bán praefati comitatus Nagy Ida nevű faluban az melly is tekintetes nagyságos vármegyénkben vagyon, ez alább specificálandó személy iránt inquisitive peragáltam azmint következik.” (MBF. I, 47).

Ugyanezen eljárás záró szakasza: „Melly inquisitiót e szerint peragaltam praesentibus recognoscaturum die et anno quibus supra. | Dobay Márton megírt tekintetes, nagyságos Abaujvár szolgabírája mp. | Hangárty György tekintetes, nagyságos Abaujvár jurassora mp. | Inquisitio Nagy Idán lakó Galajda Mátyásné ellen.” (MBF. I, 50)

Borsod Vármegye Törvényszékének peres iratai a latin nyelvű hagyományokon alapuló joggyakorlatnak megfelelően a szövegkezdő és -záró szakaszokat latinul tartalmazzák: „Anno 1784. Die 25-a Februarii in Possessione Felső-Ábrány pro Parte Fiscii Magistratualis, contra et adversus Ábrahámum Menyhárt Uxoratum, ac Nobilem Elisabetham pinczés Nobilis Gregorii Menyhárt Conthoralem, in fata Possessione degentes, Semetque Carnaliter Cognoscentes, adeoque Adulterium praesensive Commotentes, et ne foris incestum, Sequens peracta est Inquisitio Magitratualis.” (BAZ. ML. IV, 176). Lefordítva: „1784. február 25-én Felsőábrányban a hivatal pert indított nő Menyhárt Ábrahám ellen, valamint Pinczés Erzsébet nemes Menyhárt György felesége ellen. Ők megjelentek, magukat rokonnak ismerték el, házasságtörést elkövetve, nehogy véletlenül vérferőtözés legyen. Ebben az ügyben az alábbi vizsgálat ment végbe.” Ezek éppúgy az információszerzés körülményeiről, a kommunikációs folyamat résztvevőiről tájékoztatnak, mint a magyar nyelvű metainformációs szakaszok.

3. A tanúk meghallgatását minden esetben az eljárás alá vont személyek anyanyelvén kellett lefolytatni. A tanúkra, azaz az információadókra vonatkozó ismereteket a „De eo utrum” (kérdőpontok) iratszerkesztési formulával ellátott szakaszok tartalmazzák. A korabeli joggyakorlatnak megfelelően ezekben az eljárás alá vont személy adatai (név, kor, lakhely) latinul jelennek meg: „Testis Stephanus Páska, libertinus, annorum circiter 50 juratus, examinatus, fassus est”, azaz: „Páska István szabados tanú, körülbelül 50 éves, ezt vallja” (MBF. I, 177). Vagy: „Testis Nobilis Martinus Pásztor Compossessor Gelejiensis Annorum Circiter 78 deposito corporali juramento fatetur” (BAZ. ML. IV, 501/c), magyarul: „Pásztor Márton nemes tanú, a gelejiek birtokostársa, körülbelül 78 éves, megjelent vallani”. A tanúk által elmondottak azonban minden aktában magyarul jelennek meg.

4. Az iratok arról tanúskodnak, hogy a tanúkihallgatás, az eljárás lefolytatása lényegében minden esetben ugyanúgy zajlott. A hivatalból eljáró jogalkalmazó feltette a kérdéseket (ezek „De eo utrum” címen kerültek az aktákba), majd a tanúk ezekre sorban válaszoltak. Az eljárás során a kérdések általában változatlanok maradtak. A bevezető kérdések metainformációs elemei a kommunikáció megkezdésére, az információ megszerzésére irányulnak: „Vallja meg a tanú” (MBF. II, 111), „Mondgya meg hiti után a tanú” (MBF. II, 58), „Vallja meg az tanú hiti után” (MBF. II, 59), „Tanuk valld meg” (MBF. I, 236), „Vallya meg a tanú” (BAZ. ML. IV, 156), „Vallya meg a tanú letett hite után” (BAZ. ML. IV, 167). A kérdésekben előforduló metainformációs elemek (elsősorban a *vall* metainformációs ige) érzékeltetik a kommunikáció szereplőinek hierarchikus viszonyát, a szituáció kényszerű voltát. A letett hitre történő utalással pedig az igazmondási kötelezettségre is felhívják az információadók figyelmét.

5. A dialóguskezdő felszólítást követő, a jogilag releváns információk megszerzésére irányuló kérdések is bővelkednek metainformációs elemekben. Ezek

struktúrájában azonban némi eltérés figyelhető meg a kétféle pertípusban. A boszorkányperek során alkalmazott kérdésekben az információszerzés pontos módjára, az információ eredetére irányuló metainformációs elemek dominanciája figyelhető meg: „Tudja é a tanú nyilván és bizonyosan látta é?” (MBF. II, 255), „Tudja é az tanú nyilván és bizonyosan szemeivel látta é világosan, avagy hallotta é?” (MBF. II, 235), „Tudgya é, látta é, vagy hallotta é a tanú?” (MBF. II, 182), „Jelen volt é a tanú és hallotta é?” (MBF. I, 185), „Tudja e az tanú, látta, s hallotta e?” (MBF. I, 245). Az ilyen típusú kérdések jóval nagyobb számban jelennek meg a boszorkányperekben, mint a Sedria más pereiben. Nyilvánvaló, hogy a jogalkalmazó ezek révén kíván meggyőződni arról, mennyire tekinthetők hitelesnek a tanúk által elmondottak. Objektív bizonyítékok híján az ítélethozatal szempontjából kiemelkedő jelentőségű a tanúktól származó információk hiteles, megbízható volta. Ezért irányulnak arra a kérdések metainformációs elemei, hogy a tanú maga látta, hallotta a vitatott eseményeket, másoktól értesült-e róluk, vagy csupán tudomása volt azokról. A Sedria peres eljárásainak leggyakoribb kérdései a közölt információ igazságáról kívánnak meggyőződni (BANCZE-ROVSKI 2000: 125), ezért ezek metainformációs elemei az információadónak az általa közölt információhoz való viszonyát kutatják: „Emlékezik é rea a tanú?” (BAZ. ML. IV, 501/c), „Tudja é a tanú?” (uo.), „Való é hogy?” (uo.), „Tudgya é vagy látta é a tanú... ha tudgya, miből tudgya?” (BAZ. ML. IV, 175).

Az iratok között olyan akta is található, amelyben a terjedelmes eljárás során szinte kizárólag „Igaz é” kezdetű kérdések hangzottak el. Összesen huszonkét ilyen kérdés található a két zsidó vagyoni vitájának tisztázására induló eljárásban (BAZ. ML. IV, 511/a). Sok esetben a tanúk által elmondottakon kívül ezekben a perekben más bizonyítékok is szerepet kaptak: contractusok (szerződések), testimoniális levelek (végrendeletek), zálogba adásról tanúskodó iratok stb. Az eljárás során az információszerzés lehetősége kibővül, ily módon a tanúktól kapott információkkal kapcsolatban nem az információszerzés pontos módja, hanem annak az objektív valóságnak megfelelő volta fontos jogi szempontból. Ennek megfelelően épülnek fel a vizsgálat kérdései, jelennek meg bennük a metainformációs elemek.

6. A tanúk vallomásaikban igyekeztek a feltett kérdéseknek megfelelő válaszokat adni. A jogban járatlan eljárás alá vont személyek feleleteikben mindig pontosan követték a feltett kérdések szerkezetét. Ugyanazokat a metainformációs elemeket ugyanolyan sorrendben alkalmazták vallomásaikban, ahogyan azt a kérdésekben hallották. A boszorkányperekben meghallgatott tanúk vallomásai ezért nagyobb arányban tartalmazzák az információszerzés módjára vonatkozó, illetve az információt értékelő, minősítő szerepű metainformációs elemeket: „Hallotta a fatens s tudgya is... Tudgya nyilván... Hallotta a fatens beszélni másoktul” (MBF. I, 177), „Ezen fatens tudgya bizonyossan” (MBF. I, 183), „A tanú sem maga a deutrális személyektül afféle mesterséget nem látott, sem má-

soktul nem hallott irántok egyebet” (MBF. I, 59), „Jó lelki ismereti után vallya a fatens, látta szemeivel” (MBF. I, 69), „Tudom s láttam is sokszor” (MBF. I, 61).

A tanúvallomások alapján megállapítható, hogy az eljárást vezető jogalkalmazó kérdései nem csupán dialógusirányító funkcióval rendelkeztek, hanem a válaszok struktúráját, a bennük előforduló metainformációs elemeket is nagy mértékben meghatározták. A kérdések nemcsak az eljárás lefolyását irányították, hanem a mondanivaló nyelvi megformálását, struktúráját, metainformációs elemeinek kiválasztását is. Ugyanezt figyelhetjük meg a Sedria peres iratainak vallomásaiban is: „Igaznak vallya a tanú... A tanu jelen lévén vallya letett hiti alatt” (BAZ. ML. IV, 182), „Azt is tudgya a tanú” (BAZ. ML. IV, 501/c), „Bizonyossan tudgya s tapasztalta a tanú” (BAZ. ML. IV, 505/c). Közöttük olyan metainformációs elemek is megjelennek, amelyek az információadó memóriájának állapotára vonatkoznak (BAÑCZEROWSKI 2000: 127): „Miota csak emlekezik a tanú mindenkor ugy hallotta s maga is ugy tartota” (BAZ. ML. IV, 501/c).

Összességként megállapítható, hogy a metainformációs elemek a XVIII. század jogi nyelvhasználatában fontos szerepet töltöttek be, hisz az általuk közvetített információk jogilag fontos része meghatározó volt az ítélelhozzal szempontjából, ily módon az információs szintre emelkedett, beépült az ítéletek szövegébe. Mindkét vizsgált pertípusra jellemző, hogy mind az eljárást vezető hivatalos személyek, mind az eljárás alá vontak narratívái bővelkednek metainformációs elemekben. A perek eltérő sajátosságai folytán bizonyos különbség érzékelhető a különböző funkciójú metainformációs elemek előfordulása, gyakorisága terén. A boszorkányperekben több az információszerzés módjára, az információ eredetére vonatkozó metainformációs elem, míg a korpusz másik felét képező pertípusban érzékelhetően gyakoribbak az információ igaz voltára irányuló metainformációs elemek.

Irodalom

- BAÑCZEROWSKI JANUSZ (2000), *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Bp.
- BESSENYEI JÓZSEF (szerk.), (1997–2000), *A magyarországi boszorkányság forrásai I–II*. Bp.
- DOBOS CSILLA (2004), Az enciklopédikus tudás és a metainformációs elemek szerepe a jogi eljárás nyelvhasználatában. In: *Alapinformáció és metainformáció*. Szerk. LÉVAI BÉLA. Debrecen. 108–14.
- LÉVAI BÉLA (2002), Metainformációs elemek egy XIX. századi szőlőskerti jegyzőkönyvben. *Ethnica* 4: 125–30.

PELCZÉDER KATALIN (Veszprém)

Lencsés György „Orvosi könyv (Ars medica)” című munkája növényneveinek a vizsgálata

Munkámban egy 16. századi orvosi, orvosbotanikai mű növénynévi anyagát mutatom be. A mű 1577 körül készült el — tehát nagyjából egy időben Mélius Péter Kolozsváron kinyomtatott Herbáriumával —, de kéziratban maradt, így nem gyakorolt jelentős hatást kortársaira, és a későbbi kutatások sem fordítottak rá különösebb figyelmet. Pedig a kódex sok tudományág — orvostudomány, botanika, néprajz, nyelvészet (nyelvtörténet, nyelvjárástan, orvosi szaknyelv) — szempontjából értékes forrás. A nyelvészet szempontjából azért, mert Lencsés György munkája jól tükrözi a 16. századi magyar növényismeretet, és bár nem herbárium, mégis ez az egyik legkorábbi olyan szövegemlékünk, amely jelentős számban tartalmaz növényneveket. Így képet nyújt az akkor használt, illetve a (botanikai szak)nyelvbe különböző forrásokból akkor bekerülő növénynevekről. Ennek a szóanyagnak a keletkezéstörténeti vizsgálatát tűztem ki célul ebben a dolgozatban, de a szócsoport vizsgálatához hozzátartozna a nevek morfológiai, szemantikai vizsgálata is, erre itt hely hiányában nem térek ki.

1. Növénynevek korai forrásokban

Szórványosan sok középkori oklevél tartalmazott növényneveket, főleg faneveket, elsősorban azért, mert a fák a határok kijelölésében, ill. megállapításában fontos szerepet játszottak.

Az első füveskönyvek megszületése előtti időkben szójegyzékek és szótárak tartalmaztak nagyobb számban növényneveket. Ezek közül a legfontosabb források a következők. A Besztercei Szójegyzék (1395 k.) 144, a Schlägli Szójegyzék (1405 k.) négy fejezete (Füvek, Szőlők, Gyümölcsök, Erdő) összesen 189 növénynevet tartalmaz, a két szójegyzék nevei közül jó pár Lencsés György művében is előfordul (pl. *dinnye, egres, fahéj, fehér hunyor, gyömbér, kecskerágó fa*). Murmelius János latin–magyar szójegyzékének (1533) növénytani fejezeteiben 137 magyar növénynév található (SZABÓ 1979: 71–2), ezek közül is jó néhány egyezik Lencsés neveivel (pl. *cinadonia, coriandrum, levendula, lednek, majorranna*). Szikszai Fabricius Balázs nomenklatúrája nyomtatásban ugyan csak 1590-ben jelent meg, de a mű még 1574 előtt született, és kéziratban volt elterjedve. Ez 455 magyar növénynevet tartalmaz (MELICH 1907: 48).

A 16. században jelentek meg az első magyar füveskönyvek. Ennek oka a gyakorlati tudományok fejlődése: a hazai és külföldi növényismeret és botanikai irodalom fellendülése, az orvostudomány fejlődése, az új, empirikus módszere-

ket kipróbáló orvosok — mint Paracelsus és Vesal — által forradalmasított gyógyászat és gyógyszerészet (VARJAS 1943: V). Ebben az időszakban a botanikai és az orvosi irodalom nem vált el élesen egymástól, hiszen a herbáriumok is orvosi célokat szolgáltak, egyszerű, orvosi tanácsadók voltak, céljuk a gyógyászatban használatos növények összeállítása és leírása volt (VÖRÖS 1996: 5). A század vége felé egymás után több botanikai tárgyú munka is napvilágot látott nyomtatott formában: 1578-ban Melius Péter Herbárium, 1583-ban Clusius és Beythe István latin–magyar növénynévszótára 340 magyar névvel, 1595-ben Beythe András Fives Könyve (PRISZTER 1993: 560).

2. Az Orvosi könyv

A művet GULYÁS KÁROLY ismertette először 1913-ban a Magyar Nyelvben (373–7), és közölt belőle szemelvényeket. A teljes művet nyomtatásban VARJAS BÉLA adta ki 1943-ban „XVI. századi magyar orvosi könyv” címen. A Debreceni Egyetemen a szöveghez egy szóalakmutató készült, amely a „Számítógépes nyelvtörténeti adattár” sorozatban jelent meg 1988-ban (ez JAKAB LÁSZLÓ és BÖLCSKEI ANDRÁS munkája). A mű elektronikus változata is elkészült, ezt a Magyar Elektronikus Könyvtár tette közzé 1998-ban.

A Gyulafehérváron készült könyv keletkezési ideje nem határozható meg pontosan, VARJAS szerint 1560 és 1600 közé tehető. Erre vall az írásjelleg, a papír, a helyesírás, a nyelvezet, a mű szerkezete és hivatkozásai, a műben említett személyek (1940a: 166). FARCZÁDY ELEK és SZABÓ T. ATTILA 1577 tájára teszi az „Orvosi könyv” eredeti változatának elkészültét, egy később előkerült, Lencsés Györgytől származó 1577-es hiteles levél és a kézirat egy 1956-ban előkerült 18. századi másolatában (ezen olvasható az *Ars Medica* cím) egy 1610-es kéziratváltozatra való utalás alapján (1961: 180).

Lencsés György szerzősége VARJAS szerint nincs bizonyítva, mivel az eredeti kézirat címlapja hiányzik. A 105. oldalon található utalás (*Ez orwolfagoth Een Lenchyes Gergy megh probaltam, es igen igaznak talaltatoth*) és egyéb okok miatt úgy gondolja, hogy Lencsés György a mű szerzője vagy szerkesztője, illetve másolója (is) lehetett (1940a: 162). ALFÖLDI REZSŐ veti föl először (a 18. századi másolat címlapja alapján, amelyen Lencsés szerkesztőként szerepel), hogy Lencsés maga a szerző (JAKAB 1962: 32). Ezt fogadja el FARCZÁDY és SZABÓ T. is (1961: 183). A szerzőről műve és egyéb források alapján tudható, hogy a Felső-Tisza vidékére való volt, protestáns, valószínűleg orvos, de legalábbis járatos a külföldi orvosi irodalomban (VARJAS 1940a: 163), és Báthory Zsigmond fejedelem udvarában töltött be valamilyen tisztséget (SZABÓ T. 2005: 146).

Az „Orvosi könyv” igen terjedelmes munka: kéziratban majdnem 1000 lap, nyomtatásban 650 oldal (JAKAB–BÖLCSKEI 1988: 5). A kor tudományos színvonalán foglalja össze a gyógyítás egész témakörét (i. h.). Követi a 16. századi külföldi orvostudományi munkák rendszerét, a betegségek leírását a fejen kezd, le-

felé haladva részletezi az egyes szervek bajait, majd a gyógyítási eljárásokat (ecseteli a baj okát, a betegség jeleit, lefolyását, a megelőzését, majd orvosságokat ajánl, és leírja az elkészítés módját) (VARJAS 1940a: 165). Ókori és kortárs orvosokra hivatkozik. Valószínűleg több külföldi mű alapján állította össze művét, és ezt saját tapasztalataival (VARJAS i. m. 162) és a népi gyógyítás módszereivel, sőt babonákkal is kiegészítette (KESZLER 2004: 31). VARJAS BÉLA szerint a korabeli hasonló célú munkák messze mögötte maradnak tudományosság szempontjából Lencsés György könyvének (i. h.). SZABÓ T. ATTILA Lencsés növényismeretét vizsgálta és hasonlította össze kortársaiéval, köztük Méliuséval (2005). Azt állapította meg, hogy „Lencsés György inkább gyakorlati ember volt, kevesebb növénynevet sorol fel, de a felsoroltakat bizonyos jobban ismerete, mint Melius. Melius ugyanis munkájában közel háromszor annyi növénynevet sorol fel, mint Lencsés, de ez a sok név kevesebb taxonra (fajra, változatra) vonatkozik. Az *Orvosság* könyvének mintegy 840 növénynevéből eddig kereken 690 jelentését sikerült több-kevesebb biztonsággal azonosítani 475 — mai értelemben vett — növényrendszertani egység (nemzetség, faj, alfaj, változat) nevével, míg a *Herbárium* 2188 növényneve alapján mindössze 450 mai értelemben vett rendszertani egység volt azonosítható. A Melius által használt (...) [nevek] jelentős része tehát társnévnek, szinonimának tekinthető: durva közelítéssel egy növényfajra Meliusnál átlagban 2–3 magyar, 1–2 latin–görög és 1 német szinonima jut. Lencsés viszont az általa felhasználásra javallott 475 növényi taxon sok ezer alkalommal való jelölésére mindössze 690 ma is azonosítható magyar és latin–görög növénynevet használ, tehát növényismerete meglepően következetesnek és szilárdnak tekinthető” (2005: 146).

3. Az Orvosi könyv nyelvezete

A tudomány nyelve azokban az időkben, amikor a magyarság kapcsolatba került vele, a latin volt, ez hátráltatta a magyar szakmai nyelvhasználat kialakulását (KURTÁN 2006: 933). A reneszánsz és a humanizmus korában, a 16. század második felében kezdett kibontakozni tudományos nyelvünk. Lencsés György munkája például az első komoly kísérlet a magyar orvosi műnyelv kialakítására, a szerzőnek tulajdonképpen írás közben kellett ezt gyér előzményekre támaszkodva megteremtenie — mondja VARJAS (1943: XVI). Ugyancsak ez az első olyan munkák egyike — Melius *Herbárium*ával együtt —, amely nagy számban tartalmaz növényneveket, tehát a botanikai szaknyelv tanulmányozásának is ez az egyik első forrása. KOVALOVSKY MIKLÓS írja: „A természettudományok művelőinek érdeklődési köre és munkaterülete nem szűkíthető egyetlen parcellára, és nem is határolható el élesen a rokon, szomszédos tudományszakoktól. E tudományok kibontakozása idején egyébként is a polihisztorok kora járja. (...) Ez a sokoldalúság és az egyes tudományágaknak nagyjából párhuzamos fejlődése az oka, magyarázata annak, hogy a természettudományos műnyelv szorosabb egy-

séget alkot, kifejlődése is általában egyidejű (...). Művelőik gyakran azonosak, tárgyuk problémáik rokonok, és ez egyező elveket honosított meg műnyelvük megteremtésében” (1955: 302). Tehát a 16. század második felében, amikor az első magyar nyelvű növénytani és orvosi munkák megjelentek, a magyar nyelv szegény volt például a különböző betegségek vagy idegen növények megnevezésére. Így a 16. századi tudósok kényszerűségből tulajdonképpen egyben nyelvújítók is, még hozzá tudatos nyelvújítók. Vajon hogyan sikerült ez a nyelvújítás Lencsés Györgynek?

JAKAB LÁSZLÓ ezt írja: „a szerző következetesen kerüli az idegen szavakat. Minden szakkifejezést igyekszik magyarul visszaadni akkor, amikor még orvosi műnyelvünk nem volt. Idegen nyelven csak néhány orvosságot jelöl, ha mégis használ latin szót, akkor a magyar kifejezés magyarázata végett teszi. Stílusa könnyed és folyamatos” (1962: 35). VARJAS BÉLA is azt állapítja meg, hogy Lencsés könnyedén ír a legnehezebb szaktudományi kérdésekről nyelvújítás nélkül is, olyan orvosi szakkifejezéseket, fordulatokat használ, amelyek máshol nem, illetve csak későbbi forrásokban fordulnak elő (1940a: 165). Valóban, az Orvosi könyv a növényneveken kívül sok betegség-, tünet-, gyógyszer- és gyógy módnevet is tartalmaz. A növénynevek közül is sok itt fordul elő először. Pl. átvételek, mint *citvar*, *gumiarábikum*, *tamariscus*, *rebarbarom* (TESz.); belső keletkezésű nevek, mint *bazsarózsa*, *békalencse*, *édesgyökér*, *fodormenta*, *fehér menta* (VARJAS i. h.), *iglicetövis*, *kelkáposzta*, *lósóska*, *szarkaláb*, *tyúkszemfű* (TESz.); tükörfordítások, mint *Szent János kenyere* (VÖRÖS 1996: 150), *árva leány haja* (TESz.). KESZLER BORBÁLA azt írja az orvosi nyelv szempontjából a műről, hogy „szókészlete mégis (mai szemmel nézve) szegényes és olykor nehézkes is, hiszen sok esetben csak körülírással kifejezésekkel él” (2004: 31). Lencsés György valóban kerülte a latin kifejezéseket, leginkább különböző gyógyszerek, anyagok, bizonyos testi folyamatok, néha növények megnevezésére használta, ezekben az esetekben is leginkább akkor, ha pontossá szeretne volna tenni a még nem elterjedt használatú magyar kifejezéseket: pl. „*Awagy a3 Foljafokban kyth Deakul Meatufoknak hynek*” (VARJAS 1943: 3): itt a *folyás* szó ’nedvek keringése’ értelemben orvosi szakkifejezésként használatos. Viszont arra való törekvéseben, hogy lehetőleg mindent magyarul próbáljon megadni, sokszor — például a betegségnevek esetében — bonyolult körülírásokat használt: „*Emlekezetnek el tauozafarol A3 myth Magyarul egy zowal Bolondfagnak hynek*” (i. m. 27), „*Elmenek es Elmelkedeftnek el enyezefe es megh foztatafa a3 eo erejetwl, kyth Magyarul Balgatagfagnak vagy eztelenfegnek mondnak*” (i. m. 27), „*Eyel nap-pal nagy aluuo betegfegerel*” (i. m. 29), „*Alom keuanafnak betegfegerel*” (i. m. 32). A növények megnevezésében azonban ritkán él a szerző körülírással, erről a következő részben fogok beszélni.

4. A mű növényneveinek vizsgálata

Míg a nemzeti nyelven megszülető tudományok a terminológiájukat viszonylag könnyen megalkothatták a köznyelv alapján, addig a nomenklatúra nagyobb tömegű új név alkotását, megteremtését, kitalálását igényelte (KOVALOVSKY 1955: 302). Nézzük, milyen lehetőségek vannak — a meglévő szavak mellé — idegen, új vagy valamilyen okból megnevezetlen növények megnevezésére, illetve a tudományos nevek megalkotására. 1. Idegen — elsősorban latin, latin-görög eredetű — szavak átvétele a külföldi botanikai szakmunkákból. (Ezáltal válik egyúttal nemzetközivé is egy tudomány.) 2. Régebbi növénynevek felhasználása: összetétel vagy szószerkezetté válás útján vagy jelentésváltozással. 3. Körülírás 4. Tükörfordítások létrehozása. 5. Egyéni alkotású nevek.

Vizsgáljuk meg, hogy Lencsés György hogyan oldotta meg ezt a nehézségét, hogyan használta fel a nyelvünkben meglévő növényneveket, ki kellett-e ezeket egészítenie újakkal, ha igen, ezt hogyan sikerült megvalósítani. 464 nevet vizsgáltam. Olyan szavakkal is találkoztam, amelyekről nehezen tudtam eldönteni, hogy növénynevek-e vagy sem, legtöbbször a szövegkörnyezet igazított el. Mindezek alapján a következőket sikerült megállapítanom.

4.1. Más nyelvekből a magyarba került szavakat — amelyek az összes vizsgált név 31%-át (144) teszik ki — 3 csoportra osztottam: jövevényszavakra, vándorszavakra és idegen szavakra. Idegen szavaknak nevezem azokat, amelyek inkább az írott nyelvben, illetve a szakma, a tudomány (itt: orvosok, patikusok, botanikusok) képviselői között voltak használatban, idegennek tűnnek hangalakjukat tekintve is. Meg kell jegyezni, hogy a jövevény- és az idegen szavak elkülönítése nem mindig egyértelmű, hiszen amit ma jövevényszónak tartunk, az a 16. középeinek egyszerű embere számára lehet, hogy teljesen idegen és ismeretlen volt, és csupán különböző szakmunkákban bukkant föl. Ezekben az esetekben a szó első előfordulásából indultam ki (ahol lehetett), illetve a szó alakjából, végződéséből, latinos vagy már magyarosodott formájából.

4.1.1. A más nyelvből átvett szavak 71,5%-a (103 név) jövevényszói vagy vándorszói eredetű. Ez a csoport a növénynévi nomenklatúra megújítása, bővítése szempontjából nem fontos, ezeket a neveket nem tárgyalom. Csupán annyit emelnék ki, hogy ebbe a csoportba soroltam azokat a latin eredetű növényneveket is (összesen 25-öt), amelyek később meghonosodtak a magyarban, illetve már ekkor a meghonosodás útjára léphettek. Tehát a 14–15. századi forrásokban már előforduló neveket, mint a *gyömbér*, *izsóp*, *menta*, *mályva* (BesztSzj.), *lilium* (1372 u.), vagy a 16. században felbukkanókat, mint a *cikória* (1544), *citrom* (1538), *lemonya* (1525 k.), *pimpinella* (1578) (TESz.). De a TESz. szerint az Orvosi könyvben tűnik fel először a szláv *csorbóka* és a *repce*, a német *citvar*, vagy a *rebarbara* vándorszó *rebarbarom* alakban.

4.1.2. Idegen szók. A más nyelvből átvett szavak 28,5%-a (41) idegen, pontosabban latin eredetű szó. Bizonyos növényeket (amelyek itthon nem honosak, nem ismertek, ezek általában déli, trópusi fajok) latin névvel illet a szerző: pl. az *Acacia* 'egyiptombeli kökényfa'. Az *Anacardia* 'valószínűleg Braziliában honos, a szömörcefélék családjába tartozó örökzöld fa [később kesudió]', a lat. szaknyelvi *Anacardium* átvétele (VÖRÖS 1996: 47). A *Tamarindus* 'Tamarindus indica, Afrikában őshonos, a lepényfafélék családjába tartozó fa', a lat. szaknyelvi *Tamarindus* genusnév átvétele (VÖRÖS i. m. 155). Mind az *Anacardiá*-nak, mind a *Tamarindus*-nak ez a legkorábbi előfordulása VÖRÖS ÉVA szerint.

Az ún. tudományos nevek is latinul szerepelnek a műben. A 16. században persze még nem beszélhetünk olyan értelemben tudományos nevekről, mint napjainkban, hiszen a kettős nevezéktan (binominális nomenklatúra) csak a 18. században terjedt el Linné munkásságának hatására. Ez alapján egy-egy faj neve két tagból áll: a nemzetségnévből (genus) és a faji névből (pl. *réti* + *boglárka*, *ló* + *menta*, *vízi* + *menta*) (PRISZTER 1986: 13). De a binominális, a hivatalos nevek elődei a 16. századi munkákban — az Orvosi könyvben is — már felbukkannak, SZABÓ T. írja a mű latin elnevezéseiről, hogy „az egykori kettős név már őrzi a mai hivatalos binominális név egyik vagy másik elemét (pl. *assa foetida*, *benedicta laxativa*, *centaurium minus*). Az egytagú latin nevek közül több a mai tudományos nemzetségnevekben őrződött meg (pl. *ammi*, *aquilegia*, *cicer colchium*, *euphorbium*, *euphrasia*, *saxifraga* stb.)” (2005: 146–7). Az *Euphorbium* például ma a kutyatejfélék, az *Euphrasia* a szemvidítók genusneve (JÁVORKA–CSAPODY 1972).

Akkor is latin nevet használ Lencsés — ahogy erre már utaltam az orvosi szakkifejezésekkel kapcsolatban —, amikor pontosítani akar egy magyar nevet, hogy az olvasó biztos legyen benne, hogy melyik növényről is van szó (hiszen a különböző gyógyszerek, italok, borogatások stb. elkészítésekor a tévedés veszélyes, akár halálos is lehetett volna). Még így is előfordul, hogy a latinul beazonosított növényhez két magyar nevet rendel (bár ezek szinonim nevek is lehetnek), pl.: „*Eokér nyelw fw[nek]* kyth Deakul *Borragon*nak hñnak” (VARJAS 1943: 74), „*Dýnnýe ýzw fw[nek]* kyth deakul *Borragon*nak hñnak” (i. m. 11), „*Coriandrum* magwa[th] kyth *Sobrak Borfnak* hñnak magyarul” (i. m. 625), „*Tengéry hagyma[bol]* kyt Deakul *Scillan*nak hñnak” (i. m. 59), „*Ké rontho fw[eth]* kýt *parietarian*nak hñnak” (i. m. 75), „Ez fweth *Farkas Babnak* is hñiak, Deakul *herba paris* Newe” (i. m. 610).

A belső keletkezésű szavak közé soroltam — de itt is megemlítem — azokat a szószerkezeteket (ritkábban összetételeket), amelyeknek egyik tagja idegen, latin szó: pl. *ammimag*, *Cassiának fája*, *fehér sandalomfa*, *vörös sandalomfa*, *igaz Nardus*, *indiai Nardus*, *velencei Mithriadum*, *vad Apiom*.

4.2. Belső keletkezésű növénynevek (képzés, összetétel, szószerkezet). Az általam vizsgált növénynevek 60%-a (280) keletkezett a magyar nyelvben különböző szóalkotásmódok vagy jelentésátvitel útján. Néhány esetben tudható, hogy egy-egy név Lencsés munkájában fordul elő először, de azt már nehéz megállapítani, hogy a név egy, a nép körében használatban lévő szó beemelése a műbe (Lencsés által először), esetleg ennek átalakítása, megváltoztatása, kibővítése (mondjuk egy jelzővel), vagy esetleg teljesen egyéni lelemény. Mindenesetre a leggyakoribb szóalkotásmód az összetétel, azon belül is a jelzős. Lencsésnél fordul elő például először a minőségjelzős *édesgyökér*, *fodormenta* (bár ez tükörfordítás is lehet); a jelentéssűrítő *békalencse* és a *tyúkszemfű*, a metaforikus névátvitellel keletkezett *szarkaláb*, vagy a magyarázó utótagú *bazsarózsa* és *iglicetövis* (TESz.). Vannak olyan nevek is, amelyek magyarázó utótaggal és anélkül egyaránt előfordulnak: pl. *szarkaláb* és *szarkalábfű*, *ebtej* és *ebtejfű*, *földepéje* és *földepéjefű*, *pézma* : *pézsmafű*, *porcsin* : *porcsinfű*; ezek a változó alakok a név használatának a bizonytalanságára utalhatnak. Szószerkezetté válással jöttek létre a (mai) tudományos, binominális nevek elődei, ilyenek nemcsak a latin elnevezések között — mint már láttuk —, hanem a belső keletkezésűek között is megfigyelhetők: pl. *fehér menta*, *lómenta*, *vízi menta*; *fehér üröm* : *fekete üröm*; *földi tök* : *vízi tök*; *olasz tök* : *török tök*; *apró mályva* : *nagy mályva*. Ezek már a későbbi hivatalos nevekre hasonlítanak (faji jelző + nemzetségnév), sőt van, amelyik meg is egyezik vele.

4.3. Amennyiben egy nyelvben nincs szó valaminek a megnevezésére, a szerzők — főképp a tudományok nyelvének magyarrá válása idején —, szívesen élnek körülírásokkal. A körülírások használata a növények megnevezésére Lencsés Györgyre — szemben más szerzőkkel — nem jellemző. MELIUS PÉTER például a görög bab két fajtáját így mutatja be: „*egyik háromlevelű, mint a kis lóhere, de hosszú, hegyes hüvelykéje vagyon (...), a másikfélének fejr levele és szára vagyon, öt levele vagyon minden ágán*” (1979: 239). Tehát nem nevezi meg a két babfajtát, hanem jellemzi. SZABÓ ATTILA írja a Herbárium bevezetőjében, hogy „Melius leírásában határozottan érzik az általános és a magyar botanikai szaknyelv hiánya, és ezt a hiányt a szerző a növények azonosítása során a hasonlítgatás módszerével próbálja áthidalni” (1979: 49). Bár a két szerző növénymegnevezései közötti különbség abból is fakadhat — és erre SZABÓ is felhívja a figyelmet ugyanott —, hogy a Herbárium inkább botanikai, Lencsés könyve pedig inkább orvosi szemléletű. Visszatérve Lencsés György munkájára: körülírásnak tekinthető például a *holdfw mellet termét fojto fw* (VARJAS 1943: 23, 24), ez változatlanul, ugyanebben a formában négyszer fordul elő. Ilyen még a *Laurus Fa leuelw Rofa* (i. m. 617) is. Az Orvosi könyvben is elő-előfordul, hogy egy növényt kétféleképpen is megnevez a szerző, és az a jellemző, hogy mindig mindkét elnevezést szerepelteti. Tehát tulajdonképpen ez a megoldás ha-

sonlít a körülírással nevekhez: pl. *Vérēs fwznek kyth kechke ragonak is hynak* (i. m. 617), *Varfwnek awagy Rwhfwnek kyth hynak* (i. m. 160), *Tewiffes Lapunak kyth Pilylke fwnek is hynak* (i. m. 155), *Fechke fweth (...), kyth merēgh gye-zeo fwnek is hynak* (i. m. 175), *Djzno kenyernek awagy repanak mely fwet hynak* (i. m. 73), *Okado hagymath kyth Salhagymanak is Neweznek* (i. m. 526), *Keferw Baboth kyth Nemelyek Erdey Borfonak is hynak* (i. m. 472), *Aranj gyeo-ker fweth hay Neweleo fwnek is hyak* (i. m. 449).

4.4. Tükörfordítással a növénynevek 3,6%-a (17) jött létre. Ezek közül az *árvalányhaj* — a TESz. szerint — és a *Szent János kenyere* — VÖRÖS ÉVA (1996: 147) szerint — az Orvosi könyvben fordulnak elő először. Az előbbi latin, az utóbbi német elnevezés alapján jött létre. Tükörfordítás még pl. a *Vénusz asszony haja* (*Vénusz haja* formában is többször szerepel), a *pásztor erszénye*, a *Sebestyén szilva* és a *földfüsti* stb. A *fodormenta* (szintén Lencsésnél fordul elő először) vagy tükörfordítás (ugyanis sok más nyelvben is van ugyanilyen összetétel), vagy népi név (hiszen a *fodor*- több növénynév előtagjaként is szerepel a magyarban) (TESz.).

5. Összefoglalás

Összegezve a vizsgálat eredményeit a következőket állapítottam meg Lencsés György növénynévhasználatáról.

A belső keletkezésű nevek száma a legnagyobb. Ez azt jelenti, hogy a szerző nemcsak a különböző népi gyógymódokat ismerte (az ókori és középkori orvostudomány módszerei mellett), hanem a népi növényneveket is, és ezeket tudományos munkájában is alkalmazta, felhasználta. Ezeknek a neveknek egy része később bekerült a botanikai szaknyelvbe, más része nyelvjárási szinten maradt, illetve bizonyos szavak elavultak (ki ismeri ma már pl. a *macskamézelné*-t vagy az *istenkásáját*-t?).

Ezt követi a jövevényszavak csoportja. Az itt szereplő nevek jelentős része (főleg a szláv és az ótörök eredetűek) a 16. században már nagy múltra tekintek vissza, tehát ezek szintén nem tekinthetők „új” szavaknak. Más részük pedig 15–16. századi jövevény, ezek valószínűleg éppen a meghonosodás, alakulás útján voltak (mint pl. a *rebarbara* vagy a *bazsalikom*), ezt e szavak különböző forrásokból való különböző alakváltozatai bizonyíthatják. Más jövevényszavak csak átmenetileg voltak a szókincs részei, azután feledésbe merültek (mint pl. a lat. *lemonya* vagy a ném. *citvar*).

A következő a latin szavak csoportja. E szavak száma nem kevés, de azt sem mondhatjuk, hogy használatukat Lencsés túlzásba vitte volna. Nem meglepő, hogy használnia kellett őket, hiszen a magyar nyelvű botanika, gyógyszerészet és orvostudomány ekkor volt megszületőben. Ezek a nevek egy-két kivételtől eltekintve nem honosodtak meg a nyelvben, egy részük a tudományos megnevezé-

sekben őrződött meg. (De pl. a *pimpinella*, ami latin botanikai szakszó volt, nyelvjárási szóvá vált, igaz, mára már ez is elavult.)

A tükörfordítások száma nem jelentős, Lencsés egyéni, saját szóalkotásáról nem tudok. Körülírásokat, melyek a szöveget nehézkessé, a tudományt pontatlanná tennék, alig használ.

A növénynévhasználat bizonytalanságát legfeljebb az mutatja, hogy Lencsés György bizonyos neveket többféle változatban használ, pl. *venus azzony haját* (VARJAS 1943: 487), *venus haját* (i. m. 488); egy-egy növényt több különböző néven említ (*Téwiffes Lapunak kýt Pilýlke fwnek is hýnak*, i. m. 155); illetve hogy előfordul néhány — nem sok — körülírással.

Hozzá tartozna a szócsoporthoz vizsgálatahoz a belső keletkezésű nevek szóalkotásmódjainak részletesebb vizsgálata, illetve a jelentésváltozással (metaforikus vagy metonimikus névátvitellel keletkezett nevek) elemzése. Érdekes volna kitérni a névadás indítékainak, motivációinak a vizsgálatára. Pl. felhívnám a figyelmet azokra az elnevezésekre, amelyek a növény gyógyító hatására, felhasználására utalnak (pl. *méreggyőzőfű*, *kelésfű*, *lépfű*), sok ilyet tartalmaz — nem véletlenül — az Orvosi könyv. E növények névadásának motivációját azért is könnyű megállapítani, mert a szerző ezt gyakran ki is fejti: pl. *fűlfű: ebben télch a3 Sýketh fwben* (VARJAS 1943: 89), *Merégh fwrel: Effele fw lok terem Ola3 országban, ký féléte mergés fw.Valaký azerth ezth megh ezý vagý megh ýlþa, azonnal kegýetlen vezédelémbe elýk* (i. m. 619). Mindez azonban már egy közvetkező tanulmány tárgya lehetne.

Irodalom

- FARCZÁDY ELEK–SZABÓ T. ATTILA (1961), Újabb adalékok a „XVI. századi orvosi könyv” kérdéseihez. *MNy.* 57: 173–83.
- GULYÁS KÁROLY (1913), Orvosságos könyv a XVI. századból. *MNy.* 9: 373–4.
- JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS (1988), *A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója*. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 4. Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ (1962), Lencsés György „Ars medica”-jának ö-zése. *MNyj.* 8: 29–36.
- JÁVORKA SÁNDOR–CSAPODY VERA (1972), *Erdő-mező virágai*. Bp.
- KESZLER BORBÁLA (2004), Szenczi Molnár Albert és a magyar orvosi nyelv. In: *Magyar Orvosi Nyelv* 2: 31–2.
- KOVALOVSKY MIKLÓS (1955), Tudományos nyelvünk alakulása. In: *Nyelvünk a reformkorban*. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. PAIS DEZSŐ. Bp. 229–312.
- KURTÁN ZSUZSA (2006), A magyar szaknyelv kialakulása. In: *Magyar nyelv*. Főszerk. KIEFER FERENC. Bp. 932–57.
- MELICH JÁNOS (1907), *A magyar szótárirodalom. A legrégibb szójegyzékektől P. Páriz szótáráig*. Nyelvészeti Füzetek 46. Bp.

- MELIUS JUHÁSZ PÉTER (1979), *Herbárium. Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*. Bukarest.
- PRISZTER SZANISZLÓ (1986), *Növényneveink. Magyar–latin szógyűjtemény*. Bp.
- PRISZTER SZANISZLÓ (1993), A tudatos magyar növénynévadás kezdete és kifejlődése. *Nyr.* 117: 560–3.
- SZABÓ ATTILA (1979), Melius Péter és a kolozsvári Herbárium. In: Melius Juhász Péter, *Herbárium. Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*. Bukarest.
- SZABÓ T. ATTILA (2005), 16. századi magyar növénynevek és növényismeret. In: *Nyelvészeti tanulmányok. Simonyi-émlékkülés 2003*. Iskolakultúra-könyvek 27. Szerk. RÉVAY VALÉRIA. Pécs. 142–202.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1984.
- VARJAS BÉLA (1940a), Egy XVI. századi magyar nyelvű orvosi kompendium. *MNy.* 36: 159–69.
- VARJAS BÉLA (1940b), Embéry Testnek betegfegyverrel való orvosságok. *MNy.* 36: 193–7.
- VARJAS BÉLA (1940c), Lencsés György orvosi könyvéből. *MNy.* 36: 264–9.
- VARJAS BÉLA (1943), *XVI. századi orvosi könyv*. Kolozsvár.
- VÖRÖS ÉVA (1996), *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.

HÁRI GYULA (*Veszprém*)

Veszprém megye nyelvjárása és Pesty Frigyes helynévgyűjteménye

1. A nyelvjárasi jelenségek általában nem a közigazgatási határokhoz igazodnak, annál is inkább, mivel a közigazgatás rendszere változhat, változásait nem nyelvi tényezők befolyásolják. A címben a nyelvjárás fogalma azért kapcsolódik egy közigazgatási fogalomhoz, a megyéhez, mivel egy megyényi terület nyelvi anyaga alapján tekintek át nyelvi-nyelvjárasi jelenségeket: Pesty Frigyes 1864-es kérdőpontjaira a történeti Veszprém megye és a megyéhez a XX. század második felében hozzácsatolt települések területén adott válaszok alapján (közreadta NY. NAGY ISTVÁN, 2000).

A modern magyar nyelvjáráskutatás osztályozását tekintve a kérdéses terület nagyrészt a Balaton vidéki és az észak-dunántúli nyelvjárástípus vagy nyelvjárasi csoport fedi le.

Mint köztudomású, a kérdőpontokra adott válaszok nem kizárólag helyneveket tartalmaznak, szövegnek tekinthetők, amelyekben a szövegek nyelvi sajátosságai (tehát például nemcsak hangtani, hanem mondattani jellegzetességei) is megfigyelhetők általában. Bizonyos jelenségek azonban — a témából adódóan — kevésbé jelennek meg bennük (pl. nyelvjárasi igealakok, igeragvariánsok). Másrészt a helynevekben olyan jellemzők rögzülhetnek, melyek nem feltétlenül a vizsgált kor élő jelenségei (gondolhatunk a szókincsre, alaktani jegyekre), továbbá a helynevekre és azok névelemeire a közszavakétól eltérő törvényszerűségek is érvényesek, amit az adatok értékelésénél figyelembe kell venni.

Egy 213 település anyagát tartalmazó kötet esetében a dialektológiai jellemzők elemzése önálló monográfia feladata is lehetne, ezért előadásom elsősorban a forrás kiaknázásának jelzésére szolgál csupán.

Külön tematikát kínál példának okáért: a) bizonyos jelenséghatárok megállapítása a vizsgált területen, b) egyes földrajzi köznevek vizsgálata, melyek elterjedési határa eshet erre a területre, vagy pusztán szigetszerűen jelennek meg itt: *séd, kálista, gyűr*, c) a népi növénynevek szövegbeli nagy száma szintén emeli a forrás értékét (az összevetési lehetőségekhez lásd pl. PENAVIN 2002), d) népetimológiák a helynévmagyarázatokban, melyek szintén nem szakíthatók el dialektológiai kérdésektől: pl. „*Akóberek* szántóföld és rét — hajdan igen vizes, eres, *akonás* berek volt, nevét innét vehette.” (Sümegecsehi 237).¹ (Ez utóbbi kérdés

¹ A nyelvi adatok forrása „Pesty Frigyes kéziratos helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye” című munka volt (közreadta NY. NAGY ISTVÁN, Pápa, 2000). Pontos helyüket közlöm zárójelben.

nyilván alaposabb vizsgálatot igényel, de a terület neve inkább magyarázható a rideg állattartásra utaló *akol* szó pótlónyúlásos változatával, melynek a magyarban etimológiailag nincs köze sem az űrmérték *akó*, sem a magyarázatban szereplő, itt valószínűleg 'hordónyílás' jelentésű *akona* szóhoz.)

A kiemelt jellemzők diakrón (majd 150 évvel ezelőtt rögzített) dialektológiai jelenségek szinkrón viszonyában kapcsolódnak egymáshoz, és állnak szemben köznyelvünk jegyeivel. A megyére vonatkozóan különböző forrásokat is felhasználhatunk az egyes helyi nyelvjárások jegyeinek megfigyelésére, a Pesty-féle gyűjteményben képviselteti magát talán a legtöbb, különféle helyekhez köthető adat. Szinkrón helynévi adatok tömegét tárja elénk Veszprém megye földrajzi neveinek négy kötete. Kifejezetten helyi jellegzetességgel bíró nyelvi adatok közzétételére vállalkozott a történetiségben, de csak egy-egy település tekintetében SZÍJ REZSŐ (1963) és LŐRINCZE LAJOS (1989). Röviden utalok a nyelvjárási feldolgozásokra, melyek a XX. század elején inkább kistájakhoz kapcsolódva jelentek meg: BEKE 1905, 1906, HORVÁTH 1906, ÉDES 1907. A XX. század második felében „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak térképlapjain természetesen Veszprém megyei kutatópontok is szerepeltek, megalapozva a terület nyelvjárásról készített leírásokat (az összefoglalások közül lásd IMRE 1971, illetve JUHÁSZ 2001). Az 1970-es évek regionális köznyelvi kutatásainak keretében POSGAY ILDIKÓ foglalkozott Pápa regionális köznyelvének jellemzőivel (1979).

2. A településekről beérkezett szövegek használhatósága. Az egyes településekhez kötődő szövegek egyik erőnye a lokalizálhatóság, ami a dialektológiai kutatások egyik alapfeltétele. A szövegekkel kapcsolatban meg kell azonban állapítani, hogy egyenetlenek: terjedelmükben, nyelvjárásiasságukban egyaránt. Nyilvánvaló, hogy 4-5 sor alapján általában kevesebb nyelvi jellemző mondható el egy helyről, mint 4-5 oldal alapján.

Mennyiben képviselik a szövegek a települések nyelvjárását? Minden bizonynyal ez sem teljesen egyöntetű, sokszor a válaszokat fogalmazó jegyző bizonyára nem a helyi nyelvjárás képviselője volt. Szentgálról LŐRINCZE LAJOS azt írhatta: „a szentgáli nemesi közösség mindig valamelyik tekintélyesebb helybeli család leszármazottját hívta meg jegyzőjének” (1989: 6). Ezt a kérdést minden egyes településen nem volt módomban megvizsgálni (sok esetben a mindenképpen helybeli esküdtek, bírák írták alá a szövegeket), de a teljes anyag átlaga mindenképpen a kisebb tájegységek, nyelvjárási egységek jellemzőihez közelít. Csak egy példa arra, hogy a szöveg szerzője, a jegyző felülről és nem helybeliként tekint a nyelvi adatra. Kővágóörsről Ujváry János egy nevet az alábbiak szerint magyarázott meg: „*Csipkés tető*, fölötte sok *csitke bokor*, mit itt »*csipke*« *bokor*-nak hívnak.” (225). Hogy az adatok nyelvi hasznosíthatóságáról valóban pontos képet nyerjünk, az egyes adatközlőket (jegyzőket) kell egyenként megvizsgálnunk: mennyire kötődnek a településhez, a vidékhez. Emellett az is lényegesen módosítja az anyag nyelvjárási értékelését, hogy a szövegek nyelvrétegbeli jelle-

ge sem feltétlenül a népi nyelvhasználatot tükrözi, mivel általában a közigazgatás alsó szintjét képviselő jegyzők hivatalos nyelvhasználatán szűrődik előbb keresztül. A szűrés ereje, intenzitása személyenként eltérhet egymástól. Ez is befolyásolja a szövegek egyöntetűségét, nyelvjárási hasznosíthatóságát.

A továbbiakban a főbb jelenségeknek pusztán a meglétét vizsgálom (és néhány példával szemléltetem), a jelenségek statisztikai arányainak pontos megállapítására nem volt lehetőségem. Mindazonáltal a tendenciákat, ahol ez nyilvánvaló — a szövegek alapján az egyes települések, területek egymás közti viszonyában —, igyekeztem jelezni.

3.1. Hangtani jellemzők

3.1.1. Magánhangzók

a) Magánhangzóhiány: *Brázdás* (Adásztevel 22).

b) Labiális megfelelések: *ű* : *í* (*Mívelt*, Adásztevel 22), *ü* : *i* (*Iremfő*, Kővágóörs 226), *i* : *ü* (*üing*, Küngös 110, *Körüs hegy*, Szücs 180), *ë* : *ö* (*bővölködött*, Ajka 28); hangsúlyos első szótagban: *Pörösi dülő* (Ajka 28), *ösmeretes* (Ajka-rendek 29), *fölfödözve* (Ácsteszer 36),² *é* : *ö* (*Fösvönyi dülő*, Ajka 28), *ö* : *ë* (*Setétberki dülő*, Csetény 62).

c) Nyílt–zárt megfelelés: *é* : *í/i*. Az *í/i*-zés intenzitásának változása, izoglosszája különösen jól kimutatható a forrás adatainak alapján: *filnegyed* (Adásztevel 24), *Veszprim* (Adorjánháza 26), *lassankint* (Somlóvásárhely 170). *ő* : *ű* (*dülnek*, Adásztevel 25), *o* : *u* (*csuda*, Bakonyszentlászló 40).

d) Zárt–nyílt megfelelés: *i* : *ë* (*esmeretes*, Ajka 28, *edőtül*, Dabrony 67, *vel-la*, Kislőd 104, *gerentzokról*, Papkeszi 150), *í* : *é* (*emléttetik*, Adorjánháza 26), *u* : *o* (*sommás* 'idénymunkás', Adásztevel 25), *o* : *a* (*manda*, Veszprém 201, *Magyaros*, Ajka 28),³ *a* : *o* (*nyugotról*, Márkó 122, *Nyáros*, Salamon 165).

e) á utáni o-zás: *Rátkoi folyó* (Csékut 63), *szármozata* (Nagyanna 130), *váloszva* (Dabrony 66).

f) Rövid–hosszú megfelelések: pótlónyúlás (*Tőcsérek*, Adorjánháza 26, *főka*, Ácsteszer 35, *Vadomafai dülő*, Dereske 69). A felső nyelvállású *ú*, *ű*, *í* helyett álló rövid változatokra számtalan példa található: *Csucsoshegy* (Ácsteszer 35), *Gyepü* (Szentgál 175), *kisbíró* (Nagygyimót 133). A kérdés inkább az, hogy a szövegekben mennyire következetes ennek a jelenségnek a jelölése, s vajon minden esetben a megfelelő hosszúságú hangot tükrözi-e az íráskép? Az *é* : *ë* különbsége fonológiai szinten ugyancsak megfelelésnek tekinthető: *Isztimer* (Inota 210), *szinten* 'is' (Gyarmat, 212).

² A labializációs tendencia területi elterjedését (statisztikai szempontból) szintén érdemes volna külön megvizsgálni.

³ Helynevekben a *mogyoró(s)* szónak leggyakrabban a nyíltabb magánhangzójú változatai fordulnak elő.

g) Palatális–veláris megfelelések: a kontraszt itt rövidüléssel is párosul *Hossziki dülő* (Ajka 28), *Gelegenyési puszta* (Bakonymagyarszombathely 42), *Gelegenyési dülő* (Dudar 72).

h) Több megfelelés kombinációja: *i* : *ö* (zárt–nyílt megfelelés és labializáció): *görhes* (Ácsteszer 35), *ő* : *ü* (a nyílt–zárt megfelelés rövidüléssel párosul a felső nyelvvállású *ű* hangnál): *Küfő* (Ajka 28), *ó* : *u* (az előbbi megfelelések a veláris *ó* hangnál is előfordulhatnak): *Ruzsakut* (Lepsény 115), *i* : *ö* (zárt–nyílt és illabiális–labiális megfelelés párosul): csak a *körös* fanévben jelentkezik közszőként (Kislőd 104) és tulajdonnév elemeként egyaránt: *Vénkörös* (uo.), *u* : *i* (veláris–palatális és a labiális megfelelés egyaránt): szélesen elterjedt példa a *Tik hegy* (Csabrendek 218), de ugyanott *tyukok* forma is megtalálható, *Likaskő* (Dég 71).

i) A szókezdő *ju* : *i* megfelelés (vö. IMRE 1971: 191): a *juhász* és *juhar* szavakban figyelhető meg: *iharfákkal* (Kiskovácsi 102), az előbbi leginkább csak tulajdonnevekben: *Ihásztó* (Lepsény 115), „*Ihászi*» *puszta* az »*Ihászi*« név az »*ihász*« vagy »*juhász*« szóból lehetett, mivel ott mint hajdanában jó birka tenyésztő helyen igen sok juhász lakott” (Marcaltó 120).

3.1.2. Mássalhangzók

a) Mássalhangzótöbblet: *honnénd* (Adásztevel 22).

b) Mássalhangzóhiány: *váloszva* (Dabrony 66).

c) Időtartambeli eltérések: intervokális nyúlás (*vörösses*, Adásztevel 22, *Pogányéllés*, Adásztevel 25, *nyugotti*, Adásztevel 25), szóvégi nyúlás (*kezell*, Adásztevel 23, *igazoll*, Tapolcafi 181).

d) Hasonulás: *rl* : *rr* (*parragi*, Dáka 68).

e) Képzési hely eltérése: palatalizáció (*szappanyos*, *Teknyősök*, Adásztevel 23, *Csollány réti*, Devecser 69), asszociatív palatalizáció (*Evangelikus*, Bakonymagyarszombathely 41), depalatalizáció (*Pogánteleg*, Rátót 162, *kicsin*, Salamon 166, *karácson*, Somlóvásárhely 170), *s* : *sz* (*cseresnyés árok*, Adásztevel 23), *zs* : *z* (*dézma*, Pápanyögér 142), *l* : *j* (*átolyánossan*, Veszprémfajsz 75, *felyül*, Felsőgörzsöny 76), *j* : *l* (*Körtvéles*, Ajka 27).

f) Képzésmódbeli eltérés: *j* : *ny* (*lapányos*, Adásztevel 22), *l* : *r* (*Vitárisréti*, Dudar 72), deaffrikálódás: *gy* : *j* (*Hajmás*, Csesznek 61), *dzs* : *zs* (*Zsinzsa*, Csót 64), *c* : *sz* (*fászán*, Ősi 145), affrikálódás: *s* : *cs* (*Lepcsénynek*, Lepsény 125).

g) Zöngéesség szerinti megfelelés: *k* : *g* (*Görösfő*, Csabrendek 217, *Házbe-reg*, Aka 30, *gunyhó*, Szücs 180), *t* : *d* (*nyugodra*, Bakonytamási 47, *Hindó*, Nagypécsel 231, *szándóföldek*, Vindornyalak 241), *ty* : *gy* (*Pigyer domb*, Vid 204), *s* : *zs* (*zsarlódások* ’súrlódások’, Somlóvásárhely 170), *zs* : *s* (*Tüsrökharaszt*, Szentgál 174, *Sindölös*, Szücs 180, *sellérek*, Csikvánd 210), *v* : *b* (*jábor*, Kislőd 104), szóvégi elzöngétlenedés vagy zöngétlen mediák megjelenése: *Alsó Iszkász* (Tuskevár 194), az *l* + *j* hangkapcsolat megvalósulása *jj* és *ll* is lehet:

Eger alla (Csögle 65), *erdő allya* (Malomsok 183). Ennek korabeli izoglosszáját, intenzitását ugyancsak ki lehet rajzolni a forrás alapján.

h)j : gy, ty megfelelés: István Király *Szabadgya* Falu (Szentkirályszabadja 177), *Vargyas* (Ácsteszer 36), *tartya* (Tapolcafü 181).

i) Hiátusképzés: *Kaics* (Ácsteszer 35).

j) Hiátustöltés: *fijában* (Marcaltő 120), *sűrűven* (Nagygyimót 136).

3.2. Alaktani jellemzők

3.2.1. A szótövek viselkedése

a) A névszótövek viselkedése

Egyalakú töként viselkedik a *mocsár* és a *tó* szó: *Mocsáros* (Dabrony 67), *Szeretsenyi tók* (Szentiván 177), *tót* (Inota 210).

Nem ritka az *ó-t a*-val, *ő-t e*-vel váltakoztató tötípus: *Somlai* (Adásztevel 24), *korsajával* (Veszprém 201), *folyajába* (Csabrendek 218), *szőleje* (Teleki 94), *dülejében* (Tótvázsony 192). Az *ü/ű-t e*-vel váltakoztató típusra is találunk példát: *Zsidó kut sürei düllő* (Devecser 70). Hangzóhiányos forma: *Bürkös kut* (Ajka 29).

A *keze* típusú, egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelet tartalmazó tövek alakja névszórag előtt *kezi-*: *elnevezésinél, részin* (Bakonymagyar-szentlászló 40).

A *Hajóré* (Külsővat 109, Vinár 206) utótagja a *rév* főnév archaikusabb *v* tövű változata. A *Köveskál* településnévnek a ma is hivatalos *Mindszentkál* és *Szentbékál* hasonlósága alapján él *Köveskál* alakja (Kővágóörs 223).

b) Az igetövek viselkedése

A szövegekben a tö belseji időtartamot változtató töalakokra gyakori példaként említhetjük a *hágy* igealakot (pl. Halimba 84). Találkozhatunk hangzóhiányos tövet tartalmazó formákkal is: *termeni* (Nóráp 140). Megfigyelhető egyes esetekben képzés, ragozás esetén a teljes tö használata: *Oltoványi nyiresi* (Sümcsehi 237), *Irtovány* (Alsószid 244), *szakadott le* (Vindornyaszőlős 243), *ál-lott* (Csatka 59).

A csupán *-v-s* változatú, magánhangzóra végződő igék nyelvjárási alakjai közül szerepel a gyűjteményben a *nő*: *ligetessen van benőlve* (Kup 107), ez a *nő* ige *-l* képzős származékként értékelhető.

3.2.2. A szóképzés

a) Névszóképzés

A köznyelvinél gyakrabban használatos számos képző, képzőbokor, és olykor funkcionális különbségek is felfedezhetők: *dombordad* (Adásztevel 23), *üredék* 'üreg' értelemben (Szücs 181, Vindornyaszőlős 243), *posványság* 'posvány' (Kővágóörs 224), *völgyület* 'völgy' (Kővágóörs 224), *tekerület* 'tekeredés' (Homokbödöge 86), *hizodalmas* 'hizlaló' (Kővágóörs 225), az *-at/-et* képző: *hófuvas* 'hófúvásos' (Kővágóörs 225), a *Lepsény és Enyingi Országút össze füzeténél*

(Bfőkajár 48), *közepetén* (Kerta 95); *csavarékos folyása* 'csavargós' (Kup 107), *csörgeteg ere* (Teszér 185). A fenti szóalakok a *hófuvas* és a *csörgeteg* szavak kivételével inkább a XIX. századi hivatalos és tudományos (illetve hivataloskodó, tudományoskodó) szaknyelv termékeinek tűnnek. A *-só/-ső* képzőnek a köznyelvtől eltérő használatára lásd *keletső* (Vindornyaszlós 242). Sajátos — feltehetőleg ugyancsak inkább írott nyelvi — jelenség az, hogy a határozóragos névszók felvehetik az *-i* melléknévképzőt: *balatonpartonni ellenség* (Marcaltó 121), [a] *Plébánia lakás ... idáigi Védője* (Káptalanfa 222).

b) Igeképzés: *csurdogál* (Dabrony 67), *folydogáll* (Tapolcafő 183), *adogál* (Vörösberény 207); *bebizonyítgatni* (Vaszar 197), a *-z* képző az *-l* helyett: *magas partomladékok határozzák* 'határolják', [az] *okmány ... [a] tanuk vallomását tárgyalja* (Kenese 92); *sejditjük* (Kup 106), *Tótok is szállongtak ide* 'szálltak itt meg'.

Az *-ít* igeképző funkcióját más képzőkkel is kifejezhetik: *bizonyolja* (Ácsteszér 33), *kiszakasztottak* (Csajág 57). A *-hat/-het* képző pedig elmaradhat: *járatlanná tette* 'járhatatlanná tette' (Csősz 66).

Az ikes igék gyakran iktelenek: *létez, foly* (Csetény 62), de ez ragozási jelenségek is tekinthető.

3.2.3. A ragozás

Gyakorisági különbségként jelentkeznek a *-ban* inessivusrag helyett a *-t* locativusrag: a *hosszat* határozószóban (Adásztevel 22), vagy *-n, -ban/-ben* határozórag helyett településnevekben: *Szapárott* (Ácsteszér 33), *Vinárrott* (Vinár 206).

A *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* határozóragoknak *-bul/-bül, -rul/-rül, -tul/-tül* változataival is találkozhatunk: *szórul* (Bakonytamási 46), *időrül* (Nóráp 140), *határtul* (Bakonygyepes 81), *fizetésétül* (Somlővásárhely 170).

Az illativusrag inessivusi szerepben közönséges: *volt a határba ... nedves időbe* (Sóly 169).

Az egyes szám harmadik személyű személyes névmás tárgyesetének redundanciát mutató elemismélteléses alakjával is találkozhatunk: *őtet* (Vörösberény 206).

3.2.4. A jelek

A többes szám harmadik személyű birtokos személyjel alakjai: *-(uk)/-ük* : *-(ok)/-ök/-ők*: *nyelvökre* (Csatka 59), *neveket* (Dabrony 67). A többes szám jele helynevekhez is járul: *Piritekre vezető ut* (Kerta 95).

A személyjeles *rajta* határozószó alakja egyes szám harmadik személyben *rajt* (Ajka 27), a *benne* határozószó pedig *ben* (Salamon 166).

3.3. Mondattani jellemzők

a) Inkongruencia. Határozatlan számnevek vagy határozatlan mennyiséget jelölő szavak után a jelzett szó gyakran többes számban áll: *több falak* (Veszprém 204), *sok temérdek vadak* (Vindornyaszlós 243), *nagymennyiségű bujárok vannak* (Inota 210).

b) A határozói vonzatok, esetenként a szabad határozók eltérése. Pl. *emlékeznek arról* 'emlékeznek arra' (Pusztamiske 161), *azon véleményben van* (Marcaltő 120), *azzá neveztetik* 'annak' (Gic 80), *országutban fekszik* 'földrajzi hely valahol van, valaminél/valami mellett fekszik' (ÉKsz.² *fekszik* 6. jelentés) (Veszprémvarsány 196), *egy kőszikla magaslatán fekszik Cseszneg vára, romban* 'romosan' (Csesznek 61), *e' helyen tudomásunkra Gombay nevű Nemes Család lakott* 'tudomásunk szerint' (Adásztevel 23).

c) Aspektus. A *szokik* ige jelen idejű alakjai élnek, a cselekvés szokásos lehetőségét jelzi: *a' malmok feletti tavat az iszap egészen beszokja hordani* (Szápár 172), *leginkább ezen dülőbe szoknak kenderet termesztetni* (Sóly 169).

3.4. Szókészleti jellemzők. A helyneveket alkotó szókincs egy része etimológiailag már nem áttetsző a beszélőközösség számára: pl. *Szártető* (Döbröcze 218). Elhomályosulóban van a *tanárkapu* szó értelme is Kővágóörsön: egy eseményhez kötik egyrészt: itt jött be a faluba a pálos szerzetesek közül egy *tanár atya*. Mások azt mondják, hogy „rég Magyarországon a tanár szó korlátozott helyet jelentett” (Kővágóörs 223–4). A jelentésbeli és valódi tájszókát hosszan lehetne sorolni a forrásból. Most csak néhány példát említek meg.

a) Jelentésbeli tájszók: *megye* 'szántók közti határ' (Adásztevel 22), vö. még *elmegeyítés* is, *Profunt* erdőt a magyarázat szerint egy prófunt kenyérért adták el (Adásztevel 25), *felfogat* 'földet művelésbe vesz': *nem rég fogatott fel szőlőművelés alá* (Adásztevel 24), *Sánczok* 'vízlevezető árok' (Adásztevel 25), *Szappanyos* 'termőföld minőségének a jelzője' (Adásztevel 23), *Koldustelek* 'szántóföld' (Adásztevel 25), *Répa Szer* 'a szántóföldek egyik része; dülő, telek' (Adásztevel 25); *üredék ... szakadott le* 'beszakad' (Vindornyaszőlős 243).

b) Valódi tájszók: *Csuhos* 'legelő neve, amely vízállás volt' (Nagyacsád 21). A szó a *csuhé* 'sásszerű vízinövény' főnév *csuh-* töv változatából alakult képzéssel vagy névképzéssel. *Sebő-séd* 'kisebb vízfolyás' (Adásztevel 25), *Ereszvény* 'fiatal erdő' (Ajka 28), *Négy lápa* 'homokos, sivár, lápos terület' (Bakonytamási 46), *Kis agyag győr* (Békás 53), *fenyős győrrallyai dülő* (Királyszentiván 176), vö. *győr* 'mocsaras, vizenyős területen szilárd talajú, kiemelkedő domb' (ÚMTsz.). Szélesebb értelemben földrajzi köznév lehet a következő helynevekben a *külü* szó: *Külü* 'kisebb patakmalom neve' (Adásztevel 23), *Külüfej* (Csatka 59), *Külüfej* (Réde 164), *Külüi* (Sümeg 235).

Figyelmet érdemel a tulajdonnevekben önállóan nevet alkotó vagy összetétel névrészeként jelen levő *kalista* vagy *kálistás* földrajzi köznév, mely az ÚMTsz.-ban nem szerepel. SZINNYEI JÓZSEF (MTsz.) a főnévi és a melléknévi alaknak egy-egy adatát közli 1839-ből Veszprém megyéből (Fábián Gábor közlése nyomán) 'kátyú', illetőleg 'kátyús, vizenyős hely' jelentésben, és ezzel hozza etimológiai kapcsolatba a Baranya megyében adatolt 'lucskos, sáros' jelentésű *kanistas* szót is. Találkozhatunk a címszóval MAÁCSZ ENDRE „Földrajzi tájszótár” című munkájában (1955) is: *kalista*, *kálistó* 'sárvizes gödör, kátyú'. Történeti

adatai azonban az Árpád-kortól kezdve előfordulnak. Csak néhány példát említve: Baranya megyéből: 1296/346/408: *Kalista*, fov. seu foss. (Gy. 1: 303, HA 1.), de Ugocsa megyében is találkozhatunk vele. A szó vagy a helynevek közszoí alapja szláv eredetű a magyarban, vizenyős, mocsaras helyet jelöl. Veszprém megyei adatai a Pesty-gyűjteményben: *Török kalista* (Tótvázsony 191, erdei kasszáló neve), *Kálistás ama Kálistáknak nevezett posványoktól, melyek benne találtattak* (Berhida 52), *Kalista* (Dudar 73, „Lapály [mélyen fekvő hely] az erdőben”). A Bakonyból más adatait is ismerjük: 1751: ad Lacunam *Vörös Kalista* (Magyar Országos Levéltár Zichy család levéltára 120 A fasc. Nr. 1.), 1832: *Vörös kalistai vizállás*, vagyis inkább völgy (Uo. Nr. 19.), 1751: *Szivárvány Kalista* (Uo. Nr. 1.), az isztiméri Burok-völgy közelében (Fejér megye); Várpalota és Isztimér határánál: [1800 k.]: *Hármas Kalista* (Országos Széchényi Könyvtár, kéziratos térképek TK 1647.). Várpalotán az idősebb korosztály nyelvén jelenleg is él közszőként. Az ismert adatok alapján a *kalista* szó közszoí használata a Balaton-felvidéken és a Keleti-Bakonyban kimutatható. Népetimológias változata: *kálistó*.

c) A gazdag anyagból néhány **földrajzi köznévre** is felhívom a figyelmet, amelyek elterjedése regionálisabbnak tekinthető: *torok* ’patak szűk völgye (mielőtt a síkra ér)’ (Pusztamiske 161), az *átalja* a *Jakabátalja* helynévben (Csatka 59) az első névrészben megnevezett területhez képest viszonyított helyzetű területet nevez meg, *lap* ’lapos, sík határrész’ (Devecser 70), *primás-állé* ’erdei út neve’ (Kislőd 104).

4. Pesty Frigyes helynévgyűjteménye és annak Veszprém megyei kötete számos tudományágnak, nyelvészeti rész tudománynak, így a magyar dialektológiának is hasznos forrása. Dolgozatommal a forrás kiaknázásának lehetőségeire csupán ebből a szempontból kívántam rámutatni.

Irodalom

- BEKE ÖDÖN (1905), *A pápavidéki nyelvjárás*. NyF. 17. sz. Bp.
 BEKE ÖDÖN (1906), *Kemenesalja nyelve*. NyF. 33. sz. Bp.
 ÉDES JENŐ (1907), *A balatonfelvidéki népnyelv*. NyF. 40. sz. Bp.
 ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Második, bővített kiadás. Bp., 2003.
 Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
 HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997.
 HORVÁTH ENDRE (1906), *A bakonyalji nyelvjárás*. NyF. 34. sz. Bp.
 IMRE SAMU (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp.
 JUHÁSZ DEZSŐ (2001) A magyar nyelvjárások területi egységei. In: *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Bp. 262–316.

- LŐRINCZE LAJOS (1989), *Bilingérezés. Szógyűjtemény Szentgál XVIII–XIX. századi nyelvéből*. Veszprém.
- MAÁ CZ ENDRE (1955), *Földrajzi tájszótár*. Bp.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár I–II*. Bp., 1893–1901.
- PENAVIN OLGA (2002), *Bácskai és bánáti népi növénynevek*. Újvidék.
- Pesty Frigyes kéziratosa helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye*. Közreadta NY. NAGY ISTVÁN. Pápa, 2000.
- POSGAY ILDIKÓ (1979), A pápai regionális köznyelvi vizsgálatok első tapasztalatairól. In: *Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből*. Szerk. IMRE SAMU. MNyTK. 100. sz. Bp. 65–77.
- SZIJ REZSŐ (1963), *Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között*. MNyTK. 106. sz. Bp.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.

SZELID VERONIKA (Budapest)

A déli csángó szerelmes népdalok metaforarendszere

Kognitív nyelvészeti elemzés

1. A népdalok rejtélyes nyelvezte

A *népdal* terminus Bartók meghatározása szerint olyan dalok jelzésére szolgál, „amelyeket sokan és sokáig énekelnek”. Nyilvánvalóan ezeknek is van szerzőjük, de a szájhagyományban való terjedés következtében mindenki egy kicsit alkotójává válik azok közül, aki valaha énekelte és énekeli. Ennek során az egyéni jegyek jelentős része letörlődött róluk, és így lett képes a népdal egyszerű emberek százezrei érzés- és gondolatvilágának kifejezésére. A népi élet és kultúra minden színterére bepillantást nyerhetünk a különböző témájú dalok révén, amelyek alapján műfaji csoportokba sorolhatjuk őket: alkalmi, szertartásos, életformához, foglalkozáshoz köthető, történeti-társadalmi-politikai ihletésű, mulattató, valamint érzelmi jellegű dalok. Ez utóbbiak akár a fejlődés csúcsának is tekinthetők, hiszen ide tartoznak például a szerelmi dalok, a keservek és a virágénekek, amelyek már nemcsak történeteket mesélnek el, hanem a bennük rejlő gazdag képvilág mögött elvont jelentést is hordoznak (lásd a NéprLex. idevágó szócikkeit).

KODÁLY (1952) kijelentése alapján — hogy tudniillik a népdalkincs eredeti forrása a falusi őstermelő rétegben keresendő, közülük is a kevésbé iskolázottak csoportjában — úgy gondoltam, hogy a magyar írást kevésbé ismerő, a modern polgári életformától elzárt, a központosult magyar nyelvtől távol élő moldvai csángók népdalai érdekesnek ígérkeznek a kutatásra. Jelen dolgozatomhoz a szerelmi, főként virágénekek csoportjára koncentrálni válogattam ki 120 déli csángó népdalt DOMOKOS PÁL PÉTER (A moldvai magyarság. Csángómagyar népdalok, RAJECZKY BENJÁMINnal együtt: Csángó népzene I–II.), FARAGÓ JÓZSEF–JAGAMAS JÁNOS (Moldvai csángó népdalok és népballadák), KALLÓS ZOLTÁN (Ez az utazólevelem — Balladák új könyve) és SERES ANDRÁS–SZABÓ CSABA (Csángómagyar daloskönyv) gyűjteményeiből, illetve saját felvételeimből, amelyeket 2000 és 2006 között készítettem.

A moldvai csángók szerelmi dalai bővelkednek természeti képekben. Ez megjelenik már a kezdőképekben is, amelyekről SYLVESTER JÁNOS 1541-ben megállapította, hogy nem csupán hétköznapi jelentésükben értendő hangulatteremtő hasonlatok, hanem a szerelmi líra szimbolizmusának részei (JANKOVICS 1991: 115). A képekben bővelkedő dalokat „magyar poézisnak” nevezi és a természeti kezdőképeket a bibliai képekhez hasonlítja. Mint KODÁLY már megállapította, SYLVESTER nem a dalok tárgyát, hanem a kifejezés módját dicsérte ezzel. Hoz-

zát teszi a népzene-kutató, hogy sok dal kendőzetlen nyíltsággal tárgyalja a szerelmi életet, azonban a XVI. században, amikor a virágénekek zöme keletkezett, ez nem keltett megbotránkozást. Ennek oka a szerelmi élet egyszerűsége és nagyobb természetessége lehetett (KODÁLY 1952). KODÁLY úgy látta, hogy az ősi kultúrát továbbvivő, magukból mindent kiéneklő emberek ép, harmonikus lelki-világgal rendelkeztek, ezért alkotásuk is tökéletes (1993).

A „kendőzetlen nyíltság” kifejezés a moldvai csángó népdalokra általában nem alkalmazható, legalábbis a mai modern városi körülmények között élők szempontjából nem. Lehetséges, hogy egy természeti kép a nép énekeseinek egyértelmű jelkép, ugyanennek a megértése viszont a más körülmények között élő emberek számára nehézséggel járhat. Ez nemcsak a moldvai dalokra vonatkozik, de rájuk talán fokozottabb mértékben igaz. Feltételezésünket KÜLLŐS IMOLA kutatásai is alátámasztják, aki a több mint húsz éve a Baranya megyei Egyházaskozárra települt csángó asszony, Gyurka Mihályné dalrepertoárját (38 dal) hasonlította össze 42 eredeti moldvai és néhány baranyai dallal kvantitatív stilisztikai szempontból. Megállapította, hogy az évtizedek óta idegen környezetben élő asszony dalait, stilisztikai eszközkészletét alapvetően a kibocsátó közösség hagyományai határozzák meg, de a különélés során szembetűnő eltérések alakultak ki a szövegekben. Az egyik fontos különbség abban mutatkozik meg, hogy az eredeti csángó dalokban gyakrabban jelennek meg a természeti képek (a leggyakoribb motívumok sorrendben: *fa, levél-lapi, virág, fű, föld*), és a szerelem nem olyan központi téma, mint Gyurkáné repertoárjában (KÜLLŐS 1976). Valószínűsíthető azonban az is, hogy e két külön értelmezett eredmény ugyanazt a jelenséget fogalmazza meg, csak más-más szempontból: az eredeti csángó dalokban csak szó szerint esik kevesebb szó a szerelemről. A természeti képek nagyobb arányú megjelenése azonban a *szerelem* témakör metaforikus kifejezésére több és színesebb lehetőséget biztosít. Ez egybevág KÜLLŐS azon észrevételével, hogy az eredeti csángó dalok stílusa választékosabb, a melléknevek igényesebbek, a dinamikusság az igék nagyobb számú jelenlétével fokozottabban nyilvánul meg, mint az idegen környezetbe került asszony dalaiban. Jelen dolgozatom nem kísérel meg választ adni arra, hogy ez a feltételezés igaz-e, ahhoz ismerni kellene a KÜLLŐS IMOLA által vizsgált népdalok pontos szövegeit. Azt azonban szeretném megválaszolni, hogy a moldvai déli csángó népdalok metaforái hogy függenek össze egymással és az emberi gondolkodásmóddal általában.

Vannak olyan népdalok, melyeknek természeti képei egyszerűbbek, könnyebben érthetőek, mint például a következő sorokban:

*Három csillag van az égen egy kőcban,
három szeretőm van nékem, s egyforma.*

Nem nehéz kitalálnunk, hogy a csillagok itt a szeretőket jelölik. A megértést elősegíti a hasonló mondatfelépítés, és hogy a csillagok száma és hasonló elhe-

lyezkedése utal a szeretőkre. Máskor azonban nehezebb feladatunk van, amikor a népdalok rejtjeleit meg akarjuk fejteni. Nézzük a következő példát:

*Piras, piras szekfű, bangos majorána,
Életinek párjo, valya ki kaszálya?
Máccor isz, százszar isz, villáro, százszar isz.
Jánas bíruó vágjo, Máris asszan gyűti.
Vedd fel, Máris, villáro, vezd fel e buglyára.
Minden buglya melyett tíz pár csókat adak,
Háj el, Máris, máccor isz, Megcsúkallak százszar isz.*

Bár a kezdőképre kapunk magyarázatot: a párhuzamos felépítés rávezet arra, hogy a *piros szekfű* és a *bangos majoránna* a lírai én életének párját, vagyis szerelmét jelöli; a dalban lefestett kaszálsi jelenetet, amelynek szereplője a munka közben egymásnak csókokat adó szerelmespár, már nehezebb értelmeznünk. Azt, hogy e sorok mögött megbújna-e valamilyen átvitt jelentés, a szavakból nem tudjuk kiolvasni. Mivel egy könnyen elképzelhető falusi jelenetet találunk benne, szó szerinti értelmükben is vehetjük a fenti sorokat. A népdalokról alkotott tudásunk azonban azt súgja, hogy az erősen kidolgozott kép nem csupán a kaszálon folyó munkáról, hanem sokkal inkább a szerelemről szól.

2. A kérdések felvetése

A fent körülírt problémakör megegyezik az idiómakéval. Mindkettőben mást mondunk a szavakkal, mint amit értünk rajta. Például az *eltörött a méceses* jelentése nem az, hogy leejtettük a mécesest, és ezért kettétörött, hanem ezzel a képpel fejezzük ki szemléletesen azt, hogy valaki 'elszomorodott' vagy 'elsírta magát'. Ha azonban szavainkkal nem azt mondjuk, mint amit gondolunk, hogyan lehetséges mégis, hogy megértik a körülöttünk élő emberek? Hogyan lehetséges, hogy a népdalok összetett képei a falu egyszerű lakosai szájából természetesen fakadnak? Vajon hogy fedhetjük fel a népdalok rejtélyes képeit, és hogy juthatunk el valós mondanivalójukhoz?

3. Az elméleti háttér

A választ csak egy olyan elméleti keretben kaphatjuk meg, amely figyelembe veszi a szavak lexikális jelentésén túl az egész miliőt, amiben a dalok születtek, vagyis a nép énekeseinek kultúráját és világtudását is beleveszi az elemzésbe. A komponens elemzést itt nem használhatjuk, hiszen azzal csak „minimális definíciókat” kaphatnánk, amelyek a jelentések magjára koncentrálnak, a perifériát kihagyva az elemzésből (KÖVECSES 1986, 1990). Ez a merev elemzési mód néhány konkrét kategória esetében hasznos lehet, azonban másoknál, például absztrakt tartalmak leírásakor nem bizonyul elégségesnek. Itt a jelentések perifériájára is szükségünk van, hiszen a metaforák elemzése összetett tudást igényel. Hatványozottan igaz ez akkor, amikor nem saját anyanyelvváltozatunkat tanulmányozzuk.

A megoldást ezért a kognitív nyelvészeti elemzéstől várjuk, amit a LAKOFF–JOHNSON–TURNER–KÖVECSES által kijelölt úton haladva végzünk el. A szóban forgó elmélet szerint a nyelvi kifejezések nem önkényesek, hanem mögöttük konceptuális rendszerek vannak, amelyek alapján a világról való tudásunkat strukturáljuk. Ez a rendszer konkrét és absztrakt elemeket is tartalmaz, amelyek közül mindkettőt felfoghatjuk metaforikusan vagy metonimikusan, de az utóbbiról csakis így tudunk beszélni.

A kognitív metonímia egyetlen konceptuális tartomány két különböző részét emeli ki és kapcsolja össze képekben, ezt angol terminussal *domain highlighting*-nak (CROFT 2002: 187–200) nevezzük. A piros szín például metonimikusan a szerelmet jelképezi, mert az elpiruló szerelmes „érintkezésben van” saját érzéseivel. A kognitív metonímia tehát: PIROS SZÍN A SZERELEM HELYETT.

A kognitív metafora két különböző konceptuális tartományt kapcsol össze, ezt hívjuk idegen terminussal *domain mapping*-nek (CROFT i. h.). Az *égető tűz* kifejezés mögött a szerelem tűzként való felfogása áll, amire rengeteg más példát találhatunk nyelvünkben (*fellángolás*, *lobogó tűz* stb.). Az absztrakt fogalmakról konkrét tárgyak segítségével beszélünk. Ezeket hívjuk a metaforák forrástartományának, míg a velük leírt elvontabb dolgot céltartománynak nevezzük. Az előbbi metaforában tehát a forrástartomány a TŰZ, amit a SZERELEM céltartomány leírására alkalmazunk. A tradicionális elmélettel ellentétben a kognitív nyelvészet a metaforát nem csupán a két tartomány hasonlóságából adódónak fogja fel, hanem az egyik (forrástartomány) megléte előfeltétele is a másik (céltartomány) konceptualizálásának. A két tartomány közötti kapcsolatot leképeződések sorozatával építjük fel. Ez mindig két elv figyelembevételével történik: 1. a leképezések egyirányúak, a forrástartományról a céltartomány felé haladnak (*egyirányúság elve*), ezért a forrástartományról bőséges tudással kell rendelkezünk. 2. A forrástartományból mindig csak a céltartománnyal koherens tudást képezzük le (*invariancia elv*). Nézzük meg a következő metaforát és leképeződéseit:

A SZERELEM TŰZ

A SZERELMES EMBER ÉGŐ TÁRGY

AZ ÉRZELEM TŰZ

A HŐ A SZITUÁCIÓ INTENZITÁSA

A TŰZ OKA A SZITUÁCIÓ OKA

Egy céltartományt több forrástartomány is leírhat, például: A SZERELEM EGY-SÉG, A SZERELEM HÁBORÚ, A SZERELEM ÜZLET, A SZERELEM TÁPLÁLÉK (vö. KÖVECSES 2005: *scope of sources*). Ennek oka, hogy minden metafora a céltartomány más-más aspektusát emeli ki, a többit pedig elrejti. A TŰZ a szerelem intenzitását, a fizikai EGYSEG a szerelmesek egymást kiegészítő voltát, az ÜZLET az értékadás és cserébe értékkapás szempontját, a TÁPLÁLÉK pedig a szerelem

tárgyának fontosságát emeli ki. A kognitív metaforák és párjaik, a metonímiák szolgáltatják egész gondolkodásmódunk alapját, ezek tehát nem csak a költői nyelv díszei.

A metaforák között vannak *u n i v e r z á l i s a k* (minden kultúrában jelenlevők) és *v á l t o z ó a k*. Az utóbbi csoportba tartoznak a kultúránként vagy egy kultúrán belül variálódóak (KÖVECSES 2005). Ez abban gyökerezik, hogy a metaforák kialakulása részben biológiai tapasztalatokra vezethető vissza (például a fenti szerelem-metafora esetén: intenzív szívverés, ennek következtében hőérzet, izzadó tenyér stb.), részben kulturális tudásunkon alapul. Más-más kultúrában élő emberek különböző módokon konceptualizálhatják a világot. Példaképp lássunk egy nagyon általános érzelemmetaforát: AZ ÉRZELEM TARTÁLYBAN LEVŐ FOLYADÉK, ennek egyik almetaforája A DÜH EGY TARTÁLYBAN LEVŐ FORRÓ FOLYADÉK. Az angolban ez a tartály az egész emberi test (*You make my blood boil*), a magyarban főleg a fej (*Felforrt az agyvize*), a japánban pedig az ember testén belül a gyomor és belek (*hara*) tájékán van (*Forrt a bele*).

A fenti kognitív metaforák a konvencionális nyelven alapulnak. LAKOFF és TURNER „More Than Cool Reason” című könyvükben (1989) leírják és megindokolják, hogy a költői képek mögött ugyanazok a kognitív metaforák és metonímiák találhatók meg, mint amelyeket köznapi nyelvünkben automatikusan használunk. A költői metaforáknak azonban mégis nagyobb erejük van, aminek a szerzőpáros a következő okait sorolta fel (54–5):

a) A költők a konvencionális metaforákat tudatosan kiterjesztik, a leképezett sémába olyan elemet is belevesznek, ami nincs jelen a mindennapi nyelvben (*extension, kiterjesztés*).

b) Szokatlan módon manipulálják tudásunkat a metaforákról (*elaboration, kidolgozás*).

c) Egymásra vetítik a metaforákat (*composite metaphors, komponálás*).

d) Mindennapi, konvencionális fogalmi metaforák létjogosultságát megkérdőjelezi (*questioning, kritikus kérdezés*).

e) Metaforáktól független okok: fonológia, szintaxis.

KÖVECSES ZOLTÁN a hétköznapi metaforák továbbfejlesztésének említett módjait nem tekinti lezárt sornak. Egy további lehetőséget meg is említ, amit *tagadás*-nak nevez (*negation, canceling*). Ez annyit jelent, hogy a célkonceptus egy bizonyos metaforikus konceptualizációját egy ellentétes metaforikus kép helyettesíti (például A DÜH FEGYVER metafora eltörli a düh akarattalan, kontrollálni próbált kitörését, vö. KÖVECSES 2005: 262).

4. Célok és hipotézisek

1. A népköltészet műköltészettel és idiomicitással való hasonlósága abban rejlik, hogy a kimondott szavak alatt más mondanivalót kell értenünk. Első célom, hogy megállapítsam: a konvencionális gondolkodásmód elemei felderíthetőek-e a képek mögött.

2. Másrészt megvizsgálom, hogy a népdalok nyelvezetének hatásossága a LAKOFF–TURNER által megállapított, fent felsorolt mechanizmusok alapján jön-e létre.

3. Harmadrészt meg szeretném állapítani, hogy a népköltészet kollektív alkotóinak van-e olyan, erre a műfajra speciálisan jellemző technikája, amivel a konvencionális nyelv metaforáit továbbfejleszti, és ezzel megkülönbözteti az idiómák és a műköltészet nyelvezetétől is.

Mindezeket a *szerelem* konceptus tanulmányozása révén, a déli csángó szerelmes népdalok szövegeiben vizsgálom meg, feltételezésem szerint mindhárom kérdésre pozitív választ várva.

5. Az elemzés

Ebben a fejezetben a költői metaforák hatásosságának LAKOFF–TURNER és KÖVECES által leírt fajtáit vesszük számba a népdalokban, ezen keresztül választ adva a célok között megfogalmazott másik két pontra is.

Kezdjük elemzésünket a szerelmes népdalok szövegeiben nagyon gyakran megjelenő generikus metaforával: A LÉTEZÉS NAGY LÁNCA (LAKOFF–TURNER 1989: 140–60, KÖVECES 2002: 130–4). Ennek alapja az, hogy a hierarchiában a feljebbi szintek képviselői birtokolják az alattuk levő szintek egyedeinek összes tulajdonságát, és ezen kívül még egy fontos elem járul hozzájuk. A metaforákban ez az elem jelenik csak meg, a k o m m u n i k á c i ó m e n n y i s é g é - n e k m a x i m á j a miatt, ami azt jelenti, hogy csak annyira kell informatívnak lenni, amennyire szükséges, nem jobban, de nem is kevésbé. A hierarchikus rend így alakul:

EMBEREK: magasabb rendű tulajdonságok és viselkedés

ÁLLATOK: ösztönös viselkedés és tulajdonságok

NÖVÉNYEK: biológiai tulajdonságok és viselkedés

KOMPLEX TÁRGYAK: strukturális tulajdonságok és funkcionális viselkedés

TERMÉSZETES FIZIKAI DOLGOK: természetes fizikai tulajdonságok és viselkedés

Ez nagyon általános metafora, így csak vázlatos sémával rendelkezik, amit speciális esetekben a képek megtöltenek tartalommal, mint például az EMBER HÁZ metaforában. Itt a jelentés fókusza a stabil karakter. Ehhez a következő leképezéseket kell végrehajtani:

AZ EMBER: HÁZ

AZ EMBER KARAKTERE: A HÁZ FELÉPÍTÉSE

A KARAKTER KIALAKULÁSA: A HÁZÉPÍTÉS FOLYAMATA

AZ EMBER KARAKTERÉNEK SÉRÜLÉSE: A HÁZ ÖSSZEOMLÁSA

A népdalokban megtaláljuk ennek a metaforának a k i t e r j e s z t é s é t is, ami a költői nyelv első pontban felsorolt erejeként tartható számon. Ez abban rejlik, hogy a konvencionális nyelvben a jelentésfókusz az épület stabilitására esik, figyelmen kívül hagyva a házon levő nyílásokat, míg a népdalokban a fő-

kusz máshová helyeződik át. Erre rengeteg példát találhatunk a csángó dalszövegekben, amelyekből kettőt választottunk ki és elemzünk tovább.

*Györgyi mondja vala, Ilana, Ilana,
Megvársz-e te ingem három esztendeig?
Ilana mondja vala:
Györgyi, Györgyi, Györgyi!
Három esztendeig sok szép idő vállik!
Mikor hazajövök,
Citárgósz kapudat végre nyitva kapjam,
Dobogósz ajtódat kitámasztva lássam,
S e papot s e gyákok lábaidnál lássam.*

*Készülj, kislány, guzalyoszbá,
Sz a legények a kapuba, ihaj-haj.
Leszszkednek, mind a kucsák,
Körmöcsölnek, mind a macskák,
Onnat fordulnak ablakra,
Kukucsilnak mind a rókák,
Odafagyott az ajaka,
Hozd ki, kislány azt a gyertyát
Engesszük le z ajakát
Asztal alatt egy tál laska,
azt a macska elöntötte,
nem a macskának a bűne,
hanem gazdasszonynak bűne.
Mert macskának négy a lába,
Ötödik a farkincája.*

A jelentésfókusz a KAPCSOLAT STABILISÁGA AZ ÉPÜLET STABILISÁGA metaforában a stábiliságról az ÉPÜLET NYÍLÁSAIRA helyeződik át, amelyeknek nyitott vagy zárt állapota a nő testének és lelkének zártaságra és nyitottságra esik. A leképeződések a következő módon alakulnak:

A NŐ: HÁZ

A NŐ TESTFELÉPÍTÉSE: A HÁZ FELÉPÍTÉSE

A NŐ MEGKÖZELÍTHETETLENSÉGE: A HÁZ NYÍLÁSAINAK ZÁRT ÁLLAPOTA

A NŐ TESTI (ÉS LELKI) MEGNYÍLÁSA: A HÁZ NYÍLÁSAINAK KITÁRÁSA

Az, hogy a ház nyílása *ajtó, kapu, ablak* is lehet, a metafora *k i d o l g o - z o t t s á g á h o z* járul hozzá, ami a másik fontos költői technika megjelenése.

A *k o m p o n á l á s t*, a harmadik poétikai erőt is megfigyelhetjük a fenti példákon: több metafora lép interakcióba egymással. Vizsgáljuk meg a két fenti idézet metaforáinak egymásra hatását. Mivel a ház nyílásinak zártasága akadályokat gördít a betérni szándékozók elé, ezért a NEHÉZSÉG AKADÁLY kognitív metafora is szerepet játszik itt, ahol az akadály áthágása a nehézség leküzdése.

Ez kapcsolatba lép AZ EMBER HÁZ metaforával, ahol az akadály elsődlegesen testi: a szüzi nő meghódítására irányul, a feladat megoldása, a kapun való átjutás pedig a szüzesség elvesztését jelöli. A legény arról beszél, hogy a lányhoz haza fog térni a katonáskodás után, és kéri, hogy várja őt meg. Itt A SZERELEM KÖZELSÉG és a SZERELEM UTAZÁS metafora lép kölcsönhatásba egymással.

A SZERELEM: UTAZÁS

NEHÉZSÉGEK A SZERELEMBEN: AKADÁLYOK AZ ÚTON

A SZERELEM FEJLŐDÉSE: AZ ÚTON VALÓ HALADÁS, AZ AKADÁLYOK LEKÜZDÉSE

A cél a közelség, és a kapun való belépéssel az egység elérése (erről később lesz szó), azonban ehhez hosszú utat kell megtenni, amelyen az akadályok a várakozás nehézségét jelölik (például a kísértések legyőzése), ezek közül a végső akadály a *kapu*. Az akadályok legyőzése, tehát a csábításnak való ellenállás és a várakozás azonban meghozza gyümölcsét: morálisan erős felekké teszi a házassulni vágyókat. Itt a háttérben belép AZ ERKÖLCS: ERŐ, illetve AZ ERKÖLCS: ELLENÁLLÁS A CSABÍTÁSNAK metafora. A vágy tisztaságát megerősíti, hogy a *pap* és a kántor (*gyák*) metonimikusan a házasságot jelképezik, amelynek része a testi egyesülés. A vágy tehát nem bűnös természetű.

Nézzük, hogyan értelmezhető a második dal! A legény metaforáját, mint a lányét is, a LÉTEZÉS NAGY LÁNCA generikus sémából nyerjük. AZ EMBER: ÁLLAT leképeződése itt a következőképpen érhető tetten:

A LEGÉNY: ÁLLAT

A LEGÉNY VISELKEDÉSE: AZ ÁLLAT VISELKEDÉSE

Mivel az állat legmagasabb rendű jellemzője az ösztönös cselekvés, ezzel ruházza fel a dalban megjelenő férfit is. Az ösztönös viselkedés a fenti HÁZ metaforával interakcióba lép, az állat, vagyis az ösztöneit követő legény akar „bemeni a kapun”, azaz akar egyesülni a nővel. Itt egy másik metaforával színesedik a kép: A SZERELEM: TŰZ. A lány az ablakban gyertyát gyújt, hogy a macska képében megjelenő legény lefagyott orrát felmelegítse vele. A tűz melege, vagyis a szerelem felmelegíti az állat képében megjelenő fiú orrát, tehát befogadja őt. Ez a szerelem erkölcsében eltér az előzőtől. Oka egyrészt az, hogy a kapcsolat éretlen a szexuális életre, hisz indítatója a puszta ösztön, valamint a cél eléréséhez az egyetlen akadály a könnyűszerrel megnyíló ajtó. Mivel a legénynek nem kell nehézségeket leküzdenie, nincs szerepe az önnevelésnek, vagyis nincs erkölcsi megerősödés. A moralitás-metafora ellenkezője igaz erre a képre: ERKÖLCSTELENSÉG: KÉPTELENSÉG AZ ELLENÁLLÁSRA, ERKÖLCSTELENSÉG: GYENGESÉG. A dal végén megjelenő kép, a laska elöntése, a szexuális beteljesedéshez vezet, és a morális konklúziót megkapjuk: bűnös, elítélendő dolog a házasságtörés (a gazdasszony bűne).

A konvencionális metaforák továbbfejlesztésének negyedik módja a *k r i t i k u s k é r d e z é s*. Erre is találhatunk példát a népdalokban.

*Ledől egy fa mozdítástól,
megválnunk, rózsám egymástól.
Mert a levél őszvel lehull,
de tavasszal helyreújul.
Helyreújul, meg nem búsul,
de zén szívem holtig búsul.*

Itt AZ ÉLET: EGY ÉV metafora kérdőjeleződik meg. Ennek egyik leképeződése A TAVASZ: FIATALSÁG, ami a szerelem és boldogság legfőbb ideje. Míg a természet minden évben törvényszerűen megújul, a csalódott szerelmes szíve többé nem lelhet gyógyírra. Ez a kép többféle módon megjelenik a népdalokban: például:

*Tavasza, tavasza, gyenge tavasza,
ki füvet, fát megújítasz,
csak engemet szomorítasz.*

A poétikai erő LAKOFF és TURNER által felsorolt forrásai közül az ötödik a metaforák verbális megjelenésében keresendő. A lexémák szintjén, mint már fentebb utaltam rá, és KÜLLÖS IMOLA kvantitatív vizsgálatai rávilágítanak arra, hogy a természeti képek sokasága a legszembetűnőbb a dalokban. Az ezeket tartalmazó metaforákat főleg néprajzosok kutatták eddig: HOPPÁL–JANKOVICS–NAGY–SZEMADÁM (1994), HOPPÁL–SZEPES (1987a, 1987b), ERDÉLYI ZSUSANNA (1961), JANKOVICS MARCELL (1991). Az ő munkájuk nagy segítséget nyújtott jelen dolgozatomhoz. Hogy lássuk, a természeti képek hogy fejeznek ki mélyebb tartalmakat, a képek szövegbeli elrendezését érdemes megfigyelni.

Egy skálán ábrázolhatnánk a képeket aszerint, hogy a konkrét és a rejtett jelentés milyen formában jelenik meg bennük. A valóság annál differenciáltabb, hogy a t e l j e s és h í á n y o s m e t a f o r a kategóriába egyszerűen besorolhatóak lennének a szóképek.

a) A képzeletbeli skála egyik végpontját a teljesen explicit sorok alkotják. Ha vannak ilyenek, akkor ezek nem nevezhetők metaforáknak, mert az absztrakt jelentést a szavak szintjén kifejezik. Nehéz ilyen teljesen szókimondó sorokat találnunk e dalokban. Sok keresgélés után legjobb példának a következőket találtam:

*Sokszor mondtam én azt néked,
hogy ne szeress kettőt hármat,
mer' az egy is elég nagy bánat.
Mert én csak egyet szerettem,
mégis eleget szenvedtem.
Szeress egyet, hogy legyen szép,
ha szenvedec es, hogy legyen mért.*

A fenti sorok a szerelmről természeti képek nélkül, a szavakat szó szerinti jelentésükben véve szólnak. Találhatunk itt azonban, az utolsó két sorban, egy úgynevezett „egyensúly metaforát”. A szeretett lény szépsége és az érte való szenvedés mértéke párhuzamban áll. Mögötte a SZERELEM TÁRGYA ÉRTÉKES TÁRGY kognitív metafora húzódik meg.

A másik példa:

*Nem jöttem én ide senki örömhöz,
csak az én édesim gyenge szerelmére.
Csak az én édesim két feteke szeme
hozott engem ide, erre messze helyre.*

A szerelem nyílt megvallása itt már, a klasszikus terminológia által „holtnak” nevezett metaforát is tartalmaz (*két feteke szeme hozott engem ide*). A „holt metafora” azonban nagyon aktív szerepet kap a fenti sorokban, hisz kognitív metaforák egész sorát hívja életre: OKOK: ERŐK, SZERELEM: KÖZELSÉG, SZERELEM: UTAZÁS, NEHÉZSÉG, AKADÁLY.

b) A következő fokozat a skálán a hasonlatok sora, amit még nem tekinthetünk metaforának mert nincs benne névátvitel (FÁBIÁN–SZATHMÁRI–TERESTYÉNI 1958). Itt az explicit és implicit jelentéstartalom párhuzamosan jelenik meg egymás mellett, és a *mint* szócska igazolja a konkrét kép absztraktot magyarázó hivatását. A következő idézetben a legények cselekvését állati cselekvésekkel szemléltetik, amely mögött a fentebb kifejtett LÉTEZÉS NAGY LÁNCA generikus metafora áll, itt AZ EMBER: ÁLLAT formában. Ennek egyik leképeződése AZ EMBER CSELEKVÉSE: AZ ÁLLAT CSELEKVÉSE.

*Sz a legények a kapuba, ihaj-haj.
Leszszekednek, mint a kucskák,
Körmöcsölnek, mint a macskák,
Kukucsilnak, mint a rókák...*

Egy másik példa a hasonlatra:

*Elég átok alatt vagyok,
mint mezőben lekaszált fű.
Egyszer, kétszer megforgatják,
harmadikszor összerakják.*

A fenti sorok a *lekaszált fű*-t hasonlítják a szomorú emberhez. Hogy ezt könnyen megértjük, szintén kognitív mechanizmusoknak köszönhető: a LÉTEZÉS NAGY LÁNCA metafora itt az EMBER NÖVÉNY formában realizálódik. Emellett a *lekaszált fű* nem vertikális, hanem horizontális állapotban van, ezért a BOLDOG FENT (vö. *a fellegekben jár, röpköd örömeiben*), SZOMORÚ LENT (vö. *levert, lógatja az orrát*) kognitív metaforákat juttatja eszünkbe. A kép hatását az is növeli, hogy a szomorúságot az élettelenességgel (a *lekaszált fű* kiszárad, és olyan passzív, hogy meg lehet forgatni) hozza összefüggésbe metonimikusan: NEDVES

AZ ÉLŐ HELYETT, SZÁRAZ AZ ÉLETTELEN HELYETT, valamint AKTÍV AZ ÉLŐ HELYETT, PASSZÍV AZ ÉLETTELEN HELYETT.

c) Az ezt követő fokozat az explicit-implicit skálán a teljes metaforák tartománya. Itt a konkrét és átvitt jelentés szintén párhuzamosan jelenik meg egymás mellett, azonban a *mint* szócska elmaradása miatt névátvitelről lehet beszélni, hagyományos értelemben. A fentebb emlegetett természeti kezdőképek általában ide sorolhatók. ERDÉLYI ZSUZSANNA úgy fogalmaz: a népdalok kezdőképei „kétféleképp ugyanazt mondják” (1961), vagyis gondolatpárhuzam van konkrét és absztrakt tartalom között. Ezek között az összefüggést szintén az általános kognitív folyamatok miatt tudjuk könnyen megérteni.

*Magas fára hág e komló,
szép lijányból válik ringyó.*

Az első példa a LÉTEZÉS NAGY LÁNCA metaforából AZ EMBER NÖVÉNY részt hívja életre, aminek fókuszában AZ EMBER TULAJDONSÁGA: A NÖVÉNY TULAJDONSÁGA leképeződés áll. Emellett A SZERELEM TÁRGYA: ÉRTÉKES TÁRGY, valamint a JÓ FENT, ROSSZ LENT metaforák láthatóak, amelyeken keresztül az erkölcsi erő is megjelenik: AZ ERKÖLC: ELLENÁLLÁS A CSÁBÍTÁSNAK. Ha a rossz dolgokat nem sikerül idejében eltávolítani, a felső szférát veszélyeztethetik. Az erkölcstelenséget a növény ellenállásra való képtelensége juttatja kifejezésre, ami a céltartomány *ringyó* szavában is megjelenik. A PASSZÍV AZ ÉLETTELEN HELYETT metonímia is meghúzódik a háttérben, ha arra gondolunk: az erkölcs életünk vezérlő ereje, és ahogy a magas fát is meg tudja fojtani a rátekeredő értéktelen növény, a passzív, ellenállni nem képes embert is befertőzi az erkölcstelenség.

Hasonló párhuzamos mondatfelépítés adja a következő metaforát is:

*Hirvad az a ruzsa, kinek töve nincsen,
én is hivadozok, hogy szeretőm nincsen.*

A „rózsa nem tud töve nélkül élni” képben a LELKI EGYSÉG KÉT EGYMÁST KIEGÉSZÍTŐ FIZIKAI RÉSZ EGYSÉGE metafora áll. A rózsatő képében megjelenő leány, akinek szerepe itt *az ember a ház talpa* moldvai csángó kifejezéssel is rokon, kiegészítő eleme a rózsának, aki a lányt szimbolizálja AZ EMBER: NÖVÉNY metafora alapján.

A dalszövegekben általában a lány szenvedése passzív, végleges szenvedés. Ennek oka az, hogy a nő a kapcsolat passzív tagja. A férfi az aktív erő az udvarlástól kezdve, a szexualitáson át a házasság feladataiig. Az ő esetleges szenvedése küzdelem is egyben, reménytelen vagy reménytelen, a szeretett nő elnyerésére. Az egység az aktív és passzív szerep egyesülésével jön létre. A *hervadás* mögött még a SZOMORÚ LENT metaforát is eszünkbe juttatja, hisz a hervadt virág lehajlik.

Látható, vagyis inkább jól érzékelhető az összefüggés a természeti képek és az általuk érzékeltetett belső folyamatok között. A NéprLex.-ban azonban azt olvashatjuk, hogy a természeti kezdőképek, főleg az új stílusú népdalokban lehetnek teljesen függetlenek a dal mondanivalójától. Erre a következő példát adja: *Három alma meg egy fél, / kérettelek, nem jöttél.*, valamint *Sárga dinnye zöld a héja, beteg a szeretőm anyja*. A kognitív mechanizmusok alapján azonban ezt első ránézésre sem fogadhatjuk el igaznak. A dalokból, amelyekből két-két sort látunk csak kiragadva, vagyis nem teljességükben jelennek meg előttünk, a párhuzamba állított sorokban azonban így is több kognitív metaforát, metonímiát találhatunk, amelyeket a teljes dalok ismeretében, feltételezésem szerint, ki lehetne egészíteni. Az első részletben az *alma* mint beavatás- és szerelemszimbólum a Jelképtárban és a Szimbólumtárban is megtalálható. A *három* a teljesség jelképe, ahogy azt a Szentháromság vagy a népmesékben megjelenő hármas szám is megjeleníti, a *fél* pedig ennek ellentéte. Azt tehát, hogy kikoszorúzták az udvarló legényt, nagyon jól megjeleníti a *fél alma*, a nélküle is boldog, tehát teljes életet élő lány *három almá*-val kifejezett alakja mellett. Kognitív metaforával ez így írható fel: A SZERELEM KÉT EGYMÁST KIEGÉSZÍTŐ RÉSZ FIZIKAI EGY-SÉGE.

A második példa a szöveg többi részének ismeretlensége miatt csak találgatásra ad módot. A sárga szín, ahogy ERDÉLYI ZSUZSANNA írja, több mindent kifejezhet. Egyik jelentése „asszonyszín, termékenység színe”, ami jelölheti a szerető anyját, a zöld héj pedig a belső magból fejlődött fiát, akinek ifjúságát vagy éppen éretlenségét szemlélteti a zöld szín. Fiú és anya egy értéktelenséget szimbolizáló növény képében van jelen: valószínű, hogy a dalban a szeretővel problémák vannak, és az anya betegsége metonimikusan a fiú lelkével való problémákat jelenti. Kognitív mechanizmussal szemléltetve: A SZERELEM TÁRGYA: ÉRTÉKES TÁRGY, ha a tárgy értéktelen, akkor a szerelem is értéktelen és AZ EMBER TULAJDONSÁGA: A KAPCSOLAT TULAJDONSÁGA (*betegség*).

d) A skála következő tartománya a cél- és forráskonceptus keveredése, angol terminussal *blending*. Itt már nem választható szét az értelmező és az értelmezett tartomány, hanem a kettő egyszerre jelenik meg a dalban és a képzeletben. Ahhoz, hogy ezeket a képeket megérthessük, tisztában kell lennünk a kognitív metaforákkal és metonímiákkal, egyébként nem tudnánk megfejteni a dalokat. A következő idézetben a leveleket hullató fa állna párhuzamban a síró emberrel, de az emberi könnyek helyett a fa könnyezését láthatjuk:

*Ahol én elmenek, még a fák es sírnak,
gyöngye ágaikról levelek lehullnak.*

A megjelenő fő kognitív metafora AZ EMBER: NÖVÉNY, amelynek fókuszában AZ EMBER CSELEKVÉSE: A NÖVÉNY CSELEKVÉSE, AZ EMBER TULAJDONSÁGA: A NÖVÉNY TULAJDONSÁGA leképeződések állnak. Emellett A SZOMORÚSÁG: TERMÉSZETI ERŐ, A SZOMORÚSÁG: ESÉS metaforák fedezhetők fel.

A forrás- és célkonceptus keveredésére bemutatandó másik példában a gyümölcsöt termő fa forráskonceptus keveredik a szerelemre lobbant ember célkonceptussal, és szerelmet termő fa képében jelenik meg a dalban:

*Szerelem, szerelem, átkozott szerelem,
Mért nem termettél ott minden fa tetejen?
Minden fa tetejen, diónak levelén,
Hogy szakasztott vóna minden liján s legény?*

Emögött szintén AZ EMBER: NÖVÉNY, fókuszában AZ EMBER TULAJDONSÁGA: A NÖVÉNY TULAJDONSÁGA leképeződéssel, ami keveredik A SZERELEM: ÉRTÉKES TÁRGY és a JÓ: FENT metaforákkal. A szerelem azonban csak oka a házasság gyümölcsként teremtett gyermek születésének, a jelentéshez tehát AZ OK AZ OKOZAT HELYETT metonímia is hozzájárul.

e) Elérkeztünk azokhoz a metaforákhoz, ahol a célkonceptus szinte teljesen rejtve marad, csak a forráskonceptus áll rendelkezésünkre a dalok megfejtésében. Ez tűnik a hagyományos nyelvészeti irányzatokkal való megközelítés szempontjából a legingoványosabb területnek. A kognitív nyelvészet elemzési módszerével, az előző dalok ismeretében azonban természetesen következik a megfejtés. A teljes implicit metaforák csoportjában is vannak fokozatok, e pontban azokra láthatunk néhány példát, amelyek létezésére vannak árulkodó jeleink a szövegekben.

*Eccer jöttem ide,
retket adtál ennem,
az is feteke lőn.
Vesztett lenne reték
feteke földjibe...*

Ebben az idézetben az árulkodó jel az, hogy az átok túl erős a bűnhöz képest: egy tréfásnak vehető cselekedet miatt evője megátkozza a megrothadt zöldséget. Felmerül itt néhány kérdés: miért nem az ellen szólt az átok, aki megetette a rossz étellel? Vajon érdemes-e ez a cselekedet arra, hogy népdal szülessen belőle?

A népdalokat egészében szemlélve nem is kérdéses az, hogy a szavak mögött elvont értelem húzódik meg. A kognitív mechanizmusok könnyűszerrel kikövetkeztethetők.

A gyorsan pudvásodó zöldség képében AZ EMBER: NÖVÉNY metafora speciális esetével találkozhatunk: AZ EMBER TULAJDONSÁGA: A NÖVÉNY TULAJDONSÁGA leképezéssel, és AZ EMBER A SZERELEM HELYETT metonímiával a reték a gyorsan múló, értéktelen szerelmet képviseli. Az evés képe a SZEXUÁLIS VÁGY: ÉHSÉG, SZEX: EVÉS metaforákra vezethető vissza. Egy másik metaforarendszer eleme is megjelenik itt: A NŐI TEST: FÖLD képben, ami a SZEX: MEZŐGAZDASÁGI MUNKA metafora egyik eleme. A népdalok e nagyon gyakran megjelenő össze-

tett metaforájában részt vesz még A GYERMEKNEMZÉS: VETÉS, KASZÁLÁS, ŐRLÉS és a VÁRANDÓSÁG, GYERMEKSZÜLÉS: ARATÁS kép is, ahol az eső a megtermékenyítő férfierő. A szexualitás metaforáiról MARTÍNEZ végzett kutatásokat a korai modern angol irodalom szövegei alapján (é. n.). Meglepően sok a hasonlóság a népdalokban megjelenő metaforák és az általa elemzett irodalmi szövegek között. A fenti daltöredékben mindebből csak a *fekete föld* jelenik meg, a termékeny nőiség jelképe (a *fekete* a termékenységet helyettesítő metonímiaként értelmezhető), amely a dalban szereplő átok szerint a születés helyett itt a temetés helyévé válik.

A következő dalrészletben a mélyebb jelentésről a széles körben ismert szerelmi szimbólum, a *rózsa* jelenléte árulkodik.

*Megfogom az ökröm szarvát, felszántom a kertem alját.
Hogy ne nőjjön gyalogbedza, lepje fel e kerti róza.*

A *szántás*, vagyis a gyermeknemzés, a fent említett MEZŐGAZDASÁGI metafora megjelenése. Itt azonban a hangsúly a házastársi szerelmen van, ami *kerti róza* képében jelenik meg. A NŐI TEST: FÖLD metafora továbbgondolása a kert, vagyis az elkerített föld a nő életének keretek közé zárását, vagyis házassági állapotát jelöli. Szántani ökr nélkül nem lehet: az ökr, vagyis az EMBER: ÁLLAT metafora alapján a nő ugyanolyan fontos szerepet tölt be ebben a cselekvésben, mint a szarvát fogó ember, a férj, aki az állatot irányítja. Ennek háttérében a SZERELEM: EGYSEG metafora áll.

f) A céltartomány nélkül megjelenített forrástartománynak a skála legrejtélyesebb végpontján levő szakasza az, amikor már utalást sem találunk arra, hogy a konkrét képek mögött más elvont tartalmat feltételezzünk. Ennek oka az, hogy a forrástartományt kifejező történet teljességgel megállja a helyét a kultúrában, és így a valódi tartalom sokkal rejtettebb szerepet kap. Erre azért van szükség, mert sok esetben a szerelem tabutémáiról szólnak. A dolgozat elején elemzett dalban a HÁZ metaforával kapcsolatban elmondható például, hogy a katonáskodásból hazatérő legény szó szerint is be szeretne majd térni a lány kapuján és jelképes értelemben is. Mivel szó szerint is értelmezhető a történet, nyugodtan énekelhetik hangosan az emberek, eltitkolva a jól értett mögöttes tartalmat. Ugyanez a metafora jelentkezik a következő sorokban:

*Ien Isztenem, be víg vótam ezelőtt,
míg a rózsám sétált a kapum előtt.*

De ha nincs utalás a mélyebb tartalomra, akkor honnan tudjuk, hogy meghúzódik valami a felszín mögött? Csakis akkor fedezhetjük fel ezeknek a történeteknek a képiségét, ha a dalok metaforarendszerét átfogóan ismerjük. Ilyenkor viszont nem is kérdőjelezhető meg a metaforák létjogosultsága, hiszen annyira ismerősek ezek a képek már a céltartomány nélkül is. A metafora indoklására

párhuzamokat fogok bemutatni a képeket kifejtő dalokból. Lássunk egy példát erre, ami a lusta férjről szól:

*Éjjen iszik, nem aluszik,
Nappal deglik, nem dolgozik.
Ennek vétek a gyimécsfa,
Lefekigység árnyékábo,
Körte bie eszik szájábo,
Sz asz szem ura, hogy errágjo.*

Első ránézésre, ha a többi dalt és a mögöttük meghúzódó kognitív metaforarendszert nem ismernénk, úgy gondolhatnánk, hogy ez a lusta férjet büntető dal. Ha azonban figyelembe vesszük a már ismerős kognitív metaforákat és metonimiákat, ennél összetettebb képet kapunk. Az erkölcsileg gyenge legénynek nem való *gyümölcsfa*, ami az EMBER: NÖVÉNY metafora alapján az asszonyt jelöli. A nő metonimikusan a szerelem helyett is áll, ami a fa gyümölcse. A SZEX: EVÉS metafora jelenik meg a gyümölcs evése képben, de még erre sem alkalmas a lusta ember. Lássunk egy másik dalból párhuzamos mondatszerkesztéssel forrás- és céltartományt egyaránt bemutató részletet ugyanerre a tartalomra:

*Megérett a cseresznye, le lehet etetni,
megérett a barna kiszleán,
meg lehet csókolni.*

A fa töve, mint a szerelem helye szintén megjelenik más dalokban is:

*Megvirágzott a diófa,
nagyot hajlott három ága,
még nagyobb az árnyékja,
árnyék alatt egy vetett ágy...*

6. Összefoglalás

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy hipotéziseink igazolódtak:

1. A népdalokban felfedezhetők a konvencionális nyelv mögött húzódó kognitív mechanizmusok, mint ahogy az az idiómák és műköltészet nyelvével kapcsolatban is bizonyított tény.
2. A vizsgált népköltészeti alkotások nyelvére is vonatkozik a LAKOFF- és TURNER-féle öt poétikai erő: ez teszi érthetővé a dalokat, és ezzel válnak egyben speciális stílusúvá is.
3. A különlegesség a metaforák verbális kifejeződésében van elsősorban. A népdalok szerzői, vagyis az őket a szájhagyományozás útján mindig újraalkotó énekesek saját igényeiknek megfelelően bántak ezekkel a mechanizmusokkal: hol nyíltan, hol rejtetten beszéltek érzéseikről, ám mindig szabályosan illeszkedve egy kultúrájuk meghatározta egységes rendszerhez. Emiatt a népdalokat csak úgy tudjuk kimerítően elemezni, ha teljességüket vesszük figyelembe, és nem kü-

lön életet élő, egyedi alkotásokként fogjuk fel őket. Mindegyikük segítségével, a kognitív mechanizmusok feltérképezésével a legrejtélyesebb dalok tartalma is felfedezhető. Semmi nem véletlenszerű bennük, mindegyik népdal hosszú évtizedeken, évszázadokon át nap mint nap kritikus vizsgabizottság előtt mérettetett meg: az egész nép ízlésének kellett hogy megfeleljen, a falu emberei formálták át őket újra meg újra.

Különlegessége a daloknak, hogy a költői képek az átvitt jelentés explicit megjelenésétől egészen a teljes rejtettségig megtalálhatók, különösen figyelemreméltók azok a dalok, amelyekben a forrástartomány és a céltartomány egyaránt valós, és ezzel párhuzamos történetmondásnak lehetünk tanúi.

További kérdések sokasága merül fel a témakör kapcsán: Van-e más, csak a népdalok nyelvére jellemző poétikai erő? Vajon a metaforarendszer megléte azt bizonyítja, hogy fejlett absztrakciós gondolkodással rendelkeznek a csángók, vagy éppen azt, hogy az absztrakt tartalmakról konkrét képek segítségével nem tudnak gondolkodni? A vizsgált metaforák közül melyek az univerzálisak és a kulturálisan variálódóak? Vajon vannak-e a népdalokra általánosságban jellemző metaforák, amelyek eltérnek másoktól? A népdalok mögött meghúzódó kognitív mechanizmusok individuális vagy inkább szupraindividuális szinten értelmezendők-e? Ezen kérdések megválaszolása elkerülhetetlen a népdalok megértéséhez és pontos elhelyezéséhez, de mindegyik egy újabb dolgot tárgyat képezhetné.

Irodalom

- CROFT, WILLIAM (2002), The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies. In: *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Ed. DIRVER, RENÉ-PÖRINGS, RALF.
- DOMOKOS PÁL PÉTER (1941), *A moldvai magyarság*. Kolozsvár.
- DOMOKOS PÁL PÉTER–RAJECZKY BENJAMIN (1956–1961), *Csángó népzene I–II*. Bp.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA (1961), Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához. *Ethnográfia* 1961.
- FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN–TERESTYÉNI FERENC (1958), *A magyar stilisztika vázlata*. Bp.
- FARAGÓ JÓZSEF–JAGAMAS JÁNOS, *Moldvai csángó népdalok és népballadák*.
- HOPPÁL MIHÁLY–JANKOVICS MARCELL–NAGY ANDRÁS–SZEMADÁM GYÖRGY (1994), *Jelképtár*. Bp.
- HOPPÁL MIHÁLY–SZEPES ERIKA (1987a), *A szerelem kertjében. Erotikus jelképek a néphagyományban*. Bp.
- HOPPÁL MIHÁLY–SZEPES ERIKA (1987b), *Erősz a folklórban. Erotikus jelképek a néphagyományban*. Bp.
- JANKOVICS MARCELL (1991), *A fa mitológiája*. Debrecen.
- KALLÓS ZOLTÁN, *Ez az utazólevelem. Balladák új könyve*.

- KODÁLY ZOLTÁN (1952), *A magyar népzene*. Bp.
- KODÁLY ZOLTÁN (1993), *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers*. Bp.
- KÖVECSES, ZOLTÁN (1986), Metaphors of anger, pride and love. In: *Pragmatics and beyond* VII: 8.
- KÖVECSES, ZOLTÁN (1990), *Emotion Concepts*. New York.
- KÖVECSES, ZOLTÁN (2002), *Metaphor*. Oxford.
- KÖVECSES, ZOLTÁN (2005), *Metaphor in Culture*. Cambridge.
- KÜLLÖS IMOLA (1976), Csángó népdalok kvantitatív stilisztikai elemzése. *Ethnographia* 1976: 510–20.
- LAKOFF, GEORGE–TURNER, MARK (1989), *More Than Cool Reason*. Chicago.
- NéprLex. = *Néprajzi Lexikon 1–5*. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1977–1982.
- ONCINS-MARTÍNEZ, JOSÉ L. (é. n.), *Notes on the metaphorical basis of sexual language in Early Modern English*, Universidad de Extremadura. Kézirat.
- SERES ANDRÁS–SZABÓ CSABA (1991), *Csángómagyar daloskönyv*. Bp.

Egy szó eleji hangváltozási típusról*

1. A szó elejét érintő hangváltozások egy részével kisebb-nagyobb mértékben a magyar hangtörténeti szakirodalom foglalkozott ugyan, egy ezeket a folyamatokat együttesen láttató összefoglalás ugyanakkor — amely általában a nyelvtörténeti kutatások számára sem lenne érdektelen — mindeztidáig nem született meg. Írásomban arra vállalkozom, hogy a szavak kezdő hangját érintő változásokat rendszerükben tekintsem át, hiszen közöttük igen szembetűnő és lényeges összefüggések mutatkoznak meg.

A szó elejének alakulása alapvetően három fő változási típus mentén ragadható meg. Nővekedhet egyrészt a szó hangteste egy eleje kerülő inetimologikus hanggal, ami magánhangzó (*szpáhi* > *iszpáhi*) vagy mássalhangzó (*ácsingózik* > *kácsingózik*) egyaránt lehet. A szóterjedelem a szó kezdő hangjának elmaradásával csökkenhet is, s ez az elmaradó hang természetesen megint csak lehet magánhangzó (*apatika* > *patika*) és mássalhangzó (*vimád* > *imád*) is. E mennyiségi változások mellett számolhatunk továbbá a szó eleji hang szabályos hangtörténeti (képzési helyet, módot stb. érintő) elmozdulásával (*ireg* > *üreg*, *jön* > *gyön*), azaz minőségi változásokkal is. E változási lehetőségek közül a minőségi változásokkal nem foglalkozom, ugyanis ezek a hangtörténeti összefoglalásokban (BÁRCZI 1958, BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967, KISS–PUSZTAI 2003) alapos feldolgozásban részesültek, külön taglalásukra jól ismert voltuk miatt e helyütt nincsen szükség. A mennyiségi változások tekintetében már más a helyzet, ugyanis ezek — ha ott találjuk egyáltalán őket a leírásokban — csupán a szórványos változások esetei között, néhány mondatnyi kifejtést kaptak (mint például a szókezdő *v* elmaradása vagy a *jo-* ~ *ju-* ~ *ja-* hangkapcsolat *i*-vé fejlődése). Ez csöppet sem meglepő, hiszen ezek a változások önmagukban valóban nem túl tág hatókörű folyamatok (de nem is olyan szűkek, mint ahogyan azt a kutatók többnyire ábrázolják), tágabb összefüggések elemeiként azonban mégiscsak nagyobb figyelmet érdemelnek. És másrészt az is indokoltta teszi a mennyiségi változások összegző áttekintését, hogy az e körben bemutatandó folyamatokat láthatóan más mechanizmusok (is) irányítják, mint a minőségi változásokat.

A mennyiségi változások leírásakor nem a fent említett rendet követem (azaz nem a szóterjedelem növekedése és csökkenése mentén haladok), hanem arra leszek a rendszer vázolása során figyelemmel, hogy a változás magánhangzós vagy mássalhangzós szókezdetet szüntet-e meg. Előzetes feltevéseim szerint

* Készült a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával.

ugyanis e kétféle fonológiai szerkezet a változási hajlandóság tekintetében nem azonos módon ítéltető meg.

Minthogy a hangváltozások leírásában és mérlegelésében célszerű minél szélesebb bázisra támaszkodni, vizsgálataimban a közszavak történeti és tájnyelvi adatai mellett régi és modern kori helynevek, személynévek változásait is figyelembe vettem.¹

2. Mielőtt rátérnék a két fő változási típus bemutatására, célszerű röviden a magánhangzós és mássalhangzós szó- és névkezdet gyakoriságára utalni. Néhány kézikönyvünk (TESz., FNEsz.) szóanyagának áttekintése után világosan látható, hogy a magyar nyelvben a mássalhangzós szó- és névkezdet közel hetszer olyan gyakori, mint a magánhangzós. Ez a különbség jól látható módon a két szerkezeti típus változási érzékenységet is nagy mértékben befolyásolja: a jóval ritkább magánhangzós szókezdet ugyanis jóval gyakrabban szolgál a változási folyamatok kiindulásául. És ebben a vonatkozásban csaknem jelentéktelennek látszik az a tény (ami mellett persze nem szabad szó nélkül elmenünk), hogy a magánhangzós szókezdet kisebb arányának természetes oka nyelvünkben maguknak a magánhangzóknak a lényegesen kisebb száma.² Ez azonban csupán távolról függ össze azzal, amit fentebb említettem, hogy tudniillik a magánhangzóval kezdődő szavaink (bizonyára éppen ritkább voltak miatt) nagyobb változási hajlandósággal bírnak: hiszen a nyelvi változások a kevésbé gyakori formákat rendszerint a tipikusabbak felé igyekeznek elmozdítani.

A magánhangzós szókezdet megszüntetése valójában három változási folyamat révén valósulhat meg: a szó elejéről a magánhangzó elmaradhat (tehát csökken a szóterjedelem), kapcsolódhat a szó elejéhez egy inetimologikus mássalhangzó (növekszik a szóterjedelem), de hangátvetés is eredményezhet magánhangzós helyett mássalhangzós szókezdetet (s ez esetben a szóterjedelem változatlan marad). A három lehetőség azonban közel sem egyforma valószínűséggel realizálódhat: az általam áttekintett esetek több mint 4/5-ében a mássalhangzó szóhoz kapcsolódása következik be.

2.1. A magánhangzó elmaradása a szó elejéről a hangtörténeti szakirodalomban csupán az *alárma* > *lárma*, *apatika* > *patika*, *Amadéfalva* > *Madéfalva* példák által képviselt változásokkal kapcsolatban került elő, s e

¹ A közszói adatokat elsősorban a TESz., az ÚMTsz. és az MTsz. anyagából merítettem, a helynevek terén a forrásaim a FNEsz. és a. KMHsz. 1., a személynévek vonatkozásában pedig az ÁSz. és LADÓ 1971 voltak.

² Meg kell azonban itt azt is jegyeznünk, hogy a szavak hangszerkezetét érintő változásokat tárgyalva a két hangcsoport előfordulási gyakoriságára célszerű elsősorban tekintettel lennünk (hiszen a hangszerkezet kapcsán csakis ez lehet fontos), e tekintetben márpedig közel sincs olyan nagy különbség a mássalhangzók és a magánhangzók gyakorisága terén: az előbbiek 57, az utóbbiak 43%-os megterheltséggel bírnak (lásd ehhez GÓSY 2004: 85).

folyamatok háttérben nyelvészeink jórészt a névelővel való téves azonosítást látják. Minthogy a történeti adatok fényében egy-egy szó kapcsán sejteni lehet azt is, hogy az *a* hang elmaradása mikor következhetett be, az *e* körben említendő közszavak jó része kronológiailag valóban beleilleszthető abba az időszakba (a XVI. század utáni időbe), amikor a névelő *a* változata már használatos volt, sőt széleskörű elterjedtségnek örvendett.³ Nem tagadva tehát annak a lehetőségét sem, hogy az *ajándék* > *jándék*, *alak* > *lak*, *alombik* > *lombik*, *alóránt* > *lóránt* 'uzsonna', *apatika* > *patika*, *apatikáros* > *patikáros* stb. változások egy részében valóban szerepet játszhatott a szóhatár-eltolódás, mégis úgy gondolom, hogy ez pusztán felerősíthetett egy általánosabb hatókörű, a fonológiai struktúra (vagyis a magánhangzós szókezdő) módosítására irányuló változási folyamatot. Bizonyos lexémák esetében a névelővel való téves azonosítás lehetőségét minden kétséget kizáróan el is vethetjük: az **anapa* > *napa* kronológiai, az *amott* > *mott*, *ahán* > *hán* pedig mondat szerkezeti okok miatt veendő ki az előbb említett példák köréből. De — elsősorban szintén szintaktikai szabályok folytán — nem számolhatunk a szóhatár-eltolódás lehetőségével az *Amadéfalva* > *Madéfalva*, *Acintos* > *Cintos*, *Aborgáta* > *Borgáta*-féle településneveink, sőt szerintem az *Amália* > *Máli*, *Apolka* > *Polka*, *Arisztid* > *Rishti* keresztnévek esetében sem (erre vonatkozóan lásd TÓTH V. 2007).⁴

Azt, hogy a példákban a névelő-kérdésnél tágabb érvényű a változás, egyébként is jól szemléltetheti az elmaradó szókezdő magánhangzó sokszínűsége, hiszen elmaradhat például az *e*: *elektárium* > *liktárium* 'gyümölcsíz', *erény* > *rény*, *eszenc* > *szenc* 'nagyon erős pálinka', az *é*: *édesanyám* > *dēs anyám*, *édesapám* > *dēsapám*, *és* > *s*, *éhomra* > *hom*, az *i*: *ijeszt* > *jeszt*,⁵ *isőt* > *sőt*,

³ Az *a* névelő meglétének kronológiai meghatározottságáról képet kaphatunk egyrészt a történeti grammatika törzsanyagából, ahol a kései ómagyar korban az *a* (+ msh-val kezdődő szó) és az *az* (+ msh-val kezdődő szó) aránya 2 : 116 (GALLASY 1992: 720). Még megbízhatóbb forrásunk lehet azonban ebben a kérdésben a kódexek anyagának az áttekintése. Ennek alapján a következő kép tárul elénk: a Jókai-kódexben (1372 u./1448 k.) ez az arány 16 : 285, a Guary-kódexben (1492–95) 18 : 806, a Festetics-kódexben (1493) 3 : 111, az Apor-kódexben (XV. sz. utolsó évtizede) pedig a 2. kéz kivételével (aki 230 : 6 arányban az *a* névelőt használja) mindegyik kéz az *az* változatot alkalmazza mássalhangzós szókezdő előtt is (a forrásokhoz lásd JAKAB–KISS 1994, 1997, 2001, JAKAB 2002). A XV. század végéig a névelő *a* változata tehát még messze nem tartható széles körben használatos szóalaknak.

⁴ A településnevek előtt sem a köznyelvben, sem a nyelvjárásokban nem használunk névelőt. A keresztnévvel némileg másként áll ugyan a helyzet, ám e tulajdonnévfajta névelőzése csupán újabb kori és regionális jelenségnek tekinthető.

⁵ Az *ijed*, *ijeszt* > nyj. *jed*, *jeszt* változás háttérében HORGER ANTAL a két nyílt szótagos tendencia működését sejtí, mondván, hogy ezek az igealakok általában a *még* igekötővel együtt állnak, s *i* hangelemük ennek folytán a második nyílt szótagba kerül (1911). HORGER felvetését már csak azért is megfontolásra érdemesnek tartom, mivel egyes nyelvjárások az igekötős *megjed*, *megjeszt* formákat ugyancsak használják (vö. ÚMTsz.).

idős > *dűs*, *igyekezik* > *gyekezik*, az *ü*: *ühumget* > *hümget* — csupán néhány példát kiemelve a nagyszámú közszói előfordulás köréből. Helynevekben ugyancsak nem ritka ez a változási folyamat: *Eszentelek* > *Szentelek*, *Izsáka* > *Zsáka*, *Ohobica* > *Hobica*, *Üvér-völgy* > *Vér-völgy*, csakúgy, mint a történeti személynevek: *Ehellős* > *Hellős*, *Emelka* > *Melka*, *Obulgan* > *Bulgan*, *Ubalduš* > *Balduš* vagy éppen a modern kori keresztnévek: *Edina* > *Dina*, *Emese* > *Mese*, *Elek* > *Lexi*, *Emánuel* > *Mánuel*, *Ilona* > *Lona*, *Olívia* > *Lívia*, *Otília* > *Tili*, *Ödön* > *Dönci* körében.

2.2. Amíg a magánhangzó elmaradása a szó elejéről — strukturális, fonológiai okokból — csakis VCV típusú szókezdő szerkezetben valósulhat meg (CV szerkezetű alakítva azt át), a mássalhangzó másodlagos bekerekülése a szó elejére VCV és VCC szókezdetet egyaránt módosíthat. Azt is mondhatjuk, hogy a VCV szókezdet esetében megjósolhatatlan, hogy magánhangzó elmaradása vagy mássalhangzó tapadása révén módosul-e a ritkább fonológiai struktúra. A két lehetőség egyenrangúságát jól mutatja az is, hogy egymely szavakban egyidejűleg (esetleg területi kötöttségekkel) mindkét változási folyamat lejátszódik: *iszalag* > *szalag* ~ *viszalag*, *éhom* > *hom* ~ *gyéhádba* (grammatikai forma).⁶

Habár a szó elejéhez kapcsolódó mássalhangzó igen sokféle lehet (pl. közszavakban: *ibolya* > *bibolya*, *uhog* > *buhog*, *iromba* > *ciromba*, *enyeleg* > *fenyeleg*, *agancs* > *gagancs*, *ángy* > *gyángyi*, *ákombákom* > *kákombákom*, *ingovány* > *lingovány*, *ismétlő* > *mismétlő*, *itkányos* > *ritkányos* 'részezes', *ön* > *tönnön-magáé*, *omboly* > *zsomboly* 'búvópatak' stb. vagy tulajdonnevekben: *Ocsobur* > *Kocsobur*, *Ugrinus* > *Fugrinus*; *Anna* > *Panna*, *András* > *Bandi*, *Dandi*, *Erzsébet* > *Börzse*, *Perzse*, *Ignác* > *Bigna*, *Imre* > *Pimri*, *István* > *Pista*), messze leggyakrabban mégis a *h*, *j*, *v*, illetőleg a *z* kapcsolódását dokumentálhatjuk. A *z* bekerülésének problematikája (a kapcsolódó mássalhangzók 16%-a *z*) szorosan egybetartozik az előbbieken részletezett *a*-elmaradás kérdésével: az e körbe vonható adatok egyike-másika éppenséggel összefügghet a névelővel (amit bizonyos példák szövegkörnyezete különösen egyértelművé tesz: pl. *[a] zájer*, *[a] zöblömet* stb.), mások viszont (mint az *áporodik* > *záporodik* 'megromlik', *ándorodik* > *zándorodik* 'belemerül', *iklat* > *ziklant* 'üz, kerget' igék vagy éppen az *Imola* > *Zimola*, *Aba* > *Zaba* településnevek) az előbbieken kifejtett okok miatt bizonyosan nem alakulhattak ilyen módon. Ismételten hangsúlyoznunk kell tehát a változás tágabb összefüggések részeként való magyarázatát, vagyis azt, hogy az *avar* > *zavar*, *erge* > *zerge*, *árics* > *zárics* 'sün-

⁶ Mindkét említett szóban mindamellett a magánhangzós szókezdet is már változási folyamat eredménye: az előbbi *juszalag* > *iszalag*, az utóbbi *johon* > *éhon* módosuláson ment keresztül (lásd később). A magánhangzóssá alakuló szókezdet aztán rövidesen újabb változások kiindulópontjává vált.

disznó', *övék* > *züjike* stb. szavak alakulásában számolhatunk ugyan a névelő *z* elemének tapadásával, ám mindezt úgy is felfoghatjuk, hogy azt egy akár tendenciaként is értékelhető folyamat, a magánhangzós szókezdet megszüntetésének az igénye tette lehetővé. És ugyanígy: a fentebb említett, a tapadó mássalhangzók sokszínűségét illusztráló példák esetében is szóba kerülhetnek a legkülönbözőbb indukáló tényezők: hasonulás⁷ (*imbolyog* > *bimbolyog*, *uborka* > *buborka*, *ugorka* > *gugorka*, *anya* > *nyanya*, *azsag* > *zsazsag*), analógia (a *kíván* hatására: *ácsingózik* > *kácsingózik*, a *firkál* hatására *irogat* > *firogat*, a *fanyalog* hatására *enyeleg* > *fenyeleg*, a *lohol*, *lót-fut* analógiájára *ófrál* > *lófrál*),⁸ a szóhatártévesztés más esetei (*jób anya* > *jó banya*, *isten ünükéje* > *nünüke*), népetimológia (*akszidencia* > *kapszidencia*) stb.,⁹ amelyek azonban nem önmagukban hatottak, hanem ezt a fő motivációt mintegy felerősítve, hatványozottan segítették elő a változás realizálódását.

A szavak elejéhez tapadó *h*, *j*, *v* hangok kérdése — már pusztán annak folytán is, hogy a szó elejére kerülő inetimologikus mássalhangzó az esetek több mint 60%-ában közülük kerül ki — különös figyelmet érdemel. E hangok más hangtörténeti folyamatok révén jól ismert rokonsága vizsgált témánk szempontjából is szembevetőd. A funkcionális jellemzők hasonlósága megnyilvánul például abban is, hogy egy-egy szó esetében a magánhangzós szókezdetet egyidejűleg (de ismét csak területi különbségekkel) például a *h* és a *j* (*uccu* > *husszu* ~ *jucczu*, *úgy* > *hugyan* ~ *júgy*), máskor a *h* és a *v* (*inzellér* 'technikailag képzett szakember' > *hincsellér* ~ *vinzellér*) tapadása szüntette meg. Másodlagos szó eleji hangként e három mássalhangzó megterheltségében ugyanakkor jelentős különbségeket tapasztalunk: messze legnagyobb arányban (a *h*, *j*, *v*-bekerülés 70%-ában) *h* szerepel ebben a funkcióban. Az olyan tájnyelvi példák nagy száma, mint az *aranka* > *haranka*, *ámbitus* > *hámbitus* 'tornác', *éber* > *hébor*, *ejnye* > *hejnye*, *enyeleg* > *henyelég*, *etyepetye* > *hetyepetye*, *idegen* > *hidegén*, *inda* > *hinda*, *odáj* > *hodáj* 'utcára néző, vendégfogadásra használt szoba', *ögyeleg* > *hőgyölög*, *ős* > *hős*, *uszít* > *huszít* stb., illetőleg az olyan, végső soron a történetiségben megragadható helynévi változások, mint az *Áta* > *Háta*(puszta), *Oleska* > *Holeska*, *Orosztelek* > *Herosztelek* stb., esetleg annak a feltevését

⁷ A hasonulás terminussal illetni ezeket a változásokat mindamelllett nem túl szerencsés, hiszen ezekben az esetekben nem egy a szóban meglévő hang alakul át a másik hang hasonító hatására. Minthogy azonban a szakirodalom ezt a fogalmat használja (vö. pl. NYÍRKOS 1987, a TESz. magyarázatai stb.), magam is emellett maradtam.

⁸ Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az ilyesféle analógiákkal azért csínján kell bánni, hiszen egy-egy szó szemantikai mezejében könnyűszerrel találhatók olyan szóalakok, melyek az inetimologikus mássalhangzóval bővülő szóval azonos módon kezdődnek. S ilyen módon bármelyik fent említett lexéma vonatkozásában fel lehetne akár vetni az analógiás hatást.

⁹ Az inetimologikus mássalhangzók szó elejére kerülését indukáló okokról (mássalhangzók szerinti tárgyalásban) lásd részletesen NYÍRKOS 1987.

is megengedik, hogy régi nyelvelméink 1367: *Haranyas* (< *arany*), 1443: *haswanya* (< *ásvány*), 1291: *Kuuesheer* (< *ér*), 1255/415: *Herezthuen* (< *eresztvény*), 1326/428: *Hwkurithou* (< *ökör*), 1367: *Hwluespataka* (< *ölyv*) stb. adataiban sem feltétlenül csak írássajátosságot kell gyanítanunk,¹⁰ hanem meg kell engednünk annak a lehetőségét is, hogy e formák ejtésbeli különbséget is takarhatnak — ahogyan azt, lényegében egyedül állva véleményével, MELICH JÁNOS is vallotta (1913: 397). S még tovább menve: ez esetben a történeti személynevek ugyancsak nagyszámú *Etes* ~ *Hetes*, *Encs* ~ *Hencs*, *Anselmus* ~ *Hanselmus*, *Ős* ~ *Hős* típusú adataira is tekinthetünk úgy, mint alakváltozatokra, s feltehetőleg csupán egy részüket kell írásváltozatokként magyaráznunk.

A jelenség magyarázataként fölmerülhet esetleg az a gondolat is, hogy az *áspis* > *jáspis*, *édes* > *jédes*, *éger* > *jéger*, *egyszer* > *jeccer*, *ekkor* > *jekkor*, *oláh* > *joláhok*, *őriz* > *jörözgeti* vagy az *elegyedik* > *velegyedik*, *üres* > *viüres*, *ívás* > *vívás*, *oldódik* > *vódódik*, *ördögös* > *vördögös* stb. hangalaki változások (no meg természetesen a fentebb, a *h* kapcsán említett folyamatok) végeredményben mondatfonetikai szabályok működésének tulajdoníthatók, azaz ezekben a lexémákban a szóhatáron fellépő hiátus kitöltődésével van pusztán dolgunk. A felvetést az olyan, szöveggörnyezettel megadott nyelvjárási előfordulások, mint a *[fia]* *jebagos* 'angolkóros', *[te]* *jangyalos* stb. akár meg is erősíthetnék, kevésbé támogatják viszont az *Öcse* > *(Nagy)jécsa*, *Émén* > *Vémén(d)* hely- és az *Edelin* > *Vedelin*, *Elemér* > *Velemér*, *Ozor* > *Vozor*, *Ubul* > *Vubul* stb. személynévi adatok, melyek esetében e lehetőséggel részint például a latin nyelvű oklevelezési gyakorlatnak (és ezáltal éppen a magyar szöveggörnyezet hiányának) köszönhetően nem is igen számolhatunk. Ám a tulajdonnévi példáktól eltekintve is, ha a változás hátterében valóban a szóhatáron fellépő hiátus kitöltődése állna, a szó elejére kerülő — tehát valójában hiátustöltő szerepű — mássalhangzó igen nagy arányban minden bizonnyal a *j* lenne, tekintve, hogy a magyar nyelvterület jó részén a legfőbb hiátustöltő mássalhangzó a *j* (vö. ehhez például IMRE S. 1971: 260). Ehelyett azonban azt tapasztaljuk — amint erre már korábban utaltam —, hogy az esetek 70%-ában a belépő hang a *h*, míg a *j* mindössze 20%-ban jelentkezik e pozícióban.

Magam úgy látom, hogy e hangok nagy megterheltsége nem annyira mondatfonetikai okokra vezethető vissza, hanem sokkal inkább arra, hogy a magánhangzós szókezdetet e lexémákban a magyar nyelv elsősorban azon mássalhangzók másodlagos felbukkanásával szüntette meg, melyek — sajátos fonológiai státusuknak köszönhetően — eleve nagy bekerülési (és majd látni fogjuk: kikerülési) hajlammal bírnak.

¹⁰ Az írásváltozat elsősorban az olyan történeti adatok esetén vethető fel nagyobb valószínűséggel, mint amilyen például az *eretnek* 1470: *heretnek/egh* származéka, vagyis ahol az etimológiai (főképpen latin) előzmény tartalmazza a *h* elemet (vö. lat. *haereticus*).

2.3. A magánhangzós szókezdetet megváltoztató hangváltozási folyamatok között az előbb tárgyaltak jelentősége mellett eltörpül az alig néhány lexémában jelentkező *h a n g á t v e t é s*. Az *irt* > *rit* igén és származékain (*irtás* > *ritás*, *irtókapa* > *ritukapa*) túl mindösszesen az *izromban* > *rizomba* '(valahanyadik) esetben, ízben' és az *iglice* > *gilice* példákra bukkantam az anyaggyűjtés során.

3. A mássalhangzós szókezdet megszüntetésére irányuló folyamatok jóval ritkább típusát szolgáltatják a szó elejét érintő hangváltozásoknak, s csakúgy, mint az előbb részletezett csoportban, itt is három változási lehetőséggel számolhatunk. A mássalhangzós szókezdet feloldható ugyanis a kezdő konzonáns elmaradásával (csökkentve a szóterjedelmet), illetőleg ineti-mologikus előtét-magánhangzóval (növelve a szóterjedelmet). Az első változási lehetőséggel nagyon szorosan érintkező (lényegében annak altípusaként is tekinthető) folyamat a harmadikként említhető lehetőség: a szó eleji *ju- ~ jo- ~ ja-* > *i-* módosulás, amit — minthogy ez a mássalhangzó elmaradásán túl a mellette álló magánhangzót is érinti — valójában hangkapcsolat változásaként (s ezért külön változási típusként) értékelhetünk.

E három változási lehetőség azonban ismét csak igen jelentős különbségekkel (kétharmad : egyharmad arányban) realizálódhat: arra ugyanis, hogy mássalhangzó elmaradása eredményezzen magánhangzós szókezdetet, jóval nagyobb az esély (64%), mint arra, hogy magánhangzó kerüljön a mássalhangzóval kezdődő szó elejére (36%). Ez az arányszám azonban némileg torz képet fest a magánhangzó-tapadás jelentőségéről, ugyanis ha tekintetbe vesszük, hogy a magánhangzó bekerülése a szó elejére az esetek óriási hányadában (a 36-ból 34%-ban) nem mint fakultatív lehetőség áll fenn, hanem majdhogynem kötelező érvényű, hiszen *s, sz* + zárhang struktúrájú mássalhangzó-torlódást old fel, ahol fonológiai (jólformáltsági) okok miatt jóformán nincs is más lehetőség, máris mindössze 2%-ra apad a szabad változást, váltakozást mutató vokális-bekerülési arány.

3.1. A magánhangzó bekerülése a szó elejére kétféle fonológiai struktúrában valósulhat meg. CV-szókezdet alakulhat egyrészt VCV-szókezdetté az olyan változások során, mint a *kadét* > *akadét*, *jég* > *ijég*, *jérce* > *ijérce*, *szinte* > *iszinte*, *mienk* > *eménk ~ emink*, *Radó kútja* > *Aradó kútja*, *Radvány* > *Aradvány*. Ám — mint fentebb említettem — jóval általánosabb a vokális megjelenése CC szó- és névkezdet előtt. A torlódás feloldása *i, e* előtét-hanggal megfigyelhető egyrészt olyan jövevényszavak, jövevénynevek körében, amelyekben a magánhangzós szókezdet vált utóbb a standard formává: *istálló*, *ispán*, *iskola*, *istráng*, *esztováta*, *eszterág*, *eszkábál*; *Isztebne*, *Isztina*, *Isztolna*, *Iszkáz*, *Esztár*, *Eszteregnye*, de olyanokban is, amelyeknél a standard változat őrzi ugyan a torlódást, nyelvjárásokban azonban ezek a lexémák előtét-hanggal (vagy úgy is) állnak: *skarablya* 'skorpió' > *ěskaraplya*, *spór* 'tűzhely, sparhelt' > *ěspór*, *spongya* > *ěspongya*, *skorpió* > *iskorpió*, *spiritusz* > *ispiritusz*, *skarlát*

> *iskarlát, skatulya* > *iskatulya* ~ *ěskatulya*, *spárga* > *ispárga* ~ *ěspárga*, *spenót* > *ěspenót* ~ *ispinát*, *szpáhi* > *eszpáhi* ~ *iszpáhi*. E folyamat részletesebb taglalása alól felmentést adhat az, hogy az inetimologikus magánhangzókról szóló monográfiájában NYÍRKOS ISTVÁN közszói példákon már bemutatta a jelenséget (1993), magam egy tanulmányban a helynevek vonatkozásában tekintettem át a kérdést (2003), legutóbb pedig KENYHERCZ RÓBERT ugyancsak ómagyar kori helynévi anyagra támaszkodva a változás fonológiai kötöttségeiről is szólt (2006).

3.2. A mássalhangzós szókezdet megszűnésének másik módját, a mássalhangzó elmaradását tekintve hasonló az elénk táruló kép (csak más előjellel, persze), mint amit a mássalhangzók másodlagos kapcsolódásakor láthattunk. Az elmaradó mássalhangzó megint csak nagyon sokféle lehet: *cimbora* > *imbora*, *firka* > *irka*, *pampula* > *ampula* 'nagy száj', *száldob* > *ádokfa*, *tüstént* > *üstént*, *zsizsik* > *uzsok*, ám ezek csupán elszórt esetekként (és többnyire a népnyelvben) jelentkező, igen ritka változások. Az elmaradó mássalhangzó ugyanis (csakúgy, mint a bekerülő) az esetek túlnyomó hányadában a *h*, *j*, *v* (68%), illetőleg a *z* (17%) lehet.

Ami a *z* szó eleji helyzetben való kiesését illeti (pl. *zabla* > *ábla*, *zálog* > *alog*, *záp* > *áp*, *zápor* > *ápor*, *zászló* > *ászló*, *zongora* > *ongoráni*, *zöld* > *őd*, *zubzony* > *ubbony*, *zúzmara* > *úzmara* stb.), bizonyos esetekben valóban a névelővel való téves azonosítás állhat a változások hátterében, vagy ha úgy tetszik: a *z* elmaradását a szó elején eleinte bizonyára ez okozhatta. A változás aztán modellt teremtett, s a továbbiakban a *z* elmaradása már nem szóhatár-eltolódás eredménye, hanem egy új tendenciához való igazodás, miszerint a *z* a szó elejéről elmaradhat: a *zabál* > *abál* igében, a *Zanócos* > *Anócos*, *Zimár* > *Imár*, *Zoroszló* > *Oroszló*, *Zebecke* > *Ebecke* településnevekben például a névelővel való téves azonosításról természetesen szó sem lehet. A *zacskó*-ból is *acskó* lesz a népnyelvben (sőt a nyelvi játék az ilyen szóalakításokat különösen felerősítheti), ám ugyancsak a népnyelv a legkülönbélebb mássalhangzókkal ezt a szókezdetet (talán annak kevésbé kedvelt volta miatt) azonnal meg is szünteti: *bacskó*, *csácskő*, *dacskó*, *gyacskó*, *zacskó*, *zsecska*.

A *h*, *j*, *v* — már utaltam rá korábban — különleges fonológiai státussal bíró hangok. Ennek folyományaként nemcsak a szavakba való bekerülésük, hanem az elmaradásuk is éppen olyan jellegzetes, és nagyon úgy tűnik, hogy ez a nagyfokú ki- és bekerülési hajlandóságuk nem kötődik fonológiai pozícióhoz. Most csupán az elmaradásról szólva: erre nemcsak intervokalikus helyzetben kerülhet sor, hanem a szó elején, a szó belsejében mássalhangzós környezetben is, illetőleg a szó végén egyaránt előfordul efféle változás. Az utóbbi két folyamatra (lévén nem tartozik szorosabban a témánkhoz) csupán néhány példát említek a szemléltetés kedvéért. Mássalhangzós környezetből, a szó belsejéből maradt el a

h, *v* a *pitvar* > *pitár* közszóban vagy a *Gardván* > *Gardán(falva)*, *Henchida* > *Hencida* helynevekben, a szó vége változott a *h* elmaradásával a *düh*, *méh* típusú szavak [*dü*], [*mé*] ejtismódjában. A szóvégi helyzetben álló *v* és *j* hangok egyébként is speciális helyzetét jól mutatja az ómagyar kori viselkedésük, amikor is rendre diftongusok második elemeivé alakultak át. A vokalizációra való hajlandósága a *j*-nek valójában mindmáig megmaradt, gondoljunk csak a népnyelv *tej* > *té*, *körtély* > *körtí*, *vőfély* > *vőfi*, *seregély* > *seregi* stb. alakulataira.¹¹ Természetesnek tarthatjuk hát, hogy a *h*, *j*, *v* hangoknak ez a nagymértékű mozgékonyasága a szó elején is megmutatkozik. A *v* — amint erre a szakirodalom is több ízben utalt — valójában hangkapcsolat részeként változik, hiszen szinte kizárólag *i* előtti elmaradására láthatunk példát a közszavakban éppúgy (*vimád* > *imád*, *viasz* > *iusz*, *vihar* > *ihar*, *viszolyog* > *iszolog*, *visz* > *isz*, de lásd mégis: *vegyít* > *ögyit*, *vőfély* > *őféj*), mint a helynevekben (*Vigmánd* > *Nagyigmánd*, *Visabor* > *Isabor*, *Vidrány* > *Novajidrány*) vagy a személynevekben (*Vigor* > *Igor*, *Vinabor* > *Inabor*, *Visa* > *Isa*). A *h* — ami messze leggyakrabban mozdul el a szó elejéről, ugyanúgy, ahogyan a leggyakrabban is kerül be oda — nem bír a *v*-hez hasonló fonológiai kötöttséggel, bármely magánhangzó mellől elmaradhat: *halabárd* > *alabárd*, *héber* > *éber*, *hecsedli* > *écselli*, *hiszen* > *iszen*, *himpér* 'málna' > *imper*, *hókuszpókusz* > *ókusz-pókusz*, *homlít* > *omlít*, *hoppá* > *op-pá*, *hömpölyget* > *ömpölygő*, *hurkol* > *urkol*, *husáng* > *uszáng*, *hús* > *üsitő*. Megfigyelhetjük a *h* elmaradását ómagyar személynévi: *Hektor* > *Ektor* ~ *Iktor*, (*Ehellős*) > *Hellős* > *Ellős*, *Helga* > *Elga*, *Herkules* > *Erkules*, *Hitvánd* > *Itván*, *Hugó* > *Ugó*, valamint helynévi példákon is: *Habdalóc* > *Abdalóc*. A *j* marad el a szó elejéről például a *jérce* > *érce*, *jártányi* > *ártányi*, *jegy* > *égy* közszavakban vagy éppen a *Jácintus* > *Ácintus* személynévben. Igencsak szembetűnő ugyanakkor, hogy az eképpen magánhangzós kezdetűvé lett szavak meglehetősen gyakran válnak további változások kiindulópontjává: *hiszen* > *iszen* > *szen*, *hiába* > *iába* > *jába*, *jácint* > *ácint* > *cintli*, *jácintos* > *ácintos* > *cintos* vagy más megoldással: *pácintos*, *jegenye* > *egönye-fa* > *gyegenye* ~ *leginye* ~ *nyegénye* ~ *regénye* stb.

3.3. A hangtörténeti leírás hagyományosan a szórványos hangváltozások között tartja számon a szókezdő *ja-/jo-/ju-* > *i-* hangfejlődési folyamatot, s *juhász* > *ihász*, *juhar* > *ihar*, *jonkább* > *inkább*, HB: *johtotnia* > *iktatnia*, *jorgossun* > *irgalmazson*, ÓMS: *junhum* > *éhom* stb. típusú példákat hoz rá. Ez a sporadikus változás a helynevekben (*Jonata* > *Inota*, *Jalóc* > *Ilóc*, szlk. *Jazero* > m. *Izra*, *Jolsava* > *Ilsva* stb.) és a személynevekben is megfigyelhető (*Jámbor* > *Imbor*, *Jolegény* > *Ilegény*, *Juharos* > *Iharos*, *Jarosláv* > *Iroszláv*, *Juna* > *Ina*). A személynevek között egyébiránt tágabb kört érint a folyamat, a *je-* > *i-* módosulásra

¹¹ Az utóbbi példák persze azt is jelzik, hogy ejtésükben a szó végén nem *ly*, hanem *j* hang áll.

is kiterjedve (*Jerögdí > Irögdí, Jeroslaum > Iroslaum, Jelk > Ilk*). A változás az ómagyar kor időszakában éppúgy megfigyelhető volt (lásd az előbbi példákat), mint napjaink népnyelvi alakjaiban (*juha > iha* 'szekérrúd szárnyát fenntartó fa', *juszalag > iszalag, juh > ihó*).

4. A szó eleji hangváltozásoknak k r o n o l ó g i a i kötöttségéről nemigen tudnék beszámolni: úgy látszik ugyanis, hogy a magyar nyelv történetének legkorábbi időszakától kezdődően mindmáig tetten érhetők efféle jelenségek. Ami pedig a változások másik aspektusát, a t e r ü l e t i s é g kérdését illeti, e tekintetben kettős megállapítást tehetünk. A szó eleji hangváltozások (mint tendencia) általában nem kötődnek a nyelvterület egy-egy meghatározott részéhez, és ebben a tekintetben nagyfokú hasonlóságot mutatnak más, a fonológiai szerkezetet érintő hangváltozásokkal. Az azonban már nem állítható, hogy egy-egy kisebb jelenségnek ne lehetnének területi vonatkozásai. E helyütt persze nincs kellő tér arra, hogy ezek részletes bemutatására vállalkozhassam, ezért pusztán arra voltam egy mikrovizsgálat erejéig kíváncsi, hogy a szó elején legmozgékonyabbnak mutatózó *h* hangnak vannak-e nyelvföldrajzi ismérvei. A *h* tapadása a szó elején alapvetően két nagyobb gócban jelentkezik jelentősebb arányban: legfőképpen a Dél-Dunántúlon (ezen belül is főleg a Zala–Somogy–Baranya területen), illetőleg kisebb mértékben a legkeletibb nyelvjárási területeken (a Küküllők vidékén és Moldvában). A két terület között egy kisebb góc is kimutatható a Délvidéken, Csongrád megye tájékán. A szókezdő *h* elmaradása kimondottan keleti túlsúlyt mutat: a Heves–Csongrád megyék Ny-i vonalánál Ny-abbra alig-alig hatol, az ettől K-re fekvő területeken azonban igen sűrűn jelentkezik.¹²

5. A szó elejének nagyfokú változékonysága leginkább két olyan hangváltozási tendencia gyakoriságához és jellegzetességeihez mérhető, amelyek ugyan-csak a lexémák fonológiai szerkezetét módosítják: a két nyílt szótagos tendencia a szó belsejében, a tövégi magánhangzók eltűnési folyamata pedig a szó végén okoz efféle strukturális elmozdulást. E folyamatoknál azonban egyúttal tágabb érvényű is az itt részletezett szó eleji hangváltozási típus annyiban, hogy bekövetkeztek nem csupán csökkenés, hanem növekedés is állhat be a szó terjedelmében. Egy előadás terjedelmi és műfaji korlátai természetesen nem teszik lehetővé, hogy a jelenség minden részlete a felszínre kerüljön, így e helyütt a szó eleji hangváltozásoknak csupán néhány főbb vonását kívántam a szokásosnál szélesebb összefüggésbe ágyazva bemutatni.

¹² Részben hasonló megfigyelésekre jutott a nyelvatlasz anyagának feldolgozása során IMRE SAMU is, igaz, a szókezdő *h, j, v* együttes vizsgálata során: elszórta jelentkező sajátjának minősítve a jelenséget, nagyobb területen a Dunántúl Ny-i, DNy-i részein, illetőleg Erdélynek inkább néhány keletibb pontján látta realizálódni (1971: 257).

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *Magyar hangtörténet.* Bp.
- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1967), *A magyar nyelv története.* Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- I. GALLASY MAGDOLNA (1992), A névelők. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 716–71.
- GÓSY MÁRIA (2004), *Fonetika, a beszéd tudománya.* Bp.
- HORGER ANTAL (1911), *Egy ismeretlen magyar hangtörvény.* NyF. 65. sz. Bp.
- IMRE SAMU (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Bp.
- JAKAB LÁSZLÓ (2002), *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék.* Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL (1994), *A Guarj-kódex ábécérendes adattára.* Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL (1997), *Az Apor-kódex ábécérendes adattára.* Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL (2001), *A Festetics-kódex ábécérendes adattára.* Debrecen.
- KENYHERCZ RÓBERT (2006), Az s, sz kezdetű mássalhangzó-kapcsolatok a régi helynevekben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 195–206.
- KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC (szerk.) (2003), *Magyar nyelvtörténet.* Bp.
- KMHsz. 1. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- LADÓ JÁNOS (1971), *Magyar utónévkönyv.* Bp.
- MELICH JÁNOS (1913), A magyar tárgyas igeragozás. In: *MNy.* 9: 393–7.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár I–II.* Bp., 1893–1901.
- NYIRKOS ISTVÁN (1987), *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban.* Debrecen.
- NYIRKOS ISTVÁN (1993), *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban.* Debrecen.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató.* Bp., 1984.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–.* Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- TÓTH VALÉRIA (2003), Az inetimologikus magánhangzók a magyar helynevekben: *MNyj.* 41 (2003): 627–40.
- TÓTH VALÉRIA (2007), Az *Amadéfalva* > *Madéfalva* és az *Omboly* > *Zomboly* típusú településnév-változásokról. In: *Köszöntő könyv Péntek János 65. születésnapjára.* Kolozsvár. Megjelenés alatt.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (Budapest)

A magyar–szlovák kétnyelvűség változatai egy XVII. századi boszorkányperben*

A magyar nyelvterület északi peremén a magyar–szlovák nyelvhatár folyamatosan változott. Eltolódása — köztudomású — észak–dél irányban sokkal jelentősebb volt, mint dél–észak irányban (LANSTYÁK 2003: 132). E mozgás történeti folyamata viszonylag jól követhető a XVIII. századtól kezdődően, mindenneke előtt BÉL MÁTYÁS (1736) munkásságának, majd az 1770-es évek évenkénti ún. lélekösszeírásainak (DÁNYI 1993), az 1773-as helytartótanácsi helységnevtár nyelvhasználati adatainak (LexLoc.), illetve 1784-től a népszámlálásoknak köszönhetően. A XIX. században megszorodott számú forrásból FÉNYES ELEK (1837) munkája emelkedik ki. A kérdés XVII. századra vonatkozó vizsgálatát — efféle források híján — mindenneke előtt a korabeli írásos dokumentumok megszólaltatása teszi lehetővé.

A XVII. század derekának magyar–szlovák nyelvhatárát DÁVID ZOLTÁN (1993) — BLASKOVICS JÓZSEF (1989) kutatásait felhasználva — a Vág folyó és a Korpona patak közti területen az Érsekújvári ejálet 1664-es török adóösszeírásainak (deftereinek) személynévanyaga alapján a Galgóc–Appony–Szelepcsény–Nemcsény–Garamszőlős–Elesfalu–Felsőterény–Palást vonalon húzta meg. Megemlíti továbbá a Sellyei náhije határához közel eső északnyugati nyelvhatárt, ennek szélső pontjai az Éberhard–Cseklész–Szenc–Boldogfa–Magyargurab vonalon fekvő községek voltak, melyek azonban már nem adóztak a törököknek (DÁVID 1993: 16). Nincs adatunk azonban a Magyargurab és Galgóc közötti mintegy 70 km-es szakaszra, elsősorban Nagyszombat térségére vonatkozóan.

A nyelvhatár személynévanyag alapján történő térképre rajzolása több kérdést is felvet. Tény, hogy a „független” török hivatalnokok a magyar neveket magyar, a szlovák neveket szlovák névalakban jegyezték fel, vagyis nem törekedtek valamiféle egységesítésre. Mégis problémát jelenthet a nevek nyelvi elkülönítésében például a több nép névhasználatában is meglévő nevek, a tisztázatlan jelentésű, a gúny- és ragadványnevek, továbbá a népnévvel jelölt családnevek besorolása, de különösen az nehezíti a névanyag alapján dolgozó kutató munkáját, hogy a névhasználat (az e területen gyakori nyelvcserek miatt) gyak-

* Ezúton szeretném megköszönni Pócs Évának és Tóth G. Péternek a peranyag eredeti dokumentumairól készült másolatok, illetve digitális felvételek rendelkezésemre bocsátását, Szenyán Erzsébet műfordítónak a peranyag szlovák nyelvű dokumentumának értelmezésében nyújtott segítségét és Zelliger Erzsébetnek a folyamatos és önzetlen szakmai segítségnyújtást.

ran nem esik egybe a nyelvhasználattal. Egyetlen kiragadott példával élve: egy 1744-ben Nagyszombatban lefolytatott per egyik rózsavölgyi vádlottjának a neve *Görög Magda* (BESSENYEI 2000: 463–4), amely név kétségtelenül magyar névhasználatot tükröz, viselője természetesen lehet magyar származású, mégis minden jel arra mutat, hogy anyanyelve szlovák. E nehézségekkel természetesen DÁVID ZOLTÁN is számol: „nem vagyok tehát híve az aprólékos mérítségnek”, illetve „a lakosság (...) hovatartozását a többség figyelembevételével döntöttem el” (1993: 11). Kutatásának eredményeként arra a megállapításra jut, hogy az „Érsekújvári ejálet területén fekvő falvak nagyobb része egynyelvű volt” (uo.).

A fenti megállapítás természetesen lehet igaz, de mindenképpen sommás, hiszen „nyelvhatárként” valószínűleg inkább sávot, mint kontúros határvonalat érdemes feltételezni. Az egynyelvűnek tartott területek peremén ugyanis számolnunk kell kétnyelvű övezettel is, mely sem a kétnyelvűség társadalmi feltételeire nézve, sem a két nyelv közötti kontaktushatás szempontjából nem homogén. A kétnyelvűség minősége és intenzitása ugyanakkor magukra a nyelvhasználókra is eltérően jellemző, illetve állandó módosulásnak, változásnak van kitéve.

A kétnyelvűség fogalmának meghatározása a vonatkozó szakirodalomban nem egységes. Vizsgálódásunk során a kétnyelvűség legszélesebb körű meghatározását tekintjük kiindulópontnak, miszerint „kétnyelvű az, aki a mindennapi érintkezései során két vagy több nyelvet kommunikatív, szociokulturális szükségleteinek megfelelően (szóban és/vagy írásban, illetőleg jelölt formában) rendszeresen használ” (BARTHA 1999: 40).

A kétnyelvűség eredete szerint lehet természetes (spontán), avagy mesterséges (kulturális) kétnyelvűség. Kiterjedését tekintve kétoldalú (bilaterális) vagy egyoldalú (unilaterális). Hatékonyságára nézve cselekvő (aktív) és befogadó (passzív). A kompetencia szempontjából beszélhetünk kiegyenlítődött (balansz), illetőleg egyenlőtlen (domináns) kétnyelvűségről. Végül a nyelvi kontaktushatás lehet gyenge (stabil kétnyelvűségi helyzet), lehet erős (nyelv-visszaszorulási helyzet) — ez gyakran a nyelvhatár(sáv) elmozdulásának előjele —, illetve lehet maradványhatás (nyelvcserhelyzet), mely eset a kétnyelvűség mint előzmény feltárására kínál lehetőséget. Esettanulmányunkban ezeket a szempontokat vesszük sorra, természetesen nem feledkezve meg arról, hogy a kétnyelvűség számos egyéb szempontból is vizsgálható (vö. BARTHA 1999: 195).

A kétnyelvűség történeti vizsgálatával kapcsolatban MOLLAY KÁROLY hívja fel a figyelmet arra, hogy „a hazai németiség kétnyelvűségének az állapotát egészében nem ismerjük” (1982: 136). Ehhez a megállapításhoz fűzi ZELLIGER ERZSÉBET: „A kétnyelvűség állapotának ismerete, jobban mondva az ismeret hiánya szláv vonatkozásban is elmondható” (2006: 22). Előadásommal a szlovák–magyar kétnyelvűség történeti kutatásához kívánok hozzájárulni.

Vizsgálatom tárgyául egy, a fentiekben jelzett „hiányzó területről” (Nagyszombat és környéke) származó 1619-ben lefolytatott kettős boszorkányper anya-

gát választottam, mely kiváló és reprezentatív nyelvi anyag a szlovák–magyar kétnyelvűség változatainak feltárására.

A per és dokumentumai

A választott kettős boszorkányper tárgyalása két helyszínen zajlik, részben Nagyszombatban, részben a tőle déli irányban, kb. 5 km távolságban fekvő Szilincs faluban.

1619. július 16-a és 19-e között Nagyszombatban kínvallatásnak vetik alá, majd több ízben „törvény előtt” kihallgatják Wrabló Ádám feleségét, Katalin asszonyt, aki Nagyszombat közvetlen szomszédságában, a tőle kb. 2 km-re délnyugatra fekvő Moderdorf (az ekkori, magyarok által használt névváltozat szerint: Modordorf) nevű faluban lakik. Számos bűne közül a legsúlyosabb, hogy forró fürdőbe téve megölt egy kisgyermeket, illetve hogy betegre verte a modordorfi bírót fiát, mondván: „gyakorlatossággal mondotta volna, hogy öneki (...) az alfelit csókollja” (BESSENYEI 2000: 342–3). Vallomása közben — hogy magát mentse, vagy legalábbis enyhítse az ellene szóló vádak — két alsólóci szlovák asszonyt (Kosankowa és Trenkova¹) is megvádolt boszorkánysággal, de e vádat a szembesítés után visszavonta. (E kihallgatásokról a közvetlen jegyzőkönyv — ha készült — nem maradt fenn.)

A számára sikertelen szembesítés után újabb asszonyokat vádolt meg, hogy boszorkányok, név szerint a Szilincsen lakó magyar anyanyelvű Tóth Györgyné Ilona, valamint Nagy Balázné Borbála asszonyt. Erre Nagyszombat tanácsa nyomban egymás után (mert a két asszony bevádolása nem egyidejűleg történt), de még ugyanaz nap két sürgős („cito cito citissime”) levelet írt a szilincsi bírónak, kérve, tegye lehetővé a két asszony szembesítését a vádlottal. E szembesítés július 19-én meg is történt. Wrablóné fenntartja a vádak (a legsúlyosabb: két kisgyermek meggyilkolása, az egyik megevése, a másik zsírából kenet készítése), a két asszony azonban minden erejével tagad. Ezek után Wrablóné máglyán elégetve kivégzik. Halálra váltan („jam jam moritura”) a máglyán először csak Nagy Baláznét tisztázza a vádak alól (ezt jegyzőkönyvezik is), majd Boka János nagyszombati hadnagy és a jelenlevő tanúk kérdésére mindkettőjüket ártatlannak mondja. Ezt azonban már csak kevesen hallják.

A kivégzés utáni napon Rachowiczky² György Nagyszombat város bíróságának jegyzője — immár a szilincsi asszonyok ellen lefolytatandó eljárás számára — szlovák nyelvű összefoglaló iratot szerkeszt, mely tartalmazza Wrablóné vallomásait és kivégzésének körülményeit, majd feltehetően másnap (a datálás olvasata bizonytalan) elkészíti ennek magyar nyelvű fordítását. Mindezeket az ira-

¹ BESSENYEI 2000: 348–9. A magyar fordításban olvasható *Tyrkova* (BESSENYEI 2000: 342) átírási hiba.

² Családnevét saját kezű (manu propria) írásváltozatának megfelelően közöljük.

tokat megküldik a szilincsi bírónak, illetve az időközben Szilincsre érkező Chuka Mártonnak, Pozsony vármegye szolgabírájának és a vele érkező Hegyi Balázsnak, a vármegye esküdtjének.

A per második fele tehát Szilincsen zajlik, 82 tanút hallgatnak ki, majd újfent Nagyszombatban 13 eredetileg szilincsi, de Nagyszombatba elszármazott tanút (köztük a korábbi szilincsi bírót). A kihallgatások során nagyon sok vád elhangzik, de súlyosságuk nem mérhető a Wrablóné elleni vádakhoz. (Tóth Györgyné megmondta előre, milyen idő lesz, béka volt az eladott vajban, kakassal rontott, a gerencséri molárnak azt mondta, hogy ganajból is jobb kenyeret tud sütni, mint az ő lisztjéből stb. Nagy Balázsne ostort rejteget magánál, meggyógyított egy dagadt lábú embert, babot vet mint kockát, csonka-bonkákkal táncolt stb.)

Augusztus 8-án felmentik Nagy Balázsne, akit Wrablóné először tisztázott. Erre Tóth Györgyné férje kéréssel fordul a vizsgálatot végzőkhöz, felsorakoztatván azokat a tanúkat, akik hallották, hogy Wrablóné a máglyán végül nemcsak Nagy Balázsne, de az ő feleségét is „mentette”, azaz ártatlannak vallotta. (Ez a kérvény sem maradt fenn.) A tanúk meghallgatása után Tóth György a pozsonyi szolgabírótól és az esküdttől egy bizonyító levelet kapott, mely tartalmazza a kihallgatott tanúk vallomását is, és amelynek nyomán szeptember 18-án Tóth Györgynét is felmentik.

A per dokumentumai közül 9 irat maradt fenn. (Az iratokat a Szlovák Nemzeti Levéltár részét képező egykori Pozsonyi Káptalan Hiteleshelyi Levéltára őrzi. A peranyag publikációja: BESSENYEI 2000: 327–55, 142. számú perirat. Mivel a magyar szövegrészek átirata nem betűhív, indokolt esetben az eredeti dokumentumok írásmódját követve hivatkozunk.) A levéltári sorrend azonban nem tükrözi a tényleges kronológiát. A mellékelt táblázatban rekonstruáltuk az iratok eredeti sorrendjét, megkönnyítve az események időrendjében történő eligazodást:

sorrend	lejegyzés ideje	irat száma	lejegyzés helye	nyelv	nyelv-járás	műfaj
1.	júl. 17.	IV.	Nagyszombat	magyar	í-ző	hivatalos levél
2.	júl. 17.	VI.	Nagyszombat	magyar	í-ző	hivatalos levél
3.	júl. 20.	VIII.	Nagyszombat	latin szlovák		jegyzőkönyv
4.	júl. 21. (?)	V.	Nagyszombat	latin magyar	í-ző	jegyzőkönyv
5.	júl. 25.	I.	Szilincs	latin magyar	ő-ző	tanúkihallgatási jkv.
6.	júl. 26.	IX.	Nagyszombat	latin magyar	ő-ző	tanúkihallgatási jkv.

7.	aug. 8.	III.	Szilincs	latin magyar	–	vádirat
8.	aug. 16.	II.	Szilincs	magyar	–	bizonyító levél (benne tanúkihallgatási jkv.)
9.	szept. 18.	VII.	Szilincs	latin magyar	–	vádirat

A táblázatból kitűnik, hogy három nyelv öt nyelvváltozata szerepel a dokumentumokban. A magyar nyelvű iratokra vonatkozóan azt is látjuk, hogy két nyelvjárási és egy, a (mai) köznyelvhez közelebb álló változattal kell számolnunk. A két nyelvjárási változat legmarkánsabb jegye az *í*-zés, illetve a hangsúlytalan *ö*-zés. (Bár az első nem feltétlenül zárja ki a másodikat, itt jellemzően elkülönülnek, az *í*-ző nyelvjárás erősen kerüli az *ö*-zést, eltekintve néhány szórványos *ö*-zésre jellemző adattól, és viszont.) A többi nyelvjárási sajátosság nem különíthető el ilyen egyértelműen. Szilincs és Nagyszombat közé nyelvjárás-határt, de legalábbis egy markáns izoglosszát mindenképpen húzhatunk. (A IX. számú Nagyszombatban készült dokumentum *ö*-zésének a magyarázata, hogy Szilincsből elszármazott személyek tanúvallomásait tartalmazza, akik a városba költözve is megőrizték nyelvjárási sajátosságait, míg a II. számú Szilincsen írt dokumentumot egy Pozsonyból érkezett jegyző szerkesztette egybe — feltehetően ugyanaz, mint a vádiratok fogalmazója —, ezért nem mutatja az *ö*-zés nyelvjárási jellemzőit, holott részben ugyanazok vallanak, mint az I. számú, *ö*-ző dialektusú iratban.)

A köznyelvközelbi dokumentumok a már említett pozsonyi hivatalnok lejegyzései. Lejegyzőjük tudatosan kerüli — nyelvjárásiasnak érezve — mind az *í*-zést, mind az *ö*-zést, a többi nyelvjárási sajátosság azonban itt is előfordul. (Talán egyfajta regionális köznyelv kialakulását érhetjük tetten.)

A kétnyelvűség kérdéskörét vizsgálva mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy dokumentumaink között nincsen egyetlen magyar–szlovák kétnyelvű irat, így a rendelkezésünkre álló anyag egészéből kiindulva kell és lehet következtéseket levonnunk.

Egy szlovák asszony kétnyelvűsége

A modordorfi illetékességű halálra ítélt vádlott, Wrablóné Katalin asszony anyanyelve szlovák. Bár vallomásainak közvetlen feljegyzése nem maradt fenn, a jegyző által készített szlovák nyelvű jegyzőkönyvben (s hasonlóan a magyar fordításban) a nyelvhasználatra vonatkozó konkrét utalást találunk: „In tortura itaque primo fassa est siccine in lingua Sclavonica” (BESSENYEI 2000: 348), azaz 'A kínvallatás során tehát így vallott először, szlovák nyelven', majd közvetlenül a vallomás következik szlovákul. A kihallgatás menetében a kínvallatás különösen is az a helyzet, amikor minden bizonnyal anyanyelvén vall a vádlott. A

primo ('először') szó értelmezése ugyanakkor problémás, hiszen jelölheti azt, hogy eddig nem tudták szóra bírni a vádlottat, most tesz először beismerő vallomást, avagy azt is, hogy először így, szlovák nyelven vallott a vádlott, esetleg később magyarul folytatta volna. Ez utóbbi kevésbé valószínű, a jegyzőkönyvben nem találunk utalást a nyelvváltásra. A magyar fordítás azonban némileg eltérően hozza a nyelvhasználatra vonatkozó megállapítást: „In tortura itaque fassa est in lingua Sclavonica” (BESSENYEI 2000: 348). Elmarad a *primo* ('először') és a *siccine* ('így'), továbbá nem következik közvetlenül a vallomás szövege. (Ez utóbbi megerősíti, hogy az *így* nem a nyelvhasználatra vonatkozott a szlovák nyelvű fogalmazványban.) Figyelemre méltó ugyanakkor a folytatás: „In jure modum uir[– –]³ in Hungaricam linguam etc.” (BESSENYEI 2000: 348). Eszerint az „in tortura” ('a kínvallatás során') és az „in jure” ('a törvényszék előtt') áll szemben egymással, s míg a kínvallatás alatt a vádlott szlovákul vallott, addig a tárgyalóteremben vallomásának beszédmódját, nyelvhasználatát (*modum* ti. *linguae*) magyar nyelvre váltotta (*uersa*). A nehézséget itt az okozza, hogy az eredeti irat (természetesen a latin részletektől eltekintve) végig szlovák nyelven íródott, a fordítás külzetén pedig a következő szerepel: „Lingua Hungarica conscripta” (BESSENYEI 2000: 348), azaz 'magyar nyelven fogalmazva'. Ez pedig megengedi azt az értelmezést is, hogy a szövegbeli *in jure* kifejezést ne az *in tortura* kitételrel állítsuk szembe, azaz nem a vallomást tevő váltott nyelvet, hanem a „hivatalban fordítottat át”. Ezt az értelmezést erősítheti, hogy a későbbiek során mindkét iratban *extra torturam* áll szemben a korábbi *in tortura* kitételrel. A fentiek alapján mindenesetre nem zárható ki egyértelműen, hogy a vádlott magyarul is megszólalt.

A másik, Katalin asszony nyelvhasználatára utaló hely, amikor a máglyán haldokolva előbb az egyik, majd mindkét szilincsi asszonyt menti. E kijelentés a szlovák szövegben szlovákul, a magyar fordításban magyarul szerepel, a nyelvre vonatkozó utalás nélkül. Később azonban a kivégzésen jelen levő egyik tanú azok közül, akiket felesége védelmében Tóth György kihallgatni kért a vármegye szolgabírájától, név szerint Szabó Mátyás, a következőket vallja:

„Az hadnagy megengedvén együtt odamenvén az pap reá kérlette, hogy az zilinczi asszonyokat lelkére ne vegye, hanem mondgya igazán meg, hogy ha bönössek e avagy nem. És elsőben mondott, hogy: – egyiket mentem. Ezzel elmentenek onnan, ez tanú és az többi, azonban montanak egymásnak: – ím meg sem érténk tőle, melliket menti, menjünk vissza, értsiük meg jobban tőle. Azonban az hadnaggal együtt még viszamentenek és kérdezték tőle, melliket menti, megnevezze, és mondott osztán, mind az kettőt mentem. De tótul monta: – odvo-

³ A publikációban közölt átírás (uir[– –]) téves, az eredeti dokumentumban *uer-* olvasható. A *uer-* utáni szótagot *-sa-*-nak olvasom. A javítás erőteljes átírással történt, ami bizonytalanra teheti az olvasatot. Utána három betűnyi egység olvashatatlanra áthúzva, nyilván a téves, szövegbe nem illő részlet törlése történt.

lavam lincziansky obba. Mikor osztán az fára felvitték volna, és az tűz is alatta igen égett, akkor senki nem is emlékezett felőle, de az tűzből mégis azt kiáltotta, hogy: – az zilinczieket mentem. Sokszor kiáltotta, erre az szóra mondott az zombati hadnagy Boka János: – soha nem láttam ilyen álhatatlan asszony állatot, im valamit azelőtt vallott, mind megtagadgya.” (BESSENYEI 2000: 334–5).

Ezt a vallomást teljes egészében megerősíti még kilenc tanú (BESSENYEI 2000: 335). A három megnyilatkozásból a vallomást tevő csak a második esetben említi, hogy az asszony szlovákul szólalt meg (ezt idézi is), ennek az lehetett az oka, hogy ez a legfontosabb megnyilatkozás az újabb vádlott felmentő ítélete szempontjából, ezért itt vallomásában nagyon pontos akart lenni, ugyanakkor azt sem zárhatjuk ki, hogy a magyarul idézett megnyilatkozásokat a szlovák asszony esetleg valóban magyarul mondta.

A fenti, nyelvhasználatra vonatkozó elsődleges, de nem egyértelmű utalások mellett közvetett érvek is felsorakoztathatók a szlovák anyanyelvű asszony (természetesen szlovák dominanciájú) kétnyelvűségére vonatkozóan:

A periratokban csak férjezett neve szerepel (Wrablowa, Wrablóné, consors Adami Vrablo), eredeti családnevét nem ismerjük, keresztnéve pedig (egyetlen kivételtől, az egyik levél *Katus* néven történő említésétől eltekintve) csak a latin formulákban fordul elő, latinus alakban: *Catharina*. Férjezett családnevének írásmódját vizsgálva idézzük MOLLAY KÁROLY megállapítását: „a spontán vagy ahhoz közelálló kétnyelvűség esetén az idegen nyelvi elemeket bizonyos áttételekkel (hanghelyettesítés, morfológiai, szemantikai adaptáció stb.) ugyan, de lényegében fonetikailag jegyzi fel” (1982: 140) ti. a másik nyelvű szövegben. A vádlott családnevét a szlovák szöveg következetesen Wrablowa alakban írja, a magyar nyelvű dokumentumokban azonban *Vrablo*, *Vrablóné*, *Wrablóné*, *Wrablóva*, sőt *Braghla* formákban szerepel. Ez pedig arra utalhat, hogy a magyar írnokok a nevet (és nyilván szlovákul valló viselőjét) szlováknak tekintik.

Ez azért is felettébb érdekes, mert e név változata a magyar nyelvű kihallgatási jegyzőkönyvekben négy magyar anyanyelvű tanú nevéként is szerepel. Szilincsen Vrablo Georgh (BESSENYEI 2000: 335) és felesége Ohrablo Györgyné Dorkó (i. m. 331), illetve Nagyszombatban a Szilincsről elszármazott Johannes Ohrablo (i. m. 354) és felesége Elisabetha, consors Joannis Ohrablo (i. m. 352). Figyelemre méltó, hogy a magyarul vallomást tevő tanúk nevének lejegyzése (nyilván ugyanakkor a névnek hallás utáni változatáról van szó) következetesebb.

Ha az említett szilincsi Vrablo György és Ohrablo János Katalin asszony férjének, Vrablo Ádámnak rokonai (sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudjuk: a szilincsi asszonyokra vonatkozó vallomásukban nem beszélnek a rokonról, közülük egy volt jelen a kivégzésén, de ő is csupán megerősítette Szabó Mátyás vallomását), akkor a szláv alakú név ellenére férje lehet magyar anyanyelvű. Ha ez így van, a családon belül mindenképpen számolni lehet a kétnyelvűség valamilyen fokával. Erről azonban dokumentumaink alapján nem tudunk.

A vallatás során Wrablóné két alsólóci szlovák asszonyt vádolt be, majd két — általa ismert — szilincsi magyar asszonyt. Sőt valószínű, hogy meg is fordult a magyar ajkú faluban, ha nem is a célból, ahogyan vallotta, azaz, hogy Tóth Györgynével és Nagy Balázsnéval együtt egy „Syliczen lakozó (...) ágyas asszony embernek gyermekit elhozták és firsztő teknőbe hellesztették, aztat megölvén megfőzték, és abbul aminemő zsír volt, kenetet magoknak csináltak.” (BESSENYEI 2000: 343). A szilincsi asszonyokkal természetesen szlovákul is érintkezhetett. (A per során történt szembesítéskor sem tudjuk, melyik volt a diskurzus nyelve.)

Egy további, közvetett érv szól amellett, hogy Wrablóné valószínűleg tudott magyarul. A nagyszombati bíró, miután Wrablóné megvádolta boszorkánysággal először még csak a Tóth Györgynét, sürgős levelet küld a szilincsi bírónak, kérve a szembesítést. Ebben a vádlottat a következőképpen nevezi meg: „Itten minálunk Nagyszombatba mostan fogva vagyon egy ördenges asszonyállat, modordorffi Wrablo Adam felesige kinek Katus a neve.” (BESSENYEI 2000: 341). A magyar *Katus* név használata e hivatalos levélben csak akkor indokolt, ha feltételezzük, hogy a nagyszombati magyar fogalmazó előtt így mutatkozott be, illetve hogy Szilincsen az asszonyt ezen a (magyar) néven ismerik. Az természetesen lehetséges, hogy e névalak nem feltétlenül becenév, hanem quasi hivatalos névként áll, tekintve, hogy a kihallgatott nyolc szilincsi *Katalin* nevű tanú közül hét szintén *Katus* néven szerepel a jegyzőkönyvekben. Mindenesetre szilincsi kapcsolatai, és a magyar keresztnéven történő azonosítása arra utal, hogy valamelyest képes volt magyarul kommunikálni, ennek fokát azonban az iratok alapján nem tudjuk rekonstruálni.

Wrablóné Katalin asszony, szlovák anyanyelvű modordorffi lakos kétnyelvűségéről tehát elmondhatjuk, hogy eredetét tekintve spontán, a kompetencia szempontjából szlovák domináns kétnyelvűség jellemzi, hatékonyságát tekintve az adatok bizonytalansága ellenére valószínűleg inkább aktív, azaz nemcsak ért magyarul, hanem magyar nyelvű megnyilatkozásra is képes. A nyelvi kontaktushatás szempontjából vizsgálva pedig — természetesen eltekintve a jegyző által szerkesztett vallomásaitól — elmondhatjuk, hogy kevés számú rendelkezésre álló szlovák nyelvű megnyilatkozásában kontaktushatás nem mutatható ki, míg a magyarul — a jegyző, illetve egy tanú által — idézett (de nem feltétlenül magyarul elhangzott) megnyilatkozásai személyére vonatkozóan a vizsgálatra nem alkalmasak.

Egy magyar falu kétnyelvűsége

Második helyszínünk, Szilincs a XVIII. század elején teljes egészében szlovákok által lakott település. „Hic [sc. in vico Szilincs — SzR.] quoque Slavi colunt” (azaz: 'Itt [ti. Szilincs faluban] is szlávok laknak') — tudósít BÉL MÁTYÁS (1736: 210).

Perünk idején, 1619-ben, úgy tűnik, egészen más a lakosság etnikai képe. A szilincsi bíró számára írt két nagyszombati levél magyar nyelven íródik. A per minden szilincsi vonatkozású dokumentációja magyar nyelvű, továbbá az elkészült szlovák nyelvű iratot a pert folytató szilincsi testület számára magyarra fordítják. Ebből természetesen még nem következik feltétlenül, hogy magyar ajkú faluról lenne szó. A kihallgatás során azonban a két magyar anyanyelvű vádlotton kívül a faluból 82 tanút idéznek be (családjaikat is számba véve nem sokkal többen lakhatták a települést). Minden beidézett tanú magyar nyelven tesz vallomást. Ezenkívül a Nagyszombatba elszármazott 13 szilincsi tanú (köztük a korábbi falubíró) vallomása szintén kivétel nélkül magyar nyelvű, akik nemcsak nyelvüket, de ő-ző nyelvjárásukat is megőrizték. Megállapítható továbbá, hogy a tanúvallomások, amelyek részben függő, részben egyenes idézések, egyáltalán nem mutatnak szlovák nyelvi hatásokat.

A meggyőző közvetlen érveket közvetettek is erősítik. Ilyen például, hogy a közel száz szilincsi lakos, a bíró, a vádlottak és a tanú (beleértve az elszármazottakat is) egyikének a neve sem fordul elő a magyar iratokban szlovák formában (a szlovák iratban nyelvi interferenciára visszavezethető érdekes kivételek: *Nagi Balasowa* és *Tott Gurgowa*). Ez persze a magyar írnokok „érdeme” is lehet. Ha azonban hozzávesszük a szlovák nevek lejegyzésének nagyobb fokú variabilitását, továbbá azt a tényt, hogy a szlovák nyelvű megnyilatkozásoknál a fogalmazó szükségesnek látja a nyelvválasztásra történő utalás rögzítését, ezzel pedig a szilincsi tanúk esetében egyetlen egyszer sem találkozunk, azt kell mondanunk, hogy a vallomást tevő szilincsieket (és persze a vádlottakat is) magyar anyanyelvűek.

Igazat adhatunk tehát DÁVID ZOLTÁNNak, megállapítva, hogy kutatásának eredménye nemcsak Érsekújvár, de feltehetően Nagyszombat környékéről is elmondható: „a falvak nagyobb része egynyelvű” (1993: 11) — amennyiben ezt úgy értjük: egészében vagy zömében egy anyanyelvű, fenntartva a kétnyelvűség különböző formáinak jelenlétét.

Kérdésünk tehát: tudtak-e Szilincs magyar ajkú lakosai szlovákul? Bár szükség van a per nagyszombati szakaszának magyar fordítására, mégis a falu lakosságának legalább egy része (ha nem a többség) kétnyelvű. Wrablóné kivégzésének Tóth György által felsorakoztatott tanúi kivétel nélkül megerősítették vallomásukban azt, amit az elítélt szlovák nyelven mondott. Egyikük sem kerülte meg a vallomástételt azzal, hogy nem értette, mit mondott a máglyán a szlovák aszszony. Szabó Mihály — az első tanú — pedig szó szerint idézte szlovákul. Feltehetjük, hogy a további tanúk egy része is idézte a szlovákul elhangzottakat — ha nem is mindenki —, a jegyzőkönyv sajátossága azonban, hogy az azonos tartalmú vallomások csak a korábbi lejegyzett vallomásra történő hivatkozással szerepelnek. A kétnyelvűség tehát jelen van, mindazonáltal lehetséges, hogy sokak számára ez passzív, azaz a szlovák beszédet csupán értő kétnyelvűség,

ugyanakkor okkal feltételezhetjük, hogy a falu lakói közül Szabó Mihály mellett többekre is jellemző az aktív kétnyelvűség.

Összefoglalásul elmondható, hogy Szilincs falu lakosainak legalább egy részére (de igen valószínű, hogy nagy részére) jellemző a spontán eredetű, magyar domináns kétnyelvűség passzív vagy aktív formája. (Természetesen egyes személyek esetében akár balansz kétnyelvűséget is sejthetünk, de erre dokumentumainkban nincs adat.) A per kétnyelvű szilincsi, illetve modordorfi szereplőinek viszonylatában megállapítható a kétirányú (bilaterális) kétnyelvűség. A szlovák és magyar anyanyelvűek közötti érintkezés — az illetők nyelvismeretétől, nyelvhasználati készségétől függően — bármely nyelv lehetett. Ez természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az eltérő nyelvi környezetbe migrált személyek nyelvileg nem asszimilálódtak igen hamar.

Ha a Magyargurab és Galgóc közötti hiányzó területen (kellő óvatossággal) nyelvhatárt kívánunk térképre rajzolni, DÁVID ZOLTÁN térképét — legalábbis egy kis szakaszon — kiegészíthetjük azzal, hogy a nyelvhatár a magyar ajkú Szilincstől ÉK-re húzódik. Nagyszombat városa mindenképpen a többnyelvű nyelvhatársávba tartozik, és — különösen, ha kiterjesztjük DÁVID fentebb idézett megállapítását — elképzelhető, hogy a szomszédos Modordorf (és feltehetően a távolabb fekvő Alsólóc is) már szlovák nyelvi terület, de legalábbis a nyelvi határsávon helyezkednek el, ahol jellemzően vannak jelen szlovák anyanyelvű, illetve szlovák domináns kétnyelvű lakosok. (Az óvatosság azért sem árt, mivel adataink 1619-ből származnak, míg DÁVID 1664-es adatokkal dolgozik, és a közben eltelt csaknem fél évszázadban is módosulhatott a települések lakosságának összetétele.)

A két nyelv közötti kontaktushatás mértékét vizsgálva meg kell állapítanunk, hogy a kontaktushatás gyakorlatilag nem mutatható ki, vagyis 1619-ben nyelvi nem prognosztizálható a területen a nyelvhatár elmozdulása, a nyelvviszasszorulás, illetve az egy évszázadra rá bekövetkező teljes nyelvcsere, melynek eredményeként — BÉL MÁTYÁS tanúsága szerint (1736: 210) — magyar szó már nem hangzik e településen.

A nagyszombati városi bíróság jegyzőjének kétnyelvűsége

A peranyagban leglátványosabban a jegyző, Rachowiczky György kétnyelvűségének vizsgálatára nyílik lehetőség.

Mivel Wrablóné a két szilincsi asszony ellen vallott, a jegyző (vagy emlékezetből, vagy fenn nem maradt feljegyzések alapján) a per szilincsi folytatásának céljára összefoglalja („Quarum tenor sequitur”) az említett vádlott július 16–19. közötti szlovák nyelvű vallomásait, az ítéletet és a kivégzést. Az irat a kivégzés utáni napon, július 20-án készült, és bár tartalmaz néhány egyenes idézetet, egészében mégis a jegyző szövegalkotásának tekinthető. Szilincs magyar falubírója és a Pozsonyból érkező vármegyei hivatalnokok számára elkészíti e szlovák

nyelvű összefoglaló magyar fordítását is (ez utóbbi irat csak egykorú másolatban maradt fenn).

A magyar szöveg másodlagosságát datálása olvasatának bizonytalansága miatt,⁴ belső érvekkel is megtámogathatjuk. Ehhez a latin szövegrészeket hívjuk segítségül. Több hosszú latin frázis jó részét a később készült magyar változat elhagyja, *etc.*-val jelzi, hogy ugyanaz, mint a szlovák példányon — ez a két dokumentum együttes használatára is utal. Ugyanakkor a magyar szöveg sem teljesen mechanikus fordítás, több esetben pontosító magyarázattal (pl. Wrablova, illetve Wrablóné, *akit megígettek*), vagy apró betoldásokkal (tálakat és tányírokat nyalogatott) egészíti ki a szöveget. A fordítottja — azaz, hogy a fordítás során elhagy valamit — csak ritkán fordul elő, és fordítói figyelmetlenségnek is betudható (pl. a *Herczegowa* [ti. a boszorkányok között] kimarad a magyar szövegből, pedig többször előforduló súlyos vád a többi irat tanúsága szerint).

A magyar nyelvváltozat a nagyszombati levelekben is megfigyelhető *i*-ző változat (*felesége, megígettek, szemile, törtínt* stb.), s ezzel együtt jellemzi az *ö*-zés minden formájának kerülése (pl. *embert, eszvetörték, ördenges, fejketője, firisztó* stb.). Az anyanyelvi magyar szöveg (annak ellenére, hogy fordítás) igen választékos, de a szlovák fogalmazványról is elmondható, hogy igényes, a nyelv anyanyelv közeli tudásáról és használati készségéről árulkodó szövegalkotás.

A szlovák nyelvű szövegben (feltehetően tudatos) magyar hatás a nevek használatában mutatható ki. Egyfelől a teljes nevek a szlovák szövegben is magyar sorrendben szerepelnek (tehát elől a vezetéknév). Ez azért is különösen szembe-tűnő, mert a latin szövegrészekben azonnal felcserélődik a sorrend. Másfelől, szintén a teljes nevek esetében — magyar mintára — csak keresztnévet ragozza, illetve ehhez illeszti a feleségnévképzőt. *Smerdak Jana, Nagi Balasa*, illetve *Tott Gurgowa, Nagi Balasowa* stb., míg egyéb szlovák nyelvű periratokban — kivéve, ha a szlovák nyelvérzék számára teljesen idegen névről van szó — mindkét névelem ragozása a jellemző. Érdemes felemlíteni az egyetlen spontán „tévesztést”, mely mind a névelemek sorrendje mind a ragozásról mondottak alól kivétel, és a feleségnévképzőt is a családnéven találjuk: *ze katerinye* [!] *Turkowe*. Ez az alak tükrözi az eredeti szlovák névhasználatot.

A magyar fordításban ugyanakkor a következő fontosabb szlovák nyelvi hatások figyelhetők meg:

1. Gyakori tévesztés a határozott-határozatlan ragozás megkülönböztetésében: „Vrablóné egykor varas békát *főzte*” [*főzött* helyett], „asztat is *vallott* Wrablova” [*vallotta* helyett] (háromszor, ugyancsak 3 *vallotta* alakkal szemben), „minden boszorkánnak jele vagyon testin (...), az ő testin peniglen jobb mellén vagyon, amint szemivel is *látott*” [*látta* helyett] az mester” stb.

⁴ Az eredeti iratban a dátum első számjegye biztonsággal 2-nek olvasható, az azt követő bizonytalan olvasatú számjegy pedig nem 0, tehát mindenképpen később keletkezett.

2. A határozott névelő igen gyakori elmaradása „beásatta küszeb alá”, „fürdőtül gyermek mind kifakadozott”, „midőn Vágra mentek”, „eszvetörték csontját seregdi hídnál”; „megitták az bort, pöre hordóba peseltenek” stb.

3. Szlovák szórend megtartása egy jellemző szerkezetben: „Smirdak János háza előtt Modordorffon lakozónak”, „felesége, Borbállja nevű Syliczen lakozó”, „Toot Györgynére és Nagy Balásnéra Syliczen lakozókra” stb.

Ezt a (névhasználattól eltekintve) egyirányú nyelvi hatást tarthatnánk a fordítás következményének is, de a nagy számú előfordulás miatt elképzelhető, hogy valódi (élnyelvi) interferenciával kell számolnunk.

Még későbbi periratokban sem szokványos, ahogyan Rachowiczky tanult és művelt jegyzőként a személy- és helyneveket fordítani igyekszik. (Vö. a szlovák és magyar névváltozattal is rendelkező helyneveket: *Trnava* és *Nagy Szombat*, illetve *Dolny Lowczicz* és *Also Loch* névalakok következetes használata.) Világosan látszik, hogy mind a szlovák, mind a magyar névanyagban otthon van, de mintha némi zavarodottságot tapasztalnák, amikor egy — megfelelővel nem rendelkező — névalak a másik nyelvű szövegben jelenik meg. Bár személynevek esetében is jelentkezik némi bizonytalanság, a valódi elbizonytalanodás a helynevek esetében figyelhető meg. A magyar szövegben következetesen *Sylinch* (Szilincs) alakban szereplő magyarlakta falu a szlovák iratban: *Lincz*, *Szlincz*, *Slincz*.⁵ Az ekkor még sem magyar, sem szlovák megfelelővel nem rendelkező, német nevet viselő falu neve azonban egészen pontosan szerepel az iratokban. A szlovák szövegben *Moderdorff* (ez az eredeti német neve, a szlovák ajkú lakosság így használta), a magyar szövegben pedig ugyancsak következetesen *Modordorff*, a magyarok által használatos — a magánhangzó-harmónia alkalmazása következtében módosult — megnevezés szerint.

Érdeemes egy kis figyelmet a két irat helyesírására is fordítani. A magyar szöveg helyesírása akkurátus módon következetes. (Mivel ez az irat egykorú másolatban maradt fenn, nem tudjuk, hogy a másoló betűhíven vagy esetleg javítva írta át a szöveget.) Nem mondható el ugyanez a szlovák nyelvű szövegről. E korban a szlovák nyelv még önálló írásbeliséggel nem rendelkezik (a Nagyszombat környéki szlovák nyelvjárás tudós használata az írásbeliségben a következő évtizedben kezdődik, vö. KÁFER 1977: 26), lejegyzésére a korabeli cseh, részben esetleg a lengyel helyesírás rendszere szolgált. Figyelemre méltó ugyanakkor iratunkban a magyar helyesírás nagyon erős kontaktushatása, mely elsősorban a palatális hangok jelölésében figyelhető meg:

A [ty] hang lejegyzésére a magyar szövegben *tj*⁶ (*akarattjabúl*, *megh gio-gyttia*), a szlovák nyelvű iratban *t*, melyet a követő palatális magánhangzó lágyít

⁵ Minden adat az eredeti kéziratokból. Az átírás több helyen pontatlan.

⁶ Valamennyi palatális mássalhangzó esetében a *j* graféma változataként állhat *i*, vagy *y*. Betűkapcsolat részeként a magyar szövegben a *j* és az *i*, míg a szlovákban az *y* jellemző. (Minden példát a kéziratokból idézek.)

(*dyetetko*), vagy magyar betűkapcsolat (*gestye*) szolgál. Az [ny] hang jele a magyar szövegben *nj* (*fevenjel*, *bozorkanj*), a szlovákban *n*, melyet a követő palatális magánhangzó lágyít (*neuczila*, *neposnala*), vagy magyar betűkapcsolat (*katerinye*, *ohnye*, *weznyu*). Az [ly] hang jele a magyar szövegben *lj* (*melj*, *oljanok*), a szlovákban *l*, melyet a követő palatális magánhangzó lágyít (*zaliwaly*, *gestlize*), vagy magyar betűkapcsolat (*lyiwala*). A leginkább figyelemre méltó a [gy] hang jelölése, mert a legerősebb kontaktushatást mutatja. A magyar szövegben *gi* vagy *gh* betűkapcsolatot találunk (*nagi*, *hogi*, *giermek*, illetve ritkábban *ugh*, *eghkor*), a szlovák szövegben állhat a magyar helyesírásra utaló *g*, melyet a követő palatális magánhangzó szláv mintára lágyít (*niehogila*, *skogyt*), vagy a szláv eredetű *d*, mely azonban magyaros betűkapcsolat grafémaeleme: *dy* (*dyetetko*, *dyitatto*). Meg kell jegyeznünk, hogy jóval ritkábban ugyan, de előfordul fordított irányú interferencia is, azaz elvétve a magyar szövegben is találunk példát a palatális magánhangzó lágyító hatására: *tanirokat*, *megh giogyttia*. Tudjuk, hogy a pozsonyi és nagyszombati nyomdákban 1625-től 1655-ig, az első mellékjeles helyesírású nyomtatvány (vö. KIRÁLY 1985: 36) megjelenéséig kinyomtatott korai szlovák nyelvű nyomtatványok (vö. KÄFER 1977: 26, A. ZELLIGER 1931: 5) helyesírására szintén jellemző bizonyos fokú magyar hatás (vö. KIRÁLY 1985: 30), ugyanakkor a palatálisok lejegyzésének fentebb vázolt variabilitása — ha nem is feltétlenül kizárólagosan — jegyzőnkre jellemző.

Rachowiczky az írásbeliséget minden bizonnyal magyar nyelven sajátította el (írásgyakorlatában ez is maradt a meghatározó), de nincs kizárva, hogy lengyel nyelvi környezettel is érintkezett. Az is lehetséges, hogy lengyel területen is megfordult, esetleg tanulmányokat folytatott. (A szabadon fogalmazott szlovák szövegben szerepel néhány lengyel kifejezés, mely a szlovák nyelvben nem található, ez lengyel nyelvtudásáról árulkodik.)

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Rachowiczky György jegyző magyar anyanyelvű, kétnyelvűsége alapvetően természetes (spontán) kétnyelvűség. A XVII. század elejére is igaz ZELLIGER ERZSÉBET megállapítása, miszerint a „helyi szláv nyelvvel való kapcsolat (...) intézményesített nyelvtanulás útján nemigen volt lehetséges” (2006: 23). A helyi szláv nyelvvel (a szlovákkal) kapcsolatban nem, de a lengyel hatással kapcsolatban azonban felmerülhet az intézményesített nyelv-, illetve íráselsajátítás lehetősége.

Elmondhatjuk továbbá, hogy Rachowiczky kétnyelvűsége hatékonyságát tekintve cselekvő (aktív), a kompetencia szerint pedig kiegyenlített, balansz kétnyelvűség, azaz mind a magyar, mind a szlovák nyelvet azonos vagy közel azonos (anyanyelvi, illetve anyanyelv közeli) szinten használja. A nyelvi kontaktushatásról megállapíthatjuk, hogy mindkét oldalon jelen van, de összességében gyenge, azaz jegyzőnkre a stabil kétnyelvűségi helyzet jellemző. Irányát tekintve ugyanakkor megjegyzendő, hogy a magyar anyanyelvre gyakorolt szlovák hatás

erősebb, mint az anyanyelvnek a második nyelvre gyakorolt hatása, ez alól csupán a (feltehetően tudatos) névforma-választás, illetve helyesírása kivétel.

Ha számot vetünk azzal, hogy Rachowiczky Györgyöt három évtized múltán már a Magyar Kamara tisztviselőjeként Pozsonyban találjuk, melynek később (1653–1655) elnöke is (PénzPortál; vö. Adattár 261 és 375, NAGY IVÁN 1862: *Rakoviczky család*), akkor joggal feltételezhetjük, hogy a magyar, szlovák, lengyel és latin mellett a német nyelvet is kiválóan érti és használja, erre azonban peranyagunkban nem találunk adatokat.

A bevezetőben elmondtuk, hogy a kétnyelvűség a nyelvhasználókra — egyazon területen is — eltérően lehet jellemző, azaz nem homogén. Vizsgálatunk összegzéseként megállapíthatjuk, hogy a XVII. század eleji Nagyszombat és környékének nyelvhasználatában a kétnyelvűségnek igen sokféle változata tárul elénk, akár egy nyelvhasználót, akár egy közösséget állítunk vizsgálódásunk középpontjába.

Befejezésül — perszövegünkéből immár kitekintve, de annak tanulságai nyomán — feltétlenül meg kell említenünk, hogy 1619-ben a nagyszombati igazgatszolgáltatás apparátusa tökéletesen felkészült a többnyelvűségre. Miközben sem a magyar, sem a szlovák nyelv nem emelkedik a jogszolgáltatásban hivatalos nyelvvé (ezt a funkciót a latin nyelv tölti be: formularizmusán túl azzal, hogy a fontosabb tételek — köztük mindenekelőtt maga az ítélet — latin nyelven fogalmazódnak meg), a jogi aktusok résztvevőinek lehetőségük van vallomásukat saját anyanyelvükön előadni, és ezek minden esetben (legalábbis nyelvileg) értő fülekre találnak. A fordítás, a tolmácsolás jellemzően az apparátus feladata. S feltételezhető, hogy — bár ebből az időből erre vonatkozó nagyszombati forrásaink nincsenek —, mindez nemcsak a magyar és a szlovák, hanem az egyre fogyatkozó, de még jelentős német ajkú lakosság számára is biztosítva van.

PÉTER KATALINnak a XVI. századra vonatkozó megállapítása a XVII. században is változatlanul érvényes: a „Magyarországon élő más népek (...) tudatában voltak a magyartól eltérő sajátosságaiknak. (...) A lényegét tekintve azonban a magyarokkal azonos jogú országlakosoknak tekintették magukat. Így néztek rájuk a magyarok is. Magyarország lakói az ország életében [teszem hozzá: jogi szereplőként is — SzR.] társadalmi helyzetüknek megfelelően, és nyelvi hovatartozásuktól függetlenül vettek részt.” (1995: 16).

Irodalom

Adattár = *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon.*

Összeállította FALLENBÜCHL ZOLTÁN. Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 2002.

BARTHA CSILLA (1999), *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek.* Bp.

BÉL MÁTYÁS (1736), *Notitia Hungariae novae historico geographica divisa in partes quattuor.* II. kötet. Bécs.

- BESSENYEI JÓZSEF (szerk.) (2000), *A magyarországi boszorkányság forrásai II.* Bp.
- BLASKOVICS JÓZSEF (1989), *Érsekújvár és vidéke a török hódoltság korában.* Bp.
- BLASKOVICS JÓZSEF (1993), *Az újvári ejalet török adóösszeírásai.* Pozsony.
- DÁNYI DEZSŐ (1993), *A hazai népesség és népesedésszociológia kezdetei.* Történeti Demográfiai Füzetek 12. Bp. 107–290.
- DÁVID ZOLTÁN (1993), *A magyar–szlovák nyelvhatár 1664-ben az Érsekújvári ejalet területén.* Történeti Demográfiai Füzetek 12. Bp. 7–31.
- FÉNYES ELEK (1837), *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben.* II. kötet, Pest.
- KÄFER ISTVÁN (1977), *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577–1977).* Bp.
- KIRÁLY PÉTER (1985), Az 1648. évi latin–magyar–szlovák szótár. *MNy.* 81: 29–42.
- LANSTYÁK ISTVÁN (2003), Végbement vagy elmaradt nyelvcserek nyelvi emlékei a magyar–szlovák nyelvhatáron. In: *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében.* Szerk. KOZMA ISTVÁN–PAPP RICHÁRD. Bp. 132–49.
- LexLoc. = *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populorum ... anno 1773 officiose confectum. Magyarország helységneveinek 1773-ban készült hivatalos összeírása.* Bp., 1920.
- MOLLAY KÁROLY (1982), *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig.* Bp.
- NAGY IVÁN (1862), *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* IX. kötet. Bp.
- PénzPortál = http://www.penzportal.hu/index.nfo?tPath=/penzvezerek/&article_id=4418
- PÉTER KATALIN (1995), *Papok és nemesek.* Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. A Ráday gyűjtemény tanulmányai 9. Bp.
- ZELLIGER, ALOYSIUS (1931), *Pantheon Tyrnaviense bibliographicam continens recensionem operum typis Tyrnaviensibus aa. 1578–1930. editorum, iconibus nonnullis illustratum.* Nagyszombat.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2006), *Az első magyar népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti Népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései.* NytudÉrt. 156. sz. Bp.